

АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 10 (24)*

Засновано в 1995 році

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 10 (24)

Founded in 1995

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Асоціація політичних психологів України

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України №886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 15/21 від 09.12.2021 р.)

Досліджуються методологічні і прикладні проблеми аналізу та прогнозування макросоціальних і групових процесів у контексті динаміки ціннісного і символічного простору суспільної свідомості, розвитку колективної інтуїції, міжпоколінної взаємодії, соціальної солідарності. Розкривається проблематика психологічного супроводу населення в кризових і надзвичайних ситуаціях, конфліктної міжгрупової взаємодії, висвітлюються соціально-психологічні аспекти надання підтримки ВПО та представникам інших вразливих груп населення. Обговорюються актуальні питання політичної соціалізації молоді, розвитку громадянської компетентності, планування життєвого шляху, регіональні особливості формування соціальних уявлень. Окрему увагу приділено впливу цифрових технологій на перспективи соціально-політичного розвитку України та психологічне благополуччя її громадян.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
С. Д. Максименко (м. Київ), *Н. В. Хазратова* (м. Львів),
Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);
Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;
О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, *О. Молчанова* – д-р психіатрії та психотерапії, *Е. Фраделос* (Греція), *А. Васкес-Ехеверрія* (Уругвай) – доктори філософії в галузі психології; *В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуніхіна* – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2021
© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021

UDC 32:159.9 (062.552)

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

Association of Political Psychologists of Ukraine

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(Minutes No. 15/21 dd. 09.12.2021)

Methodological and applied problems of analysis and forecasting of macrosocial and group processes in the context of the dynamics of value and symbolic space of social consciousness, the development of collective intuition, intergenerational interaction, social solidarity are studied. The issues of psychological support of the population in crisis and emergency situations, conflict intergroup interaction, are revealed, socio-psychological aspects of providing support to IDPs and other vulnerable groups are highlighted. Topical issues of political socialization of youth, development of civic competence, life planning, and regional features of social ideas are discussed. Particular attention is paid to the impact of digital technologies on the prospects of socio-political development of Ukraine and the psychological well-being of its citizens.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskyi (Head, Kyiv),
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv),
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,
Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,
Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vósquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,
Viktor I. Vus, *Yurii I. Hulyi*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD in
Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv, 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2021

© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2021

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Слюсаревський М. М. Зміст і динаміка уявлень українського суспільства про національні символи	9
Татенко В. О. Теоретико-методологічні засади дослідження колективної інтуїції як механізму прогнозування подій суспільного життя: суб'єктно-вчинковий підхід	35
Васютинський В. О. Український ціннісний контекст визначення винуватців корупції.....	54
Жовтянська В. В. Психологічний підхід до прогнозування макросоціальних процесів: п'ятифакторна модель суспільного розвитку.....	71
Палагнюк О. Соціальна солідарність у контексті пошуку шляхів досягнення і збереження цілісності суспільства: міждисциплінарний аналіз.....	83
Довгань Н. О. Безпечне конструювання поколіннями історичних сценаріїв: зміни соціокультурної реальності	104

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Горностаї П. П. Травма жертви і травма агресора в міжгрупових конфліктах.....	114
Лазоренко Б. П. Само- і взаємодопомога в опануванні ветеранами та волонтерами посттравматичних стресових станів у процесі повернення до мирного життя.....	134
Василець К. В. Особливості моральної свідомості в умовах надзвичайних ситуацій.....	147
Вінков В. Ю. Соціально-психологічні аспекти готовності фахівців і волонтерів громадських організацій до надання підтримки стигматизовуваним меншинам	161
Кухарук О. Ю. Протиставлення «ми» – «вони» в міжгруповій взаємодії: тлумачення, загрози, можливості прогнозування соціальної поведінки	174

Процик Л. С. Негативні психічні стани і реакції працівників поліції в екстремальних умовах службової діяльності 185

Гундєртайло Ю. Д. Особливості застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО 200

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ, СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА

Дроздов О. Ю. Просторові виміри соціальних уявлень української молоді про благополуччя 212

Петровська І. Р. Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості і типу громадянської ідентичності особистості» 223

Жадан І. В. Інформаційна безпека середовища як чинник розвитку громадянської компетентності молоді 248

Зімовін О. І. Здійснення громадянином політичного вибору залежно від образів членів родини 258

Луценко О. Л., Габелкова О. Є. Зв'язок особливостей планування життєвого шляху з рівнем невротизації у жінок різних сексуальних орієнтацій 273

Позняк С. І. Громадянська компетентність молоді в контексті сучасних трансформацій в освітньому просторі 289

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО І ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Подгорна В. В. Цифрові платформи та їхній вплив на політичну сферу 301

Чаплінська Ю. С., Казначєєв М. В. Ставлення молоді до кіборгізації людського тіла: індивідуальні і політико-психологічні складові 310

Ронжєс О. Є. Визначення рівня цифрової компетентності як необхідної навички в умовах переходу до цифрової держави 330

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Slyusarevskyy M. M. The content and dynamics of representations of Ukrainian society about national symbols.....	9
Tatenko V. O. Theoretical and methodological foundations to study collective intuition as a mechanism to predict events in public life: the subject-and-behavioral approach	35
Vasiutynskyi V. O. Ukrainian value context for identifying the perpetrators of corruption	54
Zhovtianska V. V. Psychological approach to forecasting macrosocial processes: the five-factor model of social development	71
Palahnyuk O. Social solidarity in the context of searching ways to achieve and preserve the integrity of society: interdisciplinary analysis	83
Dovhan N. O. Safe construction of historical scenarios by generations: changes in socio-cultural reality.....	104

NEW TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AGGRESSION

Gornostai P. P. Victim trauma and aggressor trauma in intergroup conflicts.....	114
Lazorenko B. P. Self and mutual assistance in the vastering of veterans and volunteers the post-traumatic stress states when returning to a peaceful life	134
Vassylets K. V. Peculiarities of moral consciousness in emergency situations	147
Vinkov V. Yu. Socio-psychological aspects of readiness of specialists and volunteers of public organizations to provide support to stigmatized minorities	161

Kukharuk O. Yu. Contrasting «we»-to-«they» in intergroup interaction: interpretation, threats, opportunities to predict social behavior	174
Protsyk L. S. Negative mental conditions and reactions of police officers in extreme conditions of official activity	185
Hundertailo Yu. D. Features of art therapy application in the socio-psychological support of IDPs.....	200

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION DEVELOPMENT, SOCIALIZATION OF YOUTH AND OVERCOMING GENDER-BASED VIOLENCE

Drozdov O. Yu. Spatial dimensions of Ukrainian youth's social perceptions about wellbeing.....	212
Petrovska I. R. Development and validation of a questionnaire «Diagnosis of maturity and type of civic identity»	223
Zhadan I. V. Information security of the environment as a factor of development of youth civic competencies	248
Zimovin O. I. The political choice depending on the image of family members	258
Lutsenko O. L., Gabelkova O. Yu. The relationship between the life planning peculiarities and the neurotization level in women of different sexual orientations.....	273
Poznyak S. I. Youth citizenship competence in the context of current transformations in the educational environment	289

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS OF DIGITALIZATION OF SOCIAL AND POLITICAL DEVELOPMENT

Podgorna V. V. Digital platforms and their political impact	301
Chaplinskaya I. S., Kaznacheev M. Attitude of young people to cyborgization of the human body: individual and political-psychological components	310
Ronzes O. Ye. Determining the level of digital competence as a necessary skill under the transition to the digital state	330

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.4: 316.65

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62>

Слюсаревський Микола Миколайович

кандидат психологічних наук,

член-кореспондент НАПН України,

директор Інституту соціальної та політичної психології

НАПН України, почесний президент

Асоціації політичних психологів України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4038-5668

info@ispp.org.ua

ЗМІСТ І ДИНАМІКА УЯВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПРО НАЦІОНАЛЬНІ СИМВОЛИ

Актуальність статті зумовлена потребою аналізу феноменів соціально-психологічного штибу, які, перебуваючи на межі свідомого і несвідомого, дають змогу відтворити політично значущі змістові характеристики і тенденції суспільного розвитку, що залишаються здебільшого «невидимими» під час досліджень громадської думки, вербально виражених преференцій та переконань людей. Одним із таких феноменів і є суспільні уявлення про національні символи, вивчення яких ще не набуло належного поширення.

Мета статті полягає в тому, щоб: а) відтворити за отриманими емпіричними даними зміст і динаміку уявлень українців про національні символи; б) оцінити на цій основі стан символічної свідомості українського суспільства; в) дати психологічно обґрунтовані рекомендації щодо її подальшого формування.

Метод і методологія. Шляхом теоретичного аналізу виокремлено три основні види (типи) національної символіки: матеріалізовані, персоналізовані і драматизовані символи. Уявлення українців про ці види символів реконструювалися за даними моніторингу, що здійснюється від початку 2000-х років. Моніторинг проводиться за допомогою масових опитувань громадян за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитуються, як правило, 2000 респондентів у всіх географічних регіонах держави, з 2015 року – крім Автономної Республіки Крим і захоплених сепаратистами окремих районів Донецької та Луганської областей.

Отримані **результати** засвідчили, що уявлення українців про національні символи за останні два десятиріччя стали значно одноставнішими й

інтенсивнішими, істотно розширилося коло охоплених ними об'єктів. Як наслідок, символічна свідомість суспільства набула ознак первинної сформованості, чіткого державницького змісту, стала семантично насиченішою і політично більш зрілою, проте водночас її формування ще далеке від завершеності. У символічному просторі українського суспільства наразі є небагато об'єктів, що сприймаються як національні символи абсолютною більшістю населення у всіх регіонах. Цей простір значною мірою знеособлений і знеподієвлений, йому бракує загальноновизнаних персоналій і драматизованих символів, які найкраще надаються для підтримання в суспільстві патріотичних настроїв і генерування нових комеморативних практик. Показано, що однією з головних причин недостатньої сформованості символічної свідомості українців є малоефективна політика історичної пам'яті.

Практична значущість. На підставі отриманих даних висловлено припущення, що потенціал стихійного становлення символічної свідомості українського народу на сьогоднішній день себе вичерпав. Її подальше формування потребує комплексу цілеспрямованих зусиль. Обґрунтовано потребу започаткування скоординованої на державному рівні системи заходів щодо формування символічних уявлень українців.

Перспективи дальшого розроблення проблеми вбачаються в напрацюванні стратегій і технологій урахування в процесі формування символічної свідомості українського суспільства регіональних та поколінних аспектів її наявного стану і тенденцій динаміки.

Ключові слова: символічна свідомість; національна символіка; матеріалізовані, персоналізовані і драматизовані види (типи) національних символів; символічні уявлення громадян; політика історичної пам'яті; освіта як сфера формування символічних уявлень молоді; ребрендинг Збройних сил України.

Mykola M. Slyusarevskyi

PhD in Psychology,

Corresponding Member of NAES of Ukraine,

Director of the Institute for Social and Political Psychology

of NAES of Ukraine,

Honorary President of the Association of Political Psychologists of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4038-5668

info@ispp.org.ua

THE CONTENT AND DYNAMICS OF REPRESENTATIONS OF UKRAINIAN SOCIETY ABOUT NATIONAL SYMBOLS

The relevance of the article. Nowadays, it's very important to analyze the phenomena of socio-psychological nature that being on the border of conscious and unconscious allow to reproduce politically significant semantic characteristics and trends of social development, which remain mostly «invisible» during public opinion

polls and studies of verbally expressed preferences and beliefs. Public perceptions of national symbols, the study of which has not yet become sufficiently widespread, are among these phenomena.

The present paper aims to: 1) reproduce the content and dynamics of Ukrainians' ideas about national symbols according to the obtained empirical data; 2) assess on this basis the state of symbolic consciousness of Ukrainian society; 3) give psychology-based recommendations for its further formation.

Method and methodology. Using theoretical analysis, three main modes (types) of national symbols were identified: materialized, personalized, and dramatized symbols. Ukrainians' perceptions of these types of symbols have been reconstructed according to monitoring data that have been carried out since the early 2000s. Monitoring has been conducted through public opinion surveys in a sample representing the adult population of Ukraine aged 18 and older. As a rule, 2,000 respondents have been interviewed in all geographical regions of Ukraine, since 2015 – except for the Autonomous Republic of Crimea and the certain areas of Donetsk and Luhansk regions captured by separatists.

The results show that Ukrainians' perceptions of national symbols over the past two decades have become much more unanimous and intense; the range of objects covered by them has significantly expanded. As a result, the symbolic consciousness of society has acquired the signs of primary formation, a clear state content and has become more semantically rich and politically mature, but at the same time its formation is still far from complete. There are currently few objects in the symbolic space of Ukrainian society that are perceived as national symbols by the vast majority of the population in all regions. This space is largely impersonal and inactive; it lacks the universally recognized personalities and dramatized symbols to provide an emphasis on patriotic sentiments in society and generate new commemorative practices. It is shown that one of the main reasons for the insufficient formation of the symbolic consciousness of Ukrainians is an ineffective policy of historical memory.

Practical significance. Based on the obtained data, it is suggested that the potential for spontaneous formation of the symbolic consciousness of the Ukrainian people has exhausted itself to date. Its further development requires a set of targeted efforts. The need to start a state-coordinated system of measures for the formation of symbolic representations of Ukrainians is substantiated.

Prospects for further elaboration of the problem are seen in the development of strategies and technologies that take into account regional and generational aspects of the current state and trends in the dynamics of symbolic consciousness of Ukrainian society in the process of its formation.

Keywords: symbolic consciousness; national symbols; materialized, personalized, and dramatized types of national symbols; symbolic representations of citizens; policy of historical memory; education as a field of formation of symbolic representations of youth; rebranding of the Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Одним з найактуальніших завдань суспільствознавчих дисциплін, зокрема й політичної психології, є, як відомо, систематичне вивчення стану суспільної свідомості. Його

вивчають на рівні громадської думки, поширених у суспільстві поглядів і переконань, електоральних намірів тощо. Необхідність таких досліджень не викликає жодних сумнівів, проте слід мати на увазі, що вони все ж охоплюють зазвичай, так би мовити, поверхневі шари суспільної свідомості, не сягають її глибших рівнів і, тим паче, глибин колективного несвідомого. Цим зумовлена потреба звернення до феноменів соціально-психологічного ґтибу, які, перебуваючи на межі свідомого і несвідомого, дають змогу відтворити політично значущі змістові характеристики і тенденції суспільного розвитку, що лишаються здебільшого «невидимими» під час досліджень громадської думки, вербально виражених преференцій та переконань людей. Таким феноменом і є суспільні уявлення про національні символи, вивчення яких ще не набуло належного поширення як в Україні, так і за рубежом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Поняття символу належить до тих, які важко піддаються науковому визначенню, але зміст яких загалом добре, сказати б навіть, безпомилково уловлюється людьми. У найзагальнішому тлумаченні під символом розуміють форму вираження і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи та дії, що виступають як знаки цього змісту (Шинкарук, 2002, с. 578). Це визначення загалом корелює з повсякденною свідомістю людей, котрі інтуїтивно вбачають у символі щось апіорі сакральне, значуще для великого людського колективу, щось, можливо, і трагічне, але таке, що пробуджує почуття гордості, колективного ентузіазму тощо.

Сучасні дослідження і публікації з проблематики символів зосереджуються переважно на таких питаннях, як інтерпретація та розвиток теоретико-методологічних засад розроблення цієї проблематики, що містяться в класичній соціологічній та психологічній науковій спадщині, уточнення поняття символу, з'ясування його соціальних функцій та психологічної сутності, обговорення способів психотерапевтичної роботи з окремими видами символів (Жовтянська, 2012; Колтунова, 2012; Лазебная, 2009; Самохвалов, 1999). Робляться спроби уфундування категорії символічної свідомості (Кулагина, 2006), виокремлення символічних структур у громадській думці (Левада, 2001), аналізується роль символів у регуляції міжгрупових взаємин (Antonyuk, Puzyreva, Medeuov, & Basov, 2020), досліджуються – у річницю юнґіанської традиції – явища кроскультурного символізму (Goodwyn, 2020).

Опрацювання згаданих літературних джерел засвідчує теоретичну смність символу як структурної одиниці свідомості. Ця смність зумовлюється кількома міркуваннями, що походять від класичних наукових праць.

По-перше, символ у суспільній свідомості виконує функцію провідника або посередника соціальних процесів. Сутність будь-якої соціальної взаємодії полягає в обміні змістом психічного між різними людьми. Цей обмін неможливий без символізації, тобто без перекладу психічного змісту «мовою» непсихічних форм. Як писав П. Сорокін, «кожне психічне переживання, перш ніж бути переданим іншим, має пройти через три стадії: а) спочатку воно є чистою психікою, б) потім перетворюється на непсихічну форму – символ, «подразник», і, нарешті, в) знову набуває психічного буття в сприйманні суб'єкта» (Сорокін, 2006, с. 107). Із цього випливає також, що символи можуть перетворювати і перетворюють психіку людини відповідно до того смислу, якого вони набувають у процесі взаємодії. Тобто в соціальній взаємодії символи виконують не лише допоміжну функцію, вони значною мірою формують цю взаємодію.

По-друге, через єдність символів утворюється єдність групи чи спільноти. Той же П. Сорокін розумів таку єдність передусім як єдність переживань, матеріалізованих у певному наборі символів (Лазебная, 2009). Пов'язуючи знаки певними способами, групи та спільноти конституують свою ідентичність або своєрідний погляд на реальність. Взаємно індуковане відтворення символів і смислів при цьому регулює міжгрупові взаємини (Antonyuk et al., 2020). Символ виконує функцію централізації індивідуального і групового досвіду завдяки його здатності впорядковувати менш узагальнені значення та притягувати споріднені смислові елементи в цілісні асоційовані структури (Колтунова, 2012).

По-третє, оскільки символ представляє або заміщує інший об'єкт (як правило, набагато складніший, багатовимірний), символізація спричинюється до певного спрощення, або, в термінології Ю. Левади, «архівування» реальності, зокрема психічної. Тому суспільна свідомість часто оперує простими й однозначними символами – стереотипами, комплексами тощо. Спрощуючи реальність, символи стають інструментами автоматизації соціальних дій (Левада, 2001). Водночас будь-який символ несе в собі потенціал багатозначності (Самохвалов, 1999; Goodwyn, 2020).

Нарешті, символічна структура суспільної свідомості відображає актуальні потреби всього суспільства загалом та окремих соціальних груп. Разом з тим символізація суспільних потреб може ускладнювати їх усвідомлення, артикуляцію та презентацію в публічному дискурсі. Дослідники аналітичного і психоаналітичного спрямування навіть воліють говорити про символічний рівень функціонування суспільної свідомості як про особливий тип свідомості, заряджений неусвідомлюваними настановленнями, глибинними смислами і

мотивами. Адже символічна свідомість адресується часто-густо до тих відносин людини зі світом, успадкованих з далекого минулого, які неможливо повністю раціоналізувати або звести до утилітарних значень (Кулагина, 2006).

Можна вважати очевидним, що наведені міркування апіорі стосуються насамперед національних символів. Однак проблематика останніх наразі висвітлюється переважно в літературі просвітницько-дидактичного плану, де йдеться радше про те, що означають певні символи, які українці мають сприймати як національні, ніж про емпірично верифіковані уявлення українців про національні символи (Багнюк, 2010; Дроб'язко, 2016; Кононенко, 2020; Пістун, 2014; Сергійчук, 1990; Станіславська, 2011; Шаян, 2019). У власне науковій постановці ця проблематика, наскільки нам відомо, досі не обговорюється, що тягне за собою низку ексцесів гносеологічного плану, котрі неабияк ускладнюють проведення відповідних емпіричних досліджень.

Передусім дається взнаки відсутність обґрунтованої класифікації національних символів. Автори присвячених їм праць здебільшого обмежуються (це бачимо, зокрема, і на прикладі Вікіпедії) простим переліком символічних об'єктів (прапор нації, герб, національний колорит, тварини і рослини, хрести або інші релігійні символи), тлумачачи їх як види національної символіки. Не виглядає переконливим ні теоретично, ані в аспекті емпіричних досліджень і поділ національної символіки на такі види, як державна і народна символіка, адже поняття народної символіки вочевидь є ширшим, виходить за межі національних символів.

Під національними символами розуміють, як підказує та ж Вікіпедія, *патріотичні символи*. Попри присмак тавтологічності таке визначення, гадаємо, загалом правильне, бодай тому, що не суперечить інтуїтивно уловлюваному людьми змісту. І саме через те під нього неправомірно підводити *всю* національну символіку. У ній чітко розмежовуються принаймні два види символічних об'єктів: об'єкти, що відображають притаманні певній національній чи етнонаціональній спільноті метафоричні уявлення про навколишній соціальний світ (наприклад, лис як символ хитрощів), і об'єкти, які в уявленнях представників цієї спільноти репрезентують їхній народ та/чи їхню країну і тим самим здатні генерувати патріотичні почуття, тобто власне національні символи. Звісно, деякі символічні об'єкти можуть належати водночас до обох видів. Приміром, символічний зміст червоної калини, яка відпочатково символізувала дівочу красу, згодом почасти екстраполювався й на Батьківщину, позаяк Україну нерідко порівнюють

із вродливою дівчиною. Але такі екстраполяції все ж винятки, а не правило. Та й навряд чи сприйняття людьми патріотично насаженої народної символіки чимось принципово відрізняється у психологічному сенсі від сприйняття державних символів. Це, знову ж таки, робить поділ національної символіки на державну і народну малопридатним для емпіричних досліджень.

Не видається доречною також абсолютизація архаїчного походження національних символів (Кононенко, 2020; Отрошко, 2012; Шаян, 2019). Так, В. Шаян (2019), постулюючи їх виникнення фактично в донаціональні часи, стверджує, що символ винайшли стародавні віщуни і «саме ця обставина старинності символу є його цінністю» (с. 5). Таке зведення національної символіки лише до архаїчної за походженням різко звужує її змістову феноменологію і суперечить життєвим реаліям, які засвідчують, що сильні патріотичні почуття, могутні сплески колективного ентузіазму можуть викликати й символи аж ніяк не стародавнього походження. Хоч як би ставитися до комуністичної символіки, фактом залишається те, що вона надихала на самовідданість і звитягу мільйони радянських людей, як, утім, надихає й сьогодні французів – Марсельєза чи зоряно-смугастих прапор – американців.

Недостатня розробленість проблеми національної символіки спонукала нас запропонувати власні підходи до її вирішення. Це завдання постало з огляду на потребу започаткування моніторингу уявлень українського суспільства про національні символи, який від початку 2000-х років проводиться під нашим керівництвом Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України. Результати моніторингу неодноразово висвітлювались у тому чи іншому форматі (Слюсаревський Н. М., 2004; Слюсаревський М. М., 2009; 2021a; 2021b; Слюсаревський, Гуменюк, Дворник, & Черниш, 2019). Проте в цілісному вигляді, із залученням даних останнього опитування, вони досі в наукових виданнях не обговорювались, що й зумовило написання цієї статті.

Мету статті вбачаємо в тому, щоб: а) відтворити за даними моніторингу зміст і динаміку уявлень українців про національні символи; б) оцінити на цій основі стан символічної свідомості українського суспільства; в) дати психологічно обґрунтовані рекомендації щодо її подальшого формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було виокремлено три основні види чи типи національних символів з такими умовними назвами: 1) *матеріалізовані символи* – певні предмети, соціокультурні та природні об'єкти (наприклад, державна символіка, національне вбрання, українська народна пісня, червона калина тощо); 2) *персоналізовані символи* – персоналії відомих історичних діячів та видатних

сучасників; 3) *драматизовані символи*, що нагадують про ті чи інші суспільні дії, супроводжувані зазвичай драматичними колізіями, які потенційно здатні сприйматися як здобутки народу, закріплюючись у його історичній та колективній пам'яті (наприклад, історія українського козацтва, Перемога у Другій світовій війні, боротьба українських правозахисників проти тоталітарного режиму, проголошення Незалежності України в 1991 році, Революція Гідності тощо). Перелічені види національних символів правомірно розглядати як структурні компоненти символічної свідомості українського суспільства (Слюсаревський, 2021а).

Моніторинг символічних уявлень проводиться за допомогою масових опитувань громадян за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитуються, як правило, 2000 респондентів у всіх регіонах, з 2015 року – крім АР Крим і захоплених сепаратистами окремих районів Донецької та Луганської областей. Під час опитувань відстежується динаміка преференцій українців щодо всіх трьох видів національних символів. Для матеріалізованих символів використовується запитання «Що для Вас особисто є символом України?», для персоналізованих – «Хто з історичних діячів і/чи наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?», для драматизованих символів – «Які здобутки українського народу, на Вашу думку, заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?». Усі три запитання є напіввідкритими (містять альтернативу «інше»). Кількість вибору альтернатив не обмежується. Це дає змогу не лише фіксувати пріоритетні вибори, а й вимірювати частоту всіх можливих виборів як показник об'єктної і, отже, змістової насиченості символічного простору суспільства.

На початку моніторингу списки символів було сформовано шляхом постановки відкритих запитань. Тобто початковий варіант опитувальників мав суто емпіричну основу: до нього увійшли лише ті символічні об'єкти, які з достатньою частотою були названі самими громадянами майже два десятиріччя тому. На нашу думку, це мало очевидні переваги, оскільки убезпечило від отримання артефактів, що не відображали б реалій символічної свідомості українців. Проте з плином часу символічна свідомість, зрозуміло, змінювалася – як унаслідок зростання обізнаності людей, так і тому, що в житті суспільства з'являлися нові реалії, які набували символічного змісту. До того ж під час презентації даних інколи поставали й запитання з політичним присмаком (з приводу відсутності в опитувальниках певних об'єктів, які в політичних колах і серед медійників прийнято вважати найважливішими символами України). Через те в подальші роки до початкових списків символів у міру потреби та почасти й з огляду на політичну кон'юнктуру вносились окремі зміни: деякі об'єкти додавалися, а деякі – вилучалися (без істотного скорочення чи збільшення їхньої загальної кількості).

Не вдаючись до детального опису отриманих даних (їх представлено в таблицях 1, 2 і 3), розглянемо найістотніші, на нашу думку, тенденції, які виявив моніторинг за кожним із трьох видів національних символів.

Таблиця 1

Матеріалізовані символи

(розподіл відповідей на запитання «Що для Вас особисто є символом України?», у %)

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн «Ще не вмерла України ...».)	37,8	68,1	77,1	75,2
національне вбрання, вишиті рушники	34,6	61,4	62,3	53,7
українська мова	не було у списку	не було у списку	52,1	49,9
українська народна пісня	31,2	38,8	50,3	41,9
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	35,2	44,3	50,6	41,5
Дніпро	27,9	37,6	37,5	36,8
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	20,9	35,9	37,0	35,2
Карпатські гори	15,0	29,2	32,4	35,2
червона калина	28,6	36,8	33,9	28,9
Майдан Незалежності в Києві	не було у списку	27,9	26,9	25,2
національна валюта (гривня)	18,6	27,4	27,1	20,8
гетьманська булава	9,4	21,9	24,1	26,5
ФК «Динамо» (Київ)	15,0	15,6	18,7	20,2
зброя та спорядження українського козацтва	6,0	13,3	16,0	19,9
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 «Руслан», АН-225 «Мрія», Ан-148, АН-158 та ін.)	11,6	12,9	15,4	19,3
Чорне море	15,6	16,3	16,3	18,3
Чорнобиль	15,5	9,9	13,5	17,7
о. Хортиця	5,4	20,9	17,1	17,2
Тарасова могила на канівській кручі	17,1	17,2	15,1	15,8
верби, тополі	13,4	17,9	16,0	14,0
пшеничне (житнє) колосся	26,8	22,8	24,6	12,9
Донбас	10,6	10,3	11,9	11,8

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
церковна і релігійна символіка	9,8	6,7	10,0	11,3
ФК «Шахтар» (Донецьк)	6,0	5,6	7,6	10,6
інше	6,8	2,8	3,2	1,0
вважаю, що Україна не має символів	4,3	2,5	1,1	0,8
важко відповісти	6,6	3,8	1,4	0,9
Частота вибору символічних об'єктів (середня кількість на одного респондента)	4,7	6,0	7,0	6,6

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Таблиця 2

Персоналізовані символи

(розподіл відповідей на запитання «Хто з історичних діячів і/чи наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?», у %)

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Тарас Шевченко	54,9	65,5	72,7	69,5
Леся Українка	34,9	48,9	50,6	46,8
Ярослав Мудрий	не було у списку	30,4	33,7	32,3
Михайло Грушевський	18,6	27,0	30,3	30,7
Богдан Хмельницький	32,2	37,1	45,5	29,9
Іван Франко	не було у списку	не було у списку	36,5	29,5
Небесна Сотня	не було у списку	32,6	30,9	27,3
Ліна Костенко	не було у списку	24,0	27,4	26,3
Богдан Ступка	10,2	23,0	21,8	25,9
Віталій і Володимир Клички	29,1	25,5	20,8	23,2
Микола Амосов	не було у списку	не було у списку	15,5	23,0
Володимир Великий	не було у списку	21,3	27,5	22,4
Степан Бандера	9,5	18,3	21,9	21,0
Борис Патон	не було у списку	9,3	12,5	18,4
Василь Стус	7,6	13,8	15,3	18,0

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
В'ячеслав Чорновіл	10,5	16,4	20,9	17,8
Іван Мазепа	14,4	18,1	19,5	17,7
Валерій Лобановський	14,8	11,8	14,3	17,7
Андрій Шевченко (Шева)	14,8	не було у списку	не було у списку	15,3
Роксолана	11,8	15,8	12,9	14,9
Олександр Усик	не було у списку	не було у списку	18,9	14,4
Ніна Матвієнко	не було у списку	не було у списку	17,4	14,4
Святослав Вакарчук	не було у списку	26,0	22,9	12,7
Іван Кожедуб	не було у списку	не було у списку	не було у списку	8,6
Симон Петлюра	5,5	6,1	8,4	7,7
Нестор Махно	5,6	8,3	8,5	7,2
Сидір Ковпак	не було у списку	не було у списку	5,2	6,8
Олег Сенцов	не було у списку	не було у списку	12,3	6,6
Джамала	не було у списку	не було у списку	11,4	не було у списку
Надія Савченко	не було у списку	19,8	2,5	не було у списку
Софія Ротару	22,2	14,6	не було у списку	не було у списку
Руслана Лижичко	не було у списку	13,3	не було у списку	не було у списку
інші	2,6	1,2	1,7	1,3
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	9,9	11,2	7,3	6,3
важко відповісти	5,4	4,0	3,3	3,9
Частота вибору символічних об'єктів (середня кількість на одного респондента)	4,0	5,6	6,5	6,2

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Матеріалізовані символи. Уже під час першого опитування, що проводилось у 2003 р., сформувалося стійке «ядро» преференцій українців щодо цього виду символів. До нього увійшли символічні об'єкти, які тоді були обрані понад третину респондентів, а саме:

державна символіка* (37,8%), національні страви і напої (35,2%), національне вбрання та вишиті рушники (34,6%), українська народна пісня (31,2%). У подальші роки частота вибору цих символів, стрімко зростаючи, перетнула 50-відсоткову позначку. Станом на 2018 р. державну символіку обирали вже 77,1% опитаних, національне вбрання та вишиті рушники – 62,3%, національні страви і напої – 50,6%, українську народну пісню – 50,3%. Пріоритетне «ядро» виборів поповнилося також українською мовою (52,1%), яку було включено до списку матеріалізованих символів з 2018 р. Як бачимо, наразі найістотніше місце в символічних уявленнях українців посідають державна символіка та національне вбрання з вишитими рушниками. Саме ці символи залишалися на рівні, вищому за 50-відсоткову позначку, і протягом останніх трьох років, коли внаслідок поки що не до кінця з'ясованих причин відбулося деяке загальне зниження частоти вибору практично всіх символічних об'єктів. Під час останнього опитування державній символіці віддали пріоритет 75,2% респондентів, національному вбранню та вишитим рушникам – 53,7%. Трохи «не дотягнула» до половини опитаних українська мова (49,9%).

Таблиця 3

Драматизовані символи

(розподіл відповідей на запитання «Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?», у %)

Найменування символічних об'єктів	Вересень 2005 р.	Вересень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.)	39,8	54,5	56,5	52,0
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	23,1	42,2	47,0	47,2
Проголошення незалежності України у 1991 році	23,1	32,7	37,4	42,8
Досягнення українських спортсменів	39,8	36,9	48,0	38,8

*Тут і далі з метою економії місця наводяться скорочені формулювання альтернатив, що використовувалися для опису окремих символів. Наприклад, з даної альтернативи вилучено уточнення «синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн «Ще не вмерла України...»

Найменування символічних об'єктів	Вересень 2005 р.	Вересень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Створення Збройних сил України та їхній бойовий шлях	8,1	23,4	32,3	36,4
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	28,5	37,7	38,4	35,3
Волонтерський рух	не було у списку	не було у списку	36,0	33,7
Революція Гідності 2013–2014 років та збройна відсіч російській агресії	не було у списку	36,4	28,4	33,0
Перемога у Другій світовій війні	50,0	43,8	46,7	29,4
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.)	12,9	17,4	21,9	24,6
Міжнародне визнання України в сучасному світі	17,3	24,2	23,7	24,1
Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	18,4	21,6	24,0	23,3
Досягнення української космонавтики	12,1	17,0	20,6	17,8
Помаранчева революція 2004 року	31,5	13,2	10,9	17,6
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	5,8	15,2	16,1	17,5
Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	26,4	20,9	18,8	17,2
Розвиток вітчизняної системи освіти	10,9	6,1	8,2	12,2
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.)	15,7	14,4	14,2	11,5

Найменування символічних об'єктів	Вересень 2005 р.	Вересень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Українська революція 1917–1921 років	5,4	6,0	6,9	9,1
Інше	1,9	2,7	1,1	2,4
Важко відповісти	10,0	6,1	4,0	4,1
Частота вибору символічних об'єктів (середня кількість на одного респондента)	3,8	4,8	5,4	5,3

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Належить також зазначити, що загальне зниження частоти виборів не призвело до статистично достовірного зменшення частки опитаних, котрі обирають як національний символ річку Дніпро (36,8%), а частка тих, хто обирає Карпатські гори, навіть зросла (до 35,2% проти 15% у 2003 р.). «Питома вага» виборів червоної калини після деякого зростання у 2015 р. (36,8%) знову зменшилася до рівня 2003 р. (28,9%). Решта рослинних, меморіальних, географічних та інших об'єктів (Чорне море, острів Хортиця, Тарасова могила в Каневі, верби, тополі, пшеничне чи житнє колосся тощо) поки що не можуть розглядатися бодай як претенденти на роль загальнонаціональних символів. Те ж саме стосується й церковної та релігійної символіки. Фактично повністю втратила ціннісне навантаження комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот). Оскільки у 2015 р. частка респондентів, що її обирають, становила вже лише 1,3%, надалі її було вилучено зі списку символів.

Спостережено деякі істотні відмінності в уявленнях про національні символи матеріалізованого типу, що складаються в різних регіонах України. Так, на Півдні значно більше, ніж по вибірці загалом, респондентів, котрі обирають як національний символ Чорне море (50,4%), що цілком очікувано, і дещо несподівано – тих, хто обирає гетьманську булаву (45,9%). Тоді як Карпатські гори обираються понад третину опитаних і в Центральному, й у Східному та Південному регіонах (37,6%, 33,9% та 35,6%, відповідно), однак менш ніж третину, як не дивно, – у Західному регіоні (32,3%). Звертає на себе увагу також те, що на Сході набагато менше, ніж в усіх інших регіонах, тих, хто вважає національним символом українську мову (30,7%) і Майдан Незалежності в Києві (12,7%). У віковому розрізі аж надто суттєвих відмінностей в уявленнях респондентів про символи матеріалізованого типу зазвичай не простежується, за винятком хіба що трохи зниженої

частоти вибору таких об'єктів, як українська народна пісня (35,4%) та національні страви і напої (38,6%) у віковій когорті від 18 до 29 років.

Персоналізовані символи. Від самого початку моніторингу переважна більшість опитаних (54,9%) сприймала як національний символ постать Тараса Шевченка. У подальшому ця більшість ставала дедалі виразнішою: 2015 р. – 65,5 %; 2018 р. – 72,7 %. Попри деяке зменшення у 2021 р. частки тих, хто його обирає (69,5%), лідерство Великого Кобзаря в символічному просторі українського суспільства є незаперечним. При цьому важливо, що йому віддають перевагу в усіх без винятку регіонах України. Друге місце серед персоналізованих національних символів стабільно утримує, теж від початку моніторингу, Леся Українка. Кількість виборів на її користь динамічно зростала (2003 р. – 34,9%; 2015 р. – 48,9%; 2018 р. – 50,6%), однак у 2021 р. зменшилася до 46,8%. Найчастіше Лесю Українку вважають національним символом у Південному регіоні (59,3%), найрідше – у Східному (36,3%). В інших регіонах їй віддають перевагу близько половини опитаних. Третє місце серед персоналізованих національних символів протягом тривалого часу належало Богдану Хмельницькому: 2003 р. – 32,2%; 2015 р. – 37,1%; 2018 р. – 45,5%. Проте нині він це місце втратив. У 2021 р. відбулося обвальне падіння частоти виборів на його користь (29,9%), до чого спричинилися радше за все неоднозначні і нерідко хибні трактування його ролі в українській історії. Найбільш помітним з-поміж символічних постатей Богдан Хмельницький залишається сьогодні тільки в Південному регіоні (40,7%). Натомість третє місце по Україні загалом уперше посів Михайло Грушевський (30,7%), частота виборів якого, щоправда, зростає впродовж останніх двох «зрізів» моніторингу дуже повільно, хоча і є істотно вищою порівняно з 2003 р., коли його обирали лише 18,6% респондентів.

Становить близько третини вибіркової сукупності, проте не має виразної позитивної динаміки частка тих, хто вбачає національний символ у постаті Ярослава Мудрого. Ще менше виборів дістається Володимиру Великому: найбільше їх він отримав у 2018 р. – 27,5%. Того ж, 2018 р., до списку вперше було введено Івана Франка, що дало, здавалось би, обнадійливий результат. Тоді його обрали 36,5% опитаних, проте 2021 р. їхня частка зменшилася до 29,5%. Порівняно з 2015 р. від 32,6% до 27,3% знизилася частота вибору героїв Небесної Сотні. Не має виразної позитивної динаміки й «питома вага» виборів на користь Ліни Костенко, Богдана Ступки, Віталія та Володимира Кличків, а також Степана Бандери, В'ячеслава Чорновола, Івана Мазепи. Помітно втратив популярність Святослав Вакарчук (2015 р. – 26%; 2021 р. – 12,7%). З плином часу українці частіше виявляють прихильність до Миколи

Амосова, Бориса Патона, Василя Стуса, Валерія Лобановського, але загальна кількість опитаних, які їх обирають, залишається порівняно невеликою (перебуває в межах 17–23%). Зовсім мало виборів отримують, як і раніше, Симон Петлюра і Нестор Махно (ледь більше 7%).

Певною несподіванкою можна вважати те, що чи не найбільш насиченим персоналіями і, сказати б, нетиповим виявився символічний простір мешканців Південного регіону. Тут значно більше символічне навантаження, ніж по Україні загалом, мають постаті Миколи Амосова (44,4%), Ярослава Мудрого (43,7%), Богдана Ступки (37%), Володимира Великого (36,3%), Бориса Патона (33,3%), Андрія Шевченка (32,6%), Валерія Лобановського (31,9%), а також Лесі Українки, Богдана Хмельницького, про що йшлося вище. А найменш насиченою персоналіями є символічна свідомість у Східному регіоні, де ніхто, крім Тараса Шевченка і Лесі Українки, не отримує бодай 25% виборів. Водночас мають деякі суттєві відмінності символічні простори, з одного боку, Східного і Південного регіонів, з другого – Західного та Центрального. На Заході і в Центральному регіоні істотно більше символічних виборів припадає на Небесну Сотню й такі персоналії, як Ліна Костенко, Степан Бандера, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Мазепа.

На перших етапах моніторингу було виявлено виразну тенденцію вікового оновлення символічної свідомості українського суспільства. Проявлялася вона, зокрема, у тому, що дискредитовані в радянський час постаті Степана Бандери, Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Симона Петлюри та інших історичних діячів відносно частіше обиралися на роль національних символів передусім молодими людьми віком від 18 до 29 років, які на той час навчалися в закладах вищої освіти або нещодавно закінчили школу чи виш і, отже, мали змогу краще ознайомитися з правдивою українською історією. Ця тенденція вікового оновлення символічної свідомості зберігається й нині, однак центр вибору дискредитованих постатей поступово зміщується у вікову когорту від 30 до 55 років. Тобто їх тепер найчастіше обирають ті, хто на попередніх етапах моніторингу належав до наймолодших респондентів. У цій же віковій когорті найбільше виборів отримують герої Небесної Сотні. А вікова когорта від 18 до 29 років, схоже, перестає бути головним носієм змін у символічній свідомості суспільства. Це, своєю чергою, дає певні підстави припустити, що у її формуванні система освіти, на жаль, уже не відіграє тієї ролі, що раніше – у 1990-х і 2000-х роках.

Драматизовані символи. В уявленнях українців щодо національних символів драматизованого гатунку за період моніторингу

відбулися докорінні змістові й структурні зміни. У 2005 р., коли проводився перший замір за цим видом символів, серед них цілковито домінувала Перемога у Другій світовій війні (50%). Друге-третє місця з великим відривом від неї поділяли досягнення українських спортсменів і творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (по 39,8%). Проте через десять літ, у 2015 р., творчість великих українських митців вийшла на перше місце (з показником 54,5%). На першому місці вона перебуває й сьогодні (52%). Аналіз усієї сукупності даних моніторингу недвозначно підказує, що такому його поціновуванню цей національний символ завдячує насамперед постаті Тараса Шевченка і хіба що деякою мірою постатям Лесі Українки та Івана Франка. Тобто цей символ є фактично своєрідним інобуттям, драматизованим відображенням Шевченкової популярності як національного символу.

На друге місце у 2015 р. перемістилася, зі значним зниженням, Перемога у Другій світовій війні (43,8%), третє посіла історія українського козацтва, Запорозької Січі (42,2%). Далі за частотою вибору перебували досягнення українських спортсменів (36,9%) і – що цілком очікувано, оскільки опитування проходило лише через рік після Другого Майдану – Революція Гідності та збройна відсіч російській агресії (36,4%). У наступні роки, після незначного підвищення у 2018 р., відбувалося подальше падіння символічного рейтингу Перемоги у Другій світовій війні, і сьогодні частка українців, що ідентифікують її як національний символ, ледь перевищує 29%. Причому навіть у віковій когорті 56 років і старше ця частка становить лише 35,2%. Невеликою вона є й у більшості регіонів: у Західному – 21,5%, у Центральному – 31,3%, у Східному – 20,4%. І тільки мешканці Півдня з-поміж національних символів драматизованого типу досі безроздільно віддають першість Перемозі у Другій світовій війні (61,5%). Таке обвальне падіння загального рейтингу цієї, безперечно, видатної історичної події з політико-психологічного погляду має як свої плюси (в плані деякого зв'язку з декомунізацією), так і очевидні для воюючої країни мінуси, і лише почасти компенсується певним збереженням мілітарного змісту символічної свідомості нашого суспільства у вигляді поціновування більш віддалених в історичному часі зв'язків українського народу – передусім тих, якими була позначена доба козацтва.

Нині серед драматизованих символів українці, як зазначалося, віддають першість творчості своїх великих митців. Наступні місця посідають: історія українського козацтва, Запорозької Січі (47,2%), проголошення Незалежності України в 1991 році (42,8%), досягнення українських спортсменів (38,8%), створення Збройних сил України та

їхній бойовий шлях (36,4%), вершинні досягнення української народної творчості (35,3%). При цьому як знаменну і вельми вірадну тенденцію слід відзначити стійку позитивну динаміку, якою характеризуються вибори на користь проголошення Незалежності України (частка виборів зросла порівняно з 2005 р. майже вдвічі) і Збройних сил України (частка виборів зросла, відповідно, у понад чотири рази) (Слюсаревський, 2021b). Позитивну динаміку мають і деякі з рідше обраних символів, а саме: історія створення та боротьби Української повстанської армії і діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевського, В. Винниченка та ін.). Водночас простежується певне зменшення «питомої ваги» тих, хто обирає як національні символи Революцію Гідності і, тим паче, Помаранчеву революцію. У стані стійкої стагнації перебуває як національний символ Українська революція 1917–1921 років (частка опитаних, які її обирають, не сягає й десяти відсотків). Щодалі меншими стають також частки респондентів, котрі вбачають національні символи в повоєнній відбудові народного господарства (у 2-й половині 1940-х років) і трудових досягненнях робітників і селян Радянської України, уособлених у таких іменах, як П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов тощо. Частота вибору цих символічних об'єктів очікувано зменшується в міру зниження віку опитаних.

Порівняно з іншими видами національної символіки уявлення респондентів про драматизовані символи характеризуються найменшою одностайністю і загалом, і в регіональному розрізі. Так, на Півдні, крім найвищого поціновування Перемоги у Другій світовій війні, упадає в око значно більше, ніж по Україні загалом, символічне навантаження, яке мешканці цього регіону надають досягненням українських спортсменів (57%), а також – меншою мірою – трудовим досягненням робітників і селян Радянської України (20%). Революція Гідності, історія створення та боротьби УПА, боротьба українських правозахисників проти радянського тоталітарного режиму є значно, у 4–6 разів, популярнішими в Західному і Центральному регіонах, ніж у Східному та Південному. Утім, трапляються серед драматизованих символів і такі, «питома вага» яких цей міжрегіональний водорозділ порушує. Історію українського козацтва, Запорозької Січі поцінують значно більше мешканці Центрального і Східного регіонів (52,2% і 50,7%, відповідно), ніж Західного і Південного (38,1% і 39,3%, відповідно). А у вершинних досягненнях української народної творчості вбачають національний символ істотно частіше ті, хто мешкає в Центральному і Південному регіонах (42,6% і 40%, відповідно), ніж мешканці Заходу (36,6%) і тим паче Сходу (22,4%). Не можна пройти й повз той факт, що на Сході частка опитаних, які вважають національним символом проголошення Незалежності України в

1991 році, становить лише 20,9%. Тенденція вікового оновлення символічної свідомості нині проявляється на прикладі драматизованих символів ще менш виразно, ніж у випадку персоналізованих символів, і слабше, ніж на початку моніторингу. Приміром, усупереч їй кількість респондентів, котрі надають символічного значення проголошенню Незалежності України, є найменшою у віковій когорті від 18 до 29 років (38,3%). Істотно частіше від представників старших вікових когорт молодь обирає як національний символ хіба що досягнення українських спортсменів (45,8%).

Отже, нагромаджені в процесі моніторингу дані про динаміку символічних уявлень українців не піддаються однозначній оцінці (Слюсаревський, 2021а). У символічній свідомості українського суспільства спостерігаються як вочевидь позитивні тенденції, так і факти, які свідчать, що загальний її стан залишає бажати кращого.

Наведені дані переконливо показують, що уявлення українців про національні символи за останні два десятиріччя стали значно однотайнішими й інтенсивнішими, істотно розширилося коло охоплюваних ними об'єктів. Як наслідок, символічна свідомість суспільства набула ознак первинної сформованості, чіткого державницького змісту, стала семантично насиченішою і політично більш зрілою. Проте водночас доводиться констатувати, що її формування ще далеке від завершеності. У символічному просторі українського суспільства маємо небагато об'єктів, що сприймаються як національні символи виразною більшістю населення України. Ще менше їх залишиться, коли врахувати, що навіть ті з них, котрі обираються нині понад половиною опитаних, не всі знаходять підтримку абсолютної більшості населення в кожному географічному регіоні держави.

Повсюди в Україні переважна більшість громадян сприймає як національні символи наразі лише державну символіку і постать Тараса Шевченка. Тож не буде перебільшенням сказати, що єдність українського суспільства в символічному аспекті нині тримається тільки на державній символіці і постаті Великого Тараса. Але цього вкрай мало для її подальшого зміцнення.

Хоч як це прикро визнавати, символічний простір українського суспільства поки що значною мірою знеособлений і знеподієвлений. Йому катастрофічно бракує загальновизнаних персоналій і драматизованих символів, які мають найбільший потенціал підтримання в суспільстві патріотичних настроїв, позитивного емоційного стану, генерування нових комеморативних практик, що здатні «оживити», «олюднити» церемонії та ритуали, пов'язані з пошануванням тієї ж державної символіки.

Однією з головних причин недостатньої сформованості символічної свідомості українського суспільства є малоефективна політика історичної пам'яті, якій в Україні не вистачає належної інституціоналізованості, світоглядної виваженості, послідовності та психологічної обґрунтованості. Прорахунки в здійсненні політики історичної пам'яті призводять до того, що в суспільній свідомості невинувато розвиваються і втрачають конкретику «старі» символи, а доповнення чи заміна їх «новими» відбувається занадто мляво й повільно, без належного врахування історичного досвіду різних поколінь і регіонів. Під «старими» символами при цьому маємо на увазі такі, що цілком правомірно перебували в суспільному дискурсі й за радянських часів, до проголошення нашої державної незалежності (приміром, величну постать Богдана Хмельницького, чия роль в українській історії залишається чи не найвидатнішою, і Перемогу в Другій світовій війні, безприкладний внесок у яку українського народу дістав міжнародне визнання ще в роки тієї найбільшої в історії людства війни), а під «новими» – ті, серед котрих як справді хронологічно нові події (наприклад, Помаранчева революція чи Революція Гідності), так і відроджені з небуття, шельмовані в радянські часи події та постаті (на кшталт Української революції 1917–1921 років, створення та боротьби УПА, імен Івана Мазепи, Симона Петлюри, Степана Бандери тощо).

Отримані в процесі моніторингу дані наводять на думку, що потенціал стихійного становлення символічної свідомості українського народу на сьогоднішній день себе вичерпав. Її подальше формування потребує комплексу цілеспрямованих зусиль. Наповнення символічного простору суспільства досі здійснювалося переважно через систему освіти, тож недопустимо, щоб вона втрачала в цьому плані свої позиції. У центрі її уваги має й надалі залишатися формування символічних преференцій нових поколінь українців. Але не забуваймо й того, що, як писав французький культуролог А. Моль (1966), у сучасної людини від шкільної освіти залишається зазвичай лише легкий серпанок напівзабутих понять. Тому було б помилкою перекладати завдання формування символічної свідомості народу лише на освіту. Його потрібно вирішувати всіма наявними засобами просвітницького плану, якими володіють держава і громадськість.

Особливо ретельно й виважено потрібно підходити до введення в символічний простір нових імен. Мало назвати ними вулиці, майдани чи військові частини та спорудити меморіальні об'єкти на їхню честь. Ці заходи обов'язково мають підкріплюватися наполегливим культивуванням у суспільстві відповідного історичного наративу. При цьому в жодному разі не варто руйнувати й колишній історичний наратив (маємо

на увазі ту ж пам'ять про Другу світову війну), дієздатність якого закорінена в сотнях тисяч родинних історій і є вкрай необхідною для протистояння російському шовіністичному «победобесію».

Нові імена слід вводити наполегливо, але без зайвого поспіху, даючи змогу суспільству адаптуватися до контрверсійних постатей. Уводячи нові імена, варто також пам'ятати, що не всі історичні діячі надаються до символізації через суто психологічні особливості їх сприймання суспільним загалом. Недаремно ж Марина Цветаєва якось слушно підмітила, що народ складає пісні про Степана Разіна, але не складає про Омеляна Пугачова.

Потреба підкріплення нових символів культивуванням у суспільстві відповідного історичного наративу повною мірою стосується, зокрема, і здійснюваного нині ребрендингу Збройних сил України. Такий ребрендинг, звісно, на часі – не годиться, щоб українські військові частини й далі носили одіозні імена на кшталт прийомного сина хана Батия Олександра Невського. Але будьмо відверті, чи багато говорять пересічному українцеві нові назви, присвоєні нашим військовим частинам, – скажімо, імена князя Ізяслава Мстиславича, Великого князя Вітовта, а також Антона Головатого, Михайла Білінського, Романа Дашкевича, Костянтина Пестушка тощо? Запитання вочевидь риторичне. Водночас викликає подив те, що в процесі численних найменувань та перенайменувань військових частин досі не знайшлося місця ні для Героя України Олексія Береста, який був серед тих, хто першим підняв прапор над Рейхстагом, але не був офіційно визнаний таким лише тому, що українець, ні для двічі Героя Радянського Союзу льотчика-штурмовика Анатолія Недбайла, що зарекомендував себе справжнім патріотом України уже і в часи її незалежності, ні для інших славнозвісних героїв-фронтовиків українського та кримсько-татарського походження, наприклад, теж двічі Героя Радянського Союзу Амета Хан-Султана. А хіба не гідний увічнення в назві військової частини перший український космонавт Павло Попович, який бездоганно проніс свою питому українськість до кінця життя? Невже їхні постаті менше прийнятні для символізації, ніж згадані вище персонажі набагато давнішої історії і не завжди однозначних її колізій?

Та й у школі не можна бездумно розмивати символічні уявлення підростаючих поколінь про ключові події вітчизняної історії тільки через те, що вони належать до її радянського періоду. Не можна знеособлювати ці події, позбавляти їх яскравих дійових осіб. Бо хіба не ганьба, що сьогодні молодь уже не знає навіть хто такий Іван Кожедуб – найрезультативніший, як довели авторитетні американські історики (Дружбинский, 2019), ас Другої світової?

Отже, формування символічного простору українського суспільства потребує значно більшої продуманості та уваги. На нашу думку, цьому процесові сприяло б розроблення чітко скоординованої на державному рівні системи заходів, серед яких належне місце мають посісти заходи психологічної експертизи та психологічного супроводу.

Висновки та перспективи подальшого розроблення проблеми.

У символічній свідомості українського суспільства спостерігаються як вочевидь позитивні тенденції, так і ті, що свідчать про певну її ущербність. Уявлення українців про національні символи за останні два десятиріччя стали значно однотайнішими й інтенсивнішими, істотно розширилося коло охоплюваних ними об'єктів. Як наслідок, символічна свідомість суспільства набула ознак первинної сформованості, чіткого державницького змісту, стала семантично насиченішою і політично більш зрілою. Проте водночас її формування ще далеке від завершеності.

У символічному просторі українського суспільства наразі є небагато об'єктів, що сприймаються як національні символи виразною більшістю населення України. Ще менше їх залишається, коли врахувати, що навіть ті з них, котрі обираються понад половиною опитаних, не всі знаходять підтримку абсолютної більшості населення в кожному географічному регіоні держави. Повсюди в Україні переважна більшість громадян сприймає як національні символи поки що лише державну символіку і постать Тараса Шевченка.

Символічний простір українського суспільства значною мірою знеособлений і знеподієвлений. Йому катастрофічно бракує загальноновизнаних персоналій і драматизованих символів, які найкраще надаються для підтримання в суспільстві патріотичних настроїв, позитивного емоційного стану, генерування нових комеморативних практик.

Однією з головних причин недостатньої сформованості символічної свідомості українців є малоефективна політика історичної пам'яті, якій в Україні не вистачає належної інституціоналізованості, світоглядної виваженості та психологічної обґрунтованості.

На підставі отриманих у процесі моніторингу даних правомірно припустити, що потенціал стихійного становлення символічної свідомості українського народу на сьогоднішній день себе вичерпав. Її подальше формування потребує комплексу цілеспрямованих зусиль, що мають здійснюватися державою і громадськістю. Реалізації цього завдання сприяла б чітко скоординована на державному рівні система заходів, серед яких належне місце мають посісти заходи психологічної експертизи та психологічного супроводу.

Перспективи дальшого розроблення проблеми вбачаються в напрацюванні стратегій і технологій урахування в процесі формування символічної свідомості українського суспільства регіональних та поколінних аспектів її наявного стану і тенденцій динаміки.

Список використаних джерел

- Багнюк, А. (2010). *Символи українства*. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан.
- Дроб'язко, О. (2016). *Дошкільнятам про державні символи України*. Тернопіль: Мандрівець.
- Дружбинский, В. (2019, август 31). Когда 64 или 59 не меньше 352. Иван Кожедуб и Александр Покрышкин против Эриха Хартманна. *Зеркало недели*.
- Жовтянська, В. В. (2012). *Трансформації смислу в соціокультурному просторі*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Колтунова, Е. А. (2012). Символ как психологическая категория в психоаналитических теориях. *Северо-Кавказский психологический вестник*, № 4. Т. 10, с. 5–9.
- Кононенко, О. (2020). *Українська міфологія. Символіка*. Харків: Фоліо.
- Кулагина, Н. В. (2006). Символ и символическое сознание. *Культурно-историческая психология*, № 1, Т. 2, с. 3–10.
- Лазебная, К. П. (2009). Теория символического в трудах российского периода творчества П. А. Сорокина. *Сборник статей аспирантов факультета социологии ГУ-ВШЭ* (с. 25–30). Москва: ГУ-ВШЭ.
- Левада, Ю. (2001). Люди и символы: Символические структуры в общественном мнении. Заметки для размышления. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 6, 7–13.
- Моль, А. (1966). *Теория информации и эстетическое восприятие*. Москва. Взято из <https://www.piano.ru/scores/books/moles-ti.pdf>
- Отрошко, Л. (2012). Особливості себевиявлення українського народу і природне символотворення. *Наука і суспільство*, 1/2, 36–43.
- Пістун, Т. В. (2014). *Народні символи України. Сценарії виховних заходів. Посібник для вчителя*. Тернопіль: Підручники і посібники.
- Самохвалов, В. П. (1999). *Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий*. Симферополь: Сонат.
- Сергійчук, В. І. (1990). *Доля української національної символіки*. Київ: Знання УРСР.
- Слюсаревський М. (2009, серпень 21). Герб, гімн і прапор: 46% українців називають їх національними символами (у 2003-му – 37 %). *День*.
- Слюсаревський, М. М. (2021a). Символічні преференції українського суспільства як підгрунтя його морально-психологічної єдності. *Філософські*,

історіософські та педагогічні аспекти єдності українського суспільства: матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (31 березня – 2 квітня 2021 року, м. Київ). Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України. Взято з <https://youtu.be/JRLOvoV0In8?t=2309>

Слюсаревський, М. М. (2021b). Незалежність України в сучасному суспільному дискурсі. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 3(2). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-17-7>

Слюсаревський, М. М., Гуменюк, О. І., Дворник, М. С., & Черниш, Л. П. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018): довідник*. Київ: Талком.

Слюсаревський, Н. М. (2004). Україна в матеріалізованих та особистісних символах. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків, с. 349–352.

Сорокин, П. А. (2006). *Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали*. Москва: Астрель.

Станіславська, Г. П. (2011). *Символи України: Калина. 1-4 класи. Посібник для вчителя. Серія «Інтерактивні форми роботи в позаурочний час»*. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан.

Шаян, В. (2019). *Українська символіка*. Київ: Центр навчальної літератури.

Шинкарук, В. І. (Ред). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.

Antonyuk, A., Puzyreva, K., Medeuov, D., & Basov, N. (2020). A Technique to Infer Symbolic and Socio-symbolic Micro Patterns. *Networks in the Global World V. Lecture Notes in Networks and Systems*. Vol. 181, pp. 101–119. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-64877-0_7

Goodwyn, E. (2020). Archetypes: The Contribution of Individual Psychology to Cross-cultural Symbolism. *Journal of Jungian Scholarly Studies*, 15, 5–19. Retrieved from <https://doi.org/10.29173/jjs123s>

References

Antonyuk, A., Puzyreva, K., Medeuov, D., & Basov, N. (2020). A Technique to Infer Symbolic and Socio-symbolic Micro Patterns. *Networks in the Global World V. Lecture Notes in Networks and Systems*, 181, 101–119. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-64877-0_7. (in English)

Bahniuk, A. (2020). *Symvoli ukrainstva* [Symbols of Ukrainianness]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. (in Ukrainian)

Drobiazko, O. (2016). *Doshkilniatam pro derzhavni symvoly Ukrainy* [Preschoolers on the state symbols of Ukraine]. Ternopil: Mandrivets. (in Ukrainian)

Druzhbinskij, V. (2019, August 31). *Kogda 64 ili 59 ne menshe 352. Ivan Kozhedub i Aleksandr Pokryshkin protiv Eriha Hartmanna* [When 64 or 59 are not less

than 352. Ivan Kozhedub and Alexander Pokryshkin against Erich Hartmann]. *Zerkalo nedeli*. (in Russian)

Goodwyn, E. (2020). Archetypes: The Contribution of Individual Psychology to Cross-cultural Symbolism. *Journal of Jungian Scholarly Studies*, 15, 5–19. Retrieved from <https://doi.org/10.29173/jjs123s>. (in English)

Koltunova, E. A. (2012). *Simvol kak psikhologicheskaya kategoriya v psikhoanaliticheskikh teoriyakh* [Symbol as a psychological category in psychoanalytic theories]. *North-Caucasian psychological bulletin*, 4(10), 5–9. (in Russian)

Kononenko, O. (2020). *Ukrainska mifolohiia. Symvolika* [Ukrainian mythology. Symbolics]. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian)

Kulagina, N. V. (2006). *Simvol i simvolicheskoye soznaniye* [Symbol and symbolic consciousness]. *Cultural-Historical Psychology*, 1(2), 3–10. (in Russian)

Lazebnaya, K. P. (2009). *Teoriya simvolicheskogo v trudakh rossiyskogo perioda tvorchestva P. A. Sorokina* [The theory of the symbolic in P. A. Sorokin's works of the Russian period of his creativity]. *Collection of articles by postgraduate students of the Faculty of Sociology of the State University – Higher School of Economics*, 25–30. Moscow: State University – Higher School of Economics. (in Russian)

Levada, Yu. (2001). *Lyudi i simvoly: Simvolicheskkiye struktury v obshchestvennom mnenii. Zametki dlya razmyshleniya* [People and Symbols: Symbolic Structures in Public Opinion. Notes for Reflection]. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Change*, 6, 7–13. (in Russian)

Moles, A. (1966). *Teoriya informatsii i esteticheskoye vospriyatiye* [Information theory and aesthetic perception]. Moscow. Retrieved from <https://www.piano.ru/scores/books/moles-ti.pdf>. (in Russian)

Otroshko, L. (2012). *Osoblyvosti sebevyavlennia ukrainskoho narodu i pryrodne symvolotvorennia* [Peculiarities of self-expression of the Ukrainian people and natural symbol creation]. *Science and Society*, 1/2, 36–43. (in Ukrainian)

Pistun, T. V. (2014). *Narodni symvoly Ukrainy. Stsenarii vykhovnykh zakhodiv. Posibnyk dlia vchytelia* [Folk symbols of Ukraine. Scenarios of educational activities. Teacher's guide]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. (in Ukrainian)

Samokhvalov, V. P. (1999). *Psikhoanaliticheskii slovar i rabota s simvolami snovideniy i fantaziy* [Psychoanalytic dictionary and work with symbols of dreams and fantasies]. Simferopol: Sonat. (in Russian)

Shaian, V. (2019). *Ukrainska symvolika* [Ukrainian symbolics]. Kyiv: Tsenter for Educational Literature. (in Ukrainian)

Shynkaruk, V. I. (Ed.). (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abris. (in Ukrainian)

Serhiichuk, V. I. (1990). *Dolia ukrainskoi natsionalnoi symvoliky* [The fate of Ukrainian national symbolics]. Kyiv: Znannia URSR. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (2009, August 21). *Herb, himn i prapor: 46% ukrainsiv nazyvaiut yikh natsionalnymy symvolamy (u 2003-mu – 37 %)* [Coat of arms, anthem

and flag: 46% of Ukrainians call them national symbols (37% in 2003)]. Den. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2021a). Symvolichni preferentsii ukrainskoho suspilstva yak pidhruntia yoho moralno-psykholohichnoi yednosti [The symbolic preferences of Ukrainian society as the basis of its moral and psychological unity]. *Philosophical, historiosophical and pedagogical aspects of the unity of Ukrainian society: materials of the All-Ukrainian interdisciplinary scientific-practical online conference, (March 31 – April 2, 2021, Kyiv)*. Kyiv: Institute of Gifted Child of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://youtu.be/JRLOvoV0In8?t=2309>. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2021b). Nezalezhnist Ukrainy v suchasnomu suspilnomu dyskursi [Independence of Ukraine in modern public discourse]. *The Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 3 (2). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-17-7>. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Humeniuk, O. I., Dvornyk, M. S., & Chernysh, L. P. (2019). *Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadskii dumtsi (2014–2018): dovidnyk*. [The social situation in Ukraine: features of the reflection of transformational processes in public opinion (2014–2018): reference book]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, N. M. (2004). Ukraina v materializovanykh ta osobystisnykh symvolakh [Ukraine in materialized and personal symbols]. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society*, 349–352. Kharkiv. (in Ukrainian)

Sorokin, P. A. (2006). *Prestuplenie i kara, podvig i nagrada: sotsiologicheskii etyud ob osnovnykh formakh obshchestvennogo povedeniya i morali* [Crime and punishment, heroism and reward: a sociological study on the main forms of social behavior and morality]. Moscow: Astrel. (in Russian)

Stanislavska, H. P. (2011). *Symvoly Ukrainy: Kalyna. 1-4 klasy. Posibnyk dlia vchytelia. Seriya «Interaktyvni formy roboty v pozaurochnyi chas»* [Symbols of Ukraine: Kalyna. Grades 1-4. Teacher's guide. Series «Interactive forms of work in extracurricular activities»]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2012). *Transformatsii smyslu v sotsiakulturnomu prostori* [Transformations of meaning in the socio-cultural space]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

УДК 159.9.01

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-63>

Татенко Віталій Олександрович

доктор психологічних наук, професор, чл.-кор. НАПН України,
головний науковий співробітник

лабораторії методології психосоціальних

і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9139-4775>

vitat47@ukr.net

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КОЛЕКТИВНОЇ ІНТУЇЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМУ ПРОГНОЗУВАННЯ
ПОДІЙ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ: СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ
ПІДХІД**

Метою статті є з'ясування теоретико-методологічних засад психологічного дослідження сутності і природи колективної інтуїції як механізму прогнозування подій суспільного життя з позицій суб'єктно-вчинкового підходу.

Актуальність такої розробки пояснюється насамперед тим, що колективна інтуїція ще не стала предметом уваги дослідників, на яку вона заслуговує і якої потребує. Найбільш імовірною причиною такої неувagi можна вважати проблемність у розумінні природи інтуїції взагалі, а також додаткову складність такого розуміння, привнесену її колективним характером.

Методологія. Психологічна природа колективної інтуїції розглядається у двох ракурсах, де позиції учення К. Г. Юнга про колективне несвідоме доповнюються положенням про конкретизацію його психічних змістів потенційною спроможністю індивіда до сутнісного, власне суб'єктно-вчинкового, способу буття. Розглядається також проблема «колективного розігрування соціальних практик» (Е. Дюркгейм) як процес і результат взаємодії індивідуальних інтуїцій, що не дорівнює їх арифметичній сумі.

У результаті дослідження уточнено визначення поняття «подія». Зокрема, розглянуто випадки її неправомірного обмеження минулим часом. Пропонується доповнити поняття подієвості такими критеріями, як суб'єктність і вчинковість у їх взаємозв'язку. Запропоновано критеріальну модель прогнозування подій суспільного життя на основі уявлень про їх суб'єктний, об'єктний, вчинковий і злочинний характер. Обґрунтовується положення, згідно з яким через нереальність передбачення і врахування всіх чинників, які можуть вплинути на формування подій суспільного життя в майбутньому, процес його прогнозування повинен спиратися як на раціональний, так і на ірраціональний підходи і відповідні механізми, зокрема на механізм колективної інтуїції. Сформульовано

п'ять теоретико-методологічних положень, які можуть бути враховані в подальших дослідженнях можливості застосування колективної інтуїції в процесі прогнозування подій суспільного життя.

Ключові слова: колективна інтуїція; події суспільного життя; процес прогнозування; суб'єктно-вчинковий підхід.

Vitalii O. Tatenko

Doctor of Psychological Sciences, professor, corresponding member for the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, chief researcher, Institute of Social and Political Psychology (NAPS of Ukraine), Kyiv
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9139-4775>
vitat47@ukr.net

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS
TO STUDY COLLECTIVE INTUITION AS A MECHANISM
TO PREDICT EVENTS IN PUBLIC LIFE:
THE SUBJECT-AND-BEHAVIORAL APPROACH**

The aim of the article is to clarify theoretical and methodological principles to research (within psychology) the essence and nature of collective intuition as a mechanism to predict events in public life from the perspective of the subject-and-behavioral approach.

The relevance of such research is explained, first by the fact that collective intuition has not yet become in focus of researchers' attention that it actually deserves and requires. The most probable reason for such disregard is the problematic nature of intuition, as well as the additional complexity of such an understanding because of its collective character.

Methodology. The psychological nature of collective intuition is considered from two angles, where the positions of C.-G. Jung's doctrine on collective unconscious are supplemented by the position on concretization of its psychic contents by an individual's potential ability to be essentially, and actually subjectively behavioral way of being. The problem of «collective playing out social practices» (E. Durkheim) as a process and result of individual intuition interaction which is not equal to their arithmetic sum is also considered in the article.

The study **resulted** in clarifying the definition of the «event» concept, in particular, there were considered cases of its unlawful restriction by the past. The study suggests supplementing the concept of action with such criteria as subjectivity and behavior in their relationship. The criterion model of forecasting the events of public life basing on representations about their subjective, object, behavior and criminal nature has been offered. The article substantiates the provision saying that due to unreality of predicting and considering all the factors that may affect the formation of events of public life in future, the process of its forecasting should be based on both rational and irrational approaches and appropriate mechanisms, in particular, the mechanism of collective intuition.

Conclusions. The author has formulated five theoretical and methodological provisions, which can be taken into account in further researching the possibilities of applying collective intuition to forecasting events in public life.

Keywords: collective intuition; events in public life; forecasting process; subject- and-behavioral approach.

Постановка проблеми. Суб'єктно-вчинковий підхід, що є результатом творчого поєднання суб'єктного (Абульханова, 2010) і вчинкового (Роменець, 2007) підходів, у сутнісному розумінні передбачає з'ясування і забезпечення можливостей перетворювального впливу окремої людини чи людської спільноти на природні й соціальні процеси з метою утвердження і розвитку духовно-моральної культури суспільства. Застосування цього підходу в дослідженні колективної інтуїції як механізму прогнозування подій суспільного життя зумовлено потребою в розробленні відповідних теоретико-методологічних засад.

Аналіз досліджень і публікацій, пов'язаних з означеною проблемою. Якщо спробувати оцінити смислове навантаження ключових слів, з яких складається назва статті, то може здатися, що найменше запитань викличе слово «подія». Однак, як виявилось, відповідне поняття не таке просте і безпроблемне. Адже інакше як пояснити появу книжки професорки соціології Робін Вагнер-Пачіфічі під назвою «Що таке Подія?» (Wagner-Pacifichi, 2017). І не випадково слово «подія» в ній пишеться з великої літери, оскільки саме Події утворюють своєрідні «розриви в потоці повсякденності», протиставляють надзвичайне буденному, «створять історію». На жаль, у згаданій публікації не порушується питання щодо прогнозування подій. Інша річ, якщо в довідкових джерелах визначення поняття «подія» обмежується лише минулим часом. Так, в Академічному тлумачному словнику української мови разом із цілком логічними дефініціями події як того, що порушує усталений, звичний перебіг життя, як чогось важливого, видатного, а також непередбачуваного, несподіваного, подія чомусь визначається як те, що «відбувалося або відбулося, сталося» (Яворницький, 2017). Але ж окремій людині і спільноті немає ніякого сенсу витрачати час і сили на прогнозування чогось буденного, повсякденного, звичного, традиційно-ритуального, що не передбачає творчості і розвитку. І навпаки, саме події, як щось життєво значуще, суттєве, непересічне, нове, наміряне, становлять зміст і сенс майбутнього буття окремої людини і спільноти. Тому подія в часовому вимірі є те, що вже відбулося, що відбувається тут і тепер і що може відбутися в майбутньому, а отже може покладатися предметом прогнозування. Крім того, від свого майбутнього ми очікуємо чогось не тільки знаного, звичного, а й незвичайного, якогось сюрпризу, бажано зі знаком плюс, наприклад швидкого і безболісного подолання

пандемії, економічної та політичної кризи, припинення збройного протистояння тощо. Разом з тим події у своєму виникненні і функціонуванні керуються не тільки лінійною, а й нелінійною логікою, що спричинило виникнення поняття подієвості. «Подієвий» – поняття, що прийшло із філософії постмодернізму в контексті відмови від лінійної версії прочитання історичного процесу. Воно фіксує у своєму змісті історичну темпоральність, відкриту для конфігурування у вигляді релятивно-плюральних причинно-наслідкових подієвих рядів, розгорнутих від минулого – через теперішнє – до майбутнього» (Можейко). До речі, можна говорити про так званий «подієвий туризм», коли «люди стають живими свідками особливих подій у спорті, культурі і мистецтві» (Подієвий туризм).

Аналізуючи відповідні джерела, ми натрапили на визначення критеріїв подієвості розповідного тексту: «Основою будь-якого розповідного тексту є подія. Виділено п'ять головних критеріїв градації розповідної подієвості. Перша з них – релевантність змін: подієвість підвищується, якщо зміна, що відбулася, є суттєвою для даного фіктивного світу. Тривіальні зміни події не творять. Друга ознака – непередбачуваність: подієвість тексту підвищується, якщо зміни відбулися несподівано, у супереччя очікуванням. Третій критерій — консекутивність: подієвість підвищується, якщо зміни справили суттєвий вплив на мислення і свідомість персонажа, оскільки це змінює його дії. Четвертий – незворотність: подієвість підвищується, якщо зміни, які відбулися, є незворотними і новий стан не може бути анульований. І п'ятий – неповторюваність: повторювані зміни не народжують події (Подієвість та її умови...).

Проте є підстави доповнити цей перелік функціональних критеріїв подієвості ще двома сутнісними критеріями, а саме суб'єктністю і вчинковістю в їх взаємозв'язку, особливо якщо йдеться про події суспільного життя та їх прогнозування. Так, людина як суб'єкт (причина, автор, творець) може бути об'єктом пізнання, а також об'єктом виховного, політичного, економічного, психотерапевтичного та інших впливів. Проте є психологічне визначення людини як об'єкта, коли вона не виявляє належним чином свої суб'єктні інтенції і потенції, натомість демонструє пасивність, безініціативність, брак власної позиції, пристосовництво, залежність, підлеглість, навіюваність, конформність, екстернальність, безвідповідальність тощо. Отже, на відміну від поняття суб'єктності, «об'єктність» узагальнює випадки вимушеного або добровільного вибору людиною відповідних життєвих сценаріїв і способів поведінки.

Якщо основною ознакою людини як суб'єкта вважати її прагнення свободи, творчу вдачу й авторські амбіції, то поняття «вчинок» конкретизує ці чесноти в уявленні про її здатність до духовності і жертвовності (Роменець, 2007). Вчинити, загалом кажучи, означає зробити таке і в такий спосіб, щоб інші (загал) визнали це для себе суттєвим, життєво важливим, новим, зразковим, гідним наслідування. Суб'єктна активність набуває ознак учинку, якщо вона здійснюється людиною безкорисливо і відповідально. Це специфічний для людини як суб'єкта спосіб життя, сутністю якого є її психологічна готовність до творення, утвердження і відстоювання суспільно значущих цінностей які є водночас значущими особисто для неї.

Учинкова активність традиційно визначається як добродійна або злочинна. Проте, крім звичного поділу вчинків на хороші і погані, є традиція вирізнення так званих справжніх учинків як проявів моральної творчості, відповідальності і самовідданості. В останньому випадку йдеться про героїчний учинок (подвиг), що активно утверджує істину, добро, красу, справедливість, любов і сутнісно протистоїть злочинності – активності егоїстичній, асоціальній, аморальній, протиправній, руйнівній, яка несе загрозу суспільним інтересам, загальнолюдським цінностям і кожній людині зокрема. Цікаво, що поняття «несправжній вчинок» фактично не вживається, оскільки може використовуватися лише для позначення випадків імітації справжньої вчинкової активності (досить типово явище серед політиків), що, знову ж таки, є аморальним, а в окремих випадках – злочинним актом. До речі, не тільки резонансні вчинки, а й резонансні злочини можуть набувати значення подій суспільного життя зі знаком мінус, а також із часом мінятися місцями.

Представлені поняття в їх суперечливому поєднанні можуть утворювати критеріальну модель (рис.), що дає змогу сутнісно диференціювати учасників подій суспільного життя на чотири типологічні групи: 1) суб'єктно-вчинкова; 2) об'єктно-вчинкова; 3) суб'єктно-злочинна; 4) об'єктно-злочинна.

Так, у подіях Революції Гідності взяли участь представники кожної із зазначених груп. Зокрема, членів першої групи відрізняла глибока переконаність у необхідності демократизації влади і готовність до самопожертви заради покращення життя народу. Для членів другої групи більш характерною була позиція інтуїтивного приєднання до першої групи як ідейно-духовного лідера на фоні переживання невдоволення умовами життя. Суб'єктно-злочинну групу складали ті, хто свідомо намагався скористатися революційною ситуацією для захоплення влади як умови індивідуального збагачення, задоволення потреби в пануванні і самозахисті. Прикладом об'єктно-злочинної групи можна вважати

представників силових структур, які під тиском «зверху» віддавали і виконували злочинні накази, зокрема на жорстоке побиття студентів на Майдані Незалежності.

Рис. Критеріальна модель прогнозування подій суспільного життя з позицій суб'єктно-вчинкового підходу

Отже, у подіях суспільного життя, особливо тих, що мають загострений політико-психологічний характер (вибори до органів влади, масові акції протесту, збройні протистояння), можуть взяти участь різного роду групові суб'єкти, кожен з яких намагатиметься проявляти (демонструвати) суб'єктно-вчинкову активність, а своїх супротивників позиціонуватиме як суб'єктно-злочинні чи об'єктно-злочинні утворення. Зрозуміло, що перемогти в цій боротьбі, зможе сила, яка найбільш адекватно спрогнозує свій статус і свою поведінку, статус і поведінку своїх конкурентів, а також вірогідність настання і можливість наближення подій відповідного змісту.

Ті чи інші події суспільного життя можуть мати різне значення для людини і спільноти, а тому процес прогнозування (його якість, швидкість, своєчасність, ефективність тощо) є залежним від ціннісних диспозицій і мотивації того, хто його здійснює. Ця залежність може виявлятися різним чином. Цілком природним є намір суб'єкта скласти такий прогноз, який справдиться, незалежно від того, подобається це йому чи ні. Однак не менш природною є інтенція до суб'єктивізації – неусвідомлюваної, як правило, спроби підміни реального бажаним. Знову ж таки, одна справа, якщо суб'єкт прогнозувальної діяльності особисто зацікавлений у тому, щоб певні події відбулися або не відбулися в майбутньому. Інша річ, якщо прогнозування здійснюється на замовлення. У цьому разі спостерігається своєрідне роздвоєння суб'єкта прогнозування на замовника і виконавця замовлення, що може викликати різного роду проблемні моменти.

Бути суб'єктом прогнозувальної діяльності означає не тільки хотіти, а й могли, тобто знати, як досягнути поставленої мети, враховуючи особливості цієї діяльності. У цьому разі йдеться про раціональний та ірраціональний підходи до розуміння психологічної природи процесу прогнозування. Так, можна погодитися з тим, що прогнозування має проводитися на основі наукового аналізу закономірностей та умов їх реалізації, що наукове прогнозування об'єктивно впливає з розвитку досліджуваного явища, його минулого і сьогодення, що тільки наукові прогнози можуть бути істинними, обґрунтованими і надійними (Алауханов, 2008). А проте не можна погодитися з віднесенням інтуїтивного прогнозування до ненаукових форм, зведення його до ворожіння, віщування, пророкування і т. п.

Зрозуміло, процес прогнозування має спиратися на знання, наявний досвід, компетентність, на статистику і закони логіки, однак майбутнє відрізняється від минулого і теперішнього тим, що визначити, обґрунтувати і врахувати всі чинники (відомі на час прогнозування і ті, які ще можуть виявитися) в їх суперечливому взаємозв'язку не видається можливим у принципі. А це означає, що у формуванні образу майбутнього треба віддати належне ірраціональному підходу, зокрема звернутися до послуг інтуїції, яку К. Г. Юнг визначив як ірраціональну психологічну функцію.

Однією із сутнісних ознак людини як суб'єкта є її прагнення і здатність до творення світу і себе в цьому світі як чогось унікального, оригінального, самобутнього і неповторного. Не є винятком процес формування її уявлення про своє майбутнє. Тобто реально очікувати, що в процесі прогнозування може творитися те, що має відбутися. Так, творчість виявляє себе в розробленні не однієї, а кількох альтернативних версій прийдешнього, залежно від того, які чинники і якою мірою визначатимуть процес його настання. Креативність, а до речі, і вчинковість, можуть виявляти себе в боротьбі мотивів між прагненням до об'єктивності й очікуванням того, що справдиться саме бажаний прогноз, у виборі підходів, механізмів, способів і засобів прогнозування й оцінки його результатів. І тут також постає питання про раціональну або ірраціональну природу творчості. На думку Юнга, «нове ніколи не отримували навмисно», воно з'являлося тоді, коли вдавалося використовувати несвідоме, відсторонивши раціональне свідоме. Мовляв, крім спогадів, з несвідомого також можуть виникати зовсім нові думки і творчі ідеї, які до цього ніколи не усвідомлювалися (Юнг, 2007). До речі, не тільки такі відомі інтуїтивісти, як А. Бергсон, а й такі апологети діалектичного матеріалізму, як відомий радянський філософ Б. Кедров, визнавали той факт, що будь-який творчий процес обов'язково включає в

себе механізм інтуїтивного осяяння (Интуиция и творчество). На думку сучасного дослідника П. Гуревича, людина творить культуру, спираючись на власну свідомість, емоції, волю та інтуїцію. Спектр культури невичерпний, але він не вичерпується раціональністю, розумністю. Багато її форм народжені несвідомим пластом людської психіки, натхненням, грою уяви, емоційною чуйністю. До ірраціональності, продовжує він, може бути віднесений той духовний досвід, котрий не підлягає впорядкуванню й осягненню розумом. Розум, який агресивно культивує тільки себе, відкидає емоції, уяву, інтуїцію, у кінцевому підсумку вироджується і доводить людство до катастрофи (Гуревич, 2016). На схоже зауваження натрапляємо у фахівців у галузі синергетики як науки про самоорганізацію систем: «Синергетичні механізми, імовірно, має сенс шукати в тих процесах, які не контролюються свідомістю, відбуваються на підсвідомому і несвідомому рівнях» (Князева, 2002, с. 178).

Однак вимагає відповіді питання про те, як ірраціональне, несвідоме, інтуїтивне співвідноситься із суб'єктністю. За такої умови використання метафор типу «несвідомий пласт психіки народжує», «розум агресивно культивує» не знімає проблему і навіть заганає її в глухий кут. Якщо додати до цього результати досліджень, які свідчать про те, що мозок знаходить потрібну відповідь, приймає рішення на кілька секунд раніше, ніж це постає в нашій свідомості, то виходить, що саме мозок є справжнім суб'єктом, а Я з його психікою, свідомістю, душевними переживаннями і духовними злетами є не більше, ніж епіфеномен мозкової активності, або її знаряддя.

Є й інша точка зору, згідно з якою психіка визнається функцією мозку, продуктом якісної трансформації мозкових структур, але водночас вважається нетілесною, відносно самостійною формою життя, яка здатна на рівні свідомості перетворювати мозок на свою функцію, певним чином скеровувати його активність, тобто займати щодо нього суб'єктну позицію. Досить згадати чималий позитивний досвід у проведенні суперскладних нейрохірургічних операцій. Тому в класичній психології набуло поширення положення про те, що пізнає і творить світ не мозок, а людина як суб'єкт психічної діяльності за допомогою мозку.

Але тут постає чергове, не менш важливе і складне питання про те, чи можна вважати людську істоту суб'єктом не тільки свідомої, але також своєї інтуїтивно-прогностувальної активності, попри ірраціональність і природний зв'язок останньої з позасвідомим.

Як зазначалося вище, поняття «суб'єктність», по суті, означає інтенцію і потенцію людини до усвідомленого конструювання світу, що передбачає процес прогнозування. Водночас його інтуїтивна складова

фактично функціонує на позасвідомому рівні психічної активності. Тому виходить, що якась інша сила детермінує, скеровує і контролює цю активність. «Під «суб'єктом», зазначав Юнг, я розумію перш за все ті неясні, темні спонуки почуття, думки і відчуття, що не притікають з наочністю з неперервного потоку свідомих переживань, пов'язаних з об'єктом, але які спливають, частіше заважаючи і затримуючи, але іноді і заохочуючи, з темних внутрішніх надр, з глибоких далеких сфер, що лежать за порогом свідомості, і у своїй сукупності становлять наше сприйняття життя несвідомого. Несвідоме є суб'єкт, узятий як «внутрішній» об'єкт» (Юнг, 1995, с. 509-510).

Але якщо суб'єктом вважати «перш за все» несвідоме, тоді свідомому відводиться роль хіба що другорядного суб'єкта, покликаного лише віддзеркалювати те, що відбувається в «житті несвідомого». До речі, як приклад суб'єктноподібної активності несвідомого може вважатися його компенсаторна функція, досліджена Юнгом, на думку якого діяльність свідомості селективна, а вибір вимагає напрямку. Напрямок же вимагає виключення всього іррелевантного. Звідси в кожному випадку повинна виникати відома однобічність в орієнтуванні свідомості. У цьому сенсі діяльність несвідомого постає як урівноваження тієї однобічності, яка створюється функцією свідомості. Змісти, виключені наміченим напрямком і затримані, витісняються в несвідоме й утворюють протизагальне свідомому орієнтуванню, яка посилюється від зростання свідомої однобічності і нарешті призводить до помітної напруженості. З часом напруженість настільки зростає, що затримані несвідомі змісти повідомляються свідомості і в такий спосіб досягається врівноваження (Юнг, 1995, с. 530-531).

Загалом, можливість і важливість такої компенсаторної функції не викликає сумніву. Проте складно собі уявити, що станеться зі свідомістю, якщо несвідоме поверне йому все недоречне, непотрібне, іррелевантне. А тому має бути механізм, який визначає що, в якій кількості, навіщо, коли і як саме відкрити свідомості. Є чимало прикладів того, як несвідоме передає потрібну людині інформацію уві сні. Але, треба думати, що основним тут є механізм інтуїції, яка може діяти, так би мовити, на свій розсуд, зокрема щоб зняти згадане психічне напруження, а може в ініціативному порядку чи на запит з боку свідомості знаходити в несвідомому і відкривати потрібні їй змісти. Є навіть думка, що компенсаторна функція несвідомого може врівноважувати свідоме шляхом санкціонування (наприклад, за гординю жорстоко карати переживанням «припиненості і нікчемності»). Однак, щоб погодитися з таким розумінням суб'єктної природи людської психіки як єдино можливим, потрібно стати на позиції психоаналізу.

Не менш поширеним і не менш (а то й більш) науково обґрунтованим є підхід, у якому суб'єктний пріоритет визнається за свідомістю. Проте варто взяти до уваги точку зору, яка намагається здолати суб'єктну розчленованість людини, як це подибуємо в монографії відомого філософа і психолога В. Зінківського, присвяченій дослідженню проблеми психічної причинності. «Робота душі різноманітна, і єдність суб'єкта... не означає, зрозуміло, що в душі має місце одна якась робота, – зазначав він. – ... Якщо душа є організм, то подібно до нього душа поєднує різноманіття функцій з єдністю їх у суб'єкті життєвого процесу... Одне ми можемо стверджувати, – що психічна робота здійснюється в актах, що виходять від єдиного суб'єкта» (Зеньковский, 1914, с. 416-417). Тобто цілком логічно визнати, що Я є суб'єктом центром усього психічного життя як цілісного утворення, що органічно поєднує в собі його свідому і позасвідому складові. Інша річ, що механізми суб'єктної регуляції в царині свідомості і позасвідомого світу психіки мають свою специфіку. У першому випадку суб'єкт орієнтується на знання, закони, використовує формально-логічне чи діалектичне мислення, математичні і статистичні методи, спирається на досвід, аргументи і факти, намагається доводити свою правоту, переконувати себе й інших в істинності і значущості своєї позиції тощо. У другому випадку йдеться про віру, довіру і вірогідність, емоційність і почуттєвість, про навіюваність та упевненість (замість переконаності), про очевидність як критерій істини, про уяву, уявлення, фантазію і, звичайно, про інтуїцію. І ці механізми суб'єктної регуляції в процесі прогнозування взаємодіють між собою, доповнюють один одного.

До процесу прогнозування долучаються як індивідуальні, так і групові суб'єкти. А проте останні можуть мати різну чисельність. Так, є практика залучення до складання прогнозів невеликих груп експертів, які відрізняються не тільки кількістю учасників, а й наявністю і характером взаємодії між ними. Така взаємодія може не передбачатися взагалі, якщо експерти працюють автономно та анонімно, а результати їхніх прогнозів оцінюють та узагальнюють інші спеціалісти. Другий варіант може передбачати лише ознайомлення членів групи з її складом, що вже викличе певний соціально-психологічний ефект: відчуття належності до групи, різні емоції, викликані порівнянням себе з іншими учасниками, тощо. Й останній варіант, як можна здогадатися, зорієнтований на максимальне примноження і використання в процесі прогнозування результатів взаємодії його учасників. Зокрема, йдеться про можливість і бажаність обговорення ними змісту завдання на прогнозування, особливостей його об'єкта, проблем, що вимагають розв'язання, досвіду виконання таких завдань, способів і засобів досягнення мети і

взаємооцінки та узагальнення отриманих результатів. У процесі такої взаємодії експертна група набуває суб'єктних кондицій.

Однак повністю раціоналізувати процес прогнозування навіть у невеликій контактній групі експертів не видається можливим, оскільки, як зазначалося, майбутнє не може бути виснуване в індуктивний чи дедуктивний спосіб. Тобто в груповому прогнозуванні взаємодія учасників обмежена тим, що ряд необхідних функцій здійснюється на рівні позасвідомої, ірраціональної, зокрема інтуїтивної, активності, механізм якої не може бути предметом обговорення, оскільки він прихований навіть від її носіїв. Інша річ, що результати індивідуальних інсайтів можуть також усвідомлюватись, а відтак обговорюватись експертами. Таке розуміння є цілком коректним з огляду на функціональний зв'язок, що є між свідомою і позасвідомою сферами психічного життя як цілого.

Суттєвою соціально-психологічною відмінністю великої групи традиційно вважають неможливість знайомства, безпосередньої взаємодії, обміну інформацією між собою всіх її членів. Проте завдяки науково-технічному прогресу ця відмінність набуває певної умовності. Річ у тім, що протягом останніх десятиліть набула поширення практика обміну думками, почуттями, емоціями, а також прогнозами між незнайомими людьми в соціальних мережах інтернету, у програмах, що передбачають залучення до прогнозування подій суспільного життя широкої аудиторії радіослухачів і телеглядачів. Ще один канал безпосередньо-опосередкованої взаємодії членів великих соціальних груп – це спонтанні контакти між знайомими людьми (родичами, друзями, товаришами, колегами), які спілкуються зі своїми знайомими, а ті – зі своїми. Таким чином формуються групові плеяди прогнозів, що взаємозбагачуються, постійно змінюються, а проте утворюється і певний час утримується як відносна константа думка більшості і меншості, або громадська думка. Остання, як відомо, може бути виявлена і проаналізована за допомогою раціональних технологій (статистичні, математичні методи, методи моделювання тощо). Однак сам механізм формування громадської думки щодо настання тих чи інших подій у майбутньому, як стихійно-спонтанний, ірраціональний у своїй основі, вимагає іншого підходу, що актуалізує питання про колективну інтуїцію як механізм прогнозування подій суспільного життя. Знайти відповідь на це питання і є **метою** проведеного дослідження..

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений вище аналіз мав на меті підготувати теоретико-методологічну основу для визначення сутності і природи колективної інтуїції як соціально-психологічного механізму прогнозування подій суспільного життя. А

розпочнемо цю роботу зі з'ясування її функціонального зв'язку з колективним несвідомим, що вважається осередком ірраціональності в системі психіки. За такої умови, враховуючи відоме визначення останнього, довизначимо його як психологічне утворення, що несе в собі регулятивну програму становлення людини людиною в онтогенезі і філогенезі. Тобто кожний здоровий новонароджений людський індивід дістає у спадок онтичну можливість стати повноцінною тілесно-душевно-духовною істотою, носієм свідомості, здатним до творення світу і себе в цьому світі. Проте щоб цей шанс здійснився, індивід у своїх потягах, думках і поведінці повинен (за підтримки соціального оточення) дотримуватися сутнісних канонів людського буття як буття суб'єктно-вчинкового. Водночас логічно визнати, що основним механізмом, за допомогою якого колективне несвідоме транлює свідомості свої підказки, зауваження, побажання, а часом – настійливі вимоги, є колективна інтуїція, функціонування якої здійснюється на індивідуальному рівні, але має загальнолюдське змістове наповнення. «Колективними, – зазначав К. Г. Юнг, – я називаю всі ті психічні змісти, які властиві не одному, а водночас багатьом індивідам, а відтак суспільству, народу чи людству... Колективний характер властивий не тільки одиничним психічним елементам або змістам, а й цілим функціям. Так, наприклад, мислення може мати колективний характер, оскільки воно є загальнозначущим, згідним, наприклад, із законами логіки. Точно так і почуття, як цілісна функція, може бути колективним, оскільки воно, наприклад, тотожне із загальним почуттям... Так само колективним є те відчуття або спосіб і та інтуїція, які властиві одночасно великій групі людей» (Юнг, 1995, с. 529-530). Проте слід зауважити, що в цьому разі К. Г. Юнг розглядає інтуїцію радше як результат спільної інтуїтивної активності групи людей. Тобто питання про колективну інтуїцію як функцію, процес чи механізм залишається відкритим.

Зрозуміло, що колективна інтуїція несе в собі всі функціональні ознаки інтуїції індивідуальної з її ірраціональністю, позасвідомістю, безпосередністю, самодостатністю, самоочевидністю, швидкодією тощо. Але індивідуальна інтуїція обмежена у своїх можливостях, зокрема, через властиву їй суб'єктивність. Подолати цю обмеженість і покликана інтуїція колективна, яка є результатом синтезу індивідуальних інтуїцій і становить нову якість, що не дорівнює арифметичній сумі її складових. Річ у тім, що ця якісна новизна має соціально-психологічну природу, опосередковану, зумовлену і спричинену взаємодією між окремими інтуїціями і їх суб'єктами. Тобто слід розрізняти інтуїцію як функцію, механізм, процес і як її результат. Отже, окремі суб'єкти можуть обмінюватися продуктами своєї інтуїтивної активності, відповідними

думками, оцінками, емоціями і почуттями, але аж ніяк не процедурними моментами, прихованими від їхньої свідомості. До речі, також можливою є інтерсуб'єктна взаємодія членів групи щодо проблем, які породжують потребу в застосуванні інтуїції. Така взаємодія може стимулювати, а може пригнічувати роботу колективної інтуїції, що залежить, зокрема, від того, наскільки індивідуальні суб'єктності трансформувалися в колективну суб'єктність «Ми», що передбачає узгодженість базових цінностей і смислів, цілей і засобів їх досягнення, критеріїв оцінки життя і діяльності спільноти як цілого, очікувань, надій і мрій, а також взаємну довіру, взаємну допомогу, взаємну відповідальність, солідарність, здатність до самоорганізації і саморозвитку тощо. За такої умови спільний продукт колективно-інтуїтивної прогнозувальної активності є результатом безпосередньої та опосередкованої взаємодії індивідуальних суб'єктів, і саме вони, узяті разом, є носіями цього «продукту».

Досліджуючи природу колективної інтуїції, цілком слушно приділити увагу питанню щодо можливостей та умов її ефективного функціонування. Якщо для розвитку та оцінки інтуїтивної активності окремої людини запропоновано значну кількість методичних засобів і прийомів, то щодо колективної інтуїції таких розробок фактично немає. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що, по-перше, робота, спрямована на покращення функціонування індивідуальних інтуїцій, повинна позитивно позначитися на роботі останньої. По-друге, в індивідуальному порядку можна розвивати колективну інтуїцію як функцію колективного несвідомого. По-третє, є зрозумілі складності в здійсненні цілеспрямованого регулятивного впливу на функціонування і розвиток колективної інтуїції як соціально-психологічного утворення, зокрема, через невизначеність способів діагностики рівня її розвитку, а також проблематичність (особливо для великих груп) безпосередньої взаємодії індивідуальних суб'єктів між собою і з її колективним суб'єктом. Тому наступним пунктом розглянемо психологічні особливості типових спроб впливу на функціонування та розвиток інтуїції загалом, а також його специфіку щодо інтуїції колективної.

Почнімо з цілком очевидної тези про залежність будь-якого впливу на функціонування та розвиток інтуїції від психологічних властивостей останньої. Тобто в цьому разі суб'єкт впливу повинен зважати на той факт, що робота механізму інтуїтивної активності, як ірраціональний за своєю психологічною природою феномен, не може бути усвідомленою ним за визначенням, а отже, марними і некоректними були б спроби безпосереднього, раціонального впливу на цей механізм. Такий вердикт ніяк не передбачає відмови від пошуку інших способів впливу на його функціонування та розвиток. Зокрема, може йтися про створення умов,

що сприяють отриманню більш креативних і продуктивних інсайтів. Так, є думка, що інтуїція краще працює в ситуації вільного волевиявлення. Просто нереально примусити себе чи іншу людину до прояву інтуїтивної активності. Також її складно стимулювати ззовні чи схилити на чийсь бік маніпулятивним шляхом. Інтуїцію не можна умовити, улестити, купити чи підкупити.

Проте інтуїція може визначатися як феномен, що поєднує в собі свідоме і несвідоме, раціональне й ірраціональне. Зокрема, може усвідомлюватися і раціонально оцінюватися проблема, що вимагає свого інтуїтивного розв'язання. Є практика свідомого звернення суб'єкта по допомогу до своєї інтуїції. Зокрема, рекомендується чітко і ясно формулювати їй свої завдання. Пропонуються правила поведінки, які створюють умови для покращення її роботи, надаються поради щодо розрізнення форм інтуїтивних повідомлень свідомості та їх прочитання і багато іншого, завдяки чому можна раціонально вплинути на результат ірраціональної за своїм механізмом інтуїтивної активності. До речі, не виключено, що критична, раціональна оцінка влучності інтуїтивних діагнозів і прогнозів, виграшності запропонованих інтуїцією рішень виконує роль зворотного зв'язку між механізмом інтуїтивної активності і його результатом, що може стимулювати самокорекцію і саморозвиток цього механізму. Вірогідність і доречність такого ірраціонального припущення може спиратися на цілком раціональне наукове положення про те, що інтуїція з її особливим механізмом, подібно до всіх інших психічних функцій, успадковується як можливість і набуває свого розвитку в онтогенезі за умови прояву відповідної активності з боку її носія та його середовища.

Тепер сформулюємо свою позицію щодо можливостей впливу на функціонування і розвиток колективної інтуїції.

Так, оскільки колективне складається з індивідуального, остільки все, що стосується останнього, треба врахувати при розгляді першого, зокрема і насамперед те, що безпосередній вплив і безпосередня оцінка можливі лише щодо завдань, умов та наслідків функціонування і розвитку інтуїтивної активності, а вплинути на функціонування і розвиток її ірраціонального психологічного механізму, оцінити його роботу можна лише опосередковано, шляхом зміни умов і моніторингу отриманих результатів.

Це положення є цілком прийнятним для характеристики колективної інтуїції як функції колективного несвідомого. Що ж стосується колективної інтуїції як функції інтерсуб'єктної взаємодії, то тут є свої особливості.

По-перше, складно, а по суті, практично неможливо зафіксувати, проаналізувати та узагальнити всю сукупність впливів на функціонування і розвиток колективної інтуїції, особливо у великій соціальній групі. Можна, звичайно, обмежитися найбільш важливими, а проте потрібно враховувати ситуативність, стохастичність, хаосомність, суперечливість, маніпулятивність і нелінійність цих впливів. По-друге, не можна бути впевненим, що оцінка результату масового опитування містить у собі думку великої групи саме як колективного суб'єкта.

Отже, які **висновки** можна зробити щодо теоретико-методологічних засад дослідження колективної інтуїції як соціально-психологічного механізму прогнозування подій суспільного життя з позицій суб'єктно-вчинкового підходу?

Так, перше засадниче положення стосується розуміння поняття події і похідного від нього, але цілком самостійного поняття подієвості. Приділити спеціальну увагу цьому поняттю змусило дещо дивне його визначення в деяких досить солідних довідкових джерелах як того, що вже відбулося. Тобто тим самим ставиться під сумнів наукова коректність спроб помислити можливість прогнозування подій суспільного життя. Якщо сказати коротко, то подія є різновидом дії, що за певних умов, протягом певного часу має велике значення для життя і діяльності окремої людини і спільноти. Тому нас не може не цікавити, які з подій, що відбулися, збережуть чи навіть примножать свою значущість, а також які нові події на нас чекають у недалекому і віддаленому майбутньому. Водночас треба взяти до уваги застереження щодо можливості виникнення і розвитку подій суспільного життя як прояву нелінійної логіки. Але це не означає відмову від їх прогнозування. Просто потрібно не тільки протиставляти одну одній різні логіки, а намагатися знаходити шляхи їх творчого поєднання.

Друге засадниче положення звертає увагу дослідників на важливу роль для науки і практики визначення та застосування сутнісних критеріїв у прогнозуванні подій суспільного життя. У цьому випадку відбір цих критеріїв пропонується здійснити з позицій суб'єктно-вчинкового підходу з огляду на те, що суб'єктність пов'язується насамперед з такими сутнісними ознаками людини і спільноти, як свобода і творчість, а вчинковість – із просоціальною, готовністю до самопожертви заради суспільного блага. Власне, за цими ж критеріями потрібно, на нашу думку, відрізняти подію від того, що не є подією. Загалом же суб'єктно-вчинковий підхід пропонує як сутнісний критерій прогнозування подій суспільного життя можливість творення його нових, більш автентичних людській природі цінностей і смислів. Проте подієвими можна вважати не тільки критерії, що мають позитивний зміст,

а і їх антагоністи. У цьому випадку – об'єктність і злочинність. А отже, як було показано вище, визнання суперечливої єдності тих й інших дає змогу вибудувати відповідну сутнісну критеріальну модель, на основі якої можна сформувати більш цілісний і більш реалістичний прогноз щодо розвитку подій суспільного життя в недалекому чи віддаленому майбутньому.

Третє засадниче положення стосується розуміння психологічної природи процесу прогнозування. Річ у тім, що нерідко дефініція цього феномену підміняється зведенням до одного з його синонімів, наприклад такого, як передбачення. Тому, не претендуючи на довершеність, процес прогнозування ми визначили як функцію, основою якої є психологічний механізм формування індивідуальних і колективних уявлень щодо можливості настання певних подій у майбутньому суспільному житті. Прогнозування вважається неодмінною умовою проектування, планування, творення нового, більш автентичного людського буття. Водночас воно не є відображенням (у дзеркальному розумінні), оскільки майбутнє як таке насправді не існує, а є продуктом конструювальної активності суб'єкта. За такої умови людська істота і навіть спільнота неспроможні усвідомити, помислити і навіть уявити все те, що відбудеться в майбутньому. І, аби заповнити цю білу пляму невизначеності, вони змушені скористатися можливостями ірраціонального підходу до конструювання дійсності, якої немає тут і тепер, але яка неодмінно постане перед нами там і тоді. З огляду на сказане реально визнати, що процес прогнозування поєднує в собі раціональне й ірраціональне як такі, що функціонально доповнюють одне одне. Знову ж таки, дослідження процесу прогнозування повинно брати до уваги мотиваційні, інструментальні, комунікативні, креативні та інші психологічні особливості його суб'єктів, а також їхню готовність і здатність поєднувати раціональний та ірраціональний підходи. І якщо раціональний підхід виявляє себе, насамперед через функцію осмисленого мислення, усвідомлюваної антиципації, то ірраціональна прогностична активність людини знаходить своє вираження через емоції, почуття, уявлення, уяву, фантазію, а також інтуїцію – індивідуальну і колективну.

Четверте засадниче положення передбачає з'ясування сутності, природи і наукового статусу поняття «колективна інтуїція». Так, сутність колективної інтуїції полягає в тому, щоб компенсувати в кількісному і якісному відношенні обмеження, властиві інтуїції індивідуальній, зокрема, у процесі прогнозування подій суспільного життя. За своєю природою колективна інтуїція є репродуктивно-креативним, раціонально-ірраціональним феноменом, який, з одного боку, можна вважати функцією колективного несвідомого, а з другого – процесом і

результатом взаємодії індивідуальних інтуїцій, що не дорівнює їх арифметичній сумі. Її репродуктивність може пов'язуватися з використанням здобутих знань, набутих компетентностей і накопиченого досвіду, а креативність – з конструюванням версій майбутнього без опертя на наявний досвід. Якщо раціональність пов'язується з можливістю усвідомлення та обміну думками щодо запиту на колективно-інтуїтивну активність та оцінки її результату, то ірраціональним визнається сам її механізм, тобто її засоби, способи, операційно-процедурні моменти тощо. У ролі суб'єкта колективної інтуїції може виступати окремий індивід як носій колективного несвідомого, а також мала і немала групи, готові і здатні функціонувати як цілісні комунікативно-прогностичні системи. Водночас поняття «колективна» означає можливість і необхідність поєднання уявлень про сутнісний загальнолюдський зміст та інтерсуб'єктну взаємодію його носіїв. Також треба зауважити, що поділ на мозок і психіку, свідоме і несвідоме, раціональне й ірраціональне у визначенні природи колективної інтуїції не дає підстав для визнання їх окремими суб'єктами інстанцій. Тобто більш конструктивною видається думка щодо наявності єдиного центру суб'єктної регуляції людиною її життєвої активності – біологічної, психічної і соціальної, тілесної, душевної і духовної, свідомої і несвідомої, раціональної та ірраціональної, яка здійснюється відповідними механізмами, функціонально пов'язаними між собою відношеннями суперечливої єдності, зокрема механізмом колективної інтуїції. Так, оскільки суб'єктність і вчинковість є базовими загальнолюдськими чеснотами, то вони, за логікою, повинні мати відповідники в колективному несвідомому, які, відповідно, мають визначати загальну просуб'єктну і провчинкову спрямованість колективно-інтуїтивної активності. І хоча при цьому за межами свідомості залишається робота її психологічного механізму як ірраціонального за своєю природою, саме така онтична відповідність змістів свідомого і несвідомого світів є умовою цілісності системи психіки, що також дає підстави довіряти результатам колективно-інтуїтивного прогнозування.

П'яте засадниче положення стосується можливостей та особливостей впливу на функціонування і розвиток колективної інтуїції. Як показав аналіз цього питання, з боку науки і практики були здійснені непоодинокі спроби розроблення та запровадження різноманітних технік, спрямованих на розвиток інтуїції в окремій людині. На жаль, таких розробок щодо колективної інтуїції нам виявити не вдалося, що пояснюється хоча б тим, що остання досі ще не стала предметом уваги дослідників, на яку вона заслуговує. Можна, звичайно, погодитися з

думкою, що розвиток інтуїції в окремих носіїв може сприяти зростанню рівня її функціонування і розвитку як колективного утворення. Однак треба зважати на те, що дослідження впливу на колективну інтуїцію як функцію колективного несвідомого і як функцію «розігрування соціальних практик» (за Е. Дюркгаймом) вимагає різних підходів. Так, якщо щодо малої групи можна здійснювати безпосередній і цілком керований вплив на формулювання завдання та умови колективно-інтуїтивного прогнозування подій суспільного життя, то щодо великої групи може йтися про опосередкованість, ситуативність, фрагментарність і суперечливість такого впливу. Проблематичною видається можливість впливу на функціонування і розвиток колективно-інтуїтивної активності великої групи не тільки і не стільки як об'єкта, а саме як колективного суб'єкта.

Отже, колективна інтуїція, так само як колективне мислення, колективна воля, колективні почуття, колективні уявлення тощо, цілком заслуговує на статус наукового соціально-психологічного поняття, а також на більшу увагу з боку дослідників прогнозувальної діяльності, а також тих, хто практично дотичний до цієї справи.

Список використаних джерел

- Абульханова, К. А. (Ред.) (2010). *Рубинштейн Сергей Леонидович*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Алауханов, Е. (2008). Понятие и задачи прогнозирования. В *Криминология. Учебник*. Алматы.
- Гуревич, П. (2016). Рациональное и иррациональное в культуре. *Философская антропология*, Т. 2, № 2, с. 7–21.
- Зеньковский, В. В. (1914). *Проблема психической причинности*. Киев: Ун-т Св. Владимира.
- Интуиция и творчество. Взято из <http://www.etheroneph.com/gnosis/156-intuitsiya-i-tvorchestvo.html>
- Князева, Е. Н., & Курдюмов С. П. (2002). *Основания синергетики. Режимы с обострением, саморганализация, темпомыры*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Можейко, М. А. Событийность. В *История философии. Энциклопедия*. Взято из <http://psylib.org.ua/books/gritz01/sobytijnost%27.htm>
- Подієвість та її умови. Критерії подієвості. Взято з <https://zarlit.com/item/397.html>
- Яворницький, Д. (2017). *Словник української мови: в 11 томах*. Т. 6 (с. 749). Харків: Фоліо. Взято з <http://sum.in.ua/s/podija>
- Роменець, В. А. (2007). *Історія психології: XIX – початок XX століття*. Навчальний посібник. Київ: Либідь.
- Юнг, К. Г. (2007). *Подход к бессознательному*. Москва: ДиректМедиа.

Юнг, К. Г. (1995). *Психологические типы*. Санкт-Петербург: Ювента; Прогресс-Универс.

Wagner-Pacifici, R. (2017). *What is An Event?* University of Chicago Press.

References

Abulkhanova, K. A. (Ed.) (2010). *Sergey Leonidovich Rubinshteyn*. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN). (in Russian)

Alaukhanov, E. (2008). Ponyatiye i zadachi prognozirovaniya [The concept and tasks of forecasting]. In *Kriminologiya. Uchebnik* [Criminology. Textbook]. Almaty. (in Russian)

Gurevich, P. Ratsionalnoye i irratsionalnoye v kulture [Rational and irrational in culture]. *Filosofskaya antropologiya*, 2016, Vol. 2, N 2, p. 7–21. (in Russian)

Intuitsiya i tvorchestvo [Intuition and creativity]. Retrieved from <http://www.etheroneph.com/gnosis/156-intuitsiya-i-tvorchestvo.html> (in Russian)

Knyazyeva, Ye. N., & Kurdyumov, S. P. (2002). *Osnovaniya sinergetiki. Rezhimy s obostreniyem, samorganizatsiya, tempomiry* [Foundations of synergetics. Regimes with aggravation, self-organization, tempomir]. St. Petersburg: Aleteya. (in Russian)

Mozheyko, M. A. Sobytiinost [Evenness]. In *Istoriya filosofii. Entsiklopediya* [History of philosophy. Encyclopedia]. Retrieved from <http://psylib.org.ua/books/gritz01/sobytijnost%27.htm> (in Russian)

Podiia [The Event]. In *Slovnnyk ukrainskoi movy* [Ukrainian dictionary]. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/podija> (in Ukrainian)

Podiievist ta yii umovy. Kriterii podiievosti [Evenness and its conditions. Criteria for eventfulness]. Retrieved from <https://zarlit.com/item/397.html> (in Ukrainian)

Romenets, V. A. (2007). *Istoriia psykholohii: XIX – pochatok XX stolittia* [History of Psychology: XIX – early XX century]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Yung, C. G. (2007). *Podkhod k bessoznatelnomu* [Approach to the unconscious]. Moscow: DirektMedia. (in Russian)

Yung, C. G. (1995). *Psikhologicheskiye tipy* [Psychological types]. St. Petersburg: Yuventa; Progress-Univers. (in Russian)

Zenkovskiy, V. V. (1914). *Problema psikhicheskoy prichinnosti* [The problem of mental causation]. Kyiv: Universitet Sv. Vladimira. (in Russian)

УДК 316.65

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-64>

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ ЦІННІСНИЙ КОНТЕКСТ ВИЗНАЧЕННЯ ВИНУВАТЦІВ КОРУПЦІЇ

Актуальність. Психологічні дослідження корупції зосереджуються на її особистісних і міжособових аспектах. Менше досліджено ціннісну природу корупції як суспільного явища. Завданням психології має бути встановлення відповідних соціально-психологічних залежностей.

Мета дослідження полягає у висвітленні та інтерпретації результатів широкомасштабного психосемантичного вивчення ціннісних аспектів пошуку винуватців корупції.

Методологія. Дослідження проведено в межах психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості. За методом «лице-в-лице» опитано 1199 респондентів за всеукраїнською вибіркою (за винятком окупованих Криму та частини Донбасу). Запитання про ймовірних винуватців корупції було корельовано з 52 висловами з приводу різних обставин громадсько-політичного та особистого життя респондентів. Застосовано факторний і порівняльний аналіз.

Результати. Респонденти, які обстоюють проукраїнські цінності, активніше звинувачували громадян України, ніж владу Зеленського або владу Порошенка. Навпаки, проросійські особи більш схильні покласти провину на владу Порошенка, ніж на владу Зеленського або на громадян України. Вони також винуватили колишні українські влади або уникали відповідати про винуватців.

Реформаторські налаштовані респонденти більше звинувачували громадян України, ніж владу Зеленського або владу Порошенка. Натомість ті, хто перебуває на антиреформаторських позиціях, приписували більшу провину всім українським владам, ніж громадянам України. Носії протестних настроїв виразніше наділяли провиною владу Зеленського, ніж громадян України. Інтернальні респонденти активніше звинувачували владу Порошенка, ніж владу Зеленського або громадян України. Звинувачення з боку екстернальних осіб мали обернений порядок.

Висновки. Ціннісний контекст пошуку винуватців корупції в Україні зумовлено поділом за проукраїнськими і проросійськими цінностями, реформаторськими і антиреформаторськими постановами, рівнем протестних

настроїв, локусом контролю поведінки. Прихильність респондентів до певних світоглядних цінностей зумовлює спрямування їхніх оцінок суб'єктів громадсько-політичного життя. Істотним чинником таких оцінок є владно-олігархічний контекст. Простежуються намагання респондентів, що мають вигляд захисних самовиправдань, протиставити себе і загалом пересічних громадян іншим суб'єктам імовірної корупції.

Перспективи досліджень можуть полягати у визначенні причин надмірного зосередження громадян на ціннісних упередженнях та розробленні засобів спонукання їх до більш конструктивних способів розв'язання проблем корупції.

Ключові слова: ставлення до корупції; винуватці корупції; оцінка влади; захисне самовиправдання; політичні цінності; реформаторські настрої; протестні настрої; локус контролю.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher
of the Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

UKRAINIAN VALUE CONTEXT FOR IDENTIFYING THE PERPETRATORS OF CORRUPTION

Relevance. Psychological research on corruption focuses on its personal and interpersonal aspects. The value nature of corruption as a social phenomenon is less studied. The task of psychology should be to establish appropriate social and psychological dependencies.

The purpose of the study is to highlight and interpret the results of massive psycho-semantic study of value aspects of the search for perpetrators of corruption.

Methodology. The research was conducted within the framework of psycho-semantic monitoring of mass political consciousness. Using the method «face-to-face», 1199 respondents were interviewed in the all-Ukrainian sample (except for the occupied Crimea and part of Donbas). The question about the probable perpetrators of corruption was correlated with 52 statements concerning different circumstances of the respondents' socio-political and personal life. Factor and comparative analysis were used.

Results. The respondents who defended pro-Ukrainian values were more active in blaming Ukrainian citizens than Zelenskyi's or Poroshenko's governments. On the contrary, the pro-Russian people were more likely to blame Poroshenko's government than Zelenskyi's one or Ukrainian citizens. They also blamed the former Ukrainian authorities or avoided blaming the perpetrators. The reformist respondents blamed Ukrainian citizens more than Zelenskyi's or Poroshenko's government. Instead, those in anti-reform positions accused all Ukrainian authorities more than Ukrainian citizens. The respondents who were inclined to protest blamed Zelenskyi's government more

clearly than Ukrainian citizens. The respondents with the internal locus of control were more active in accusing Poroshenko's government than Zelenskyi's one or citizens of Ukraine. Blaming from the people who had the external locus was converse.

Conclusions. The value context of the search for perpetrators of corruption in Ukraine is due to the division according to pro-Ukrainian and pro-Russian values, reformist and anti-reformist attitudes, the level of protest sentiments, and the locus of control of behavior. The respondents' commitment to certain worldview values determines the direction of their assessments of the agents of public and political life. An important factor in such assessments is the power-oligarchic context. It can be noticed the respondents' attempts, which look like defensive self-justification, to oppose themselves and ordinary citizens in general to other agents of probable corruption.

Prospects for research may be to identify the reasons for citizens' excessive focus on value prejudices and to develop means to encourage them to more constructive ways of solving problems of corruption.

Keywords: attitude to corruption; perpetrators of corruption; assessment of authorities; defensive self-justification; political values; reformist sentiment; protest sentiment; locus of control.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Напруження в громадсько-політичному житті України є тривало високим та охоплює широченну палітру соціально-психологічних проблем. Однією з них незмінно залишається корупція: ступінь її поширення, масштаби впливу на різні сфери життя суспільства, особливості сприймання та ставлення до неї з боку громадян і можновладців. Оцінка корумпованості тих чи тих осіб і структур часто-густо стає визначальним чинником перебігу суспільних процесів, приймання електоральних рішень, здобуття політичної влади. Ставлення до корупції набуло ваги істотної цінності, яка спрямовує інтереси й активність людей у сфері їхнього колективного та індивідуального самовизначення. Така активність проявляється, зокрема, у пошуку винуватців корупції, зануреному в ціннісний контекст життєдіяльності. Важливим завданням психологічної науки має бути встановлення відповідних соціально-психологічних залежностей у просторі ціннісних орієнтацій особи і спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідники психологічного змісту корупції переважно зосереджуються на взаємовпливах її індивідуально-психологічних і міжособово-комунікативних чинників та проявів. Так, J. Abraham, J. Suleeman, & B. Takwin (2018) описали виміри морального відсторонення щодо корупції: моральне виправдання, зміщення відповідальності та приписування провини. О. Безрукова

характеризує корупцію як засіб здобуття високого символічного капіталу, що може бути предметом компромісів, псевдогуманізму, помилкового корпоративізму, прямої байдужості, безвідповідальності. Так, зокрема, формується депрофесіоналізація різних сфер діяльності (Безрукова, 2015, с. 316-317).

В українській науково-психологічній традиції корупцію найчастіше вивчають у сферах державного управління та правопорядку. О. Акімов (2014) визначає корупцію як складне соціально-психологічне (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явище, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, які протиправно використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів або інтересів третіх осіб, а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій і сприяння їм. Серед безпосередніх причин та умов розвитку корупції вагоме значення мають соціально-психологічні: нерозвиненість громадянської свідомості, корислива спрямованість державних службовців, професійна та моральна деформація частини керівників, що виявляється в поблажливому ставленні до корупції.

За один із психологічних чинників корупції С. Сєрьогін, О. Петренко та С. Соколовський (2018) визнають kleptomanію, симптоми якої відповідають трьом позиціям: невгамовне бажання здійснювати крадіжки, отримання задоволення від цього процесу і виникнення почуття провини після скоєного. Така модель поведінки формується головним чином під впливом оточення (яке до певної міри виправдовує корупцію), зумовлюється людьми як носіями культури (ризик отримання неправомірної вигоди сприймають як гру в суспільстві загалом і в професійній діяльності публічних службовців зокрема) і може мати ознаки патологічних психологічних розладів в осіб, які працюють в органах публічної влади.

Корупційну поведінку працівників правоохоронних органів, пише Л. Гуменюк (2009), зумовлюють як внутрішні (психологічні), так і зовнішні регулятори. До психологічних належать: на ціннісному рівні – життєві сенси, цілі, прагнення, ціннісні орієнтації, етична самосвідомість, правосвідомість індивіда, психологічні постави етичної поведінки, структура відповідальності та обов'язку; на емоційному рівні – задоволеність із життя, задоволеність із професії, задоволеність з особистого статусу, ставлення до себе; на регулятивному рівні – локус контролю, механізми приймання рішень; на поведінковому рівні – імпульсивний або рефлексивний тип реагування.

В. Плекан (2021) запропонував ділити причини виникнення корупції на економічні, організаційно-управлінські, політико-правові,

соціальні, ідейні та морально-психологічні. Серед морально-психологічних виокремлено суб'єктивні, що зумовлені індивідуально-психологічними особливостями, та об'єктивні, що пов'язані зі ставленням громадськості до корупційних явищ. Корупцію в масовій свідомості сприймають як норму і неодмінний елемент ділової та правової культури. Таку наявність «подвійних стандартів оцінки корупції» в суспільстві дослідник зараховує до об'єктивних морально-психологічних причин.

Меншою мірою досліджено психологічну природу корупції як широкого суспільного та політичного явища. Функцію запобігання корупції в організаціях Managa et al. (2020) приписують етичному лідерству, яке, на їхню думку, зменшує корупцію, змушуючи послідовників утримуватися від неї інтуїтивно. Про важливість імовірного покарання за корупцію пише міжнародна група дослідників, підкреслюючи, що контекст макрорівня є важливим чинником посередництва між вірою в справедливий світ і сприйманням корупції (Modesto et al., 2020).

Мета статті полягає у висвітленні та інтерпретації результатів психосемантичного загальноукраїнського дослідження ціннісних аспектів пошуку винуватців корупції.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У межах багаторічного психосемантичного моніторингу масової політичної свідомості, що його з 1994 р. проводять Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та Асоціація політичних психологів України, у лютому 2021 р. за методом «лице-в-лице» було опитано 1199 респондентів з усіх регіонів України (за винятком окупованих Криму та частини Донбасу). Вибірку структуровано відповідно до показників віку, статі, місця проживання дорослого населення України.

У застосованому в дослідженні питальнику було 52 вислови з приводу різних аспектів громадсько-політичного та особистого життя респондентів. Зміст висловів респонденти оцінювали за ознакою «згоден – важко сказати – не згоден». Переведення відповідей у 3-бальну шкалу давало змогу виконувати низку математико-статистичних операцій та надати отриманим даним формалізованого вигляду.

Анкета також містила запитання про ймовірних винуватців суспільних негараздів. В одному з них йшлося про те, хто, на думку респондентів, найбільше винен у тому, що не вдається подолати корупцію. Перелік винуватців було складено за результатами попередніх досліджень. Респондентам пропонувано вибрати від одного до трьох пунктів

із семи, за потреби дописати свій власний варіант або вибрати опцію «важко відповісти».

Розподіл отриманих оцінок набув такого вигляду (дані наведено в порядку спадання): українські олігархи (цей варіант позначили 49,2% опитаних); колишня українська влада від Кравчука до Януковича (35,2%); правоохоронні органи (34,4%); попередня українська влада на чолі з Порошенком (33%); усі громадяни України (31,4%); теперішня українська влада на чолі із Зеленським (24,8%); місцеві керівники (18,4%); важко відповісти (5,3%); інші (з пропозицією написати, хто саме; позаяк цей варіант обрали лише 25 осіб, або 2,1%, а названі респондентами суб'єкти провини були дуже неоднорідні, то цей пункт у дальшому аналізі не враховано).

Для з'ясування психологічної структури отриманих відповідей проведено факторний аналіз у межах восьми ознак із Varimax-обертанням. Виділилися чотири двополюсні фактори із загальною дисперсією 69,3%.

У межах першого фактору (25,2%) на одному полюсі були звинувачення респондентами «нас самих» – усіх громадян України (-,733), а на другому – української влади на чолі із Зеленським (,747) та Порошенком (,728). Тут вочевидь ідеться про протиставлення «ми, народ, – вони, влада».

Щоб визначити психоідеологічні особливості представників різних груп респондентів – тих, які активніше звинувачували громадян України або владу на чолі із Зеленським чи Порошенком, ми здійснили попарне порівняння оцінок 52 висловів, що їх дали респонденти із цих трьох груп.

Першу порівнювану пару склали респонденти, які приписували провину за корупцію владі Зеленського або владі Порошенка. Для цього вибірку було поділено на чотири частини: тих, хто звинувачував владу Зеленського, але не владу Порошенка (таких виявилось 109); тих, хто звинувачував владу Порошенка, але не Зеленського (208); тих, хто звинувачував і владу Зеленського, і владу Порошенка (188); тих, хто не звинувачував ні одних, ні других (694).

За критерієм Манна–Вітні порівняно оцінки висловів, що їх дали представники перших двох груп – звинувачів влади Зеленського і влади Порошенка. Значущі відмінності між двома першими групами зафіксовано у 26 випадках із 52. (Для виразнішого унаочнення відмінностей далі їх наведено у вигляді середніх оцінок по кожній групі). Визначено вислови, за якими зафіксовано найбільшу різницю (табл. 1).

Порівняння наведених оцінок показує, що найбільш виразні відмінності між двома групами респондентів стосуються до традиційного для українського суспільства протистояння проукраїнських і

проросійсько-прорадянських цінностей. Звинувачі влади Зеленського виявляють більшу прихильність до цінностей проукраїнських, ніж звинувачі влади Порошенка.

Таблиця 1

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі із Зеленським або на чолі з Порошенком

Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
	Зеленського	Порошенка	
Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.36	1.67	0.000
У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.47	2.18	0.003
Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.74	2.08	0.001
Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	1.65	2.13	0.000
Нікому не потрібну війну на Донбасі розв'язала порошенківська влада	1.8	2.4	0.000
Відтоді, як президентом став Володимир Зеленський, почала відновлюватися довіра народу до влади	1.46	1.98	0.000
Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.46	1.87	0.000
Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.49	3.07	0.001

Примітка: * вислів оцінювано за 5-бальною шкалою.

Очікуваним – згідно зі спрямуванням звинувачень – став розподіл оцінок самих політиків та ефектів їхньої діяльності.

Привертає увагу оцінка екстернального за змістом вислову про неспроможність людини розпоряджатися своєю долею: до такої позиції сильніше тяжіють опоненти Зеленського, а не Порошенка.

Далі порівняно групи респондентів за їхнім ставленням до винуватості влади Зеленського або самих громадян. Тут теж виділено чотири групи: 276 осіб звинувачували владу Зеленського, але не звинувачували громадян; 355 – звинувачували громадян, але не звинувачували владу Зеленського; 21 – звинувачував і громадян, і владу Зеленського; 547 – не звинувачували ні громадян, ні владу. Значущі відмінності виявлено в 37 випадках. Визначено вислови, за якими оцінки мали найбільшу різницю (табл. 2).

Таблиця 2

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі із Зеленським або самих громадян

Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
	Зеленського	громадян	
У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.19	2.41	0.003
Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.97	1.68	0.000
Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.77	1.41	0.000
Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.43	1.89	0.000
Давно настав час піднімати народ на боротьбу проти влади, яка неспроможна керувати країною	2.09	1.84	0.000
Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.53	2.23	0.000
Рівень мого власного добробуту залежить насамперед від мене, а не від соціально-економічної та політичної ситуації в державі*	3.09	2.66	0.000

Примітка: * вислів оцінювано за 5-бальною шкалою.

У цьому випадку противники Зеленського виявилися менш проукраїнськими порівняно з їхніми опонентами, які звинувачували «всіх громадян України». Можливо, тут свою роль відіграло синкретичне сприймання громадян України як елемента загальноукраїнського дискурсу, через що вони є винними в очах більш проукраїнської частини суспільства. Занурене в такий контекст сприймання української і російської мови іррадіює в економічну сферу, де поширюється й на оцінку російського капіталу в Україні.

Негативна оцінка Зеленського корелює з протестними настроями щодо влади та запереченням дозволу на продаж землі, який у масовій свідомості пов'язується саме з цією владою.

Що ж до локусу контролю, то тут, на відміну від порівняння між Зеленським і Порошенком, опоненти Зеленського виявилися більш інтернальними, ніж опоненти самих громадян, і ця інтернальність проявилася у сфері економічної активності.

Третій аспект аналізу становило порівняння даних звинувачів влади Порошенка і громадян. Розподіл вибірки набув такого вигляду: тих, хто звинувачував владу Порошенка, але не звинувачував громадян, було 360 осіб; тих, хто звинувачував громадян, але не звинувачував влади Порошенка, – 340; тих, хто звинувачував їх обох, – 36; тих, хто їх обох не звинувачував, – 463. Значущі відмінності проявилися в 43 випадках. Найбільше відрізняються оцінки за такими показниками (табл. 3).

Протиставлення громадян і влади Порошенка видається найбільш дражливим для масової свідомості – зафіксовано найбільше значущих відмінностей в оцінках провини. Тут теж домінують розбіжності за проукраїнськими і проросійськими цінностями: противники Порошенка значуще виразніше висловлюються проросійськи з питань мови, економічних відносин, воєнного конфлікту.

Подібні відношення склалися й у питаннях, що стосуються до економічних реформ: опоненти Порошенка посідають більш антиреформаторську позицію, ніж ті, хто схильний звинувачувати громадян.

Цікавими є відмінності в оцінках влади. Противники Порошенка, порівнюючи його провину з провиною громадян, по-перше, критично ставляться не лише до нього, а й до Зеленського, по-друге, поширюють свою негативну оцінку на всю владу як таку, по-третє, виявляють прагнення «сильної руки», яка б навела порядок через обмеження демократії.

Водночас критикам самих себе, тобто громадян, притаманний вищий рівень екстернальності, ніж критикам влади Порошенка. Якщо зіставити ці дані з аналогічними даними першої таблиці, то можна припустити, що схильність звинувачувати Порошенка корелює з інтернальним локусом контролю, а прихильність до нього – з

екстернальним. Останнє вочевидь суперечить уявленням цієї соціальної групи про себе самих.

Таблиця 3

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують владу на чолі з Порошенком або самих громадян

Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
	Порошенка	громадян	
У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська	2.14	2.46	0.000
Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	2.08	1.64	0.000
Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.81	1.4	0.000
Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1.47	1.29	0.000
Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	2.14	1.92	0.000
В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	2.47	2.17	0.000
Якщо в нашій країні утвердиться сильна й рішуча влада, яка наведе порядок нехай і ціною обмеження демократії, я її цілком підтримаю	2.42	2.07	0.000
Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.44	2.24	0.000
Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2.55	2.24	0.000
Надалі треба підтримувати не фермерів, а передусім великі колективні господарства, бо тільки вони можуть прогодувати народ України	1.9	1.65	0.000
Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.14	3.65	0.000

Примітка: * вислів оцінювано за 5-бальною шкалою.

Важче порівняно з першим фактором піддається логічній інтерпретації зміст другого фактору (17,2%): звинуваченням на адресу

місцевих керівників (,752) та правоохоронних органів (,624) протиставлено звинувачення в бік колишньої української влади від Кравчука до Януковича (-,574). Можливо, має місце оцінка таких собі «другорядних» керівників – колишніх, від яких сьогодні вже мало що залежить, але які, на думку респондентів, заклали основи теперішньої корупції, і сьогоднішніх функціонерів, які не приймають найбільш принципових рішень, але справляють вплив на перебіг справ.

Розподіл звинувачів місцевої і колишньої влади серед опитаних виявився таким: 177 осіб звинувачували владу місцеву, але не колишню; 378 – навпаки; 44 – звинувачували їх обох; 600 – їх обох не звинувачували. Значущі відмінності в оцінках противників однієї і другої влади спостережено в 21 випадку. Вислови, оцінки яких мають найбільшу різницю, наведено в таблиці 4.

Таблиця 4

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують місцеву і колишню владу

Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
	місцеву владу	колишню владу	
Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції	1.68	1.88	0.012
Нас переконують, що конфлікт на сході України не має військового вирішення, насправді ж він не має іншого вирішення, крім військового	2.1	1.82	0.000
Зеленський виявився нічим не кращим за Порошенка, тому чим швидше він пішов би у відставку, тим було б краще	1.88	2.07	0.008
В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	2.14	2.41	0.000
Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.2	2.44	0.001
Інші люди і зовнішні обставини впливають (досі впливали) на моє життя більше, ніж я сам(-а)*	3.28	2.91	0.000

Примітка: * вислів оцінювано за 5-бальною шкалою.

Отримані відмінності показують, що противники колишньої влади є більш проросійськими: очевидно, у своєму ставленні вони втілюють загальну критичну оцінку українських реалій періоду незалежності. Водночас вони активніше звинувачують і теперішню владу, зокрема й Зеленського, та висловлюються проти продажу землі – важливого елемента економічного реформування. Натомість меншою мірою прихильні вони до воєнного розв'язання конфлікту на Донбасі. Їм також меншою мірою властивий екстернальний локус контролю.

У третьому факторі (14%) знову актуалізувалася альтернатива «усі громадяни України» (379) як протилежність відповіді «важко сказати» (-,92). Це можна розглядати як протиставлення «схильності до колективних самозвинувачень і небажання визнавати власні колективні провини».

Відповідно до цих оцінок утворилися такі групи: відмовилися від чіткої відповіді і водночас не звинувачували громадян 62 особи; звинувачували громадян, не обираючи варіанту «не знаю», 93 респонденти; лише дві особи одночасно звинувачували самих громадян і відмовилися від більш конкретної відповіді; 761 опитаний дав інші варіанти відповіді. Значущі відмінності між тими, хто не відповів, і тими, хто звинувачував громадян, мали місце в 46 випадках. Найбільш по-різному оцінені вислови містить таблиця 5.

Таблиця 5

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які не дали відповіді про звинувачення або звинувачували громадян

Вислови	Середній бал у групі тих, хто		Значущість відмінностей ($p \leq$)
	не дав відповіді	звинувачувати громадян	
Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.71	1.34	0.000
Якби в Україну прийшов російський капітал, ожила б економіка, люди мали б роботу й зарплату – як у Росії	1.87	1.42	0.000
Якби Путін увів війська в Україну, вона б зустріла їх із квітами	1.53	1.3	0.002
Мирні ініціативи президента Зеленського – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної цілісності держави	2.16	1.93	0.022
Надалі треба підтримувати не фермерів, а передусім великі колективні господарства, бо тільки вони можуть прогодувати народ України	1.95	1.68	0.003

Тут викликає інтерес позиція тих респондентів, які не змогли або не захотіли визначитися з приводу винуватців корупції. Як показують інші наші дослідження, ухилення від конкретних відповідей часто-густо маскує постави, що є протилежними тим, із якими брак відповіді корелює негативно. Отже, відмова від відповіді з певною ймовірністю означає проросійські і прорадянські постави та прихильність до влади Зеленського.

Оцінка вини всіх громадян України (-,44) проявилася також у четвертому факторі (12,9%), де їй протистоять звинувачення на адресу українських олігархів (.889). Таке відношення можна узагальнити у формулі «ми, народ, – вони, олігархи».

Звинувачення в бік олігархів висловили 453 респонденти; на адресу самих громадян – 239; звинуватили тих і тих – 137 осіб; не звинувачували ні тих, ні тих – 379 осіб. Значущі відмінності в оцінках перших двох груп проявилися в 16 випадках. Найбільш відповідні вислови та їхні оцінки відображено в таблиці 6.

Таблиця 6

Вислови, що отримали найбільш відмінні оцінки в групах респондентів, які звинувачують олігархів або громадян України

Вислови	Середній бал у групі тих, хто звинувачує		Значущість відмінностей ($p \leq$)
	олігархів	громадян	
Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	1.51	1.34	0.005
Дозвіл на продаж землі призведе до того, що її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	2.41	2.28	0.019
Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	2.49	2.26	0.000
Яких би економічних успіхів не досягла влада, я її нізащо не підтримуватиму, якщо вона діятиме недемократично	2.12	2.3	0.003
Людина не владна розпоряджатися власною долею*	3.38	3.61	0.006

Примітка: * вислів оцінювано за 5-бальною шкалою.

Такі відмінності дають підстави вважати, що антиолігархічна позиція насамперед пов'язана з прорадянськими, антиреформаторськими та недемократичними поглядами її носіїв. Водночас звинувачувачі олігархів мають менш екстернальну позицію, ніж ті, хто звинувачує самих громадян.

Оцінка всього контексту аналізованих даних привертає увагу до тієї особливості, що в трьох факторах із чотирьох істотне навантаження випало на альтернативу «усі громадяни України». Схоже, що за притаманним громадській думці активним пошуком винуватців у корупції криється бажання уникнути самозвинувачень: винні не ми, бо винними є влада, олігархи, навіть невідомо хто, але важливо, що не ми.

Обмеження дослідження зумовлено: по-перше, традиційними труднощами застосування психологічних методів опитування в умовах масштабного, соціологічного за формою дослідження, що призводить до розмивання важливих психологічних показників; по-друге, домінуванням загальнополітичного контексту вивчення змісту і тенденцій розвитку масової свідомості, що унеможливило прояв істотних позаполітичних чинників.

Практична/соціальна значущість дослідження полягає в тому, що громадська рефлексія отриманих даних сприятиме розширенню аспектів сприймання корупційних явищ громадянами, усвідомленню соціально-психологічної природи корупції в сучасному українському суспільстві, підвищенню колективної психологічної компетентності в пошуку шляхів її подолання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнення описаних показників дає підстави говорити про те, що ціннісний контекст пошуку винуватців корупції в Україні зосереджується на поділі респондентів за проукраїнськими і проросійськими цінностями, реформаторськими і антиреформаторськими поставами, рівнем протестних настроїв, локусом контролю поведінки в соціальній сфері. Уперше визначено кореляційно-змістові зв'язки між ціннісними орієнтаціями громадян і спрямуванням звинувачувальних оцінок щодо корупції.

Респонденти, які обстоюють проукраїнські цінності, активніше звинувачують громадян України (тобто й самих себе), ніж владу Зеленського або владу Порошенка, і владу Зеленського – ніж владу Порошенка. Навпаки, проросійські особи більш схильні звинувачувати владу Порошенка, ніж владу Зеленського або громадян України, і владу Зеленського – ніж владу Порошенка, а також звинувачують колишню українську владу або уникають відвертих відповідей на запитання про винуватців.

Реформаторськи налаштовані респонденти більше звинувачують громадян України, ніж владу Зеленського або владу Порошенка. Натомість ті, хто перебуває на антиреформаторських позиціях, покладають більшу провину на владу Зеленського або владу Порошенка, ніж на громадян України, а також на колишню українську владу,

Носії протестних настроїв виразніше звинувачують владу Зеленського, ніж громадян України.

Інтервальні респонденти активніше звинувачують владу Порошенка, ніж владу Зеленського або громадян України, і владу Зеленського – ніж громадян України. Звинувачення з боку екстернальних осіб мають обернений порядок: більш винними є громадяни України, ніж влада Зеленського або влада Порошенка, і влада Зеленського – ніж влада Порошенка.

У таких залежностях можна простежити своєрідну ціннісну іррадіацію: прихильність до базальних світоглядних цінностей зумовлює спрямування оцінних ставлень щодо різних суб'єктів громадсько-політичного життя. Ті з них, чії цінності видаються «своїми», правильними, заслуговують на позитивну або поблажливу оцінку. Натомість ціннісні опоненти ледь не автоматично виявляються винуватцями навіть у тих випадках, коли їхні провини не є очевидними.

Істотним в оцінці корупційних провин у сучасному українському суспільстві є владно-олігархічний контекст. Олігархам і майже кожній владі (якщо вона не зовсім «своя») громадяни легко й швидко приписують провину за корупцію, не вдаючись до бодай поверхового аналізу дій та обставин.

Виразно простежуються намагання респондентів протиставити себе і загалом пересічних громадян іншим суб'єктам імовірної корупції. Найчастіше такі намагання мають вигляд захисних самовиправдань.

Своєрідною емоційною домінантою описуваного контексту є ставлення до Петра Порошенка, в образі якого для багатьох респондентів сконцентровано ознаки українського політика-корупціонера.

Перспективи досліджень можуть полягати у визначенні причин і механізмів надмірного зосередження громадян на ціннісних упередженнях та розробленні засобів спонукання їх до більш конструктивних способів розв'язання проблем корупції.

Подяка. Автор висловлює подяку Інститутіві соціальної та політичної психології НАПН України в особі директора Миколи Слюсаревського та Асоціації політичних психологів України в особі президентки Ірини Губеладзе за надану можливість узяти участь у дослідженні в межах моніторингу масової політичної свідомості та використати отримані дані для підготовки цієї статті.

Список використаних джерел

Акімов, О. О. (2014). Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*, 1, 181–188. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2014_1_23.

Безрукова, О. А. (2015). *Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження*. (Дис. докт. соціол. наук). Класичний приватний університет, Запоріжжя.

Гуменюк, Л. Й. (2009). Психологічні регулятори поведінки корупційої особистості в системі органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*, 2, 131–143.

Плекан, В. (2021). Особливості та причини виникнення корупції в правоохоронних органах України. *Підприємництво, господарство і право*, 4, 231–238. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.36>.

Серьогін, С. М., Петренко, О. С., Соколовський, С. І. (2018). Психологічна залежність публічних службовців як фактор корупційної поведінки. *Аспекти публічного управління*, 6 (11-12), 102–110. doi: 10.15421/151879.

Abraham, J., Suleeman, J., & Takwin, B. (2018). The Psychology of Corruption: The Role of the Counterfeit Self, Entity Self-Theory, and Outcome-Based Ethical Mindset. *Journal of Psychological & Educational Research*, 26 (2), 7–32. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3314532>.

Manara, M. U., van Gils, S., Nьbold, A., & Zijlstra, F. R. H. (2020). Corruption, Fast or Slow? Ethical Leadership Interacts With Machiavellianism to Influence Intuitive Thinking and Corruption. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.578419>.

Modesto, J. G., Keller, V. N., Saraiva, R. B., & Pilati, R. (2020). Belief in a corrupt world: A cross-cultural mediation model of beliefs about justice, punishment, and corruption. *Personality and Individual Differences*, 164 (1). <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110127>.

References

Abraham, J., Suleeman, J., & Takwin, B. (2018). The Psychology of Corruption: The Role of the Counterfeit Self, Entity Self-Theory, and Outcome-Based Ethical Mindset. *Journal of Psychological & Educational Research*, 26 (2), 7–32. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3314532>. (in English)

Akimov, O. O. (2014). Psykholohichni aspekty proiaviv koruptsii v derzhavnomu upravlinni [Psychological aspects of manifestations of corruption in public administration]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public Administration: Theory and Practice], 1, 181–188. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2014_1_23. (in Ukrainian)

Bezrukova, O. A. (2015). *Sotsialna vidpovidalnist v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: sotsiolohichna kontseptualizatsiia ta dosvid empyrychnoho doslidzhennia* [Social responsibility in modern Ukrainian society: sociological conceptualization and experience of empirical research]. (Dys. dokt. sotsiol. nauk [Dis. of Dr. of Sociol. Science]). Kласичnyi pryvatnyi universytet, Zaporizhzhia [Classical Private University, Zaporizhzhia]. (in Ukrainian)

Humeniuk, L. I. (2009). Psykholohichni rehulatory povedinky koruptsiohennoi osobystosti v systemi orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy [Psychological regulators of acorruptiogenic person's behavior in the system of internal affairs bodies of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya psykholohichna* [Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychological Series], 2, 131–143. (in Ukrainian)

Manara, M. U., van Gils, S., Nibbold, A., & Zijlstra, F. R. H. (2020). Corruption, Fast or Slow? Ethical Leadership Interacts With Machiavellianism to Influence Intuitive Thinking and Corruption. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.578419>. (in English)

Modesto, J. G., Keller, V. N., Saraiva, R. B., & Pilati, R. (2020). Belief in a corrupt world: A cross-cultural mediation model of beliefs about justice, punishment, and corruption. *Personality and Individual Differences*, 164 (1). <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110127>. (in English)

Plekan, V. (2021). Osoblyvosti ta prychyny vynyknennia koruptsii v pravookhoronnykh orhanakh Ukrainy [Features and causes of corruption in lawen for cement agencies of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, Economy and Law], 4, 231–238. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.36>. (in Ukrainian)

Seriohin, S. M., Petrenko, O. S., & Sokolovskyi, S. I. (2018). Psykholohichna zalezhnist publichnykh sluzhbovtziv iak faktor koruptsiinoi povedinky [Psychological dependence of public servantsasa factor of corrupt behavior]. *Aspekty publichnoho upravlinnia* [Aspects of Public Administration], 6 (11-12), 102–110. doi: 10.15421/151879. (in Ukrainian)

УДК 159.9.07:303.094.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-65>

Жовтянська Валерія Вікторівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії методології
психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCIDID 0000-0002-7992-6943
VZhovtianska@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОГНОЗУВАННЯ МАКРОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ: П'ЯТИФАКТОРНА МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Актуальність. Прогнозування розвитку великих спільнот як у класичній, так і в сучасній науці здійснюється переважно на основі теоретично побудованих моделей суспільного розвитку і передбачає виокремлення глобальних закономірностей і чинників історичного процесу. Недоліком таких моделей з практичної точки зору є те, що вони не розраховані на прогнозування особливостей розвитку того чи іншого суспільства в обмежені проміжки часу.

Тому **метою** цієї статті було розроблення прогностичної моделі, яка давала б змогу визначати характер розвитку конкретного соціуму на короткострокову і середньострокову перспективу.

Методологія. Вихідним теоретико-методологічним базисом дослідження стало положення про те, що суб'єктом суспільного розвитку є людина як член соціуму і саме змістами її психічного життя задається напрямок цього розвитку.

Результати. На основі цього положення за допомогою теоретичного аналізу виокремлено п'ять факторів, за якими може бути визначено вектор розвитку певного суспільства. Це, по-перше, уявлення про бажаний стан соціуму, притаманні членам цього соціуму; по-друге, їхній локус контролю в політичній сфері; по-третє, їхній рівень політичної компетентності; по-четверте, їхній рівень ресурсного забезпечення, необхідний для досягнення бажаного стану соціуму; і, по-п'яте, чисельність соціальних груп, які поділяють ті чи інші уявлення про бажаний стан соціуму. Для здійснення прогнозування в просторі суб'єктивних моделей соціуму для кожної такої групи будується вектор, напрямок якого задається бажаним станом соціуму, а величина – середнім показником локусу контролю, середнім показником політичної компетентності та рівнем ресурсного забезпечення, притаманними цій групі. Сума отриманих векторів дає змогу визначити загальний вектор розвитку суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Завдяки побудованому в такий спосіб прогнозу можна описувати загальні тренди і

сценарії розвитку певного соціуму. При цьому релевантність прогнозу обмежується середньостроковою перспективою, що пов'язано з умовою константності значень, отриманих за всіма п'ятьма факторами прогностичної моделі. Операціоналізація цієї моделі становить перспективу подальшої роботи.

Ключові слова: прогнозування; суспільний розвиток; моделювання; уявлення про соціум; локус контролю в політичній сфері; політична компетентність.

Valeria V. Zhovtianska

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research, Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCIDID 0000-0002-7992-6943
VZhovtianska@gmail.com

PSYCHOLOGICAL APPROACH TO FORECASTING MACROSOCIAL PROCESSES: THE FIVE-FACTOR MODEL OF SOCIAL DEVELOPMENT

Relevance. Forecasting development of large communities in both classical and modern science is carried out mainly on the basis of theoretically constructed models of social development and involves the identification of global patterns and factors of the historical process. The disadvantage of such models from a practical point of view is that they are not designed to predict peculiarities of the development of a society in limited periods of time.

Therefore, the **purpose** of this article was to develop a prognostic model that would determine nature of the development of a particular society in the short and medium term.

Methodology. The initial theoretical and methodological basis of the study was the position that a subject of social development is a person as a member of society, and it is the contents of his mental life determines a direction of this development.

Results. Based on this position, theoretical analysis has identified five factors that can determine the vector of development of a particular society. These are, first, ideas of the desired state of society, which are inherent in the members of this society; second, their locus of control in the political sphere; third, their level of political competence; fourth, their level of resource provision necessary to achieve the desired state of society; and, fifthly, sizes of social groups that share certain idea about the desired state of society. To make predictions in the space of subjective models of society for each such group, the vector is built, the direction of which is given by the desired state of society, and the value is given by the average locus of control, average political competence and level of resources inherent in this group. The sum of the obtained vectors allows determining the general vector of society development.

Conclusions and prospects. The forecast constructed in this way allows describing general trends and scenarios of development of a certain society. In this case, the relevance of the forecast is limited to the medium term, which is due to the condition of constancy of the values obtained for all five factors of the forecast model. Operationalization of this model is a prospect for further work.

Keywords: forecasting; social development; modeling; ideas about society; locus of control in the political sphere; political competence.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Створення обґрунтованих прогнозів є одним із важливих аспектів наукової діяльності. По-перше, спроможність будувати прогностичні моделі є свого роду верифікатором продуктивності наукових теорій. Справді, основною функцією наукового теоретичного знання є надання системних та обґрунтованих пояснень щодо явищ навколишньої дійсності або, іншими словами, визначення механізмів, які зумовлюють виникнення та подальший розвиток цих явищ. Розуміння таких механізмів є фундаментом для створення прогностичних моделей, мета яких полягає у визначенні характеру розвитку явищ дійсності на майбутнє. Тож не дарма прогностичну функцію розглядають як одну з основних для наукових теорій. По-друге, створення прогнозів є важливим продуктом наукової діяльності з практичного погляду, оскільки обґрунтовані прогнози слугують для людини інструментом опанування навколишньої дійсності чи принаймні пристосування до неї.

Якщо говорити про сферу соціальної прогностики, то тут переважна більшість досліджень наразі зосереджується на економічній проблематиці, що цілком зрозуміло з огляду на масштаб практичного запиту і пов'язаного з ним фінансування. Водночас не менш важливим завданням з точки зору практичної значущості є створення прогностичних моделей розвитку великих спільнот, а передусім – націй або наднаціональних об'єднань на кшталт спільноти громадян Євросоюзу. Фактично тут ідеться про прогнозування розвитку держав та інших політичних утворень, що є важливою інформаційною складовою внутрішньої і зовнішньої політики сучасної країни. Крім того, такі моделі можуть знайти своє застосування і в економічній царині, оскільки остання є складовою суспільного життя, а відтак прогнозування економічних процесів, особливо у довгостроковій перспективі, вимагає розуміння характеру розвитку соціуму загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Прогнозування розвитку великих спільнот як у класичній, так і в сучасній гуманітаристиці здійснюється переважно на основі теоретично побудованих моделей

суспільного розвитку і передбачає виокремлення глобальних закономірностей та рушійних сил історичного процесу. У сучасній науці такі дослідження представлені здебільшого в межах соціології, політології та філософії, а подекуди виокремлюються в самостійну дисципліну – футурологію. Хоча дослідники історії цієї дисципліни засвідчують, що вона була започаткована в 30-х роках XX століття психологом (Huber, & Bell, 1971), утім у подальшому психологічні розвідки в цьому напрямі не набули поширення.

Мабуть, до найбільш популярних на сьогодні футурологічних праць можна віднести «Третю хвилю» Е. Тоффлера (2004) і «Кінець історії та остання людина» Ф. Фукуяма (2007). Якщо для Тоффлера основною рушійною силою суспільного розвитку був технічний прогрес і пов'язані з ним інновації, то Фукуяма в ролі такої рушійної сили розглядав психологічні за своєю природою чинники, а саме бажання людини отримати соціальне визнання і її прагнення до свободи. Але, на жаль, власне психологічних досліджень, присвячених прогнозуванню суспільного розвитку, наразі майже немає. Значною мірою це пов'язано з усталеним розподілом функцій між соціологією і соціальною психологією, де перша зосереджена на аналізі великих спільнот, друга ж – більше на психологічних аспектах життя людини в суспільстві. І в цьому є своя логіка: оскільки психологія, за визначенням, вивчає психіку, а психіка завжди належить конкретній людині (або, ширше, живій істоті), то саме вона, зрештою, і є об'єктом досліджень у психологічній науці. Соціологія ж, так само за визначенням, вивчає суспільство і зокрема закономірності та чинники його розвитку. Але суспільство поза людиною – лише абстракція, тому аналіз соціальних процесів рано чи пізно має звернутися до психологічних характеристик людини як «носія» соціальності, який у кінцевому підсумку і продукує суспільні зміни (звісно, зовсім не обов'язково свідомо і цілеспрямовано). Зокрема, це стосується і проблеми прогнозування суспільного розвитку.

Спробу прогнозування суспільного розвитку на основі визначення психологічних механізмів, через які він здійснюється, представлено в моїх попередніх роботах (наприклад, Жовтянська, 2020). На підставі теоретичного аналізу в них наголошувалося, що основним трендом розвитку сучасного соціуму є поступова лібералізація суспільних відносин, а базовим чинником для цього – напрацювання культури критичного мислення і розвиток раціональності у формуванні уявлень про дійсність. Механізмом реалізації зазначеного тренду є те, що розвиток раціональності зумовлює розвиток соціальної суб'єктності і поширення людиноцентричної системи цінностей, що, власне, стає підґрунтям формування ліберальних суспільних відносин.

Недоліком представленої моделі, так само як і інших футурологічних моделей, які визначають тенденції розвитку сучасного соціуму як такого, є їхній узагальнений характер. Ця узагальненість, яка відображає генеральний напрям суспільного поступу загалом, дає змогу побачити довгострокові перспективи, але не розрахована на прогнозування особливостей розвитку того чи іншого суспільства в обмежені проміжки часу. Тому **метою** цієї роботи було розроблення прогностичної моделі, яка давала б змогу визначати характер розвитку конкретного соціуму на короткострокову і середньострокову перспективу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним *теоретико-методологічним базисом роботи* стало положення про те, що суб'єктом суспільного розвитку є людина як член соціуму і саме змістами її психічного життя визначається вектор цього розвитку. За такої умови для практичної імплементації цього положення потрібно враховувати декілька моментів (Жовтянська, 2021). По-перше, для здійснення соціального прогнозування треба з багатства психічного життя людини, тобто з множини її можливих психологічних характеристик, виокремити ті, які реально визначають напрям розвитку суспільства. Зрозуміло, що тут ідеться не про конкретну людину, а про людину як члена соціуму, тобто нас цікавлять психологічні характеристики, які тією чи іншою мірою притаманні представникам певного суспільства і водночас важливі для його розвитку. Тобто нам потрібно зрозуміти, у який саме спосіб втілюється теоретично постульована вище суб'єктність людини щодо соціальних зрушень. Тут важливо врахувати другий момент: те, що людина як член соціуму є суб'єктом суспільного розвитку в онтологічному сенсі, не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. Нарешті, третій момент полягає в тому, що, моделюючи соціальні процеси, важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму (матеріальні і нематеріальні), які можна порівняти з тією вихідною позицією, на основі якої відбувається подальший суспільний поступ.

З представлених вище теоретико-методологічних засад випливає, що первинним у *розробленні прогностичної моделі суспільного розвитку* є виокремлення психологічних характеристик членів соціуму, важливих для визначення напрямку цього розвитку. Виокремлення таких характеристик здійснювалося на основі теоретичного аналізу.

Якщо ми говоримо, що суб'єктом соціального розвитку є людина, то логічно, що ці характеристики мають відображати її уявлення про бажане соціальне майбутнє. Тобто ми маємо враховувати ті прагнення, на які принаймні потенційно можуть бути спрямовані зусилля членів суспільства. Отже, першим важливим фактором, за яким мають бути

схарактеризовані представники певного соціуму, є їхні уявлення про бажаний стан цього соціуму.

Але навіть якщо деякий стан суспільства видається його членам більш бажаним порівняно з його наявним станом, то це ще не означає, що в них є мотивація до відповідних соціальних перетворень. Тобто уявлення про уподобаний спосіб функціонування суспільства можуть не залучатися до поля тих інтенцій, на які спрямовані зусилля індивіда, і суб'єктивно ніяк не пов'язуватися з його власною діяльністю. Це означає, що людина не розглядає себе як суб'єкта соціального розвитку, що відбувається в тому випадку, коли цей розвиток не розглядається нею як залежний від її впливу і, відповідно, як предмет її відповідальності. Іншими словами, тут ідеться про екстернальний локус контролю індивіда у сфері суспільних відносин. Нагадаю, що під локусом контролю Дж. Роттер розумів схильність людини атрибутувати результати діяльності зовнішнім або внутрішнім чинникам (Rotter, 1954); за такої умови вважається, що показники локусу контролю окремого індивіда можуть різнитися для різних сфер діяльності. З точки зору визначення наявності мотивації людини до соціальних перетворень важливим є локус контролю людини у сфері макросоціальної взаємодії, до якої де-факто залучена ця людина. Якщо вона вважає, що результати такої взаємодії залежать, зокрема, від неї, тобто має інтернальну позицію в цій сфері, то це значить, що вона поділяє відповідальність за ці результати, а отже, суб'єктивно залучена до процесу соціальних перетворень і розглядає його як предмет своєї діяльності. Відтак інтернальна позиція у сфері макросоціальної взаємодії переводить уявлення про бажаний стан соціуму зі статусу деякої абстрактної моделі в статус предмета спрямування зусиль, створюючи в людини мотивацію до суспільного розвитку. У такому випадку вона виступає суб'єктом суспільного розвитку не лише онтологічно, а й феноменологічно, свідомо.

Локус контролю у сфері макросоціальної взаємодії може бути також названий локусом контролю в політичній сфері, оскільки він визначає, чи розглядає себе людина як суб'єкта впливу в житті своєї макроспільноти, в її організації та покращенні. Фактично тут ідеться про роль громадянина в політичному управлінні. Це другий фактор, за яким мають бути схарактеризовані члени певного суспільства.

Уявлення людей про бажаний стан соціуму разом із їхньою інтернальною позицією в політичній сфері задають мотиваційну спрямованість на соціальні перетворення, тобто готовність докладати зусилля для досягнення бажаного результату. Але для того, щоб ці зусилля були успішними, треба врахувати ще такий фактор, як компетентність членів суспільства у справі соціальних перетворень.

Люди можуть бути цілком замотивовані, але не мати необхідних знань і навичок для реалізації своїх задумів. Цей фактор міг би бути названий соціальною компетентністю, але, щоб запобігти зайвій плутанині, його краще позначити як «політична компетентність», оскільки термін «соціальна компетентність» може стосуватись і сфери міжособових стосунків; ми ж розглядаємо суто макросоціальні процеси. Крім того, діяльність, спрямована на організаційні перетворення макроспільнот на кшталт держави чи міждержавних об'єднань справді належить до політичної сфери. Політична компетентність є третім фактором, за яким мають бути схарактеризовані члени суспільства.

Але це не єдиний чинник, який забезпечує успішність зусиль, спрямованих на перетворення соціуму членами спільноти. Важливою також є наявність у них відповідного ресурсу – матеріального та організаційного (інституціонального). Звісно, за присутності мотиваційної складової цей ресурс може бути напрацьований, але це вимагає часу. Тому чинник наявності ресурсу є важливим, коли йдеться про короткострокові і середньострокові прогнози, і це четвертий фактор, за яким мають бути схарактеризовані члени певного соціуму.

Якщо попередні три фактори пов'язані із психологічними характеристиками, то четвертий фактор стосується переважно соціокультурної та економічної царини. Утім, при визначенні теоретико-методологічних засад роботи було зазначено, що в моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму – матеріальні і нематеріальні. У цьому разі такі напрацювання розглядаються як ресурс, який може бути використаний членами спільноти для реалізації своїх інтенцій.

Наступний фактор також не є психологічною характеристикою членів спільноти, але він може бути розглянутий як соціально-психологічна характеристика суспільства загалом. Вище зазначалося, що важливою з точки зору прогностики характеристикою членів соціуму є їхні уявлення про бажаний стан цього соціуму. Зрозуміло, що суспільство не є гомогенним, і ці уявлення можуть бути різними, причому одні з них можуть бути більш поширеними, інші, навпаки, траплятися відносно рідше. Поширеність уявлень як тих цільових орієнтирів, на які можуть бути спрямовані зусилля людей, також є важливою прогностичною характеристикою суспільства, оскільки це один з індикаторів потужності зусиль, спрямованих в одному напрямку. Тому визначення п'ятого фактору передбачає виокремлення найбільш поширених у спільноті уявлень про бажане соціальне майбутнє з подальшим обчисленням кількості прихильників тієї чи іншої моделі цього майбутнього. У цьому

випадку кількість прихильників краще розглядати не в абсолютних, а у відносних величинах – як частку від загальної сукупності.

Отже, отримано п'ять факторів, за якими може бути визначено вектор розвитку суспільства в короткостроковій або середньостроковій перспективі. Ми виходили з того, що суб'єктом соціального розвитку є людина і саме від її дій, у кінцевому підсумку, залежить характер цього розвитку. Напрямок та активність людських дій завжди визначаються наявною мотивацією, тобто бажаннями і готовністю їх реалізовувати, а результативність залежить також від компетентності і наявних ресурсних можливостей суб'єкта. З огляду на ці міркування виокремлено перші чотири фактори. Та оскільки ми розглядаємо не індивідуальні, а соціальні феномени, то треба зважити на те, що йдеться не про окрему людину, а про групи людей, які відрізняються за своїми соціальними уподобаннями і мають різний кількісний склад. На цій підставі виокремлено п'ятий фактор.

Згідно з цією п'ятифакторною моделлю вектор розвитку суспільства може бути визначено таким чином. Спочатку має бути здійснено стратифікацію громадян за їхніми уявленнями про бажаний для них стан суспільства. Надалі для кожної страти (групи) будується свій окремий вектор, напрям якого визначається бажаною цільовою позицією, а величина – середніми значеннями для групи за локусом контролю в політичній сфері та політичною компетентністю, а також наявним у групи ресурсом та її чисельністю. Тоді вектор розвитку суспільства визначається як сума векторів, отриманих для окремих груп.

Розгляньмо це більш конкретно. Нехай ми маємо простір суб'єктивних моделей соціуму, а саме тих його бажаних станів, які представлені в уявленнях членів цього соціуму. Вісі такого простору будуть задані незводимими одна до одної характеристиками цих суб'єктивних моделей. Тоді окремі суб'єктивні моделі, що репрезентують бажані стани соціуму, будуть представлені точками в цьому просторі, які щодо початку координат можуть бути інтерпретовані як вектори. Кожна з цих моделей має свою групу прихильників, які можуть бути схарактеризовані за рівнем локусу контролю в політичній сфері, рівнем політичної компетентності та рівнем наявного ресурсу, необхідного для досягнення бажаного стану (тобто значеннями за другим, третім і четвертим факторами). Крім того, група загалом може бути схарактеризована за її чисельністю (значення за п'ятим фактором). Теоретично кількість суб'єктивних моделей може сягати кількості населення в цілому, але для практичних цілей достатньо розглядати низку типових для певного суспільства моделей. Значення за другим, третім, четвертим і п'ятим факторами для кожної групи є скалярними

величинами, які грають роль коефіцієнтів до описаних вище початкових векторів. Помноживши кожний з початкових векторів на ці коефіцієнти, ми отримаємо нові вектори, які надалі сумуються. Отриманий сумарний вектор репрезентує вектор розвитку суспільства на короткострокову і середньострокову перспективу.

Часові обмеження побудованого в такий спосіб прогнозу лише середньостроковою перспективою (тобто терміном до 5-7 років) пов'язуються з тим, що його релевантність лімітується періодом константності значень, отриманих за всіма факторами моделі. Іншими словами, знявши показники за цими факторами, ми можемо говорити, що суспільство буде розвиватися в певному напрямку в межах того періоду, коли зняті показники залишаються відносно стабільними. Насправді представлені в прогностичній моделі психологічні характеристики – уявлення про бажаний стан соціуму, локус контролю в політичній сфері, політична компетентність – є доволі стійкими, якщо говорити не про окремого індивіда, а про цілу популяцію. Їхні зміни пов'язані з розвитком соціально-політичної культури соціуму, а це відносно нешвидкий процес. Так само не швидкими є соціально-економічні та політичні процеси розвитку, пов'язані з ресурсним забезпеченням тих чи інших соціальних груп. Тому на основі розробленої прогностичної моделі можна отримати прогноз щодо напрямку розвитку суспільства принаймні на найближчі 7 років; на більш далеку перспективу цей прогноз може бути поширений лише з великою обережністю.

І ще одне зауваження щодо особливостей прогнозу соціальних процесів, який можна отримати на основі застосування розробленої моделі. Вона дає можливість визначити вектор розвитку суспільства в межах середньострокової (і, відповідно, короткострокової) перспективи, але цей прогноз є якісним, а не кількісним. Він дає змогу описати загальні тренди і сценарії розвитку, а не говорити, що такі-то показники будуть досягнуті за такий-то період. Але насправді це дає чималі можливості для соціальної прогностики.

Розгляньмо як ілюстрації деякі випадки. Нехай ми маємо спільноту з дуже низькою інтернальністю в політичній сфері для переважної більшості її членів. Тоді якою б мірою не різнилися їхні уявлення про бажаний стан соціуму від уявлень про поточний його стан і якими б не були показники за іншими параметрами прогностичної моделі, немає причин очікувати на зміни в житті цієї спільноти. За такої умови, якщо уявлення членів спільноти про бажаний і про поточний стан соціуму дуже різняться, то це значить, що в суспільстві переважатимуть депресивні настрої. Це випадок, коли наявна ситуація не задовольняє, але немає потуг і суб'єктивних можливостей її змінювати. Можна очікувати,

що для такого суспільства буде характерний високий рівень еміграції, а також інші наслідки соціальних депресій.

Візьмемо інший випадок. Нехай ми маємо спільноту, члени якої характеризуються доволі високими показниками інтернальності в політичній сфері, але дуже низькими показниками політичної компетентності. Тоді, якщо уявлення членів спільноти про бажаний і про поточний стан соціуму відчутно різняться, суспільство входить у стан нестабільності – буремний період, коли люди намагаються змінити ситуацію на свій розсуд, але ще не мають достатнього політичного досвіду, навичок та культури, щоб успішно втілити ці намагання. Цей період характеризується високою ймовірністю соціальних протестів та активного соціального невдоволення. Якщо люди водночас володіють достатнім ресурсом, то можна очікувати революційних суспільних змін і подальших розчарувань. Якщо ж ресурсу для впровадження революційних змін не вистачає, то в суспільстві буде накопичуватися значна соціальна напруженість, допоки цей ресурс та (або) високий рівень політичної компетентності не буде напрацьований.

Розглянуті два випадки являють собою спрощені ситуації, коли йдеться про більш-менш гомогенну спільноту. Але зазвичай суспільство складається з відмінних груп, представники яких відрізняються за своїми соціально-психологічними характеристиками. Наприклад, типовим є випадок, коли еліти мають свої уявлення про бажаний для них стан соціуму, а пересічні члени суспільства – свої. Тоді, за умови, що останні мають досить високу інтернальність в політичній сфері, протестних і навіть революційних ситуацій у суспільстві не уникнути (у супротивному випадку еліти просто будуть реалізовувати свої уявлення в межах доступних для них компетентності та ресурсу). Зазвичай еліти є значно менш чисельною верствою населення порівняно з іншими і водночас більш забезпеченою ресурсом. У кінцевому підсумку саме від величини цих факторів, а також політичної компетентності обох сторін буде залежати, до яких наслідків приведуть зазначені революційні ситуації.

Іншим типовим випадком є ситуація, коли різні групи пересічних громадян мають різні уявлення про бажаний стан соціуму, тобто орієнтовані на різні системи суспільного устрою. Така ситуація завжди потенційно несе в собі конфлікт, який, утім, може вирішуватися різними шляхами. Якщо якась суспільна група значно переважає інші за локусом інтернальності в політичній сфері, політичною компетентністю, ресурсом або чисельністю, то можна прогнозувати, що будуть реалізовуватися уявлення про бажаний стан соціуму саме цієї групи (наскільки швидко й успішно, залежить від вираженості зазначених факторів). Якщо «пригнічені» групи мають низький рівень інтернальності в політичній

сфері, то потенційний конфлікт не буде реалізований, якщо тільки не відбудеться втручання зовнішніх сил. Якщо ж такі групи мають високий рівень інтернальності, то конфлікту не уникнути. Чи буде цей конфлікт сприяти розвитку спільноти, чи, навпаки, ні – значною мірою залежить від політичної компетентності її членів.

Ми розглянули кілька узагальнених прикладів. Для того щоб робити прогнози щодо напрямку розвитку конкретного соціуму, треба його схарактеризувати за всіма п'ятьма факторами моделі. Операціоналізація моделі, тобто розроблення технології отримання необхідних характеристик, становить **перспективу подальшої роботи**. Наразі можна сказати, що ця технологія передбачає проведення масових, експертних і фокус-групових опитувань.

Висновки. Представлена в статті п'ятифакторна прогностична модель дає змогу визначати вектор суспільного розвитку на короткострокову і середньострокову перспективу. Для здійснення прогнозування суспільство має бути схарактеризоване за низкою факторів. По-перше, має бути визначено поширені уявлення про бажаний стан соціуму; по-друге, здійснено стратифікацію суспільства за цими уявленнями з визначенням кількісного складу кожної страти (групи); по-третє, визначено середній показник локусу контролю в політичній сфері для кожної групи, по-четверте, визначено середній показник політичної компетентності щодо кожної групи і, по-п'яте, має бути визначено рівень ресурсного забезпечення представників групи для побудови бажаного для них стану соціуму. Надалі в просторі суб'єктивних моделей соціуму для кожної групи будуватиметься вектор, напрям якого задається бажаним станом соціуму, притаманним певній групі, а величина визначається середнім показником локусу контролю, середнім показником політичної компетентності та рівнем ресурсного забезпечення, притаманними цій групі. Сума отриманих векторів дає змогу визначити загальний напрям розвитку суспільства.

Список використаних джерел

- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Жовтянська, В. В. (2021). Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48 (51), 9–15.
- Тоффлер, Э. (2004). *Третья волна*. Москва: АСТ.
- Фукуяма, Ф. (2007). *Конец истории и последний человек*. Москва: АСТ.
- Huber, B. J., & Bell, W. (1971). Sociology and the emergent study of the future. *The American Sociologist*, 6, 287–295.
- Rotter, J. B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. NY: Prentice-Hall.

References

Fukuyama, F. (2007). *Konets istorii i posledniy chelovek* [The End of History and the Last Man]. Moscow: AST. (in Russian)

Huber, B. J., & Bell, W. (1971). Sociology and the emergent study of the future. *The American Sociologist*, 6, 287–295. (in English)

Rotter, J. B. (1954). *Social learning and clinical psychology*. NY: Prentice-Hall. (in English)

Toffler, E. (2004). *Tret'ya volna* [Third wave]. Moscow: AST. (in Russian)

Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykhologhiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of reality representations]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2021). Psykholohichni zasady modeliuvannia yak metodychnoho napriamu sotsialnoi prohnostyky [Psychological principles of modeling as a methodological direction of social prognosis]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 48 (51), 9–15. (in Ukrainian)

УДК 159.95

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-66>

Ольга Палагнюк

кандидат психологічних наук, докторант,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-1152-2133

o.palahnyuk@chnu.edu.ua

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПОШУКУ ШЛЯХІВ ДОСЯГНЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ СУСПІЛЬСТВА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ АНАЛІЗ

Актуальність статті визначається необхідністю поглиблення соціально-психологічних уявлень про соціальну солідарність, її структурування та особливості функціонування в умовах суцільних диференціацій, дезінтеграцій і конфліктів та пошуку шляхів досягнення й збереження цілісності суспільства.

Метою статті є вивчення структуризації соціальної солідарності з акцентуванням уваги на сучасних підходах, що розробляються в межах соціальної психології в умовах поглиблення соціальної диференціації і трансформаційних змін українського суспільства.

Методологія та наукові підходи: метатеоретична концепція діалогічної форми солідарності (Габермас, 2000); положення теорії соціального порівняння, згідно з яким утворення великих соціальних груп є основою ідентифікації як оцінювання їхніми членами точності своїх особистих переконань і поглядів (Фестингер, 1999); положення про соціальні трансформації, які є «наскрізною рамкою аналізу» (Богомолова, 2002); положення про тотальну індивідуалізацію життя, становлення здатного до рефлексії суб'єкта (Бек, 2000); визначення спільнот як особистих мереж, які більше не обмежуються географічними районами і мають можливість надавати різні види підтримки як прояви солідарності (Wellman, & Wortley, 1990).

Результати. Визначено, що соціальна солідарність – це специфічна властивість суспільства, що виникає стихійно або керовано на основі інтеграції особистісних потенціалів солідарності більшості його членів, завдяки чому відбувається конвергенція суспільних процесів на спільній меті та формується згуртованість на рівні великих груп. Встановлено, що солідарність як згуртованість великих груп уможливорює ефективне розв'язання проблем та досягнення цілей сталого розвитку; що є потреба в новому погляді на поняття і механізми солідарності, пов'язана з тим, що багато феноменів сучасних солідаризаційних процесів неможливо пояснити тільки на засадах класичних теорій солідарності. Поняття «нова солідарність» визначено як загальноприйняте,

що втрачає територіальну, класову за ангажованість і більше не відтворює постійну спільність інтересів, цінностей.

Висновки. Психологічне структурування соціальної солідарності уможливорює розмежування її особливостей у різних соціальних вимірах. Акцентування уваги на соціальній взаємодії, комунікації, ролі довіри, соціальної відповідальності і толерантності в процесах солідаризації розкриває специфіку різновекторної площини досягнення і збереження соціальної солідарності. Особистість формує своє усвідомлене ставлення до певних перспектив суспільного життя, психологічним осередком якого є «особистісний потенціал солідарності». Солідарність як згуртованість великих соціальних груп досягається за рахунок дії певних механізмів, зокрема переживання співпричетності, полілогу спільнот, висхідної і низхідної ініціатив та динамічного балансу процесів конкурсування і кооперування спільнот.

Ключові слова: соціальна солідарність; особистісний потенціал солідарності; виміри соціальної солідарності; механізми досягнення і підтримання солідарності; цілісність суспільства.

Olha Palahnyuk

PhD in Psychology, Doctoral student of the Institute
of Social and Political Psychology
of the NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1152-2133
o.palahnyuk@chnu.edu.ua

SOCIAL SOLIDARITY IN THE CONTEXT OF SEARCHING WAYS TO ACHIEVE AND PRESERVE THE INTEGRITY OF SOCIETY: INTERDISCIPLINARY ANALYSIS

The relevance of scientific research is determined by the need to deepen socio-psychological ideas about social solidarity, its structuring and features of functioning in conditions of continuous differentiation, disintegration and conflict and finding ways to achieve and preserve the integrity of society.

The purpose of the research is to study the structuring of social solidarity with an emphasis on modern approaches and prospects for its development within social psychology in the context of deepening social differentiation and transformational changes in Ukrainian society.

Methodology and scientific approaches: metatheoretical concept of dialogical form of solidarity (Habermas, 2000); provisions of the theory of social comparison, according to which the formation of large social groups is the basis of identification as an assessment by their members of the accuracy of their personal beliefs and views (Festinger, 1999); provisions on social transformations, which act as a «cross-cutting framework of analysis» (Bogomolova, 2002); provisions on the total individualization of life, the formation of a reflective subject (Beck, 2000); defining communities as

personal networks that are no longer limited to geographical areas and have the ability to provide various types of support that are manifestations of solidarity (Wellman, & Wortley, 1990).

The main results. It is determined that social solidarity is a specific property of society that arises spontaneously or managed on the basis of integration of personal potentials of solidarity of the majority of its members, due to which there is a convergence of social processes on a common goal and cohesion at large groups. It is established that solidarity as a cohesion of large groups enables effective problem solving and achievement of sustainable development goals; that there is a need for a new look at the concepts and mechanisms of solidarity is due to the fact that many phenomena of modern solidarity processes today can not be explained solely on the basis of classical theories of solidarity. It is generally accepted that the concept of «new solidarity» is lost, which loses territorial, class involvement, ceases to reproduce the constant commonality of interests and values.

Conclusions. Psychological structuring of social solidarity makes it possible to distinguish its features on different social dimensions. Emphasis on social interaction, communication, the role of trust, social responsibility and tolerance in the processes of solidarity reveals the specifics of the multi-vector plane of achieving and maintaining social solidarity. The individual forms his conscious attitude to certain prospects of social life, the psychological center of which is the «personal potential of solidarity.» "Solidarity as a cohesion of large social groups is achieved through mechanisms such as the experience of participation, the polylogue of communities, upward and downward initiatives and the dynamic balance of processes of competition and cooperation of communities.

Keywords: social solidarity; personal potential of solidarity; dimensions of social solidarity; mechanisms for achieving and maintaining solidarity; integrity of society.

Постановка проблеми. Психологічний підтекст суспільних перетворень за останні десятиріччя все більше спонукає науковців різних напрямків наново звернути дослідницьку увагу на проблему цілісності, єдності суспільства, що потерпає від суцільних диференціацій, дезінтеграцій, конфліктів, а подекуди, навпаки, від глобалізаційних процесів, що стирають закріплені досі межі і кордони, формуючи множинність ідентифікацій та об'єднання на абсолютно нових засадах. Відбувається кардинальне перетворення усіх сфер соціуму.

Сучасне українське суспільство характеризується багатьма диференціаціями – соціокультурними, політико-ідеологічними, етнонаціональними, мовними, регіональними, конфесійними та іншими, які є підґрунтям різних ідентичностей. Тому гостро постає проблема збереження цілісності, пошук консолідаційних чинників, що є одним із домінантних напрямів дослідження суспільних наук, зокрема соціальної та політичної психології. Зрештою, це спрямовує до осмислення соціальної солідарності в розрізі психології, зважаючи на невиробленість

відповідної цілісної соціально-психологічної теорії, фрагментованості підходів до її розуміння, у численних теоретичних суперечностях, що створюють неінтегративне і дискретне поле емпіричних даних, незбалансованість психологічного, соціального, політичного, правового вимірів представлення феномену в наукових дискурсах.

Солідаризаційні процеси сучасного соціуму характеризуються все більшою всеохопністю та всюдипроникністю внаслідок безперервної появи все нових і нових соціальних груп різного масштабу. Сьогодні світові глобалізаційні процеси, безперечно, впливають і на особливості солідаризації, яка набуває змістової трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям дослідження соціальної солідарності є насамперед класичні і сучасні концепції соціальної солідарності в межах різних наукових галузей. Найближча до такого розуміння, зокрема, метатеоретична концепція діалогічної форми солідарності Ю. Габермаса (2000), який розглядає соціальну солідарність як результат консенсусу між громадянами, що досягається за допомогою соціального діалогу. Зокрема, дослідник трактує солідарність як основу дії, спрямованої на взаєморозуміння. Солідарність символічно структурує життєвий світ, який породжується інтерсуб'єктивними відносинами і соціальними процесами, метою яких є діалог і досягнення згоди. Таким чином, солідарність завжди передбачає кон'юнктиву, суцільність, що досить важливо для збереження цілісності й соціальної структури. Засадничим також стає осмислення масових явищ психіки, зумовлених належністю індивіда до великої соціальної групи (Г. Теджфел); положення теорії соціального порівняння, згідно з яким утворення великих соціальних груп є основою ідентифікації як оцінювання їхніми членами точності своїх особистих переконань і поглядів (Фестингер, 1999); положення про соціальні трансформації, які є «наскрізною рамкою аналізу» (Богомолова, 2002).

Однак на відміну від попередніх епох, сучасні глобалізаційні, модернізаційні процеси демонструють втрату важливості територіальних, класових детермінант під час формування та реалізації соціальних процесів у сучасному суспільстві. Відбувається тотальна індивідуалізація життя, становлення здатного до рефлексії суб'єкта (Бек, 2000). Сучасна людина володіє можливістю вибору спрямованості власного руху із широкого спектра можливостей. Можна обирати соціальну групу, субкультуру з огляду на свою ідентифікацію. Звідси як результат – утвердження «клаптикової ідентичності», основною рисою якої є відмова від традиційної відповідальності. Тож ідеться про сполучення несподіваних елементів (Урри, 2012).

Виокремлюючи дослідницькі результати щодо вимірів, видів, критеріїв та механізмів соціальної солідарності, доцільно брати до уваги те, що сучасні зарубіжні й українські науковці зосереджені на різних аспектах та різних рівнях цього явища: від солідарності малих груп і до соціальної солідарності суспільства й людства загалом, де цей феномен розглядається як одна з передумов стабільності й соціального порядку. Психологи також цікавляться явищем соціальної солідарності в різноманітті його проявів не тільки в теоретичному ракурсі, а й з метою застосування концепту солідарності в емпіричних дослідженнях для пояснення людської поведінки. Водночас частина дослідників наголошує на таких ознаках, як кооперація, згуртованість, єдність, інші як основні ознаки виокремлюють довіру, наявність спільних ідей, поглядів, цілей, треті – належність до певного цілого і відповідну самоідентифікацію, четверті пропонують інші варіанти конструктів соціальної солідарності, поєднуючи ці характеристики в різні комбінації або додаючи свої. Так, Веллман і Вортлі пропонують визначення спільнот як особистих мереж, які більше не обмежуються географічними районами і мають можливість надавати різні види підтримки (Wellman, & Wortley, 1990), що є проявами солідарності. До того ж сучасні визначення соціальної солідарності не охоплюють множинності цінностей і культур, які побутують у нинішніх суспільствах, і, як наслідок, теперішні суспільства можуть керуватися та формуватися навколо конструкції, яка також може призводити до істотного/хронічного конфлікту.

В українській соціальній психології питання соціальної солідарності розглядають у контексті проблеми суспільної консолідації, інтеграції, згуртованості українського суспільства на основі пошуку спільних ідей об'єднання Заходу і Сходу, подолання соціальної напруженості, визначення векторів євроінтеграційних процесів. Аналіз останніх публікацій свідчить про інтенсивне міждисциплінарне розроблення понять: «соціальна єдність», «консолідація» і «солідарність», які в межах різних методологічних традицій (соціологія, психологія, політологія, культурологія, філософська антропологія, соціальна філософія, релігієзнавство) здебільшого вживаються як взаємозамінні. У межах же соціальної психології мають місце численні розвідки, релевантні щодо проблематики соціальної солідарності, які стосуються розгляду: проблем національної й соціальної ідентичності (становлення політико-правової свідомості молоді (Сіверс, Духневич, Осадько, 2017); соціально-психологічних властивостей спільноти в перспективі її розвитку (Васютинський, 2010); націєтворення: суб'єктних вимірів націєтворення (Татенко, 2020), суспільної (національної) консолідації в межах націєтворення (Суший, 2018); порядку соціальності

та його психологічних детермінант: норм, звичок, традицій, настановлень (Титаренко; Кочубейник, & Черемних, 2014); чинників, видів та механізмів суспільної консолідації (Овчаров, 2011); психології груп і психологічної підтримки суспільних трансформацій в межах рольової взаємодії, детермінованої закономірністю рольової комплементарності (Слюсаревський, Найдьонова, Титаренко та ін., 2020); особливостей солідаризації в професійних відносинах в умовах сучасних суспільних викликів: реформ, економічних криз, політичних суперечностей, воєнних конфліктів (Лобанова, & Коломієць, 2016).

Отже, досі немає цілісної наукової психологічної теорії соціальної солідарності, а тому і соціально-психологічного аналізу її структуризації. Співіснування та змішування різних трактувань солідарності призвело до значної строкатості її соціальних репрезентацій (релігійна чеснота, моральний обов'язок, політичне гасло, елемент державної політики, соціальних і благодійних рухів) та наукових дефініцій у межах різних наукових напрямів (фізичний, хімічний, біологічний, соціальний, економічний, юридичний) (Гофман, 2019). Саме тому ми намагалися спитатися на історію дослідження соціальної солідарності на соціально-психологічному рівні, її структуризації та виокремлення механізмів з акцентом на сучасних підходах в умовах поглиблення соціальної диференціації і трансформаційних змін соціуму.

Мета наукового дослідження – вивчення соціальної солідарності з акцентуванням уваги на сучасних підходах, що розробляються в межах соціальної психології в умовах поглиблення соціальної диференціації і трансформаційних змін українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Яким би не було його історичне походження, поняття «солідарність» має особливий резонанс із потребами нашого часу. Для багатьох воно є моральним і політичним принципом, який протистоїть індивідуалізму, атомізму та фрагментації людського життя, які сукупно сприймаються як недоліки, пов'язані з класичною ліберальною культурою. Солідарність у низці дефінітивних значень відносять сьогодні до різнорівневих соціальних зв'язків, використовуючи для опису та визначення природної соціальної інтеграції (єдності) на противагу хаосу і конфлікту або штучній солідарності, заснованій на примусі чи максимізації чийось приватних інтересів. Це поняття можуть використовувати також для позначення революційних громадських рухів, спрямованих проти панівної несправедливості, поєднуючи в єдине ціле невеликі громади, військові або ж політичні рухи, суспільство чи навіть людство загалом. Солідарність іноді тлумачать у широкому сенсі – як позначення базової етичної турботи про

інших, просоціальних думок та вчинків (Рорти, 1996). У цьому контексті її часто називають моральною, або людською, солідарністю.

Узагальнення представлених у наукових дискурсах дефініцій та визначень солідарності та їх інтерпретація в контексті сучасних суспільних умов життя стали основою авторського трактування досліджуваного феномену в межах соціальної психології. Зокрема, ми тлумачимо *соціальну солідарність* як специфічну властивість суспільства, що виникає стихійно або керовано на основі інтеграції особистісних потенціалів солідарності більшості його членів, завдяки чому відбувається конвергенція суспільних процесів (соціальних, політичних, психологічних, освітніх, інформаційних тощо) на спільній меті та формується згуртованість на рівні великих груп. Солідарність як згуртованість великих груп уможливорює ефективне розв'язання проблем та досягнення цілей сталого розвитку. Потреба в новому погляді на поняття і механізми солідарності пов'язана з тим, що багато феноменів сучасних солідаризаційних процесів неможливо пояснити виключно на засадах класичних теорій солідарності. Сьогодні неможливо говорити про універсальний феномен солідарності в сучасному житті. Для нинішнього процесу характерне співіснування традиційних форм солідарності, описаних у класичній науковій традиції, і поява новітніх сучасних форм, пов'язаних з кардинальною зміною соціального середовища у світі, появою новітніх ІКТ.

Особливий відбиток на солідаризаційні процеси в українському суспільстві накладає ситуація нестабільності. Солідаризаційні процеси сьогодні пов'язуються з такими феноменами сучасності, як «рефлексивна модернізація», «індивідуалізація», «функціональна диференціація», «глобалізований індивідуалізм», «клаптикова ідентичність», «дія на відстані», які намагаються пояснити сучасні глобалізаційні процеси і є характерними для теоретичного викладу постмодерністських концепцій (Бауман, 2002; Бек, 2000; Гидденс, 2004; Урри, 2012; Филиппов, 2008).

Сьогодні відбувається відхід від класичних трактувань поняття солідарності, набуває чинності поняття «нова солідарність», трактування якого ми теж певною мірою поділяємо. Цей підхід базується на тому, що сучасна солідарність втрачає територіальну, класову заангажованість, уже не відтворює, як досі, постійну спільність інтересів, цінностей. Проте відносно структурування соціальної солідарності все ж таки уможливорює розмежування її психологічних особливостей на вимірах від особистісного до цивілізаційного, а також на векторах її досягнення (вертикальна, горизонтальна й діагональна соціальна солідарність).

Так, особистість (мікрорівень солідарності), як член певної сукупності великих груп, одночасно перебуває на перетині багатьох

впливів, унаслідок чого формує своє усвідомлене ставлення до тих чи інших перспектив суспільного життя. Психологічним осередком такого ставлення ми пропонуємо вважати «особистісний потенціал солідарності», тобто якісну характеристику особистісної спроможності діяти вільно, активно та усвідомлено в напрямі суб'єктно сформованої (сконструйованої певним дискурсом) ціннісно-ідеологічної смислової системи. У певному сенсі про особистісний потенціал солідарності може йтися як про систему індивідуальних відмінностей, пов'язану з інтенціями на згуртованість навколо певних смислів, цілей та цінностей.

К. Ларсен наводить доречну аргументацію про глобалізований мультикультуралізм і про те, як він може суперечити ідеї подібності розуму і спільних цінностей, необхідних для встановлення довіри (і солідарності більшою мірою) (Larsen, 2013). Він стверджує, що гетерогенність суспільства і вся його різноманітність суперечить соціальній солідарності, оскільки солідарне суспільство має моральний компас (заснований на довірі). Це означає, що не може бути загальної довіри між різними групами людей з різними культурами і цінностями. Нездатність досягти визнання всіх форм людського роду та їхніх різноманітних проявів веде з часом до фрагментарної і негативної солідарності (Cheong et al., 2007). А проте змішані територіальні громади, суспільства – це краще, ніж відокремлені кластери високозгуртованих спільнот (негативна солідарність), оскільки вони пропонують більш відкриту взаємодію, яскраву опозицію та досягають балансу між культурною автономією і соціальною солідарністю (Amin, 2002; Cheong et al., 2007). Аргумент щодо необхідності оновленого визначення солідарності походить від необхідності створити більш зрілі стійкі суспільства (Sellberg, Wilkinson, & Peterson, 2015), які враховують мультикультурний компонент і потребу в постійній ідентифікації. Останнє пов'язане з безперервним процесом розвитку добробуту, почуття причетності та добровільної соціальної участі членів суспільства, з розвитком спільнот, які толерують і пропагують різноманітність цінностей і культур і водночас надають рівні права та можливості в суспільстві.

Британський дослідник Дж. Урі, зосереджуючись на тому, «як розвиток різних глобальних «мереж і потоків» підживляє ендогенні соціальні структури, які мають здатність відтворювати самих себе», визначає мобільність як основну характеристику сучасного суспільства (Урри, 2012). Він говорить про мобільну (рухливу) солідарність як особливість сучасної солідаризації. Водночас наголошує, що така солідарність, на відміну від солідарності територіальної, притаманна лише відносно невеликим групам, кожен із членів якої не має зобов'язань перед іншими і має досить слабкі зв'язки з її членами (Urry, 2012).

Окреслюючи специфіку сучасної солідаризації, О. Філіппов (2008) зазначає, що «нова солідарність» – це «ситуативний феномен», який з'являється в організації певних соціальних подій.

Сьогодні для того, щоб вивчати феномен солідаризації, потрібно відмовитися від традиційних територіальних, державних кордонів солідарності. У сучасному світі з'являються нові форми мобільності, пов'язані зі зміною засобів комунікації, появою новітніх технологічних засобів, зміною уявлень про сприйняття часу і простору. Усе це сприяє формуванню нових мобільних солідарностей (Філіппов, 2008). Дослідження феномену нової солідарності пов'язується сьогодні з поняттями мобільності і соціальної події. Таке розуміння надає можливість досліджувати солідаризацію людей, не об'єднаних певною територією. Механізм такої дії можна пов'язати з «функціональною диференціацією» суспільства, про яку говорить Х. Брунхорст (2005), зазначаючи, що «сьогодні, на початку ХХІ ст., в усіх країнах формат глобального суспільства задає функціональна диференціація. Винайдене на Заході функціонально диференційоване суспільство глобалізувалося, перетворилося на одне суспільство, приведене до руху революціями, які відбулися в засобах поширення [інформації] і техніці перевезень. Воно було європейським проєктом, проте тепер воно перетворюється на глобальне суспільство, яке втрачає всілякі локально привілейовані позиції і стає абсолютно децентрованим» (Brunkhorst, 2005, p. 111). Тобто над нормами і правилами лояльності спільнот надбудовувалися більш загальні, абстрактні норми та цінності суспільства держави (Філіппов, 2008).

Отже, солідаризація набуває характеристик різномірності (від цивілізаційного до міжособистісного), які тісно взаємопов'язані з інтенсивністю, типами, механізмами зв'язків між соціальними суб'єктами, характером і способом комунікації, особливостями ідентифікаційних процесів, що відкриває нові горизонти соціально-психологічних досліджень. До прикладу, серед нових підходів до трактування солідарності можна виділити також пропозицію відмовитися від солідарності як загального терміна і натомість використовувати його як у вузькому, так і в транснаціональному сенсі. Адже змінюється природа соціальних зв'язків. Солідарність передбачає турботу про благополуччя інших (Savulescu, 2018; Davies, & Savulescu, 2019) і розуміння того, що людина може максимізувати своє благополуччя, покращуючи умови для інших (Stjerno, 2004; Wilde, 2007). Це досить яскраво проявляється в часи всесвітньої боротьби з пандемією, спричиненою COVID-19, коли суспільство має боротися із синдромами соціальної дистанції, відчуження та індивідуалізму. Щоб подолати цю кризу, потрібно розвивати колективну свідомість. Соціальна солідарність може мотивувати людей

дотримуватися соціального дистанціювання, ізолювати пацієнтів і стигматизованих від психічних травм, знизити рівень зараження і сприяти збереженню здоров'я. Поширення фізичних запобіжних заходів за допомогою колективних зусиль і колективного співпереживання може допомогти налагодити добробут максимальної кількості людей. У соціальній кризі соціальна солідарність є потужною відповіддю на поглинання шоку. Соціальне дистанціювання має поєднуватися із соціальною солідарністю, щоб бути ефективним інструментом для стримування наслідків пандемії. Інститути, окремі особи та спільноти відіграють незамінну роль як доцентрова сила суспільства, щоб протистояти відцентровій тенденції нового коронавірусу. Це залежить від нас і від внеску наших спільних зусиль у пул солідарності в подоланні цієї катастрофи.

Акцентуючи увагу на соціальній взаємодії, комунікації, ролі довіри, соціальної відповідальності і толерантності в процесах солідаризації, важливим для нас є локус дослідницької уваги на специфіці різновекторної площини її здійснення (вертикальної: взаємодія влади й народу і навпаки; горизонтальної: взаємодія різних за спрямуванням і належністю соціальних груп; діагональної: здебільшого неформальна взаємодія між учасниками одного процесу, які не перебувають у формальних відносинах); спрямованості впливу під час взаємодії (згори вниз і навпаки або ж горизонтально). Слабкі зв'язки в будь-якому із цих вимірів можуть створювати проблеми. Слабка горизонтальна солідарність часто призводить до конфлікту, тоді як результатом слабкої вертикальної солідарності нерідко стає брак довіри між владою і рештою суспільства.

У контексті пошуку способів і шляхів досягнення суспільної цілісності, єдності на основі солідаризації важливо сфокусувати дослідницьку увагу на механізмах її досягнення та підтримання. Стійка система взаємодій великих соціальних груп різних типів і рівнів, що сприяє виробленню спільноподілюваної мети (перспектив і векторів суспільного руху) і є таким соціальним механізмом(-ми). Їх функціонування регулюється, з одного боку, відповідними громадськими інститутами (формальними і неформальними правилами гри), а з другого – соціальним статусом та особливостями великих груп. Основна особливість соціальних механізмів полягає в їхній здатності регулювати процеси досягнення й підтримання солідарності. Ця здатність пояснюється особливою значущістю, силою і стійкістю тих соціальних зв'язків, які зумовлюють їхню системність. Оскільки в механізмах соціальних процесів співіснують елементи, що виникли в минулому або сформовані в теперішньому, ці механізми відрізняються високою

інерційністю і їхнє оновлення завжди є лише частковим. Крім того, у них співіснують феномени і цілеспрямовано створювані для досягнення певних цілей, і ті, що виникають стихійним або природно-історичним шляхом. Перші конституюються в процесі соціальних перетворень, другі виникають спонтанно в процесі суспільної еволюції і змінюються під впливом внутрішніх трансформацій.

З огляду на вертикальну спрямованість соціальної солідарності важливо зосередити увагу на висхідній і низхідній ініціативах, які остаточно уможливлюють функціонування досліджуваного феномену як одного з її механізмів. Соціальна солідарність як феномен, пов'язаний з площиною об'єктивних законів функціонування соціального як такого, завжди має місце в житті соціуму і завжди, як уже зазначалось, це зв'язки кон'юнктивні, об'єднувальні. Беручи до уваги різновекторність таких взаємодій у контексті проявів соціальної відповідальності, яка, власне, є також компонентою суб'єктності, значущості набуває прояв ініціативи (соціальної). У суспільстві, де панують демократичні відносини, переважають солідаризовані групи, прийнятними є свобода слова і волевиявлення в межах громадянськості; попри відносно домінування впливу еліт, кожен пересічний громадянин може впливати на прийняття владних рішень завдяки децентралізації влади і децентрації ініціативи. Це важлива передумова створення сприятливих умов для формування особистісного потенціалу солідарності, а отже – досягнення і збереження суспільної єдності. У контексті нашого дослідження цікавим видається виявлення співвідношення між зазначеними типами ініціатив, оскільки вони є механізмом підтримання соціальної солідарності, а також значною мірою пов'язані з іншими механізмами солідарності.

Більше того, досягнення оптимального балансу ініціативи в суспільстві важливе для збереження цілісності соціального полотна і створення передумов виникнення сприятливої ситуації суспільного розвитку. Небезпеку, відповідно, становить нав'язування, диктування «правил гри» зверху вниз, що перетворює суспільство в тоталітарне, авторитарне, інтенсифікуючи конформістські процеси на внутрішньоособистісному, міжсуб'єктному і міжгруповому рівнях. Для суспільства гармонійнішими є зміни «знизу», коли вони органічно визрівають усередині суспільства. Це запорака сталості таких змін. Два основні компоненти, які визначають готовність і спроможність суспільства до змін «знизу», це: частка людей, які здійснюють суб'єктні соціальні дії (вчинки); культурні рамки (цінності) суб'єктних та агентних дій.

Процеси солідаризації, окрім балансу ініціатив, потребують також збалансування процесів конкурування і кооперування спільнот, що може бути лише відносним і потребує постійних зусиль учасників соціальної

взаємодії, полілогу, який здійснюється динамічно й значною мірою залежить від ряду чинників. У суспільному організмі важлива взаємодія різних його елементів. Ключ до успішного функціонування цього організму потрібно шукати в переосмисленні цієї взаємодії. Це знову актуалізує й потребу переосмислення впливу готовності брати особистісну відповідальність за стан суспільства і доводить також актуальність проблеми соціальної відповідальності не лише в процесі особистісної зрілості, а й у межах розвитку суспільства як групи співвідповідальних і співвільних його суб'єктів. Адже загальна рамка взаємодій сьогодні потребує переходу з логіки «гри з нульовою сумою» до позитивної логіки співпраці («win-win»). Це така взаємодія, коли кожен шукає компромісні і взаємовигідні рішення для себе та інших. Важливо розуміти, що свобода дій має бути позитивною – взаємодія, у якій кожен може діяти вільно, але за умови, що це не порушує прав та свобод інших.

«Інгредієнтом», який остаточно перетворить суспільство на цілісне (партнерське), а не фрагментоване (конкурентне), є спроможність об'єднуватись. Щоб уможливити взаємодію в логіці «win-win» і позитивну свободу, потрібно навчитися слухати одне одного та вести діалог (полілог). Саме тому як психологічна основа соціальних відносин така важлива довіра, зокрема здатність давати кредит довіри – це найважчий крок для активізації позитивних змін у суспільстві. Взаємодія солідаризованого суспільства разом з тим передбачає вміння вести діалог (із владою, з колегами, сусідами) через консенсус і партнерство, а не конкуренцію. У цьому річизі громадянське суспільство може стати «критичною масою», яка формуватиме запит на нові правила гри в рамках описаної вище взаємодії, посилюватиме його через поширення успішних прикладів того, як «по-іншому» можна досягати успіху.

У сучасному науковому дискурсі комунікацію розглядають як процес, як спосіб і як механізм, за допомогою якого забезпечується існування та розвиток людських відносин. Комунікація постає як інтегрований процес, у якому поєднуються різні аспекти і функції, зокрема: комунікація як трансмісія (лінійна трансляція, передавання інформації, ідей, емоцій, умінь); комунікація як засіб порозуміння з іншими; комунікація як вплив і взаємовплив; комунікація як об'єднання (творення спільноти); комунікація як взаємодія; комунікація як обмін; комунікація як складова суспільного процесу, який виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, забезпечує координацію зусиль. За такої умови в інтернетизованому суспільстві всевітня мережа є водночас і засобом комунікації, і простором комунікативної взаємодії, і середовищем, у якому суб'єкти реалізують

комунікативні практики. Разом з усталеними соціальними комунікативними практиками новоутворені інтернет-практики впливають на спосіб мислення, структуру ціннісних пріоритетів людини, процес її самовизначення. Результати аналізу дослідницьких джерел показують, що в умовах нової суспільної реальності, незалежно від режиму спілкування, її вимірів та цілей, застосовуються різні типи комунікативних практик: активно-конструктивні, реактивно-конструктивні, активно-деструктивні і реактивно-деструктивні; комунікативні практики розгортаються і трансформуються в діалогах та полілогах. Полілог у соціальному просторі інтегрує висловлювання думки декількох його учасників. Саме для полілогу часто характерний прояв деструктивних і реактивно-деструктивних комунікативних практик (образи, провокації, розпалювання конфліктів, хамство, соціальна агресія, протистояння). На рівні соціального функціонування полілог є водночас і процесом спілкування, і формою взаємодії. Від того, які комунікативні практики використовують учасники спілкування / соціальної взаємодії, залежить конструктивність полілогу і характер їхньої взаємодії в майбутньому.

Оскільки спільнота є великою групою, тому уявно-опосередковані та умовно-символічні контакти, притаманні їй, стосуються і великих груп. Такі види контактів (досить інтенсивні та ефективні) можуть реалізовуватись у різних формах комунікації, зокрема у формі полілогу. На це впливає, зокрема, притаманне сучасному соціуму явище множинності великих соціальних груп, які функціонують одночасно, і множинності ідентичностей (одні і ті ж люди одночасно належать до різних груп). Описані суспільні умови (трансформаційні) зумовлюють потребу взаємодіяти (солідаризуватись/десолідаризуватись, телорувати/конфліктувати тощо) досить динамічно. Тому полілог – це один із дієвих і досить ефективних механізмів соціальної взаємодії. У цьому контексті відносно новою вважається техніка модерації, що сприяє суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників полілогу, дає змогу створювати психологічно комфортні умови соціальної інтеракції. Цілеспрямовані дії модератора (іншої групи-, суспільства- чи особи-посередника) створюють сприятливі умови для розгортання конструктивних, консолідаційних комунікативних практик і блокування деструктивних (конфронтаційних, агресивних). Зауважимо, що положення соціально-психологічної теорії ролей виявилися досить продуктивними в дослідженні нами полілогу як механізму соціальної солідарності. Варто зазначити, що під час діалогічної взаємодії інтеракції утворюють діалогічний простір полілогу. В.Гордієнко (2008; 2009) зауважує, що «в умовах інтенсивного зворотного зв'язку спілкування закономірно когнітивізується» і діалоги, як проєктована комунікація, сприяють розумінню людей.

Чинниками сучасних ідентифікаційних процесів в українському суспільстві є: нестабільність, що зумовила пріоритет адаптивно-захисного характеру особистісної ідентифікації; порушення домінуючої системи соціальної регуляції і відповідних матриць соціальної поведінки, які спровокували зміни в структурі ідентифікаційної ієрархії і механізмах соціальної самоідентифікації особистості; розпад соціальної системи загалом, як наслідок – розвиток різноманітних форм і стилів, маргіналізація значної частини населення, гетерогенність «офіційних» соціальних груп. Пошук першочергових завдань і можливостей їх вирішення в умовах соціальної ситуації, на наше переконання, має фокусуватися на базових засадах соціальності. Вони ж пов'язані з первинними потребами, що лежать в основі солідарності зокрема. А це насамперед співпричетність і співдія як базові психологічні механізми соціального здоров'я. Такий механізм буває ефективним, тільки коли він активізує одночасно два канали: співроздумування і співчуття (емпатію), оскільки соціальні зв'язки відбувається в річищі спілкування і взаємодії на основі довіри. А проте в такій взаємодії потрібно звернути увагу на поняття «емпатійна співпричетність», що означає участь у дії через механізм узгодження соціальних очікувань партнерів, завдяки чому відбувається взаємне проникнення («зчеплення») емоційних і раціональних компонентів соціальних суб'єктів. Тому співпричетність можна вважати найбільш цінним елементом соціальної взаємодії, який передбачає перехід від співчуття, доброзичливості, акцептації до співдії для того, щоб сприяти більш повному залученню можливостей членів групи, соціуму в так звану «стадію активності» солідарності. Як відомо, така взаємодія має інваріантну структуру, де виділяються орієнтувальний, виконавчий і контрольний компоненти, які є більш простими діями.

Отже, соціальна взаємодія виглядає як інтегральна, оскільки містить у собі і динамічну суб'єктну позицію соціальних її суб'єктів у процесі адаптації до соціальної реальності (принцип картографічності). Механізм співпричетності забезпечує таким чином реалізацію потреби бути разом, відчувати потрібність, схожість, важливість, прийняття тощо. У контексті суспільних відносин такий механізм сприяє запобіганню маргіналізації як процесу зростання чисельності та посилення впливу маргінальних груп у суспільстві, найхарактернішою ознакою чого є «відсування» на периферію або за межі суспільства загалом, або ж за межі окремих його груп. Саме тому співпричетність сприяє підвищенню ефективності соціальної взаємодії, зміцненню відносин, зрештою – солідаризації. За таких умов відбувається формування почуття цінності інших, прагнення розуміти їх. Саме відчуття співпричетності може

заповнити ту нішу, що активізуватиме солідаризацію як інтеграційну основу суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, соціальна солідарність як специфічна властивість суспільства виникає стихійно або керовано на основі інтеграції особистісних потенціалів солідарності більшості його членів, завдяки чому відбувається конвергенція суспільних процесів (соціальних, політичних, психологічних, освітніх, інформаційних тощо) на спільній меті та формується згуртованість на рівні великих груп. Солідарність як згуртованість великих груп уможливорює ефективне розв'язання проблем і досягнення цілей сталого розвитку. Потреба в новому погляді на поняття і механізми солідарності пов'язана з тим, що багато феноменів сучасних солідаризаційних процесів сьогодні неможливо пояснити тільки на засадах класичних теорій солідарності. Загальноприйнятим стає поняття «нова солідарність», яке поступово втрачає територіальну, класову заангажованість, уже більше не відтворює постійну спільність інтересів, цінностей. Солідаризація набуває характеристик різновимірності (від цивілізаційного до міжособистісного), які тісно взаємопов'язані з інтенсивністю, типами, механізмами зв'язків між соціальними суб'єктами, характером і способом комунікації, особливостями ідентифікаційних процесів, що відкриває нові горизонти соціально-психологічних досліджень. Психологічне структурування соціальної солідарності уможливлює розмежування її особливостей на різних соціальних вимірах. А акцентування уваги на соціальній взаємодії, комунікації, ролі довіри, соціальної відповідальності і толерантності в процесах солідаризації розкриває специфіку різновекторної площини досягнення і збереження соціальної солідарності й спрямованості впливу під час взаємодії. Особистість, як член певної сукупності великих груп, одночасно перебуває на перетині багатьох впливів, унаслідок чого формує своє усвідомлене ставлення до певних перспектив суспільного життя. Психологічним осередком такого ставлення є «особистісний потенціал солідарності» як система індивідуальних відмінностей, пов'язана з інтенціями на згуртованість навколо певних смислів, цілей і цінностей.

Солідарність як згуртованість великих соціальних груп досягається завдяки дії низки механізмів, зокрема переживання співпричетності, полілогу спільнот, висхідної та низхідної ініціативи і динамічного балансу процесів конкурування і кооперування спільнот. Під соціальним механізмом досягнення та підтримання соціальної солідарності мається на увазі стійка система взаємодій великих соціальних груп різних типів і рівнів, що сприяє виробленню спільноподілюваної мети (перспектив і векторів суспільного руху). Функціонування соціальних механізмів,

здатних регулювати процеси досягання та підтримання солідарності, регулюється відповідними громадськими інститутами і соціальним статусом та особливостями великих груп. Така здатність пояснюється особливою значущістю, силою і стійкістю тих соціальних зв'язків, які зумовлюють їхню системність. До того ж ці механізми відрізняються високою інерційністю і їхнє оновлення завжди є лише частковим; у них співіснують феномени і цілеспрямовано створювані для досягнення певних цілей (конститууються в процесі соціальних перетворень), і ті, що виникають стихійним або природно-історичним шляхом (виникають спонтанно в процесі суспільної еволюції і змінюються під впливом внутрішніх трансформацій).

Здійснений міждисциплінарний аналіз соціальної солідарності, вивчення її соціально-психологічної структуризації, акцентування уваги на сучасних підходах і перспективах її розроблення в межах соціальної психології в умовах поглиблення соціальної диференціації і трансформаційних змін суспільства розкривають перспективи подальших досліджень у напрямі з'ясування сутності особистісного потенціалу солідарності та чинників його формування, а також можливостей досягнення соціальної солідарності на різних вимірах соціуму.

Список використаних джерел

- Бауман, З. (2002). *Индивидуализированное общество*. Москва: Логос.
- Бек, У. (2000). *Общество риска. На пути к другому модерну*. Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция.
- Богомолова, Н. Н. (2002). Психология больших социальных групп: новые судьбы, новые подходы. В Н. Н. Богомолова, А. И. Донцов, Т. В. Фоломеева, *Социальная психология в современном мире* (с. 132–147). Москва: Аспект Пресс.
- Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота. Взято з http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1426077022.pdf
- Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство*. Львів: Літопис.
- Гидденс, Э. (2004). *Трансформация интимности*. Санкт-Петербург: Питер.
- Гордієнко, В. І. (2008). Проблема діалогу в умовах реалій «психологічного суспільства». *Наукові записки НАУКМА. Психологічні, педагогічні науки та соціальна робота*, Т. 84, 38–45.
- Гордієнко, В. І. (2009). Моделі комунікативного процесу в сучасній психології та їхній потенціал у поясненні діалогічності спілкування. *Наукові записки НАУКМА. Психологічні, педагогічні науки та соціальна робота*, Т. 97, 55–60.

Духневич, В. М. (2013). Принципи забезпечення та організації діалогічної взаємодії. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. 7. Екологічна психологія*. Вип. 34. Взято з <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i34/11.pdf>

Слюсаревський, М. М., Найдюнова, Л. А., Титаренко, Т. М., Татенко, В. О., Горностай, П. П., Кочубейник, О. М., & Лазоренко, Б. П. (2020). *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи*. Київ: Талком. Взято з <http://gorn.kiev.ua/DerjPremia2019.pdf>

Лобанова, А. С., & Коломоєць, Т. Г. (2016). Солідаризація професійних відносин у сфері праці в умовах суспільних викликів. *Ринок праці та зайнятість населення*, 1(46), 51–55. Взято з <https://ipk.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/1-20161.pdf>

Овчаров, А. О. (2011). Механізми інтеграції-диференціації як соціально-психологічні фактори еволюції ідеологій. *Проблеми політичної психології*, 11, 149–153.

Орбан-Лембрик, Л. Е. (2004). *Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування*. Київ: Либідь.

Рорти, Р. (1996). *Случайность, ирония и солидарность*. Пер. с англ. И. Хестановой, Р. Хестанова. Москва: Русское феноменологическое общество.

Сівєрс, З. Ф. (Ред.), Духневич, В. М., & Осадько, О. Ю. (2017). *Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <http://psy-lpr.at.ua/Materials/SiversPosib2017.pdf>

Суший, О. В. (2018). Соціальна психологія націєтворення: концептуальні засади і методологічні принципи дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41 (44), 3–19.

Татенко, В. О. (2020). *Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-вчинковий підхід*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М., Кочубейник, О. М., & Черемних, К. О. (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Київ: Міленіум.

Урри, Дж. (2012). *Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. Взято из <https://id.hse.ru/data/2012/06/20/1255154102/%D0%A3%D1%80%D1%80%D0%B8.pdf>

Фестингер, Л. (1999). *Теория когнитивного диссонанса*. Санкт-Петербург: Ювента.

Филиппов, А. Ф. (2008). *Чувственность и мобилизация. К проблеме политической эстеziологии. De Futuro, или История будущего*. Москва: Политический класс, АИРО с. 134–156; 207–231. Взято из https://www.hse.ru/pubs/share/direct/content_document/176862125

Amin, A. (2002). Ethnicity and the Multicultural City: Living with Diversity. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 34 (6), 959–980. doi: <https://doi.org/10.1068/a3537>.

Brunkhorst, H. (2005). *Solidarity From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Cambridge/London: MIT Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/262907398_Solidarity_From_Civic_Friendship_to_a_Global_Legal_Community_CambridgeLondon_MIT_Press_2005

Cheong, P. H., Edwards, R., Goulbourne, H. & Solomos, J. (2007). Immigration, Social Cohesion and Social Capital: A Critical Review. *Critical Social Policy*, 27, 24–49. doi: <https://doi.org/10.1177/0261018307072206>

Davies, B., & Savulescu, J. (2019). Solidarity and Responsibility in Health Care. *Public Health Ethics*, Vol. 12, No 2, 133–144. DOI: <https://doi.org/10.1093/phe/phz008>.

Gofman, A. (2019). Tradition, morality i solidarity в Durkheim's theory. *Istanbul University Journal of Sociology*, 39, 25–39. doi: <https://doi.org/10.26650/SJ.2019.39.1.0007>.

Larsen, C. A. (2013). *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and Deconstruction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford: OUP. doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199681846.001.0001>

Savulescu, J. (2018). Golden Opportunity, Reasonable Risk and Personal Responsibility for Health. *Journal of Medical Ethics*, 44, 59–61. doi: <https://doi.org/10.1136/medethics-2017-104428>

Sellberg, M. M., Wilkinson, C., & Peterson, G. D. (2015). Resilience Assessment: A Useful Approach to Navigate Urban Sustainability Challenges. *Ecology and Society*, 20 (1). doi: <https://doi.org/10.5751/ES-07258-20014>

Stjerno, S. (2004). *Solidarity in Europe: The History of an Idea*. Publisher: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490378>

Tajfel, H. (1979). Individuals and groups in social psychology. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 18 (2), 183–190. doi: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8260.1979.tb00324.x>

Wellman, B. & Wortley, S. (1990). Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. *American Journal of Sociology*, 96, 558–588. doi: <https://doi.org/10.1086/229572>

Wilde, L. (2007). Solidarity in Europe: The History of an Idea. *Contemp Polit Theory*, 6, 117–119. doi: <https://doi.org/10.1057/palgrave.cpt.9300271>

References

Amin, A. (2002). Ethnicity and the Multicultural City: Living with Diversity. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 34 (6), 959–980. doi: <https://doi.org/10.1068/a3537> (in English)

Bauman, Z. (2002). *Individualizirovannoye obshchestvo* [Individualized society]. Moscow: Logos. (in Russian)

Bek, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modern* [Risk society. On the way to another modernity]. Moscow: Progress-Traditsiya. (in Russian)

Bogomolova, N. N. (2002). Psikhologiya bolshikh sotsialnykh grupp: novyye sudby, novyye podkhody [Psychology of large social groups: new destinies, new approaches]. In N. N. Bogomolova, A. I. Dontsov, T. V. Folomeyeva, *Sotsialnaya psikhologiya v sovremennom mire* [Social psychology in the modern world]. Moscow: Aspekt Press, p. 132–147. (in Russian)

Brunkhorst, H. (2005). *Solidarity From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Cambridge/London: MIT Press Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/262907398_Solidarity_From_Civic_Friendship_to_a_Global_Legal_Community_CambridgeLondon_MIT_Press_2005 (in English)

Cheong, P. H., Edwards, R., Goulbourne, H., & Solomos, J. (2007). Immigration, Social Cohesion and Social Capital: A Critical Review. *Critical Social Policy*, 27, 24–49. doi: <https://doi.org/10.1177/0261018307072206> (in English)

Davies, B., & Savulescu, J. (2019). Solidarity and Responsibility in Health Care. *Public Health Ethics*, Vol. 12, No 2, 133–144. doi: <https://doi.org/10.1093/phe/phz008>. (in English)

Dukhnevych, V. M. (2013). Pryntsypy zabezpechennia ta orhanizatsii dialohichnoi vzaïemodii [Principles of providing and organizing dialogic interaction]. *Aktualni problemy psykhologii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykhologii imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy* [Current problems of psychology. Collection of scientific works of the GS Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine]. Vol. 7. Ekologichna psykhologhiia. Is. 34. Retrieved from <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i34/11.pdf> (in Ukrainian)

Festinger, L. (1999). *Teoriya kognitivnogo dissonansa* [The theory of cognitive dissonance]. St. Petersburg: Yuventa. (in Russian)

Filippov, A. F. (2008). *Chuvstvennost i mobilizatsiya. K probleme politicheskoy esteziologii. De Futuro, ili Istoriya budushchego* [Sensuality and mobilization. On the problem of political aesthesiology. De Futuro, or History of the Future.]. Moscow: Politicheskii klass, AIRO. Retrieved from https://www.hse.ru/pubs/share/direct/content_document/176862125 (in Russian)

Giddens, E. (2004). *Transformatsiya intimnosti* [Transformation of Intimacy]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Gofman, A. (2019). Tradition, morality i solidarity в Durkheim's theory. *Istanbul University Journal of Sociology*, 39, 25–39. doi: <https://doi.org/10.26650/SJ.2019.39.1.0007> (in English)

Habermas, Yu. (2000). *Strukturni peretvorennia u sferi vidkrytosti: doslidzhennia katehorii hromadianske suspilstvo* [Structural transformations in the field of openness: a study of the category of civil society]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Hordiienko, V. I. (2008). Problema dialohu v umovakh realii «psykhologichnoho suspilstva» [The problem of dialogue in the realities of «psychological society»]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Psykhologichni, pedagogichni*

nauky ta sotsialna robota [Scientific notes of NaUKMA. Psychological, pedagogical sciences and social work], 84, 38–45. (in Ukrainian)

Hordiienko V. I. (2009). Modeli komunikatyvnoho protsesu v suchasni psychologii ta yikhni potentsial u poiasnenni dialohichnosti spilkuvannya [Models of communicative process in modern psychology and their potential in explaining the dialogic nature of communication]. *Naukovi zapysky NAUKMA. Psykholohichni, pedahohichni nauky ta sotsialna robota* [Scientific notes of NAUKMA. Psychological, pedagogical sciences and social work], 97, 55–60. (in Ukrainian)

Larsen, C. A. (2013). *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and Deconstruction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford: OUP. doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199681846.001.0001> (in English)

Lobanova, A. S., & Kolomoiets, T. H. (2016). Solidaryzatsiia profesiinykh vidnosyn u sferi pratsi v umovakh suspilnykh vyklykiv [Solidarity of professional relations in the field of work in the face of social challenges]. *Rynok pratsi ta zaynyatist naselennia* [Labor market and employment], 1(46), 51–55. Retrieved from <https://ipk.edu.ua/wp-content/uploads/2019/09/1-20161.pdf> (in Ukrainian)

Orban-Lembryk, L. E. (2004). *Sotsialna psykholohiia: pidruchnyk: u 2 kn. Kn. 1: Sotsialna psykholohiia osobystosti i spilkuvannya* [Social psychology: textbook: in 2 books.]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Ovcharov, A. O. (2011). Mekhanizmy intehtatsii-dyferentsiatsii yak sotsialno-psykholohichni faktory evolyutsii ideolohii [Mechanisms of integration-differentiation as socio-psychological factors of evolution of ideologies.]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 11, 149–153. (in Ukrainian)

Rorti, R. (1996). *Sluchaynost, ironiya i solidarnost. Randomness, Irony and Solidarity*. Moscow: Russkoye fenomenologicheskoye obshchestvo. (in Russian)

Savulescu, J. (2018). Golden Opportunity, Reasonable Risk and Personal Responsibility for Health. *Journal of Medical Ethics*, 44, 59–61. doi: <https://doi.org/10.1136/medethics-2017-104428> (in English)

Sellberg, M. M., Wilkinson, C., & Peterson, G. D. (2015). Resilience Assessment: A Useful Approach to Navigate Urban Sustainability Challenges. *Ecology and Society*, 20 (1). doi: <https://doi.org/10.5751/ES-07258-20014> (in English)

Sivers, Z. F. (Ed.), Dukhnevych, V. M., Osadko, O. Yu. (2017). *Prykladni aspekty stanovlennia politykopravovoi svidomosti molodi* [Applied aspects of the formation of political and legal consciousness of youth]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from <http://psy-lpr.at.ua/Materials/SiversPosib2017.pdf> (in Ukrainian)

Stjerno, S. (2004). *Solidarity in Europe: The History of an Idea*. Publisher: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490378> (in English)

Sushyy, O. V. (2018). Sotsialna psykholohiia natsiietvorennia: kontseptualni zasady i metodolohichni pryntsypy doslidzhennia [Social psychology of nation-building: conceptual principles and methodological principles of research.]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], 41 (44). 3–19. (in Ukrainian)

Tajfel, H. (1979). Individuals and groups in social psychology. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 18 (2), 183–190. doi: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8260.1979.tb00324.x> (in English)

Tatenko, V. O. (2020). *Sotsialna psykholohiia natsiietvorennia: subiektno-vchynkovyi pidkhid* [Social psychology of nation-building: subject-action approach]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., Kochubeynyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykhologichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoi sotsialnosti* [Psychological practices of constructing life in postmodern society]. Kyiv: Milenium. Retrieved from http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1423061573.pdf (in Ukrainian)

Urri, J. (2012). *Sotsiologiya za predelami obshchestv: vidy mobilnosti dlya XXI stoletiya* [Sociology Beyond Societies: Types of Mobility for the 21st Century]. Moscow: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki. Retrieved from <https://id.hse.ru/data/2012/06/20/1255154102/%D0%A3%D1%80%D1%80%D0%B8.pdf> (in Russian)

Vasiutynskyi, V. (2010). *Psykhologichni vymiry spilnoty* [Psychological dimensions of community]. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Wellman, B. & Wortley, S. (1990). Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support. *American Journal of Sociology*, 96, 558–588. doi: <https://doi.org/10.1086/229572> (in English)

Wilde, L. (2007). Solidarity in Europe: The History of an Idea. *Contemp Polit Theory*, 6, 117–119. doi: <https://doi.org/10.1057/palgrave.cpt.9300271> (in English)

Slyusarevskyy, M. M., Naydonova, L. A., Tytarenko, T. M., Tatenko, V. O., Hornostay, P. P., Kochubeynyk, O. M., & Lazorenko, B. P. (2020). *Zhyttievyi svit i psykholohichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin. Referatyvnyi opys roboty* [The world of life and psychological security of the person in the conditions of social changes]. Kyiv: Talkom. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/DerjPremia2019.pdf> (in Ukrainian)

УДК159.9>316.6>316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-67>

Довгань Наталія Олександрівна

доктор психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії психології

політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна.

ORCID ID 0000-0001-6150-5211

1511ndovgan@gmail.com

БЕЗПЕЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПОКОЛІННЯМИ ІСТОРИЧНИХ СЦЕНАРІЇВ: ЗМІНИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Актуальність. Дослідження змін форм життєдіяльності поколінь, відносних у текст / контекстуальній конгруентності, сприяє розумінню проблематики (не)безпечного конструювання поколіннями історичних сценаріїв соціокультурної реальності, що безперервно змінюється.

Мета статті – конкретизація основ конструювання історичних сценаріїв змін соціокультурної реальності.

Методологія і наукові підходи. У контексті авторського інтергенеративного підходу, який організовує пізнання поколінності за рахунок міждисциплінарних можливостей соціальних наук, проаналізовано механізм конструювання історичних сценаріїв поколіннями (мережами когорт з подібним соціокультурним досвідом, близькими за роками народження та спільним історичним контекстом становлення).

Основні результати. На основі виокремлених методологом вивчення феномену поколінності (від XVI до XX століття) та емпіричного дослідження соціокультурної взаємодії поколінь конкретизовано основи конструювання історичних сценаріїв суспільних змін. Визначено, що дію механізму балансування соціокультурних стилів сучасників опосередковує зміст дуальних процесів соціокультурної взаємодії – поколінного тексту (як презентації соціальних позицій, соціокультурних порядків, артефактів, релевантних певному соціокультурному стилю) та соціокультурного контексту (неієрархічної соціокультурної форми життя часопростору, умов історичних подій, дискурсу).

Висновки. Практичне значення результатів полягає в конкретизації основ конструювання історичних сценаріїв змін соціокультурної реальності – результату спільного конструювання акторами самостійних систем поколінних просторів – та в обґрунтуванні думки, що соціокультурне балансування поколінь не є перепорою для взаємодій, культурних комунікацій, не призводить до культурного «розриву» між поколіннями, але означає необхідність перебудови реальності і подальших соціокультурних рухів.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в реалізації ретроспективних історичних аналізів і конкретних умов сучасної реальності щодо наповнення практичним досвідом запропонованих теоретичних конструктів.

Ключові слова: поколінний текст; соціокультурний контекст; механізм; балансування; соціокультурний стиль.

Natalia O. Dovhan

Doctor of Psychological Sciences,

senior researcher, Laboratory of Psychology of Political and Legal Relations

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

ORCID ID 0000-0001-6150-5211

1511ndovgan@gmail.com

SAFE CONSTRUCTION OF HISTORICAL SCENARIOS BY GENERATIONS: CHANGES IN SOCIO-CULTURAL REALITY

Importance. Studies on generations' life changes related to the text/contextual congruence contributes to the understanding of (un-) safe construction by generations of historical scenarios of socio-cultural reality, which is constantly changing.

The article purpose: to specify the constructive basics of historical scenarios on changing social-cultural reality.

The methodology and scientific approaches. The mechanism for historical scenario construction by generations (networks of cohorts with similar social-cultural experience, close in years of birth and having common historical context) is analyzed within the author's inter-generative approach, which organizes the knowledge on generations using the interdisciplinary capabilities of social sciences.

The main results. The constructive basics of historical scenarios on social changes was specified with the examined methodologies applied for the phenomenon of a generation (from the XVI to XX century) and the empirical study on generations' socio-cultural interaction. It was noted that the mechanism balancing contemporaries' socio-cultural styles was mediated by dual processes of socio-cultural interaction – generational text (as a presentation of social positions, socio-cultural orders and artefacts relevant to a particular socio-cultural style) and social-cultural context (a non-hierarchical socio-cultural form of life in space-time, historical events and discourse).

Conclusions. Historical scenarios of changing social-cultural reality were concretized, which was important for the practice: social-cultural reality was a result of joint construction by actors of independent generational spaces. An opinion was substantiated that social-cultural balancing of generations is not an obstacle to interactions, cultural communications; it did not contribute to cultural «gaps» between generations, but meant the need to restructure reality for further socio-cultural movements. Further research should implement retrospective historical analyzes and examine specific conditions of modern reality to fill the proposed theoretical constructs with a practical experience.

Keywords: generational text, social-cultural context, mechanism, balancing, social-cultural style.

Постановка проблеми. Згідно з положеннями теорії соціокультурної взаємодії поколінь соціокультурна реальність являє собою поєднання самостійних систем – поколінних просторів. З огляду на те, що соціокультурна взаємодія поколінь контекстуально не має запрограмованих сценаріїв, а є гнучкою системою впливів і відносин, стилістично і світоглядно динамічних і контекстуально мінливих амкторів, актуалізується питання історичного позиціонування поколінь. Адже покоління залишаються амкторами (контекстуально діючими суб'єктами) лише до тієї межі, доки мають «сили» брати участь у соціальних процесах, дотримуватись чинної соціокультурної стилістики, впливати і змінювати у взаємодіях навколишній світ. У такому трактуванні соціокультурна реальність, як результат поколінної взаємодії, стає глобальною об'єднувальною основою безперервного процесу змін соціокультурних стилів життєдіяльності поколінь, нестабільних за інтенсивністю і часом, за впливами та охопленням соціуму, і відносних у текст / контекстуальній конгруентності.

Покоління сучасників у процесі соціокультурної взаємодії вибудовують автентичні смислові поля, експектації, символічні системи капіталів / ресурсів та поколінні культури, що й стає *передумовою* утруднень у соціальному розподілі статусів (впливовості) та ролей і, як наслідок, *умовою* соціокультурного *балансування* у взаємодіях – механізму зміни домінуючих у суспільстві соціокультурних стилів. У сьогоденні соціокультурне балансування поколінних амкторів активізується (не) конгруентністю контекстам буденності поколінних текстів (презентації соціальних позицій, соціокультурних порядків, артефактів, релевантних певному соціокультурному стилю) та змістовністю домінуючих соціокультурних стилів (форм життєдіяльності). Це й пояснює розгортання питання безпечного конструювання історичних сценаріїв суспільних змін у площині поколінних взаємодій (символічного конструювання реальності взаємовпливами соціокультурних стилів поколінь сучасників).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби експлікації конструювання історичних сценаріїв поколіннями, сутності взаємодії поколінь через міжвікові зв'язки сприяли виокремленню неоднозначності наявних наукових інтерпретацій і залежності алгоритмів фігурацій від щабля суспільного розвитку. Неоднозначність наукових трактувань впливу поколінь на конструювання історичних сценаріїв, що опосередковують зміни соціокультурної реальності, відсутність єдиного

міждисциплінарного розуміння соціально-психологічного феномену «покоління» обґрунтовують розгортання атрибутівних ознак феномену у вітчизняних та зарубіжних підходах: об'єктивно-суб'єктивних детермінант суспільного розвитку поколінь, сутності духовно-символічної поколінної єдності, функціональності і ресурсності відносин, поколінного потенціалу. У результаті проведеного аналізу конкретизовано методологеми пізнання феномену поколінності і його впливів на зміни соціокультурної реальності від XVI до XX століття. У річищі позитивістсько-натуралістичного підходу в роботах Ж. Дромеля, О. Конта, Ф. Ментре, Дж. С. Мілля, Г. Рюмеліна, Г. Спенсера та ін. визначено еволюційні, історичні, нормотворчі *суб'єктивні* та демографічні, ймовірнісні і соціальні *об'єктивні* детермінанти суспільного розвитку. У контексті романтично-гуманітарного підходу сутність духовно-символічної поколінної єдності артикулюється через особливості становлення людини та її історичного досвіду, культурні і соціальні зміни у взаємодіях, зумовлені природною послідовністю поколінь та віковою стратифікацією; як об'єднувальні ознаки представлено параметри віку, життєвих контактів, духовної єдності, суспільних характеристик; за контрверзу динамічних зв'язків поколінь визначено використання дослідниками творчості суспільно значущих суб'єктів як чинника духовного об'єднання сучасників. Такий підхід розвивали В. Дільтей, О. Лоренц, А. Лотка, Х. Ортега-і-Гассет, В. Піндер, Л. фон Ранке та ін. За матеріалами досліджень культурно-історичного підходу такими авторами, як А. Корнінг, П. Ентральго, Ф. Куммер, К. Мангейм, П. Нора, Ф. Редліх, Й. Петерсен, В. Піндер, Х. Шуман, Е. Векслер та ін., конкретизовано закономірності розвитку поколінь і суспільства (еволюційних і суспільних впливів, культурного розвитку та історичних подій; опосередкування поколінної належності культурними, ментальними, географічними показниками; історичною циклічністю). Відповідно до позицій представників структурно-функціонального підходу – С. Айзенштадта, М. Мід, В. Штрауса і Н. Хоува та ін., функціональність і ресурсність відносин поколінь можна представити як системну одиницю організації реальності, а потенціали, можливості, адаптивність акторів – як фактори, що опосередковують відносини із сучасниками (Довгань, 2020).

Методологеми, виокремлені на основі проведеного аналізу досліджень феномену поколінності, використовувалися як пізнавальні настанови у вивченні основ конструювання історичних сценаріїв суспільних змін агрегованими акторами.

Мета статті: конкретизація основ конструювання історичних сценаріїв змін соціокультурної реальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опрацювання матеріалів емпіричного дослідження психологічних особливостей соціокультурної взаємодії поколінь дало підстави стверджувати, що виокремлені (не) конгруентні текст / контекстуальні стильові позиції амкторів не підтверджували існування поколінних розривів, конфліктів, але означували маніфестацію *волі* (настроїв, рухів щодо оновлення чи збереження соціокультурних стилів). За такої умови одночасна дієвість різних *поколінних текстів*, з одного боку, давала змогу констатувати *збалансоване* функціонування суспільства, що дотримується умовного права програвання поколінних ролей, з другого – означувала підстави виникнення соціокультурного *дисбалансу* (змін форми життєдіяльності) у разі продовженого соціального домінування певного покоління.

З огляду на те, що соціокультурна взаємодія поколінь не завжди може бути платформою зміни домінуючих у суспільстві соціокультурних стилів і не всі соціально-історичні умови контексту стимулюють / «зупиняють» безпечне конструювання історичних сценаріїв суспільних змін, задіяння механізму балансування соціокультурних стилів амкторів пов'язувалося з *волевиявленням* і проявами *соціально-психологічних впливів* у взаємодіях. Ідеться про формування контекстуальних розривів соціокультурних стилів за відмінностями текстів сучасників (очікувань; стратегій вибудовування соціокультурних порядків, фізичних і ментальних потенціалів; можливостей; смислів; соціальних статусів, становища в суспільстві; соціокультурних капіталів / ресурсів; форм і видів зв'язків; параметрів єдності тощо). Тому для конкретизації основ конструювання історичних сценаріїв суспільних змін було систематизовано принципи проявів *волі* і *взаємовпливів* поколінь – сучасників у соціокультурному балансуванні за сферами дії: *психологічною, соціальною, комунікативною*.

До групи *психологічної* сфери віднесено принципи:

– *текстуального зв'язку поколінь* (покоління вибудовують тексти, конгруентні контексту становлення, на основі культурно-історичної пам'яті поколінь минулого);

– *текстуальної взаємодії* (покоління за допомогою текстів, конгруентних контекстам становлення, у взаємодіях змінюють домінуючі в суспільстві соціокультурні стилі).

У групу *соціальних* увійшли принципи:

– *динаміки соціокультурних змін* (особливості текстів поколінь визначають перебіг балансування, але в разі текстуальної неконгруентності певних учасників взаємодій складаються підстави для зміни домінуючих у суспільстві соціокультурних стилів);

– *функціонування суспільства* (перебіг соціокультурного балансування опосередковується особливостями функціонування суспільств – (ін) еволюція суспільства змінює форми соціокультурних балансувань);

– *соціального статусу* (культурно опосередковані соціальні становища поколінь у суспільстві визначають їхні соціальні можливості, за такої умови зміна соціальних статусів – перерозподіл *впливів* (можливостей амкторів) і *волі* (настроїв амкторів) – сприяє зміні домінуючих у суспільстві соціокультурних стилів);

– *домінування соціокультурного стилю* (текст / контекстуальна конгруентність є підставою продовження домінування стилю, що утримує суспільство в певних соціокультурних вимірах).

Групу *комунікативної сфери* склали *принципи*:

– *засобів комунікації поколінь* (конгруентні соціокультурному стилю *засоби комунікації* є інструментом зміни домінуючих у суспільстві СК стилів);

– *форм відносин поколінь* (конгруентні соціокультурному стилю *форми відносин* сприяють зміні домінуючих у суспільстві соціокультурних стилів).

Виокремлені принципи *впливів* і *волі* в соціокультурному балансуванні засвідчили, що безпека у взаємодіях як умовний соціокультурний баланс є ознакою врівноваженості взаємодіючих амкторів, а соціокультурне балансування – показником поколінного перерозподілу впливів, що відбувається внаслідок текст / контекстуальної (не) конгруентності амкторів. Водночас оновлення текстів амкторів свідчить про історичні зміни соціальних структур і культур соціуму – вибудовування контекстуально актуальних соціокультурних стилів (форм життєдіяльності).

Треба зазначити, що механізм балансування соціокультурних стилів має варіативні форми розгортання. По-перше – *актуалізації*:

– усвідомленого / неусвідомленого протиставлення текстів амкторів у взаємодіях;

– здійснення в публічному полі демонстрації соціокультурних відмінностей текстуальних соціальних практик;

– перерозподілу поколінних впливів у суспільстві відповідно до вікових і соціокультурних особливостей;

– наявність у покоління Молодих потреби в реалізації потенціалів і можливостей – поколінних впливів;

– презентації поколінням Молодих текстів (контекстуально конгруентних), що не відповідають стилістиці домінуючих соціокультурних вимірів.

По-друге – форми, що має подвійну функцію – *утримання / руйнування*:

- умотивованості до розгортання соціокультурних стилів одних і мотиваційної слабкості інших амкторів балансування;

- контексту реальності, у якому «фіксація» чи «руйнування» соціокультурних стилів конкретного покоління стає оптимальною;

- стабільного / нестабільного становища в суспільстві, статусу покоління, конгруентних контексту і віковим можливостям.

Третя форма розгортання механізму балансування – *запобігання* виникненню нових соціокультурних хвиль, набуває дієвості у випадку, коли *воля і впливовість* амкторів спрямовані на розгортання соціокультурного оновлення форм життєдіяльності поколінь, але є перепони для зміни соціальної реальності:

- державні стратегії щодо збереження соціокультурних традицій та утримання Молоді в культурних стилях старших поколінь;

- запобігання культурним «розривам» у міжпоколінному просторі за допомогою нормативно-правових механізмів;

- традиційний розподіл соціальних ролей і статусів, що не відповідає запитам часу чи технологізації простору, але залишається в межах вікових градацій (субординацій), прийнятих соціумом старших поколінь;

- утримання поколінних впливів (у текстуальних проявах) у рамках традицій часів, що минають, здійснює «щеплення» проти можливого балансування стилів і кардинальних соціокультурних змін. Тобто системні нормування соціокультурних рухів і стабілізація стилів на державному рівні уповільнюють розгортання соціокультурного оновлення.

Конструювання форм *балансиування стилів* базується на тезі, що вияви соціокультурного балансування стилів поколінь є природними процесами соціально-психологічного простору, а тексти і контексти як причини та умови взаємодій – це лише каталізatori запуску / стабілізації / руйнування історично необхідних соціокультурних змін, умовно «підготовлених» науково-технічним прогресом і природною трансформацією суспільної свідомості. І хоча безпечне балансування соціокультурних стилів сучасників може мати різне трактування, під час детального аналізу основними фокусами уваги, наріжними щодо розгортання історичних перспектив, залишаються вибудовані тексти поколінь, конгруентні певним історичним контекстам. У них варіативність соціокультурних стилів амкторів розкривається у взаємодіях – поступово, крок за кроком, фаза за фазою.

З огляду на вищезазначене сформульовано *етапи* соціокультурного балансування у взаємодіях поколінь. А саме:

- формування умов для контекстуального соціокультурного зсуву на суспільному рівні;
- розхитування соціокультурних позицій стабільних чинних поколінних інституцій;
- конструювання дієвих засобів подолання соціальних утруднень;
- презентація поколінням Молодих текстів, конгруентних історичному контексту (що каталізують конструювання сценаріїв суспільних змін);
- перерозподіл між сучасниками соціальних ролей і зміна векторів соціокультурного розвитку соціуму;
- досягнення тимчасового умовного соціокультурного балансу, мінливого і нестійкого.

Що ж до латентної контекстуальної неконгруентності текстів, то треба додати, що тексти Молодого покоління можуть бути важелем руйнування традиційних і конструювання актуальних часові соціокультурних стилів простору. Водночас інструменти і засоби соціального впливу текстів минулих часів у соціальному використанні поступово обмежуються. Це свідчить про те, що (тимчасово умовний) баланс соціокультурних стилів не має довготривалої дії, але з кожним новим поворотом історичних змін умовно стає трансформується – змінюються поколінні тексти: Молоді стають Зрілими, і нові соціокультурні хвилі знову і знову повторюють в епохальному континуумі періоди «дисбаланс-баланс» як історичні адаптаційні рухи «оновлення фігуративних форм і збалансування взаємодій».

Практична/соціальна значущість дослідження. Виокремлені основи зміни домінуючих у суспільстві соціокультурних стилів використовувалися для формулювання низки закономірностей соціокультурної взаємодії поколінь і сценаріїв розгортання суспільних змін відповідно до (не) конгруентності контекстам буденності текстів амкторів, що перебувають на хвильовому перетині стилів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, підсумовуючи результати проведеного аналізу, як відправні аргументи соціокультурного балансування можемо визначити:

- розриви соціокультурних стилів;
- невідповідності очікувань сучасників;
- відмінності в баченні доцільних у суспільстві соціокультурних порядків;
- потенціали і можливості (і фізичні також), які використовують покоління;

- смисли, інтенції, досвіди, утворені в результаті процесів пристосовування, адаптації до дійсності;
- незадоволеність соціальними статусами і становищем у суспільстві;
- відмінності в соціокультурних ресурсах, адаптивних можливостях (у зв'язку з поколінним віком) щодо соціально-історичних пертурбацій;
- руйнування тимчасово стабільних комунікативних каналів зв'язку, дієвих внутрішньопоколінно, але таких, що втрачають вплив у міжпоколінній взаємодії;
- сприймання / несприймання амкторами опонентів у їхніх проявах поколінної єдності (публічних, соціально-психологічних, ментальних параметрів).

Саме тому конструювання історичних сценаріїв суспільних змін реалізується в змінах форм життєдіяльності сучасників і, відповідно, змінах соціальної реальності. Водночас латентна *неконгруентність* амкторів, *воля* (як текстуальна готовність до самореалізації в історичних ситуаціях) і *впливи* (комплекс текстуальних проявів) активізують умовно безпечні еволюційні (чи революційні) *хвилі* стильового оновлення соціокультурного вектора суспільства. Адже соціокультурне балансування поколінь не є перепорою для взаємодій, культурних комунікацій, не призводить до культурного «розриву» поколінь, але означає необхідність перебудови реальності і подальших соціокультурних рухів.

Список використаних джерел

Довгань, Н. О. (2017). Соціокультурна взаємодія поколінь як соціально-психологічна проблема. *Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки*. Матеріали науково-практичної конференції (с. 46–51). Одеса, 16-17 червня 2017 р. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».

Довгань, Н. О. (2019). Конфліктна взаємодія поколінь: соціокультурне балансування. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, (1-2) 13-14, 41–61.

Довгань, Н. О. (2020) *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ: Талком.

Лотман, Ю. М. (1992). Семиотика культуры и понятие текста. В *Избранные статьи. Т. 1* (с. 129–132). Таллинн.

Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс.

References

Dovhan, N. O. (2017). Sotsiokulturna vzaïemodiia pokolin yak sotsialno-psykholohichna problema [Sociocultural interaction of generations as a socio-

psychological problem]. *Doslidzhennia riznykh napriamkiv rozvytku psykhologhii ta pedahohiky*. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (p. 46–51). Odesa, 16-17 chervnia 2017 r. [Research of different directions of development of psychology and pedagogy. Proceedings of the scientific-practical conference] (pp. 46-51). Odesa: HO «Pivdenna fundatsiia pedahohiky». (in Ukrainian)

Dovhan, N. O. (2019). Konfliktna vzaiemodiia pokolin: sotsiokulturne balansuvannia [Conflict interaction of generations: socio-cultural balancing]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological sciences: problems and achievements], (1-2) (13-14), 41–61. (in Ukrainian)

Dovhan, N. O. (2020). *Psykhologhiia sotsiokulturnoi vzaiemodii pokolin* [Psychology of sociocultural interaction of generations]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Lotman, Yu. M. (1992). Semiotika kultury i ponyatiye teksta [Semiotics of culture and the concept of text]. In *Izbrannyye stati. T. 1* [Selected Articles. Vol. 1] (p. 129–132). Tallinn. (in Russian)

Shtompka, P. (1996). *Sotsiologiya sotsialnykh izmeneniy* [Sociology of social change]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК 316.48:316.485.26

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

ТРАВМА ЖЕРТВИ І ТРАВМА АГРЕСОРА В МІЖГРУПОВИХ КОНФЛІКТАХ

Актуальність. Колективна травма є важливим соціально-психологічним феноменом, який впливає на соціальне життя великих і глобальних груп людей, іноді визначаючи навіть успішність чи неуспішність виконання основних життєвих завдань спільноти.

Мета. Статтю присвячено вивченню конфліктної міжгрупової взаємодії, яка призводить до психологічного травмування всіх її учасників.

Методологія. Теоретичний аналіз літературних джерел.

У результаті дослідження визначено, що взаємодія може бути симетричною, коли учасники по чергову або одночасно виступають у ролі жертв і агресорів; асиметричною, коли позиції груп-жертв і груп-агресорів чітко окреслені; і змішаною, коли на різних історичних етапах чергується симетрія і асиметрія. Прикладами симетричних міжгрупових конфліктів є війни, прикладами асиметричної міжгрупової конфліктної взаємодії – геноцид, рабство, колективна депортація. У конфліктній міжгруповій взаємодії травмуються всі її учасники: жертви, агресори і пособники – специфічна група людей, що стоїть між першими двома, колишні жертви, що приєдналися до агресорів. Підтвердженням того, що агресор також зазнає травми, є багато негативних почуттів, які переживає агресор і які можуть бути ознакою травмованості. Поширеність посттравматичних стресових розладів, що є об'єктивною ознакою колективної травми, у групи-агресора буває досить високою. За деяких обставин вона може бути значно вищою, ніж у групи-жертви. Група-посібник також є носієм колективної травми в кількох поколіннях, що можна спостерігати на прикладі жертв Голодомору. Деякі соціально-психологічні характеристики груп, що беруть

участь у міжгруповій взаємодії, посилюють конфліктність і травмованість: групова агресивність, групова віктимність, комплекс групової меншовартості. Є також індивідуальні психологічні чинники, що уможливають агресію і травмування. Одним із механізмів циклічності колективних травм і перетворення їх на історичні травми є міжпоколінна передача травматичного досвіду.

Висновки. Практики цілення від наслідків історичних травм мають бути спрямовані на всіх учасників конфліктної міжгрупової взаємодії.

Ключові слова: колективна травма; історична травма; конфліктна міжгрупова взаємодія; симетричні міжгрупові конфлікти; асиметричні міжгрупові конфлікти, травма жертви; травма агресора.

;

Pavlo P. Gornostai

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Research Associate,
Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-2327-6213

pavelgorn13@gmail.com

VICTIM TRAUMA AND AGGRESSOR TRAUMA IN INTERGROUP CONFLICTS

Relevance. Collective trauma is a crucial socio-psychological phenomenon that affects the social life of large and global groups of people, sometimes determining even the success or failure of the essential life tasks of the community.

Purpose. The article is devoted to studying conflicting intergroup interaction, which leads to the psychological trauma of all its participants.

Methodology. Theoretical analysis of literary sources

Results. The study found that the interaction can be symmetrical when participants alternately or simultaneously act as victims and aggressors; asymmetric when the positions of victim groups and aggressor groups are clearly defined; and mixed when symmetry and asymmetry alternate at different historical stages. Examples of symmetrical intergroup conflicts are wars. These injuries have the property of cyclicity, i.e., historical recurrence. Examples of asymmetric intergroup conflict interaction are genocide, slavery, and collective deportation. Social phenomena such as serfdom and concentration camps, which can also be attributed to collective trauma, show indications of the trauma of slavery. Conflict intergroup interaction traumatizes all its participants: victims, aggressors, and accomplices – a specific group of people standing between the first two, former victims who joined the aggressors. Evidence that the aggressor is traumatized is many negative feelings that the aggressor is experiencing, which may be a sign of injury. The aggressor group's prevalence of post-traumatic stress disorder, which is an objective sign of collective trauma, is relatively high. In some conditions, it can be much higher than in victim groups. The accomplice group is also a carrier of collective trauma for several generations, evidenced by the

Holodomor genocide. Some socio-psychological characteristics of groups involved in intergroup interaction contribute to conflict and trauma: group aggressivity, group victimhood, group inferiority complex. There are also individual psychological factors that allow aggression and trauma. One of the mechanisms of cyclicity collective traumas and their transformation into historical traumas is the intergenerational transmission of traumatic experience.

Conclusions. Practices of healing the consequences of historical traumas should be aimed at all participants in conflicting intergroup interactions.

Keywords: collective trauma; historical trauma; conflict intergroup interaction; symmetric intergroup conflicts; asymmetric intergroup conflicts; victim trauma; aggressor trauma.

Постановка проблеми, актуальність. Колективна травма є важливим соціально-психологічним феноменом, який впливає на соціальне життя великих і глобальних груп людей, іноді визначаючи навіть успішність чи неуспішність виконання основних життєвих завдань спільноти. Це комплексне явище специфічним чином зачіпає всі групи, які беруть участь у конфліктній міжгруповій взаємодії. Щоб виробити систему засобів допомоги в подоланні наслідків колективних травм, важливо з'ясувати, які травматичні зміни відбуваються в груповій психології учасників.

Психологію групи-агресора вивчено наразі досить ретельно, але більшість досліджень, присвячених цій темі, зосереджувалися на природі агресивності, причинах і витоках такої поведінки й на дотичних до цього моментах. Дуже мало уваги приділялось, однак, травматичним аспектам, хоча під час дослідження груп-жертв ці питання вивчалися досить ґрунтовно. На нашу думку, важливою проблемою є дослідження чинників і закономірностей травмування групи-агресора власною агресією і наслідків, які з цього випливають, а також напрацювання відповідних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На цей час проблематика колективних травм є досить добре опрацьованою. У більшості публікацій автори аналізують конкретні прояви травматизації, вивчають певні суспільні групи, що зазнали травмування, окремі види травм. Значно менше робіт розглядають загальнотеоретичні завдання розуміння природи колективних травм як суспільного явища.

Одним із таких досліджень, що робить внесок і в практику, і в теорію колективних травм, є книга Вamіка Волкана, який обґрунтував масову психологічну концепцію «*вибраної травми*» (Volkan, 1997). У своїй роботі він розглядає трансгенерацію травми, пропонує терапевтичний підхід до феноменів примітивних психічних станів,

розкриває соціально-психологічні витоки тероризму, пов'язані з такими груповими характеристиками, як групова гордість, груповий нарцисизм, та іншими груповими проявами.

У статті Гіларда Хірчбергера ставиться завдання пов'язати концепцію колективних травм з концепцією *смислів*, які дають змогу соціальним групам перевизначати, хто вони і куди йдуть. Автор виокремлює смисли, які є значущими для жертви, і смисли агресора, що полягають у загрозі втрати ідентичності, яка долається шляхом заперечення історії, мінімізації почуття провини. У статті системно аналізується процес, який починається з колективної травми, далі трансформується в колективну пам'ять, яка охоплює систему смислів (Hirschberger, 2018).

У статті Маркуса Брунера проблематика колективних травм висвітлюється з урахуванням психосоціальної реальності до, під час і після травматичної події, яка завжди формує травму. Автор робить спробу відійти від дискурсу жертви, коли описує людські страждання внаслідок воєн, геноцидів і переслідувань, розглядаючи процеси травматизації в суспільному контексті (Brunner, 2011).

У низці публікацій проблематика колективних травм розкривається в контексті концепцій *постпам'яті*. Так, у статті Маріанни Хірш, присвяченій темі постпам'яті щодо інформації про Голокост, описується ставлення другого покоління до травматичних переживань, які передували їхньому народженню, але які, утім, були передані їм настільки глибоко, що перетворились у спогади. Це дослідження висвітлює генерацію постпам'яті та її опертя на фотографію як основний засіб міжпоколінної передачі травми, визначаються «шляхи», які найсильніше мобілізують роботу постпам'яті, вивчається роль сім'ї як простору передавання та функція гендера як ідіоми спогадів (Hirsch, 2008).

У публікаціях, присвячених питанню подолання наслідків міжгрупових конфліктів, трапляється термін «*миробудування*» (peacebuilding), яким позначають діяльність, спрямовану на досягнення примирення між ворогуючими групами після смертельного або деструктивного міжгрупового конфлікту. Так, в одній із праць досліджується опрацювання проблем травматичного стресу в програмах миробудування, зосереджених на молоді в умовах конфлікту, оскільки молодь є найбільш вразливою до психологічних та емоційних страждань під час насильницьких конфліктів (Hester, 2015).

Чимало досліджень присвячено проблемі *міжпоколінної передачі колективної травми* та її наслідків, значну частину цих досліджень здійснено на матеріалах травми Голокосту. Ця травма справила значний психологічний, соціальний та культурний вплив на людей, які пережили

цю подію, і на їхніх нащадків, особливо в першому і другому поколінні. Проблематику міжпоколінної передачі травми Голокосту можна проілюструвати роботою Пітера Келлермана (Kellermann, 2001).

Американська дослідниця Джой ДеГрю однією з перших дослідила історичну травму рабства й описала явище, що дістало назву «*посттравматичний рабський синдром*» (ПТПС) (DeGruy, 2005). У її роботі детально проаналізовано багатопокілінну травму, яку переживали і переживають афроамериканці (перше покоління та їхні нащадки). У цій популяції можна спостерігати ознаки посттравматичного стресового розладу, який ніхто не виявляв і не лікував. Наголошується, що ПТПС має не клінічний, а радше соціальний характер. Щоб подолати цей синдром, потрібні глибокі соціальні зміни в людях та організаціях, численні суспільно-політичні заходи щодо подолання нерівності і несправедливості щодо афроамериканців. Дослідженню проблеми «посттравматичного рабського синдрому» присвячено цілу низку наукових публікацій (Burrowes, 2019).

Незважаючи на достатнє охоплення тематики колективних травм у психологічній літературі, не всі її аспекти опрацьовано достатньою мірою. Так, потребують подальшого вивчення соціально-психологічні особливості соціальних груп, що в міжгруповій взаємодії виступають у ролях «жертв» і «агресорів», характеру їхнього травмування та відповідної поведінки.

Мета статті – дослідити особливості колективної травматизації в міжгруповій взаємодії, з'ясувати їхнє історичне підґрунтя, розкрити особливості травмування всіх учасників конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усі випадки колективних травм можна розділити на дві великі групи: травми, спричинені міжгруповою взаємодією великих і глобальних соціальних суб'єктів, і травми, не пов'язані напрямку з такою взаємодією, – екологічні катастрофи (стихійні лиха), техногенні катастрофи, пандемії. Фокус нашого дослідження спрямований на травми першої групи, а також на конфлікти, прояви різних видів агресії між групами та інші форми проблемної міжгрупової взаємодії, що є джерелом колективних травм. Прикладами останніх можуть бути війни, геноцид, тероризм, рабство, примусові депортації великих груп людей.

Є такі типи конфліктної міжгрупової взаємодії: *симетрична* – з почерговою зміною позицій агресора і жертви; *асиметрична* – позбавлена будь-якої симетрії, вектор агресії в ній завжди односпрямований; *змішана* – випадки взаємодії, що охоплюють декілька форм, які змінюються в різні історичні періоди. З огляду на це історичні травми можна умовно розділити на такі, що мають *циклічно-симетричну*

характеристику (переважно травми війни), і такі, які не є симетричними, тобто в яких групи-жертви і групи-агресори не міняються ролями. Прикладом останніх є травми рабства, травми геноциду і травми примусової депортації, де чітко визначені групи-агресори і групи-жертви.

У конфліктній міжгруповій взаємодії можна виділити такі основні групові ролі: *агресори*, *жертви* і *пособники*. Агресори – це ті, хто є суб'єктами здійснення насильства. Жертви – це об'єкти цього насильства. У симетричній взаємодії ці ролі можуть поєднуватися. Пособники – це специфічна група, яка умовно стоїть між першими двома: зрадники, колаборанти, ті, що пристосувалися, прислужуючи агресору. Вони є частиною групи-жертви, що виступає на боці агресора, прислугує йому. Але по суті – це приховані агресори, які використовують захисний механізм «приєднання до агресора». Серед них є добровільні, «ідейні» пособники, а є й такі, які вимушено опинилися в цій ролі. Долі цієї частини пособників є найбільш драматичними, як це видно на прикладі Голодомору.

У конфліктній міжгруповій взаємодії більшою чи меншою мірою травмуються всі її учасники, а не лише жертви, травми яких є очевидними. Прямі агресори і пособники також дістають специфічні травми, але вони відрізняються від травм прямих жертв. Травмованими є і нащадки тих, хто пережив конфліктну міжгрупову взаємодію. Специфічної травми зазнає і покоління нащадків групи-пособника, які відчують якусь психологічну провину за те, що їхні предки прислугували агресорові. Отже, травмованими є всі учасники конфлікту, але це різні травми, як і захисні механізми, які за ними стоять (Горностай, 2019).

Симетрична конфліктна міжгрупова взаємодія та її особливості. Учасники симетричної конфліктної взаємодії поєднують у собі ролі жертви й агресора. Ці ролі можуть по чергову мінятися місцями або бути представленими одночасно. У реальних міжгрупових конфліктах їх часто дуже важко виокремити загалом, хоч на окремих етапах вони досить помітні. Поєднаність ролей призводить до того, що колективна травма має властивість циклічної повторюваності в часі. Про ці закономірності йдеться в низці публікацій, наприклад у роботі, що описує циклічну природу насильницького конфлікту, заснованого на ідентичності (Hester, 2015). Отже, конфліктна міжгрупова взаємодія не може вщухати сама по собі, а часто тільки підсилюється, набуваючи інколи великих масштабів і тривалості в часі.

Одним із найбільш масштабних прикладів симетричної конфліктної міжгрупової взаємодії є історія глобального протистояння між християнською і мусульманською цивілізаціями, яка налічує понад

тринадцять століть. Ці назви глобальних груп, зрозуміло, умовні, оскільки релігія тут не є визначальною, мають значення також національно-етнічні, соціально-політичні та економічні чинники.

Початок протистояння припадає на VIII–XI століття, коли досить активно відбувалася арабська колонізація Піренейського півострова та інших територій Південної Європи. Через пів тисячоліття «жертва» і «агресор» помінялися ролями, і XI–XV століття ознаменувалися хрестовими походами проти мусульман, унаслідок чого араби були фактично витіснені з Європи. Чергова зміна ролей відбулася в XV–XIX століттях у вигляді загрози Європі з боку Османської імперії, коли остання встановила своє панування на Балканах та інших територіях. У цей період відбулося також фактичне знищення Візантії – колиски східного християнства. Наприкінці XIX – у середині XX століття колишні жертви перетворюються на агресорів – європейські країни (насамперед Великобританія і Франція) провадять жорстоку колоніальну політику в Північній Африці і на Близькому Сході – територіях, де панує релігійна ідеологія ісламу. Сучасна доба – друга половина XX і XXI століття – ознаменувалася тим, що відносно пасивна Європа (а також Америка, яка є частиною «західної цивілізації») потерпає від міжнародного тероризму. Останній базується на ісламізмі («Аль-Каїда», «Ісламська держава»), ідеологи якого жадають реваншу. Зміна ролей агресора і жертви відбувається в прискореному темпі, повсякчас спалахують локальні війни на території Афганістану, Іраку, Сирії. Ускладнює ситуацію сучасна проблема біженців з мусульманських країн у Західну Європу. Локальною (але центральною територіально) частиною цього глобального протистояння є палестино-ізраїльський конфлікт, у якому, як у краплі води, відбиваються ментально-цивілізаційні суперечності.

Одним із світових «лідерів» у глобальних протистояннях є сучасна Росія та її попередники (Радянський Союз, Російська імперія, Московське царство, Володимиро-Суздальське князівство), які воювали практично з усіма своїми сусідами. Тут також простежуються циклічні закономірності і численні історичні паралелі пов'язаних із цим подій, хоч згадані приклади ілюструють не лише симетричну, а й змішану взаємодію. Так, проблема політичних відносин Росії з країнами Балтії (сучасних і тих, що стосуються минулого століття) сягає своїм корінням епохи протистояння Московії і Великого князівства Литовського. Проблеми Криму (анексію Криму у 2014 році і депортацію кримських татар у 1944-му) неможливо зрозуміти у відриві від більш давньої історії, коли Московія потерпала від Кримського ханства. Конфліктні події на Північному Кавказі (одними з найважливіших у цьому плані є російсько-чеченські війни 1994–2009 років) мають таку важливу передісторію, як російсько-кавказька

війна 1817–1864 років. Дуже яскравим і важливим для нас прикладом симетрично-змішаної конфліктної міжгрупової взаємодії є стосунки Московії-Росії з Руссю-Україною, але ця тема потребує окремого глибокого аналізу та осмислення.

Асиметрична конфліктна міжгрупова взаємодія та її особливості. У цьому типі конфліктної міжгрупової взаємодії основні ролі агресорів і жертв чітко окреслені, полярно розведені і не відбувається обміну ролями.

Колективні травми геноциду. Геноцид є однією із найстрашніших колективних травм, що має величезні негативні наслідки не лише для травмованого покоління (тих, хто вижив у цій трагедії), а й для декількох поколінь нащадків, суттєво позначаючись на всіх сферах соціального життя групи. Геноцид є яскравим прикладом асиметричної міжгрупової взаємодії, коли одна група-агресор фізично знищує іншу групу-жертву (або створює умови, несумісні з її виживанням). Це є виключно асиметричною взаємодією, оскільки дві групи не можуть здійснювати геноцид одночасно одна проти одної, інакше така взаємодія називалася б війною (міжетнічною, міжрелігійною тощо).

Якщо розглядати територіальний вимір трагедії геноциду, який часто здійснювався на завойованих та колонізованих територіях і стосувався корінних народів, то географія лише «колоніального геноциду» поширюється практично на половину площі земної суші. Отож такі країни, як Великобританія, Іспанія, Португалія і Франція, тобто «лідери» колоніальної політики, а також країни, які утворилися на колонізованих територіях (на Американському, Австралійському і частково Африканському континентах), мають бути носіями *«травми колонізатора»*, яка досі практично не вивчалася.

Травму геноциду почали активно досліджувати після одного з найбільш відомих геноцидів – Голокосту. Увага світової громадськості до цієї трагедії сприяла тому, що з'явився сам термін «геноцид» і було здійснено юридичні заходи щодо засудження цього злочину і визнання його злочином проти людства. Ця подія сприяла появі численних психотерапевтичних програм допомоги жертвам Голокосту і його нащадкам, вивченню психологічних особливостей цієї травми. Щоб описати віддалені наслідки травми геноциду, за аналогією з ПТРС, можна ввести поняття *посттравматичного геноцидного синдрому*.

Травма груп-агресорів, що здійснювали геноцид, привертала досі менше уваги дослідників, хоч тут можна передбачити переживання дуже глибоко витіснених почуттів сорому і провини, страху відповідальності, прихованої ненависті до жертв власного злочину. Щоб «компенсувати» ці переживання, група вдається до захисних механізмів заперечення

(злочину) і проєктивної ідентифікації (звинувачуючи жертву у власних гріхах). Прикладами цього є заперечення сучасним урядом Туреччини геноциду вірмен 1915 року, заперечення Росією геноциду Голодомору 1932–1933 років і звинувачення України у фашизмі, ознаки якого має сама (що добре простежується під час російсько-української війни, яка триває з 2014 року).

Щоб подолати наслідки травми агресора, винуватого в геноциді, навіть якщо вона стосується попередніх поколінь, потрібно почати з визнання цього злочину і дозволити собі переживати сором і провину. Треба здійснити дії, що в своїй основі містять елементи покаяння. Хороший приклад таких заходів під назвою «денацифікація» здійснила післявоєнна Німеччина щодо геноциду Голокосту, яка зіцілилася від своєї травми, хоча цей процес і не був ідеальним.

Колективна травма Голодомору. Ця травма потребує окремого ретельного дослідження. Тут наведемо лише ключові міркування, що стосуються теми статті. Травма Голодомору має дві істотні особливості. Перша – це жорстока інформаційна блокада (тотальна – перші два десятиліття, трохи послаблена – наступні майже три десятиліття). Ця блокада стала інформаційною травмою, *психологічним геноцидом*, що значно ускладнив наслідки і без того страшної трагедії. Друга особливість полягає в масовій участі активістів у хлібозаготівлях 1932 року, які часто зводилися до повної реквізиції продовольства. До цього залучалися вчителі та інші представники сільської інтелігенції. Як стверджує Дарія Маттінглі, майже 20–25 % селян були залучені в період Голодомору на стороні агресора, тобто фактично були винними у злочині геноциду (Mattingly, 2019). Велика частина з них робили це не за переконаннями, а під страхом утисків і репресій, щоб самим уникнути голодної смерті. Багато з них переживали провину, внутрішні конфлікти внаслідок того, що через страх були змушені робити страшні речі. У цьому полягає ще одна лінія травматизації, коли травмована велика група несе в собі не лише наслідки трагедії масових смертей, а й витіснені переживання провини через вимушене залучення до злочину.

Колективні травми рабства. Рабство, тобто примусове позбавлення волі однієї соціальної групи іншою, – явище, що супроводжувало всю історію людства. На жаль, воно не зникло і в наші дні. Вивчення соціально-психологічних і психотерапевтичних наслідків історичної травми рабства почалося порівняно недавно, найбільш відомі наразі – дослідження посттравматичного рабського синдрому, про який згадувалося вище.

Жертвами історичної травми рабства є темношкіре населення, вивезене з Африканського континенту в Америку, їхні нащадки, що

народилися рабами, а також нащадки, які народилися вже після скасування рабства. Носієм травми рабства, крім нащадків рабів, є все суспільство, у якому було поширене рабство, зокрема представлене нащадками колишніх рабовласників, а також населення країн, звідки вивозили рабів. Травма рабства тісно пов'язана з *расовою травмою*. Одним з проявів цієї травми є витіснення конфліктної історичної проблематики у вигляді замовчування, заперечення, про що є багато досліджень (Raune et al., 2019).

Колективна травма кріпацтва. Досвід вивчення ПТПС можна перенести і на українські історичні реалії. Ідеться про українське селянство і травму кріпацтва, яка тривала кілька століть. Прояви цього явища можна простежити навіть у середині ХХ століття в умовах життя і праці, в юридичних та майнових правах колгоспного селянства. Його можна порівняти з рабством за своїми психологічними наслідками і припустити, що психології українців можуть бути притаманні ознаки ПТПС. Але ця проблема практично зовсім не вивчена.

Колективні травми концтаборів. Проблема примусового позбавлення волі без належних юридичних підстав за своїми наслідками можна також порівняти з проблемами психології рабства. Найяскравішими прикладами таких злочинів є нацистські концентраційні табори і табори для жертв політичних репресій у колишньому СРСР. Жертви нацистських і сталінських концтаборів, які вижили, та їхні нащадки є носіями подвійної колективної травми: позбавлення волі (рабства) і геноциду, і ці особливості позначаються на психологічних наслідках травматизації цих груп.

Колективні травми депортації. Колективна депортація, або примусове переселення великих груп людей (навіть цілих народів) в іншу країну чи на іншу територію, була досить поширеною практикою покарання з найдавніших часів. Лише депортація народів у колишньому СРСР у 1930 – 1940 роках торкнулася 6 мільйонів людей, з яких від 1 до 1,5 мільйонів загинуло внаслідок цього переселення. Якщо ж брати все людство і великі відрізки історії, то масштаби цих злочинів величезні. Травми, заподіяні такими заходами, також можна віднести до асиметричної взаємодії, оскільки агресивні дії тут не мають зворотного напрямку. Психологічні наслідки травми депортованих груп вивчено сьогодні недостатньо. Ще меншою мірою досліджено наслідки депортації щодо населення, з території якого здійснювалася депортація. Їх можна бачити на прикладі населення країн Африки, звідки вивозили рабів і які нині переживають багато психологічних, суспільно-політичних та економічних проблем, пов'язаних, імовірно, з травмою депортації.

Травми жертви і агресора в різних типах взаємодії.

Психологічні травми групи-жертви і групи-агресора можуть істотно впливати на історичні події, пов'язані з міжгруповою взаємодією. У психологічних характеристиках агресора і жертви є спільні риси. Одна з них – почуття меншовартості, яке потребує компенсації, але реалізують вони це різними засобами.

Для психології жертви характерними є почуття страху, біль, образа, розчарування, а механізмами психологічного захисту найчастіше стають витіснення, регресія та раціоналізація. Жертва може реагувати на травму активно чи пасивно. Почуття неповноцінності вона або придушує, поринаючи в стан соціальної депресії, або конвертує у гнів, захищаючи свої інтереси, прагнучи відновити порушену справедливість. У цьому разі у жертви є всі шанси помінятися ролями з агресором. Це, власне, і стає причиною циклічності колективних травм і джерелом ескалації конфліктної взаємодії. Але така конвертація можлива лише в симетричній взаємодії. Асиметрична взаємодія найчастіше не залишає жертві шансів на реванш (принаймні на цьому історичному етапі).

Для психології агресора характерні почуття провини і сорому, а також страху через можливий реванш. Але вони блокуються такими захисними механізмами, як заперечення і проєктивна ідентифікація. Почуття меншовартості агресор компенсує почуттями переваги і нарцисичною величчю, виписучи величну історію, міфологію (що стосується як минулого, так і сучасності), створюючи грандіозні пам'ятники, витвори мистецтва. Інструментом досягнення переваги (національної, класової, релігійної) стає тоталітарна ідеологія – нацистська, комуністична, релігійно-фундаменталістська (ісламістська). Недоліки власної групи заперечуються і приписуються іншим групам, до них можна відчувати всі негативні почуття, аж до ненависті, і проти них можна чинити насильство, яке дозволяється ідеологією (Горностай, 2017).

Об'єктивною ознакою колективного травмування є випадки масового поширення *посттравматичного стресового розладу* (ПТСР), що характерно як для групи-агресора, так і для групи-жертви. Причому якщо агресор веде несправедливу (загарбницьку або колоніальну) війну, а жертва успішно захищається, ПТСР значно частіше трапляється в агресора, а у жертви (у цьому випадку – умовної) є рідкістю. Наприклад, такий розлад, який журналісти охрестили як «в'єтнамський синдром», дістав свого часу поширення серед американських ветеранів в'єтнамської війни. Так, число випадків неприродної смерті серед ветеранів (самогубства, травматизація, наркотики, алкоголь) майже втричі перевищило число загиблих під час бойових дій. Ця ситуація привернула до себе

увагу громадськості і фахівців, спричинила появу самого терміна ПТСР, який став предметом досліджень та клінічної практики.

Навпаки, якщо жертва нападу зазнає незворотних втрат, не в змозі захистити свої цінності, а агресор отримує воєнну перевагу і захоплює ресурси жертви, картина буде дзеркально протилежною. Отже, поширення ПТСР, як ознака колективної психологічної травми, спричиняється не так кількісними чинниками (характером травм), як морально-психологічним станом учасників конфліктної взаємодії.

Агресор захищає право на агресію, право на вбивство, обґрунтовує виправдання вбивства. Основна мета використання агресором захисних механізмів – це уникнути травмування психіки переживанням провини, сорому, страху через руйнування самооцінки. У конфліктній міжгруповій взаємодії, яка досягає рівня злочинної взаємодії, це, на жаль, стає нормою суспільної психології. Хронічно травмоване (можна сказати – «хворе») суспільство втрачає ресурси самозцілення і використовує псевдокомпенсацію (пасивну) або гіперкомпенсацію (активну) для зменшення симптомів травми. Під це навіть підводиться наукова база, коли блокується моральність, яка замінюється злочинною ідеологією виправдання агресії. Це стосується насамперед владних структур держави і значної частини суспільства, що кількісно перевищує «критичну масу». Проте навіть у такому суспільстві можливий внутрішній міжгруповий конфлікт між владою і дисидентами, які чинять опір. Проти них і всіх, хто ще здатний тверезо аналізувати ситуацію, влада веде боротьбу, їх таврують ганьбою, називаючи «ворогами народу», «націонал-зрадниками», «п'ятою колоною». Суспільство поляризується, у ньому утворюються внутрішні жертви і внутрішні агресори. Прикладами таких суспільств є нацистська Німеччина, більшовицька Росія, сучасні Росія та Білорусь.

Наочною ілюстрацією психологічної травмованості групи-агресора є події 25 грудня 2016 року, пов'язані з катастрофою літака Ту-154, на борту якого перебували російські армійські артисти, а також журналісти-пропагандисти. Ця подія викликала неоднозначну реакцію в українських і міжнародних медіа. Частина української спільноти не виказала жодного співчуття, вважаючи, що жертви отримали «по заслугі», адже загинули не просто пасажери, а активні «солдати й офіцери» інформаційно-пропагандистської війни проти України. Це викликало обурення навіть у ліберально налаштованих росіян і у проросійської частини українського суспільства. Почалася справжня війна в медіа, у якій «проросійська» сторона звинувачувала «проукраїнську» в черствості, браку емпатії, відчуття гідності, толерантності, вимагала проявити співчуття до жертв катастрофи. Лариса Волошина порівняла обурення реакцією українців на авіакатастрофу ТУ-154 з «примусом до емпатії» – формою психоло-

гічного насильства, за допомогою якого садист встановлює контроль за своєю жертвою, силою нав'язує їй почуття провини, вимагаючи увійти в становище агресора. Агресор перекладає на жертву відповідальність за агресію, переконуючи останню, що від її «хорошої поведінки» залежить, чи буде проти неї здійснюватися агресія (Волошина, 2016).

Така реакція проросійськи налаштованої групи свідчить про глибоку травмованість групи-агресора, але травма потребує зусиль для компенсації, для чого й обирається тактика зворотного звинувачення в браку емпатії. Ті, хто звинувачував, витісняли той факт, що позиція значної частини росіян у симетричній ситуації (розстріли на Майдані в Києві, загибель українських солдат від рук бойовиків ОРДЛО і російських найманців) була протилежною співчуттю, і такій реакції знаходилось виправдання.

Чинники колективної травматизації. Травми є водночас і причиною, і наслідком конфліктної міжгрупової взаємодії. Це зумовлено низкою соціально-психологічних характеристик груп, що беруть участь у таких конфліктах. Вони є когнітивними, емоційними і настановчо-поведінковими чинниками конфліктності й травматичності. Насамперед потрібно виділити систему інгрупових та аутгрупових уявлень, які відображають приховані тенденції уявляти свою та інші групи як жертв або агресорів. Вони можуть містити в собі комплекси групової меншовартості та переваги як істотні чинники групової конфліктності. Натомість самодостатність і зрілість групи, що виключають відчуття меншовартості і переваги, свідчать про низький рівень конфліктності та колективної травмованості.

Для груп-жертв характерне неприховане відчуття групової меншовартості, що проявляється в системі переконань про власну групу як таку, яка має істотні недоліки, якій бракує ресурсів, яка слабка порівняно з іншими групами. Таким групам часто притаманна групова віктимність, або схильність виступати в ролі жертви, уразливість до зовнішньої агресії. Віктимність може мати історичні передумови (Schori-Eyal et al., 2017).

Для груп-агресорів характерним є колективний нарцисизм – надмірне посилення характеристик групи, які вважаються позитивними, перебільшена схильність переживати групову гордість, відчуття групової переваги. Такими уявленнями і переживаннями група часто компенсує відчуття меншовартості, яке групою не усвідомлюється. Таким групам часто притаманний високий рівень агресивності.

Чинниками міжгрупової агресії часто стають міжгрупові упередження – низка хибних стереотипних переконань щодо інших груп, які можуть містити такі уявлення про інших, які «дозволяють» агресію,

виправдовують насильство. Крайньою формою таких стереотипів є образи ворога – уявлення про інші групи як про ворожі, загрозові і водночас певною мірою дегуманізовані, унаслідок чого їхні представники здебільшого деперсоніфіковані (позбавлені нормальних людських рис).

Одним із механізмів повторюваності (циклічності) колективної травматизації і збереження конфліктності в міжгруповій взаємодії є *трансгенераційна (міжпоколінна) передача* травматичного досвіду, що, власне, перетворює його на історичні травми. Імовірність такої передачі тим більша, чим менш опрацьованою є травма на рівні першого покоління. Це проявляється в значних групових емоціях і почуттях, що мають нав'язливий і патогенний характер (ненависть, агресія, провина, страх, депресія тощо).

Згадаймо також і про глибинно-психологічне коріння групової агресії. Ще в роботах класиків психології Гюстава Лебона (1896), Сципіона Сігеле (2011), Зигмунда Фрейда (1991), Еріха Фромма (1989; 1994), Вільгельма Райха (2004), присвячених проблемам масової психології, робляться висновки, що агресивність людини, зокрема її поведінка в натовпі, може бути вкрай деструктивною, і є дуже широкі, практично необмежені можливості маніпулювати чи будь-яким іншим чином впливати на людську агресивність. Ці висновки підтверджуються і більш пізніми дослідженнями. Так, у «стенфордському тюремному експерименті» Філіпа Зімбардо вдалося «перетворити» «нормальних» людей на агресорів і катів, а інших змусити пережити «психологію жертви» без найменших для цього об'єктивних підстав (Haney et al., 1973). Схожі висновки можна зробити і з експерименту Стенлі Мілгрема (2019), коли шляхом лише переконування вдалося змусити людей застосовувати «знуцання» і «тортури» (з використанням електричного струму) до іншої людини.

Чудове підтвердження цих закономірностей можна знайти і в художній літературі. Так, у трагікомічній п'єсі Фрідріха Дюрренматта «Візит старої дами» стаємо свідками того, як ціле місто перетворюється на вбивцю. Відбувається поступова трансформація групової свідомості, коли група починає виправдовувати злочин. Тут працює ціла система психологічних захистів, відбувається перетворення колективної відповідальності на особисту безвідповідальність. Група примушує майбутню жертву, аби та сама здійснила самогубство з «благими намірами», переконує її, що та робить «прекрасний вчинок» – щоб зробити великий подарунок ста тисячам людей. Остання теза зовсім в іншому світлі подає всю «радянську героїку», що насправді часто була самопожертвою заради системи.

Практики зцілення від наслідків колективних травм.

Дослідження і наявні наукові джерела щодо практик опрацювання колективних травм присвячені переважно травмуванню жертви. Значно менше уваги приділяється травмі агресора і засобам подолання її наслідків. А проте ця проблема надзвичайно важлива в соціально-психологічному сенсі, оскільки також значною мірою пов'язана з оздоровленням суспільства. Лікування хворого соціуму (який у глибині колективного несвідомого є носієм травми агресора) неможливе без розблокування заблокованих почуттів та емоцій, зокрема відчуття провини і сорому. Але це дуже нелегко, адже муки сумління важкі, інколи – нестерпні. Значно легше заглушити їх запереченням, виправданням злочинів та звинуваченням інших.

Ще з давніх-давен для культурного опрацювання колективних травм використовувалися *міфологія, героїчний епос* та інші твори літератури. Завдяки творчій сублімації вдавалося перетворити травматичний досвід на міфологізовану історію. Але особливо цінним у цьому процесі є моменти, коли переможці оплакують не лише свої втрати, а й втрати переможених, принаймні з повагою описують їхню боротьбу, визнаючи таким чином їхнє право на власну позицію. Таких прикладів є багато в гомерівській «Іліаді». Без такої позитивної трансформації міфологія не здатна сприяти загоєнню травм, а навпаки, може стати джерелом нової агресії, спрямованої на відновлення колишньої величі, як це ми бачили на прикладах нацистської Німеччини і фашистської Італії. (Проте Німеччина показала і приклад покаяння та зцілення від травми нацизму).

У нашій культурі також є пам'ятка героїчного епосу – «Слово о полку Ігоревім». Цікавим видається те, що мова цього твору не зовсім слов'янська – там відчутно простежується тюркський компонент. Є навіть думка, що цей твір узагалі написано на русько-кипчацькому суржику. Отже, його писала людина, яка мала прямий стосунок до культури наших ворогів – половців. А значить, можна зробити сміливе припущення, що «Слово» не тільки оплакує травму переможеного в цій війні, а й певною мірою описує співчуття переможця до переможеного.

Зцілення від травмування різних сторін конфлікту ставлять за мету і спеціальні психотерапевтичні та соціально-терапевтичні практики, спрямовані на опрацювання колективних травм, наприклад *сімейний системний підхід*. Так, у книзі Даана ван Кампенхаута (2012) в самій назві відбито її зміст – роботу із жертвами і переслідувачами в колективній душі, що наголошує на важливості врахування всіх переживань, навіть таких, яких ми зазвичай не хочемо торкатися.

На роботу з усіма конфліктними сторонами спрямований і метод *соціодрами*, одним із завдань якого є подолання наслідків колективних травм. Насамперед тут треба звернути увагу на праці Якоба Морено (Moreno, 1953) і Пітера Келлерманна (Kellermann, 2007). Є також цікавий досвід ізраїльського психотерапевта Якова Наора (2005). Він, зокрема, проводив психодраматичні і соціодраматичні семінари, у яких брали участь нащадки жертв Голокосту і нащадки нацистів, що воювали у Другій світовій війні (зокрема і тих, хто працював у концтаборах). Спільна робота нащадків жертв і нащадків агресорів над цією важкою темою показала дуже важливі результати.

Насамкінець хотіли б привернути увагу до такої практики, як *миробудування*. Ідеться про спільну роботу супротивних сторін смертельних міжгрупових конфліктів, тобто таких, де воюючі сторони убивали одне одного (Hester, 2015). Це дуже складне завдання – примирення запеклих ворогів, коли зовсім свіжими є обопільно завдані смертельні рани. Але його успішне вирішення може стати ефективним засобом профілактики наслідків історичних травм.

Поширення описаних психотерапевтичних і соціально-терапевтичних практик і методів роботи дає впевнену надію, що світове співтовариство зможе зупинити (або принаймні загальмувати) процес циклічної повторюваності колективних травм у міжгруповій взаємодії і ми станемо свідками початку поступового зцілення суспільства від наслідків історичних травм, а відтак оздоровлення колективної психіки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Конфліктна міжгрупова взаємодія може бути симетричною, коли всі групи, які беруть участь у конфлікті, по чергово або одночасно виступають у ролях жертв і агресорів. Що ж до асиметричної взаємодії, то в ній ці ролі чітко розведені, жертви і агресори не міняються місцями. Проте в цьому разі травматичний досвід набувають не лише групи, які зазнали агресії і реально постраждали, а й групи, що здійснювали цю агресію або були винуватцями конфлікту. Колективна травма, що виникає в результаті такої взаємодії, має специфічні відмінності в різних учасників.

Є багато закономірностей, що пов'язують процеси у великих і глобальних групах з груповою динамікою в малих і середніх групах (а також міжособовою взаємодією). Психологія відносин на мікрорівнях визначається багатьма чинниками, зокрема характеристиками великих та глобальних груп і конфліктними соціальними процесами в них. Це проявляється у формі ксенофобії, хибних стереотипів та упереджень, прихованої агресії. Часто повноцінне врегулювання проблем на локальному рівні неможливе без розв'язання проблем на глобальному рівні, наприклад якщо малі групи та індивіди належать до більших

спільнот, які є носіями незцілених історичних травм або учасниками глобального конфлікту.

Більшість колективних травм потребують спеціальних засобів для зцілення від їхніх наслідків. Іноді звичайних заходів недостатньо, і травма делегується нащадкам, перетворюється на історичну травму, стає джерелом нових конфліктів і травм. Щоб зупинити цю циклічність, щоб повноцінно зцілитися від спадку історичних травм, потрібна робота з усіма учасниками конфліктної взаємодії. Засобів зцілення потребують і ті, хто виступав у цій взаємодії в ролі жертв, і прямі агресори та їхні пособники. Інакше не можна говорити про повноцінне оздоровлення суспільства.

Перспективи подальших досліджень вбачаються передусім у поглибленні системного підходу до проблеми подолання наслідків колективних травм, що передбачає вироблення організаційних, політико-правових, соціально-культурних, психологічних, психотерапевтичних та інших заходів щодо комплексного розв'язання цієї складної і важливої проблеми.

Список використаних джерел

Волошина, Л. (2016, 27 грудня). «Принуждение к эмпатии» как форма психологического насилия садистов. *Украина Криминальная*. Взято з <https://cripo.com.ua/opinion/?p=223597/>

Горностай, П. П. (2017). «Гібридна» ідеологія як об'єкт соціальної патопсихології. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 223–236.

Горностай, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8 (22), 89–114. Взято з <https://doi.org/10.33120/porpp-Vol22-Year2019-27>

Дюрренматт, Ф. (2019). *Визит старой дамы*. Москва: Азбука.

Кампенхаут, ван Д. (2012). *Слезы предков. Жертвы и преследователи в коллективной душе*. Москва: Институт консультирования и системных решений.

Лебон, Г. (2016). *Психология народов и масс*. Москва: Академический проект.

Мілгрем, С. (2019). *Покора авторитету. Погляд експериментатора*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.

Наор, Я. (2005). Театр Холокоста. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 15–30.

Райх, В. (2004). *Психология масс и фашизм*. Москва: АСТ.

Сигеле, С. (2011). *Преступная толпа. Опыт коллективной психологии*. Москва: Академический проект.

Фрейд, З. (2016). *Психология масс и анализ человеческого «Я»*. Москва: Азбука.

Фромм, Э. (2015). *Бегство от свободы*. Москва: АСТ.

Фромм, Э. (2017). *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: АСТ.

Brunner, M. (2011). Criticizing Collective Trauma: A Plea for a Fundamental Social Psychological Reflection of Traumatization Processes. In Barrette, C., Haylock, B. & Mortimer, D. (Eds.), *Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice*. (pp. 199–207). Oxford: Inter-Disciplinary Press.

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses.

DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published.

Haney, C., Banks, W. C., Zimbardo, P. G. (1973). A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30, 4–17.

Hester, L., (2015). Invisible Suffering: Practitioner Reflections on Peacebuilding Programs with Youth Exposed to Traumatic Stressors in Intergroup Conflict. *Electronic Theses and Dissertations*. Article 1030. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/1030>

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 29 (1), 103–128.

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, Article 1441. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, Vol. 64, 256–267.

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.

Mattingly, D. (2019). No Novel for Ordinary Men? Representation of the Rank-and-File Perpetrators of the Holodomor in Ukrainian Novels. *Euxeinos: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 9, 12–39. Retrieved from <https://gce.unisg.ch/en/euxeinos/archive/27>

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, N.Y.: Beacon House Inc.

Payne, B. K., Vuletic, H. A., & Brown-Iannuzzi, J. L. (2019). Historical roots of implicit bias in slavery. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 116 (24), 11693–11698. doi: 10.1073/pnas.1818816116

Schori-Eyal, N., Klar, Y., Roccas, S., McNeill, A. (2017). The Shadows of the Past: Effects of Historical Group Trauma on Current Intergroup Conflicts. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43 (4), 538–554.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

References

Brunner, M. (2011). Criticizing Collective Trauma: A Plea for a Fundamental Social Psychological Reflection of Traumatization Processes. In: Barrette, C.; Haylock, B. & Mortimer, D. (Eds.), *Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice*. (pp. 199–207). Oxford: Inter-Disciplinary Press. (in English)

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses. (in English)

DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published. (in English)

Дьренматт, Ф. (2019). *Vizit staroy damy* [The Visit of the Old Lady]. Moscow: Azbuka. (in Russian)

Gornostai, P. P. (2017). «Hibrydna» ideolohiia yak ob'ekt sotsialnoi patopsykholohii [«Hybrid» ideology as an object of social pathopsychology]. *Problemy politychnoi psykhologii* [Problems of political psychology], 5(19), 223–236. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a response form to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykhologii* [Problems of political psychology]. 8(22), 89–114. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27> (in Ukrainian)

Freud, S. *Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo «Ya»* [Masses Psychology and Analysis of the Ego]. Moscow: Azbuka. (in Russian)

Fromm, E. (2015). *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: AST. (in Russian)

Fromm, E. (2017). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* [The Anatomy of Human Destructiveness]. Moscow: AST. (in Russian)

Haney, C., Banks, W. C., & Zimbardo, P. G. (1973). A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30, 4–17. (in English)

Hester, L., (2015). Invisible Suffering: Practitioner Reflections on Peacebuilding Programs with Youth Exposed to Traumatic Stressors in Intergroup Conflict. *Electronic Theses and Dissertations*. Article 1030. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/1030>. (in English)

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 29 (1), 103–128. (in English)

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, Article 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>. (in English)

Kampenhout van D. (2012). *Slezy predkov. Zhertvy i presledovateli v kollektivnoy dushe* [The Tears of the Ancestors: Victims and Perpetrators in the Tribal Soul]. Moscow: Institute for Consulting and System Solutions. (in Russian)

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, Vol. 64, 256–267.

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley, 2007. (in English)

Lebon G. (2016). *Psikhologiya narodov i mass* [Psychology of peoples and masses]. Moscow: Academic Project. (in Russian)

Mattingly, D. (2019). No Novel for Ordinary Men? Representation of the Rank-and-File Perpetrators of the Holodomor in Ukrainian Novels. *Euxeinos: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 9, 12–39. Retrieved from <https://gce.unisg.ch/en/euxeinos/archive/27>. (in English)

Milgram, S. (2019). *Pokora avtorytetu. Pohliad eksperymentatora* [Obedience to Authority; An Experimental View]. Kharkiv: Family Leisure Club. (in Ukrainian)

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, N.Y.: Beacon House Inc. (in English)

Naor, Ya. (2005). *Teatr Holokosta* [The Theater of the Holocaust]. *Psichodrama i sovremennaya psihoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 15–30. (in Russian)

Reich, W. *Psikhologiya mass i fashizm* [The Mass Psychology of Fascism]. Moscow: AST. (in Russian)

Sighele, S. *Prestupnaya tolpa. Opyt kollektivnoy psikhologii* [The Criminal Crowd. Collective Psychology Experience]. Moscow: Academic Project. (in Russian)

Payne, B. K., Vuletich, H. A., & Brown-Iannuzzi J. L. (2019). Historical roots of implicit bias in slavery. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 116 (24), 11693–11698. doi: 10.1073/pnas.1818816116. (in English)

Schori-Eyal, N., Klar, Y., Roccas, S., & McNeill, A. (2017). The Shadows of the Past: Effects of Historical Group Trauma on Current Intergroup Conflicts. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43 (4), 538–554. (in English)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux. (in English)

УДК 32:159.9

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-69>

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук,

доцент, провідний науковий співробітник

лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-2113-0424

bolaz@ukr.net

САМО- І ВЗАЄМОДОПОМОГА В ОПАНУВАННІ ВЕТЕРАНАМИ ТА ВОЛОНТЕРАМИ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ СТРЕСОВИХ СТАНІВ У ПРОЦЕСІ ПОВЕРНЕННЯ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

Актуальність. Повернення ветеранів до мирного життя є важливою та складною проблемою для різних країн, які мають досвід участі у воєнних діях. В Україні ця проблема ускладнюється гібридним характером війни; необхідністю залучення до боротьби з російською агресією численної групи цивільних людей – волонтерів, зокрема значної кількості жінок, тощо.

Мета дослідження полягає у визначенні ефективності набуття ветеранами і волонтерами знань та умінь само- і взаємодопомоги в опануванні посттравматичних стресових станів засобами тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій, у відновленні їхнього психологічного благополуччя в процесі повернення до умов мирного життя.

Методи і методологія. До дослідження було залучено 20 учасників тренінгу взаємодопомоги: 8 чоловіків-ветеранів і 12 жінок-волонтерок, 10 з яких також є членами сімей ветеранів. Основними методами дослідження стали: включене спостереження, аналіз запитань та відповідей учасників, анкетування.

Результати. З'ясовано, що для певної частини учасників дослідження умови гібридних війни і миру, поширення коронавірусної інфекції є стимулами для особистісного зростання, проте для значної частини, навпаки, це чинники актуалізації посттравматичних стресових станів. Опитування учасників безпосередньо після завершення тренінгу показало досить високу самооцінку ефективності опанування ними представлених психотехнологій відновлення психологічного благополуччя в процесі повернення до мирного життя: 100% повідомили про опанування психотехнологій самодопомоги, 85% – технологій взаємодопомоги, 80% висловили бажання набути додаткові знання та вміння. Проте повторне опитування, у якому взяли участь 9 респондентів, засвідчило зменшення активності використання учасниками дослідження набутих умінь порівняно з даними першого заміру.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Визначено, що для трансформації набутих під час тренінгу умінь само- і взаємодопомоги у сталі практики щодо відновлення психологічного благополуччя доцільно формувати спільні групи взаємодопомоги учасників та учасниць тренінгу

Ключові слова: ветерани; волонтери; самодопомога; взаємодопомога; посттравматичні стресові стани, реадaptaція.

Borys P. Lazorenko

PhD in Philosophy, Associate Professor, Senior Researcher,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kiev, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
bolaz@ukr.net

**SELF AND MUTUAL ASSISTANCE IN THE MASTERING
OF VETERANS AND VOLUNTEERS THE POST-TRAUMATIC
STRESS STATES WHEN RETURNING TO A PEACEFUL LIFE**

Actuality. The return of veterans to a peaceful life is an important and difficult issue for various countries with experience in hostilities. In Ukraine, this problem is complicated by the hybrid nature of the war; the need to involve a large group of civilians – volunteers, including a significant number of women, in the adequate fight against Russian aggression – and so on.

The aim of the study is to determine the effectiveness of veterans and volunteers to acquire knowledge and skills of self-help and mutual assistance in coping with post-traumatic stress states by means of body-oriented and respiratory psychotechnologies in restoring their psychological well-being.

Methods and methodology. 20 participants of the mutual assistance training were studied: 8 men-veterans and 12 women-volunteers, 10 of whom are also members of veterans' families. The main research methods were: included observation, analysis of questions and answers of participants, questionnaires.

Results. It is noted that for some participants in the study of hybrid war and peace, the spread of coronavirus infection are stimuli for personal growth, but for a large part of them, on the contrary, they cause the actualization of post-traumatic stress. The survey of participants immediately after the training showed a high self-assessment of the effectiveness of mastering their psychotechnologies to restore psychological well-being when returning to a peaceful life: 100% reported mastering psychotechnologies self-help, 85% – mutual aid technologies, 80% expressed desire to gain additional knowledge and skills. However, the re-survey, in which only 9 participants took part, showed a decrease in the activity of the participants' use of acquired skills compared to the data of the first measurement.

Conclusions and prospects for further research. It is noted that in order to transform the skills acquired during the training of self-help and mutual assistance in

restoring psychological well-being into practice, it is necessary to form joint groups of mutual assistance of training participants.

Keywords: veterans; volunteers; selfand mutual assistance; post-traumatic stress, readaptation.

Постановка проблеми. Повернення ветеранів до мирного життя є важливою та складною проблемою для різних країн, які мають досвід участі у воєнних діях. Особливої складності цій проблемі надають: гібридність війни і миру, з якою має справу українське суспільство; необхідність залучення до боротьби з російською агресією численної групи цивільних людей – волонтерів, зокрема значної кількості жінок; а також пов'язаність значної кількості людей, які перебувають по різні боки від лінії воєнного протистояння, родинними стосунками. Багато хто з них, а це і ветерани, і волонтери, зазнали різного роду психотравматизації і потерпають наразі від її наслідків, зокрема переживають посттравматичні стресові стани. Значною мірою ускладнює повернення, реадaptaцію ветеранів та волонтерів до мирного життя те, що гібридна війна Росії проти України триває. За умови гібридності війни мир також набуває гібридного характеру. Під гібридністю в цьому контексті ми розуміємо неоднозначність, певну невизначеність ставлення керівництва країни і певних груп суспільства до країни-агресора, перебування у воєнному протистоянні і водночас підтримання торговельних та інших відносин з країною-агресором, поступки в різних сферах взаємовідносин з ним, толерантне ставлення до колабораціоністських потуг певних політиків і підконтрольних їм ЗМІ. Глибокий аналіз використання концепту гібридного миру в кремлівській стратегії гібридної війни провів, зокрема Віталій Портников (2018). В умовах гібридності війни, коли і мир теж набуває гібридного характеру, основні смисли супроводу трансформуються. Залежно від актуалізації ворожої агресії застійна, гібридна війна може переходити в гарячу фазу. У такій ситуації постає питання готовності ветеранів, які перебувають наразі в запасі чи резерві, повернутися на військову службу. У більш широкому сенсі супровід ветеранів передбачає формування у них психологічної гнучкості – здатності ефективно переключатися з однієї життєвої стратегії (готовності до мирної праці) на іншу (готовності до воєнного протистояння з агресором). Формування такої гнучкості пов'язане з опануванням посттравматичних стресових станів, удосконаленням власної адаптивності до зміни життєвої ситуації.

Іншим важливим чинником, який ускладнює реадaptaцію ветеранів і волонтерів до умов мирного життя, є поширення хвилі коронавірусної інфекції COVID-19 в Україні. Це зумовлює стресогенну ситуацію в суспільстві (Лазоренко, 2021) та актуалізує у ветеранів і

волонтерів посттравматичні стресові стани. Як показує досвід, для певної частини ветеранів і волонтерів умови гібридних війни і миру, поширення коронавірусної інфекції є стимулами для особистісного зростання, проте для значної частини, навпаки, це чинники деструктивного характеру, що активізують посттравматичні стресові стани.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сфері реадаптації ветеранів до мирного життя і зарубіжні, і вітчизняні науковці накопили значний дослідницький досвід. До вагомих зарубіжних напрацювань треба віднести, зокрема, висновки британських психологів. Вони наголошують на необхідності врахування в процесі реадаптації ветеранів до мирного життя особливостей співдружності військовослужбовців як певної інституціональної культури, яка відрізняється від цивільного населення (Farrand et al., 2019). Американські дослідники також звертають увагу на важливість використання досвіду спорідненості і належності до єдиної спільноти, набутого ветеранами під час виконання військових завдань, зокрема долання проблемних ситуацій (Kranke, Floersch, & Dobalian, 2019). Відповідно, опрацьовано та узагальнено досвід ветеранів щодо створення ефективних команд у сфері власного бізнесу на цих засадах (Team-Building Advice..., 2018).

Також зарубіжні дослідники визнають важливість використання методики взаємодопомоги «рівний – рівному», що дає змогу підтримувати психологічне благополуччя ветеранів у їхньому цивільному житті. Рекомендується готувати із числа ветеранів спеціально підготовлених радників – своєрідних фасилітаторів співпраці рівних, які мають відповідний досвід успішного переживання таких складних проблем, як опанування посттравматичних станів, наркозалежної та суїцидальної поведінки, і надають необхідну допомогу тим «рівним», хто її потребує, з позиції «того, хто там був» (Money et al., 2011). Такий досвід використання методики «рівний – рівному» для взаємодопомоги напрацьовано американськими колегами у сфері реадаптації молодих ветеранів до навчання в коледжах різних штатів країни. Вони, зокрема, розробили програму-порадник для ветеранів, що вступають до коледжів. Ця програма об'єднує ветеранів-вступників до коледжу з успішними однолітками – ветеранами-студентами, які виконують функцію радників (peer advisors), забезпечуючи підтримку ветеранів-вступників, допомагаючи їм долати проблеми, з якими ті стикаються в стінах коледжу чи поза ними. Запущена вебплатформа містить онлайнві навчальні модулі для нових радників і додаток, що дає змогу відстежувати роботу, яку виконують вступники (Peer Advisors, 2019).

Що ж до вітчизняного досвіду, то українські психологи мають тут вагомі здобутки. Перш за все згадаємо доробок Т. Титаренко (2020), яка,

спираючись на власну теорію посттравматичного життєтворення, розробила ґрунтовну концепцію соціально-психологічного супроводу комбатантів у їхньому поверненні до мирного життя. Колектив вітчизняних авторів обґрунтував концепцію соціально-психологічної підтримки адаптації ветеранів АТО на базі когнітивно-поведінкової моделі, запропонувавши, зокрема, програму супроводу ветеранів з рекомендаціями для ведучих груп щодо мотиваційних інтервенцій, стилю й форм роботи, тривалості і частоти занять тощо (Горбунова, Карачевський, Климчук, Нетлюх, & Романчук, 2016). Заслужовує також на увагу концептуальний доробок М. Дворник у галузі забезпечення психологічного благополуччя особистості при її переході від війни до миру (Dvornyk, 2021). Дослідниця, з огляду на поширення в сучасному світі електронних засобів, їхню особливу значущість в умовах карантинних обмежень та спираючись на відомі аналоги, опрацювала важливі модулі засобів дистанційної, електронної підтримки особистості та використання цих засобів для самодопомоги.

Методику «рівний – рівному» використовують для реадaptaції ветеранів до умов мирного життя в багатьох програмах та проєктах, які реалізуються в Україні державними та громадськими організаціями в роботі з ветеранами. Найбільшу ефективність ця методика демонструє під час проведення групових тренінгів і груп підтримки («Побратими», 2021).

Невирішені раніше частини загальної проблеми. З огляду на важливість проблеми реадaptaції ветеранів і волонтерів до умов мирного життя на базі зарубіжних і вітчизняних досліджень та практичних розробок створено низку технологій психологічної взаємодопомоги, перш за все на основі методики «рівний – рівному». Проте поза увагою досі залишаються питання взаємодопомоги, коли йдеться про опанування саме посттравматичних стресових станів. Також це зауваження стосується і досліджень самодопомоги. Тому вважаємо за доцільне, спираючись саме на методики само- і взаємодопомоги, приділити більше уваги розробленню та дослідженню ефективності опанування посттравматичних стресових станів, які переживає особистість в умовах гібридних війни і миру, вивченню стресогенного впливу на реадaptaцію ветеранів і волонтерів до мирного життя.

Під посттравматичними стресовими станами ми розуміємо психоемоційні та психосоматичні стани, які переживають особи внаслідок психотраumatизації – зіткнення зі смертоносними ситуаціями участі у воєнних діях, загибелі побратимів, втрати близьких людей чи високої імовірності таких втрат. Хоч ці стани і не досягають ступеня посттравматичного стресового розладу й особистість у різний спосіб відновлює загалом своє психологічне здоров'я, проте такі стани

внаслідок повторного їх переживання можуть набувати характеру ПТСР. Тому важливим аспектом супроводу таких осіб є опанування таких станів і профілактика їх рецидивів.

Співпрацюючи з волонтерами і ветеранами, здійснюючи їх супровід у процесі реабілітації після отриманих психотравм, ми звернули увагу на ефективність тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій в опрацюванні посттравматичних стресових станів. Тому й зосередили свою увагу наразі на дослідженні ефективності саме цих технологій.

Метою статті є визначення ефективності засвоєння ветеранами і волонтерами знань та умінь само- і взаємодопомоги в опануванні посттравматичних стресових станів та відновленні їхнього психологічного благополуччя в процесі повернення до умов мирного життя за допомогою засобів тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій. Щоб визначити ефективність засвоєння ветеранами і волонтерами зазначених знань та умінь, ми спільно з працівниками кафедри соціальної роботи Національного університету «Чернігівська політехніка» провели окремий тренінг, у якому взяли участь 20 осіб: 8 ветеранів і 12 жінок-волонтерів, 10 з яких також є членами сімей ветеранів. Тренінг проводився у м. Чернігові 7 грудня 2019 року за сприяння доцента Т. Шевцової в межах реалізації міжнародного проєкту «Норвегія-Україна» для ветеранів АТО/ООС, військовослужбовців та членів їхніх родин. Допомогу в проведенні практичних занять надавав психолог О. Ейгельсон.

Під час тренінгу опрацьовано такі питання: поняття про стрес з погляду тілесно зорієнтованої терапії; типові негативні психоемоційні і психосоматичні стани, неадекватність поведінки і як ознака, і як прояв стресу; «шкідливі звички» як індикатори і неадекватні способи опанування стресових і посттравматичних станів; технології тілесно зорієнтованої терапії і дихальні психотехнології, їхня роль як засобів само- і взаємодопомоги в усуненні посттравматичних стресових станів; способи визначення тілесних блоків стресового напруження в основних зонах тіла і технології його усунення; насильство, агресивність, приниження, насмішки, образи, звинувачення, зневага, зверхність, підозри тощо як прояви власних стресових станів і засоби стресування свого сімейного і дружнього оточення, руйнування його психологічного благополуччя; прийняття, повага, доброзичливість, спокій, довіра, надійність як базові психоемоційні стани позитивного спілкування і важливі засоби забезпечення й підтримки свого психологічного благополуччя і благополуччя своїх близьких, профілактики виснаження сімейного оточення.

Для опрацювання і практичного засвоєння зазначених технологій ми використовували парні і групові тренінгові вправи, рольові ігри, обмін ролями. Тривалість тренінгу становила три навчальні години. Основні цілі тренінгу такі: набуття знань та умінь визначення тілесних ознак стресового напруження; набуття навичок їх усунення; засвоєння технік позитивного спілкування з близьким оточенням.

Методика проведення практичних занять реалізовувалася в кілька етапів: ознайомче інформування про технологію; показ її дії ведучими заняття; формування пар і малих груп; опрацювання технік і технологій у малих групах, парах; корекція помилок; обговорення отриманих результатів. Важливою рекомендацією для учасників тренінгу щодо отримання більш якісних і сталих результатів було їх спрямування на виконання «домашнього завдання», а саме на подальше практикування запропонованих технік і технологій зі своїм близьким оточенням після проведення тренінгу.

Основними методами роботи, якими ми скористалися, досліджуючи набуті учасниками навички опанування запропонованих технологій, були: включене спостереження, співбесіди, аналіз запитань учасників та обговорення отриманих результатів, метод анкетування та аналіз відповідей учасників згідно з розробленою нами анкетною самооцінкою їхніх досягнень.

Щоб з'ясувати рівень засвоєння тренінгового матеріалу, ми двічі скористалися методом анкетування. Уперше – безпосередньо після закінчення тренінгу, вдруге – через півтора місяця після його проведення (щоб визначити сталість набутих учасниками умінь та навичок). Під час першого анкетування, як показали відповіді на питання анкети, 3-поміж ветеранів активну участь у тренінгу взяли 5 чоловіків. Серед жінок, членів сімей ветеранів активними були 4 особи з 10.

Відтак було проаналізовано основні здобутки учасників та учасниць тренінгу (табл. 1-5).

Таблиця 1

Показники самооцінки набуття учасниками тренінгу умінь усувати посттравматичне стресове напруження в основних зонах тіла

Зони стресового напруження	Ветерани чол.	Всього	Частка, %	Волонтерки жін.	Частка, %	Загал	Частка, %
голови, шиї і плечей	8	8	100	12	100	20/20	100
серця	8	8	100	10	83	18/20	90
тулуба	7	7	87	10	83	17/20	85

Таблиця 2

**Набуття знань та умінь застосовувати запропоновані технології
для самодопомоги**

Ветерани	Частка, %	Волонтерки	Частка, %	Загал	Частка, %
чол.		жін.			
8	100	12	100	20/20	100

Таблиця 3

**Набуття знань та умінь застосовувати запропоновані технології
для взаємодопомоги**

Ветерани	Частка, %	Волонтерки	Частка, %	Загал	Частка, %
чол.		жін.			
5	62,5	12	100	17/20	85

Таблиця 4

**Потреба в додаткових знаннях та вміннях щодо застосування
запропонованих технологій**

Ветерани	Частка, %	Волонтерки	Частка, %	Загал	Частка, %
чол.		жін.			
6	75	10	83	16/20	80

Таблиця 5

**Учасники, які вважають, що технології, які пропонувались
їм під час навчального тренінгу, є для них малоефективними**

Ветерани	Частка, %	Волонтерки	Частка, %	Загал	Частка, %
чол.		жін.			
1	12,5	0	0	1/20	5

На прохання «Будь ласка, назвіть декілька позицій, чим корисною була для вас участь у тренінгу» відгукнулися 7 ветеранів-чоловіків (87,5%). Зокрема, щодо корисності участі в тренінгу вони зазначали таке: «зняти напруження», «осмислення деяких проблем у спілкуванні», «розуміння принципів поведінки у спілкуванні з рідними і не тільки», «поняття про стрес, нові знання щодо зняття стресу», «техніки дихання», «ефективні технології спілкування в сім'ї та спілкування з начальством», «нові знання, ознайомлення з психотехніками і методами зняття стресових напружень», «спілкування і взаємодія з колективом», «подолання нових бар'єрів», «зумів прибрати стресове напруження в зоні живота», «можу розслабитись», » став більше довіряти людям».

Серед жінок-волонтерок відгукнулися на це прохання всі 12 осіб (100%). Вони зазначали таке: «було корисно ознайомитися із психотехнологіями тілесно зорієнтованої терапії та способами їх застосування», «відчуття одне одного, довіри, взаємодопомоги і підтримки», «(зможу)

використати на практиці здобуті знання для покращення відносин, удосконалити себе й знизити гостроту стресу», «переконалася, що позитивні дотики мають не тільки заспокійливий ефект зближення між людьми», «дізналась, як допомогти собі та іншим розслабитись, як спілкуватися для досягнення позитивного ефекту», «новий досвід згуртованості групи і групової динаміки», «довіра та позитивні емоції, набуття умінь і навичок, якими я зможу скористатися у своєму житті», «здобула знання щодо самодопомоги у випадку стресових ситуацій, щодо усунення напруження в стресових зонах тіла», «дістала уявлення про агресію і про те, як з нею боротись, про дихальні вправи; дістала поштовх для їх застосування на практиці», «здобула знання та вміння застосовувати запропоновані технології для самодопомоги, для допомоги близьким», «дуже корисна інформація про позитивне спілкування, сподобалися техніки розслаблення», «досягнення бажаного стану; зрозуміла для себе, на що треба звернути увагу і необхідність практикування».

Через півтора місяця після проведення тренінгу на наше прохання взяти участь у повторному анкетуванні щодо оцінки засвоєння набутих навичок відгукнулося 9 учасників: 1 ветеран і 8 волонтерок. (На жаль, одне з обмежень дослідження щодо отримання інформації – утруднений зворотний зв'язок із чоловіками-ветеранами). На питання «Чи практикуєте Ви після тренінгу методики само- і взаємодопомоги, які засвоїли в результаті участі у ньому?» ствердно відповіли 3 учасниці. Ми проаналізували результати їхньої самооцінки щодо засвоєння набутих під час тренінгу технологій через півтора місяця після його проведення (табл. 6).

Таблиця 6

Самооцінка засвоєння учасниками тренінгу психотехнологій зняття стресових станів у різних зонах тіла згідно з результатами повторного опитування (через півтора місяця після проведення тренінгу)

Зони стресового напруження	Ветерани	Всього	Частка, %	Волонтерки	Частка, %	Загал	Частка, %
	чол.			жін.			
голови, шиї і плечей	1	1	12,5	8	25	9/20	45
серця	-	-	-	5	41,7	5/20	25
тулуба	1	-	12,5	7	58,3	8/20	40

На питання «Чи навчились Ви використовувати засвоєні техніки, щоб усувати стресове напруження в різних зонах тіла своїх рідних і близьких та допомагати їм в опануванні негативних стресових станів?» ствердно відповіли 4 волонтерки (половина з числа тих, що взяли участь у повторному анкетуванні).

На питання «Чим корисною була для Вас участь у тренінгу?» ветеран відповів, що «поспілкувався з людьми, і в нього покращився настрій», а волонтерки зазначали такі здобутки: «засвоєння вже набутих і нових знань та навичок», «дуже корисно і пізнавально», «відкрила для себе методики і практикую їх у своєму житті», «зняття напруження», «людина сама собі може допомогти», «завдяки вправам навчилася знімати напруження в тілі», «опанувала нові техніки в роботі з ветеранами, здобула навички опанування негативних стресових станів за допомогою технік дихання», «нарешті звернула увагу на сигнали мого організму та усвідомила необхідність продовження пошуку причин і способів їх подолання».

Отже, можемо відмітити значну активність і результативність у засвоєнні психотехнологій само- і взаємодопомоги в результаті проведення тренінгу, але водночас спостерігаємо спад, особливо у чоловіків, щодо зворотного зв'язку через півтора місяця після його проведення. (Хоча й беремо до уваги згадане вище обмеження щодо отримання інформації від чоловіків). Серед жінок інтерес до запропонованих технологій і бажання застосовувати їх у подальшому виявилися значно вищими, ніж серед чоловіків. Проте згідно з результатами зворотного зв'язку рівень зацікавленості через півтора місяця після проведення тренінгу став у них удвічі нижчим, ніж безпосередньо після його закінчення. Це свідчить про необхідність етапу підтримки ветеранів і волонтерів після успішного засвоєння ними первинних знань та умінь само- і взаємодопомоги щодо опанування посттравматичних стресових станів засобами тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій, а також про доцільність організації груп взаємодопомоги для закріплення набутих умінь та формування на цій основі навичок і сталих практик їх використання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З'ясовано, що для певної частини ветеранів і волонтерів умови гібридних війни і миру, поширення коронавірусної інфекції є стимулом для особистісного зростання, тоді як у значної частини вони, навпаки, посилюють деструктивний характер посттравматичних стресових станів. Дослідження використання тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій як засобів опанування деструктивного впливу чинників гібридної війни та успішного повернення ветеранів і волонтерів до мирного життя показало зацікавленість досліджуваних цими технологіями і здатність ветеранів та волонтерів до їх набуття, а також досить високу самооцінку ефективності їх засвоєння. Про це свідчать результати зворотного зв'язку з учасниками тренінгу безпосередньо після його проведення. Більшість учасників тренінгу, як чоловіків, так і жінок, визнавали важливість здобутих у

процесі опанування цих технологій знань та умінь як засобів само- і взаємодопомоги. Як показали результати зворотного зв'язку від учасників тренінгу через півтора місяця після його проведення, у частини жінок – дружин та волонтерок – підвищилися мотивація та інтерес до засвоєння способів само- і взаємодопомоги в опануванні посттравматичних стресових станів. (На жаль, у повторному опитуванні через об'єктивні причини, зокрема утруднений доступ до чоловіків-ветеранів, взяло участь значно менше учасників, ніж у проведенні тренінгу). Отже, відповідно до результатів повторного опитування за анкетною зворотною зв'язку жінки-волонтерки підтвердили практичне використання психотехнологій, опанованих ними під час тренінгу, однак виявлено і тенденцію зменшення такої активності та зацікавленості у використанні набутих умінь (порівняно з результатами опитування учасників тренінгу безпосередньо після його проведення).

У зв'язку із цим можемо зробити висновати, що закріплення здобутих під час тренінгу знань та умінь, а відтак перетворення їх у сталі навички і практики потребує запровадження етапу підтримки ветеранів і волонтерів в опануванні ними посттравматичних стресових станів засобами тілесно зорієнтованих і дихальних психотехнологій, а також формування спільних груп взаємодопомоги учасників та учасниць тренінгу. Перспективними, на наш погляд, є дослідження ефективності таких груп взаємодопомоги щодо успішності відновлення психологічного благополуччя ветеранів і волонтерів у процесі повернення їх до мирного життя.

Список використаних джерел

Горбунова, В. В., Карачевський, А. Б., Климчук, В. О., Нетлюх, Г. С., & Романчук, О. І. (2016). *Соціально-психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО: посібник для ведучих груп*. Львів: Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету.

Громадська організація «Побратими» (2021). *Соціальна адаптація ветеранів за принципом «рівний рівному»*. Взято з <https://pobratymy.org.ua>.

Лазоренко, Б. П. (2020). Психотравматичні чинники ураження особистості в умовах надзвичайної ситуації в Україні: стратегії упередження коронавірусного синдрому. В *Особистість у життєвих ситуаціях: світові тенденції та національні особливості. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), 22 травня 2020 р., КНУ імені Тараса Шевченка* (с. 66–69). Київ: Ліра-К.

Портников, В. (2018). Україна і «гібридний мир» Путіна як пастка Кремля. Взято з <https://www.radiosvoboda.org/a/28973563.html>

Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Dvornyk, M. S. (2021). Smartphone applications usage in conditions of population's psychotraumatization. *Information Technologies and Learning Tools*, №5 (85). doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v85i5>

Farrand, P., Mullan, E., Rayson, K., Engelbrecht, A., Mead, K., & Greenberg, N. (2019). Adapting CBT to treat depression in Armed Forces Veterans: qualitative study. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 47(5), 530–540. doi: 10.1017/S1352465819000171.

Kranke, D., Floersch, J., & Dobalian, A. (2019). Identifying aspects of sameness to promote veteran reintegration with civilians: evidence and implications for military social work. *Health & social work*, 44(1), 61–64.

Money, N., Moore, M., Brown, D., Kasper, K., Roeder, J., Bartone, P., & Bates, M. (2011). Best practices identified for peer support programs. *Defense Centers of Excellence for Psychological Health and Traumatic Brain Injury*. Retrieved from <https://bit.ly/3mKNO7N>.

Peer Advising Environmental Design – University of Colorado (2019). Retrieved from <https://www.colorado.edu/envd/current-students/first-year-experience/peer-advising>

Team-Building Advice From the Veterans Who Built WeWork, Salesforce, Walmart, and FedEx. *Most advice from military veteran CEOs follows the same theme: Build strong teams*. (2018). Retrieved from <https://www.inc.com/elizabeth-gore/5-great-team-building-lessons-from-military-veterans-who-became-successful-entrepreneurs.html>

References

Dvornyk, M. (2021). Smartphone applications usage in conditions of population's psychotraumatization. *Information Technologies and Learning Tools*. doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v85i5> 2021 №5 (85). (in English)

Farrand, P., Mullan, E., Rayson, K., Engelbrecht, A., Mead, K. & Greenberg, N. (2019). Adapting CBT to treat depression in Armed Forces Veterans: qualitative study. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 47(5), 530–540. doi: 10.1017/S1352465819000171. (in English)

Horbunova, V. V., Karachevskiy, A.B ., Klymchuk, V. O., Netliukh, H. S., & Romanchuk, O. I. (2016). *Sotsialno-psykholohichna pidtrymka adaptatsii veteranivATO: posibnyk dlia veduchykh hhrup*. Lviv: Instytut psykhichnoho zdorovia Ukrainskoho katolytskoho universytetu. (in Ukrainian)

Hromadska orhanizatsiia «Pobratymy» (2021). *Sotsialna adaptatsiia veteraniv za pryntsyptom «rivnyi rivnomu»*. Retrieved from <https://pobratymy.org.ua>. (in Ukrainian)

Kranke, D., Floersch, J., & Dobalian, A. (2019). Identifying aspects of sameness to promote veteran reintegration with civilians: evidence and implications for military social work. *Health & social work*, 44(1), 61–64. (in English)

Lazorenko, B. P. (2020). *Psykhotravmatychni chynnyky urazhennia osobystosti v umovakh nadzvychainoi sytuatsii v Ukraini: stratehii uperedzhennia koronavirusnoho*

syndromu. In *Osobystist u zhyttievkykh sytuatsiiakh: svitovi tendentsii ta natsionalni osoblyvosti. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (z mizhnarodnoiu uchastiu) 22 travnia 2020 r., m. Kyiv, KNU imeni Tarasa Shevchenka* (p. 66–69). Kyiv: Lira-K. (in Ukrainian)

Money, N., Moore, M., Brown, D., Kasper, K., Roeder, J., Bartone, P., & Bates, M. (2011). Best practices identified for peer support programs. *Defense Centers of Excellence for Psychological Health and Traumatic Brain Injury*. Retrieved from <https://bit.ly/3mKNO7N>. (in English)

Peer Advising Environmental Design – University of Colorado (2019). Retrieved from <https://www.colorado.edu/envd/current-students/first-year-experience/peer-advising> (in English)

Portnykov, V. (2018). Ukraina i «hibrydniy myr» Putina yak pastka Kremlia. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28973563.html> (in Ukrainian)

Team-Building Advice From the Veterans Who Built We Work, Salesforce, Walmart, and Fed Ex. *Most advice from military veteran CEOs follows the same theme: Build strong teams*. (2018). Retrieved from: <https://www.inc.com/elizabeth-gore/5-great-team-building-lessons-from-military-veterans-who-became-successful-entrepreneurs.html> (in English)

Tytarenko, T. M. (2020). *Postravmatychnе zhyttietvorennia: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

УДК 159.96-316.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-70>

Василець Катерина Віталіївна

здобувач ступеня PhD,

Інститут соціальної і політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-6670-089X

k.v.vasilets@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Актуальність. Надзвичайні ситуації значною мірою впливають на психологічний стан населення. Останнім часом спостерігається зростання кількості надзвичайних ситуацій, що спонукає науковців різних галузей до удосконалення способів формування психологічної готовності населення та представників спеціалізованих служб. Моральна сторона сприйняття надзвичайних ситуацій є малодослідженою, хоча, поза сумнівом, істотно впливає на оцінку ситуації та процес її опанування. Моральна свідомість формується під впливом життєвого досвіду і продукує в кожній людині власну систему цінностей та переконань. Незважаючи на те, що більшість моральних норм і принципів є спільними для всього суспільства, кожна людина інтерпретує їх у зручний і зрозумілий для себе спосіб. Це пояснює той факт, що моральна свідомість кожної людини як регулятор поведінки проявляється по-різному. З цього погляду вивчення моральної свідомості в умовах надзвичайних ситуацій стає актуальним науковим завданням.

Метою статті є презентація висновків теоретичного аналізу наукового доробку з проблеми дослідження моральної свідомості та психологічної готовності особистості як взаємопов'язаних компонентів, що впливають на поведінку особистості в умовах надзвичайних ситуацій.

У результаті огляду наукових джерел встановлено, що моральна свідомість впливає на формування психологічної готовності та вибір стратегії поведінки в умовах надзвичайних ситуацій. Моральна свідомість як регулятор поведінки розглядається в межах теорії моральних основ, що є новим напрямом досліджень у вітчизняній психологічній науці. Вибір напрямку дослідження зазначеного феномену обґрунтовується тим, що теорія моральних основ розкриває природу моральної регуляції під новим кутом зору.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження пов'язані з представленням і розкриттям нового підходу до розуміння моральної свідомості та її компонентів. Ця проблематика потребує емпіричного дослідження відповідно до виокремлених компонентів моральної свідомості. Отримані результати можуть бути використані під час розроблення програм та методичних

рекомендацій щодо розвитку психологічної готовності громадян і працівників спеціалізованих служб, а також у межах подальших досліджень у психології опанування.

Ключові слова: моральна свідомість; психологічна готовність; морально-психологічний стан; теорія моральних основ.

Kateryna V. Vasylets,

PhD candidate, Institute of Social and Political Psychology,

NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID 0000-0002-6670-089X

k.v.vasilets@gmail.com

PECULIARITIES OF MORAL CONSCIOUSNESS IN EMERGENCY SITUATIONS

Relevance of the article. Emergencies have a significant impact on the psychological state of the population. In recent years, there has been an increase in emergencies, which prompts researchers from various areas to improve the ways of forming the psychological preparedness of the population and representatives of specialized services. The moral side of the emergencies' perception is poorly researched, although undoubtedly it has an important impact on assessing the situation and the process of its mastering. Moral consciousness is being formed under life experience impact and forms up each person's own system of values and beliefs. Although most moral norms and principles are common to all society, each person interprets them in a way that is convenient and understandable to him or her. This explains the fact that each person's moral consciousness as a behavior regulator manifests itself differently. From this point of view, the study of moral consciousness in emergencies is an urgent scientific task.

The article **aims** to present the theoretical analysis findings of scientific heritage on studying moral consciousness and psychological preparedness of personality as interrelated components influencing the behavior of the individual in emergencies.

The review of research reference material **revealed** that moral consciousness has an impact on the formation of psychological readiness and the choice of behavior strategy in emergencies. Moral consciousness as a behavior regulator is considered within the theory of moral foundations, which is a new research area in Ukrainian science. The choice of research of the mentioned phenomenon is justified by the fact that the theory of moral foundations reveals the nature of moral regulation from a new point of view.

Prospects for the practical application of the research results are associated with the presentation and disclosure of a new approach to the understanding of moral consciousness and its components. This problem requires empirical research in accordance with the highlighted components of moral consciousness. The results obtained can be used to elaborate methodological recommendations and programs for the development of psychological readiness of citizens and employees of specialized services, as well as for further research in the psychology of mastering.

Keywords: moral consciousness; psychological readiness; moral psychological state; theory of moral foundations; emergency.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток українського суспільства пов'язаний з побудовою гуманного і демократичного суспільства. Цьому процесові сприяють державні програми морального розвитку і наукові дослідження цієї проблематики. Проте особливості моральної свідомості як регулятора поведінки в умовах надзвичайних ситуацій (НС) є наразі малодослідженими.

Моральна свідомість особистості в умовах НС тісно пов'язана з її психологічною готовністю. Дослідження психологічної готовності особистості до надзвичайних ситуацій зосереджується на вивченні способів реагування на такі ситуації та подолання стресу, що виникає як наслідок переживання НС. Також значна увага приділяється вивченню ПТСР і наданню психологічної допомоги постраждалим унаслідок НС. Усі ці аспекти є дуже важливими для формування психологічної готовності до НС у населення і працівників спеціалізованих служб, проте моральні орієнтири сприймання таких ситуацій та їхній вплив на обрання способів поведінки у вітчизняній психологічній науці досі належним чином не висвітлювалися. Це й визначає актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження моральної свідомості наразі досить широко представлені в зарубіжній та українській психології. У зарубіжній психології концепції формування моральної свідомості та її особливості висвітлюються в роботах Л. Кольберга (1977), О. Веселової (2015), А. Хвостова (2001) та ін. Серед вітчизняних науковців моральну свідомість та окремі її компоненти досліджували І. Бех (2008), І. Булах (2019), Р. Павелків (2018) та ін. Проблема психологічної готовності до НС досить широко представлена в науковій літературі. Дослідники зосереджують свою увагу на вивченні загальних особливостей психологічної готовності до дій у НС (Духневич, 2021; Фурманець, 2006) та питаннях формування психологічної готовності у працівників ДСНС і військовослужбовців (Поканевич, 2020; Приходько, 2019). Хоча проблема моральної свідомості в умовах НС не привертала поки що особливої уваги українських дослідників, є низка робіт, що висвітлюють важливість вивчення морально-психологічного стану особистості в кризових ситуаціях і під час підготовки особового складу працівників спеціалізованих служб (Алещенко, 2018; Мась, 2017; Приходько, 2018).

У роботах зарубіжних дослідників сьогодні активно висвітлюється роль моральної свідомості в умовах НС, зокрема розглядається вплив пандемії COVID-19 на загальний психологічний стан населення (Delgado,

2021; Rushton, 2021). Ще одним аспектом, що підтверджує важливість моральної свідомості в оцінюванні власної поведінки під час НС, є напрацювання науковців у межах теорії моральних основ (Graham, & Haidt, 2013).

Метою статті є теоретичний огляд наукового доробку та висвітлення на цій основі особливостей моральної свідомості в умовах надзвичайних ситуацій та її впливу на загальний морально-психологічний стан особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній літературі досі немає однозначного трактування поняття «моральна свідомість». Деякі дослідники наголошують на тому, що моральна свідомість – це культурологічний і психологічний феномен людського буття, інші ж визначають моральну свідомість як процес відображення морального аспекту суспільних подій (Бондаревська, 2011, Павелків, 2018). Незалежно від тлумачення цього феномену беззаперечним залишається той факт, що моральна свідомість є регулятором поведінки особистості і формується на основі засвоєних нею моральних норм та правил. Відмітною особливістю моральної свідомості визнається здатність особистості здійснювати вільний і відповідальний вибір власних вчинків, піддавати їх аналізу та оцінці з позицій «добре – погано» і «правильно – неправильно». Моральна свідомість як регулятор поведінки активно впливає на сприйняття та осмислення особистістю надзвичайних ситуацій. Саме рівень моральної свідомості є підґрунтям формування морально-психологічного стану населення та готовності до дій в умовах НС. Цілком обґрунтованим є інтерес дослідників до згаданих вище феноменів у контексті професійної підготовки працівників спеціалізованих служб. Однак надзвичайні ситуації впливають на всі верстви населення незалежно від віку, статі та професійної підготовки, що також важливо враховувати, коли йдеться про формування готовності громадян до дій у НС.

Щоб визначити місце та роль моральної свідомості в умовах надзвичайних ситуацій, доцільно спочатку розкрити зміст морально-психологічного стану і психологічної готовності, які з нею тісно пов'язані.

Складність трактування морально-психологічного стану (МПС) пояснюється тим, що його визначення в наукових джерелах і нормативних документах дається лише в контексті вивчення цього явища військовослужбовцями. Проте, на нашу думку, доцільно розширити розуміння цього поняття, адже морально-психологічний стан громадян є не менш важливим фактором формування готовності до дій в умовах НС. У цьому контексті досить влучним видається визначення МПС, яке

представив О.Ілляк. Під МПС він пропонує розуміти сукупність душевних переживань, які генеруються на чуттєвому рівні психіки людини в процесі взаємодії з об'єктивною дійсністю та усвідомлення особистісних якостей і які через систему психологічного захисту активно впливають на психічне здоров'я та проявляються в моральній діяльності (Ілляк, 2010, с. 83). У структурі МПС виокремлюють три компоненти: морально-етичний, професійний та психологічний. Найбільшою мірою моральна свідомість впливає на морально-етичний компонент, адже він проявляється через світогляд особистості, своєрідність реагування на моральні й етичні аспекти подій та обставин відповідно до сформованих моральних переконань і цінностей.

Моральна свідомість впливає і на психологічну готовність до НС. Проблема психологічної готовності до НС є актуальним напрямом наукових досліджень, що пояснюється тим, що сучасне суспільство, незважаючи на шалені темпи технологічного розвитку, є дуже вразливим перед «обличчям» катастроф і часто буває не готовим до них. Проблематика психологічної готовності знайшла своє відображення в теоретичному і практичному доробку науковців щодо професійної підготовки в особливих, напружених умовах (Поканевич, 2020, Фурманець, 2007). Загалом, психологічну готовність до НС можна трактувати як сукупність особистісних якостей, які забезпечують адекватне реагування на різні ситуативні зміни, враховуючи набутий раніше досвід, опановуючи при цьому особисті емоційні реакції та бажання (Бондаренко, & Сергієнко, 2014; Духневич, 2021). Взаємозв'язок психологічної готовності і моральної свідомості яскраво відбивається в процесі оцінювання НС. Процес обрання стратегії поведінки в момент НС обмежений у часі, тому людина має швидко оцінити ситуацію та зробити вибір на користь певних дій з огляду на власну систему ціннісних орієнтацій, моральних переконань та соціальних норм. Часто перешкодою у прийнятті рішення стає необхідність порушити моральні норми та правила, що супроводжується страхом смерті, звинувачень з боку оточення, отримання різного роду травм.

Взаємозв'язок моральної свідомості з МПС і психологічною готовністю до НС дає підстави стверджувати, що її роль в умовах НС потребує більш глибокого вивчення, адже процес опанування таких ситуацій не відбувається без залучення моральної сфери особистості. Залучення моральної свідомості під час НС відбувається не одразу, що пояснюється раптовістю настання ситуації та сильним емоційним потрясінням. Нехтування моральним підґрунтям у своїх діях на початку НС часто дає людині змогу зберегти власне життя, адже після мобілізації

всіх особистісних ресурсів її поведінка починає оцінюватися в категоріях «добре-погано» і «правильно-неправильно».

Роль моральної свідомості як регулятора поведінки в умовах НС можна розкрити за допомогою *теорії моральних основ* (ТМО), яку запропонували у 2004 році психологи Дж. Хайдт і Дж. Грехем. ТМО є відносно новим напрямом дослідження моральної сфери особистості, оскільки розкриває природу моралі не на основі умовних визначень, які було запозичено з філософії, а на основі дослідження та аналізу фактів, пов'язаних з моральною регуляцією поведінки особистості. Мораль у межах ТМО розглядається як система способів і критеріїв оцінки дій особистості як правильних або неправильних (Graham, 2011). Одним із вихідних положень ТМО стала соціально-інтуїтивна модель моралі, відповідно до якої моральні рішення (первинні) приймаються здебільшого на основі автоматичної, інтуїтивної, емоційної оцінки (*moral intuition*), а подальші (вторинні) моральні судження слугують для раціонального пояснення вже прийнятого рішення (Haidt, & Bjorklund, 2008). За такої умови вторинні моральні судження виконують соціальну функцію, пов'язану з потребою пояснити іншим людям зроблені оцінки та прийняті рішення. Поняття «моральні основи» (*moral foundations*) використовується для позначення загальних, базових механізмів та критеріїв (основ) моральної оцінки різних подій та вчинків. Набір таких моральних основ розширює можливості для характеристики моральної сфери особистості. На основі теоретичного аналізу та узагальнення емпіричних даних авторами ТМО виокремлено шість моральних основ (Graham, & Haidt, 2013):

1) турбота (*Harm*) – схвалення турботи про близьких, про слабких і беззахисних, заборона на заподіяння емоційної та фізичної шкоди;

2) справедливість (*Fairness*) – справедливе, неупереджене ставлення, рівність, честь;

3) група (*Ingroup*) – відданість інтересам групи, нетерпимість до зради;

4) авторитет (*Authority*) – дотримання традицій, загальних правил, повага до влади, дотримання ієрархії;

5) чистота (*Purity*) – засудження огидних, ганебних учинків, розбещеності, схвалення чистоти думок і шанування святинь;

6) свобода (*Freedom*) – прагнення відстоювати власну позицію та власні погляди.

Перші дві моральні основи (турбота і справедливість) зосереджені переважно навколо індивідуальних відносин людей, тому їх об'єднують в індивідуалізовані моральні основи, або «етику автономії» (*ethics of autonomy*). Інші моральні основи загалом стосуються відносин між

людиною й оточенням та спонукають до згуртованості навколо лідера, загальних цінностей та святих, тому їх називають моральними основами згуртування, або «етикою співтовариства» (*ethics of community*) (Graham, & Haidt, 2013).

Відповідно до ТМО особливості моральної свідомості в умовах НС будуть проявлятися в оцінці можливих стратегій поведінки з позицій «правильно-неправильно», а також у пошуку аргументів на користь прийнятого рішення задля пояснення його оточенню. Як зазначалося вище, у момент настання НС поведінка людини не має морального підґрунтя, але попередня оцінка ситуації відбувається з урахуванням моральних основ. Людина більш тривало та інтенсивно реагує на соціальні (антропогенні) НС, де наявний людських фактор, ніж на природні катастрофи. Наслідки природних НС украй рідко супроводжуються почуттям провини, але у випадку антропогенних НС зазвичай мають місце прояви почуття провини, люті і т. ін. Зазначені особливості пояснюються особливостями сприйняття самої НС з урахуванням моральних основ та особистих емоцій. Після залучення моральної свідомості моральну оцінку отримує не тільки ситуація, а й поведінка людини.

Розгляньмо спочатку оцінку можливих стратегій поведінки з позицій «етики автономії». Людина починає обирати між категоріями «турботи-шкоди» і «справедливості-обману». У категорії «турбота-шкода» постає вибір між діями задля збереження власного життя і діями, які можуть спричинити фізичні ушкодження, але врятують інших людей. Категорія «справедливості-обману» передбачає вибір між діями, які дають змогу зберегти власну гідність та честь, і діями, які потребують додатково виправдання перед оточенням. У момент вибору на користь одного з векторів поведінки людина потрапляє в ситуацію морального конфлікту. Оцінка всіх можливих наслідків власного вибору обмежена в часі, тому що реагувати потрібно миттєво, що значно погіршує емоційний стан людини. На її дії також впливають особистісні якості, такі як толерантність, альтруїзм, екзистенційна відповідальність. Людина намагається вчинити «правильно», щоб не відчувати мук совісті в подальшому. У деяких випадках під час НС вона керується виключно моральними основами категорії «етики автономії», що пояснюється пріоритетними інтуїтивними відчуттями, як потрібно вчинити. У контексті формування психологічної готовності важливу роль відіграють також моральні основи категорії «етики співтовариства». Ця категорія відображає сформованість системи моральних переконань, соціальну зрілість та просоціальність особистості. Керуючись моральними основами категорії «етики співтовариства», людина прагне вчинити правильно з позиції соціальних настановлень та соціальної бажаності.

Регуляція поведінки в такому випадку спрямована на уникнення осуду з боку суспільства та відповідності всім моральним і культурним нормам. Співвідношення всіх зазначених вище моральних основ і визначає особливості поведінки під час НС.

Варто зазначити, що моральні основи, виокремлені в межах ТМО, охоплюють увесь спектр загальноприйнятих моральних норм та правил, хоч автори теорії не виключають можливості виокремлення нових основ у подальшому. Проте подальшого уточнення потребує питання відображення цих моральних основ у моральній свідомості особистості. Проаналізувавши науковий доробок, де розглядається теорія моральних основ, ми виокремили компоненти моральної свідомості, які дають змогу відобразити розуміння, засвоєння людиною зазначених моральних основ та її ставлення до них. Моральна свідомість у нашому дослідженні представлена чотирма компонентами: регулятивним, особистісним, соціальним і ставленим. Зазначені компоненти перебувають у тісній взаємодії і дають змогу, враховуючи засвоєні моральні основи та життєвий досвід, виокремлювати можливі стратегії поведінки з подальшою їх оцінкою. В умовах НС інколи доводиться виходити за межі загальноприйнятих моральних норм. Такий «вихід» вимагає від людини чіткого усвідомлення власних можливостей та обов'язків. Це стає першочерговим завданням під час підготовки працівників спеціалізованих служб та надання допомоги постраждалим. У процесі формування готовності до НС особа має навчитися виходити за межі моральних основ, які унеможливають виконання своїх обов'язків. Оцінку НС і вибір стратегії поведінки за участю моральної свідомості представлено на рисунку.

Представлена модель дає змогу розкрити особливості моральної поведінки людини в умовах НС. З огляду на результати теоретичного аналізу і представлену модель впливу моральної свідомості на оцінку НС та вибір стратегій поведінки не залишається сумнівів, що моральна свідомість потребує подальшого вивчення в контексті НС, адже це дасть змогу застосовувати отримані результати в процесі формування психологічної готовності до НС.

Висновки. Отже, готовність громадян до надзвичайних ситуацій та їхній морально-психологічний стан є важливим запитом сучасного суспільства, адже сьогоднішня вщерть наповнена надзвичайними ситуаціями. Предметом нашої уваги стала моральна свідомість та її прояв в умовах НС. Неможливість уникнути моральної оцінки ситуації та поведінки в умовах НС дає підстави стверджувати, що врахування особливостей моральної свідомості в умовах НС є важливою умовою для удосконалення процесу формування психологічної готовності особис-

тості та покращення її морально-психологічного стану в умовах НС. З огляду на те, що кожна людина по-різному розуміє моральні основи та формує індивідуальне ставлення до них, виникає потреба в більш детальному вивченні цих особливостей. Теоретичний аналіз наукових джерел дав змогу виокремити та представити новий напрям у дослідженні моральної сфери особистості. Теорія моральних основ широко використовується в зарубіжних наукових дослідженнях. Для української науки це новий напрям, що становить значний дослідницький інтерес.

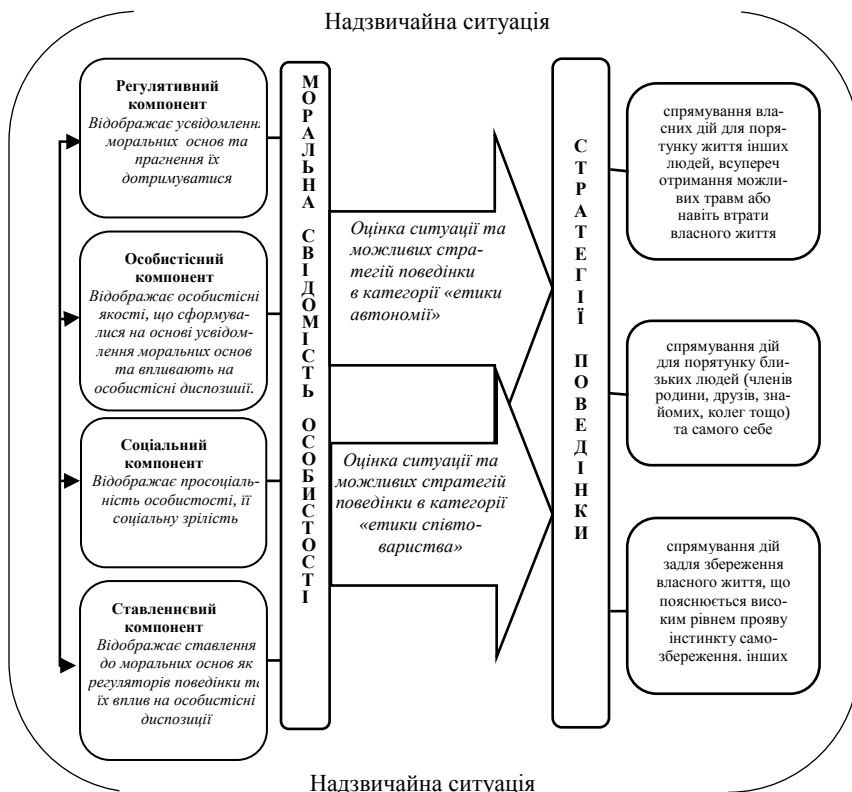

Рис. Модель впливу моральної свідомості на оцінку НС і вибір стратегій поведінки

Перспективи подальших розвідок убачаємо в більш глибокому аналізі теорії моральних основ та емпіричному дослідженні моральної свідомості в межах цього підходу. Виокремлення типів моральної свідомості та подальша їх специфікація поглиблюють також розуміння моральної свідомості.

Список використаних джерел

Алещенко, В. І. (2018). Методичні підходи до аналізу, оцінювання та прогнозування морально-психологічного стану особового складу. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки*, 3(40), 6–10. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2018_3_3

Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості: у 2-х. кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Київ: Либідь.

Бондаревская, Е. В. (2001). Смыслы и стратегии личностно-ориентированного воспитания. *Педагогика*, 1, 17–24.

Булах, І. С. (2019). Психологічні механізми особистісного зростання підлітків. *Проблеми сучасної психології*, 8, 104–114

Веселова, Е. К. (2015). Практические занятия в рамках программ духовно-нравственного воспитания в вузе. Методические материалы. *Образовательные технологии*, 1, 89–117.

Духневич, В. М. (2021). Готовність громади до викликів надзвичайної ситуації: психологічний ракурс. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47 (50), 151–159. DOI: 10.33120/ssj.vi47(50).219

Ілляк, О. О. (2010). Методика оцінювання та прогнозування психологічних втрат і психологічної безпеки військовослужбовців на основі їх морального духу та морально-психологічного стану. *Честь і закон*, 4, 82–93. DOI: 10.33405/2078-7480/2010/0/4/145002

Мась, Н. М. (2017). Методика оцінки морально-психологічного стану особового складу ЗСУ в особливий період. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки*, 2 (37), 31–34.

Павелків, Р. В. (2018). Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи*, 11, 5–10.

Поканевич, О., (2020). Формування психологічної готовності до професійної діяльності у майбутніх пожежників-рятувальників. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки*, 12(1), 250–265.

Приходько, І. І., & Лиман, А. А. (2019). Сприйняття ситуацій ризику військовослужбовцями Національної гвардії України та психологічна готовність до них. *Честь і Закон*, 3(70), 105–113. DOI: 10.33405/2078-7480/2019/3/70/190044

Приходько, І. І., Волошко, С. А., & Гунбін, К. Ю. (2018). Теоретичні аспекти оцінювання морально-психологічного стану військовослужбовців Національної гвардії України. *Чесць і закон*, (2), 89–96. DOI: 10.33405/2078-7480/2018/2/65/139232

Сергієнко, Ю., Бондаренко, В., & Решко, С. (2014). Педагогічні особливості навчання майбутніх правоохоронців ефективної діяльності в умовах зіткнення з озброєним супротивником. *Молодіжний науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Фізичне виховання і спорт*, (16), 70–74.

Тверезовська, Н. Т. Вплив надзвичайних ситуацій на психологічний стан людини. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*, 3(11 (3)), 75–83. doi: 10.31548/hspedagog2020.03.075

Фурманець, Б. І. (2007). Психологічна готовність до дій в надзвичайних ситуаціях. Взято з <http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol1/31.pdf>.

Хвостов, А., & Иванова, А. (2001). Моральное сознание молодежи России (на материале исследования молодежи Москвы и Кубани). *Развитие личности*, 2, 78–111.

Delgado, J., Siow, S., de Groot, J., McLane, B., & Hedlin, M. (2021). Towards collective moral resilience: the potential of communities of practice during the COVID-19 pandemic and beyond. *Journal of Medical Ethics*, 47(6), 374–382. doi: 10.1136/medethics-2020-106764

Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., & Wojcik, S. (2013). Moral foundations theory: The pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in experimental social psychology*, 47, 55–130. doi: 10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4

Graham, J., Nosek, B.A., Haidt, J., Iyer, R., & Koleva, S. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of personality and social psychology*, 101(2), 366–385. doi: 10.1037/a0021847

Haidt, J., & Bjorklund, F. (2008). Social intuitionists answer six questions about morality. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=855164

Kohlberg, L., & Hersh, R. H. (1977). Moral development: A review of the theory. *Theory into practice*, 16(2), 53–59. doi: 10.1080/00405847709542675

Rushton, C. H., Thomas, T. A., Antonsdottir, I. M., Nelson, K. E., Boyce, D., Vioral, A., ... & Hanson, G. C. (2021). Moral Injury and Moral Resilience in Health Care Workers during COVID-19 Pandemic. *Journal of Palliative Medicine*. doi: 10.1089/jpm.2021.0076

References

Aleshchenko, V. I. (2018). Metodychni pidkhody do analizu, otsiniuvannia ta prohnouzuvannia moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu [Methodical approaches to the analysis, assessment and forecasting of the moral and psychological state of the personnel]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni*

T. Shevchenka. *Seriia: Viiskovo-spetsialni nauky* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Military Special Sciences], 3(40), 6–10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2018_3_3 (in Ukrainian)

Bekh, I. D. (2008) *Vykhovannia osobystosti: U 2 kn. Kn. 1: Osobystisno-orientovnyi pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady* [Education of personality in 2 books. Book 1 Personality-oriented approach: theoretical and technological principles]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Bondarevskaiia, E. V. (2001). Smysly i strategii lichnostno-orientirovannogo vospitaniia [Meanings and strategies of personality-oriented education.]. *Pedagogika* [Pedagogy], 1, 17–24. (in Russian)

Bulakh, I. S. (2019) Psyholohichni mehanizmy osobystisnoho zrostantia pidlitkiv [Psychological mechanisms of personal growth of adolescents]. *Problemy suchasnoi pskyholohii* [Problems of modern psychology], 8, 104–114. (in Ukrainian)

Delgado, J., Siow, S., de Groot, J., McLane, B., & Hedlin, M. (2021). Towards collective moral resilience: the potential of communities of practice during the COVID-19 pandemic and beyond. *Journal of Medical Ethics*, 47(6), 374–382. doi: 10.1136/medethics-2020-106764 (in English)

Dukhnevych V. M. (2021). Hotovnist hromady do vyklykiv nadzvychainoi sytuatsii: psykholohichniy rakurs [Community readiness for the challenges of an emergency: a psychological perspective]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, (47 (50), 151–159. doi: 10.33120/ssj.vi47(50).219 (in Ukrainian)

Furmanets, B. I. (2007). Psykholohichna hotovnist do dii v nadzvychainykh sytuatsiakh [Psychological readiness to act in emergencies]. Retrieved from <http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol1/31.pdf> (in Ukrainian)

Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., & Wojcik, S. (2013). Moral foundations theory: The pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in experimental social psychology*, 47, 55–130. doi: 10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4 (in English)

Graham, J., Nosek, B.A., Haidt, J., Iyer, R., & Koleva, S. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of personality and social psychology*, 101(2), 366–385. doi: 10.1037/a0021847 (in English)

Haidt, J., & Bjorklund, F. (2008). Social intuitionists answer six questions about morality. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=855164 (in English)

Illiuk, O. O. (2010). Metodyka otsiniuvannia ta prohnozuvannia psykholohichnykh vtrat i psykholohichnoi bezpeky viiskovosluzhbovtziv na osnovi yikh moralnoho dukhu ta moralno-psykholohichnoho stanu [Community readiness for the challenges of an emergency: a psychological perspective]. *Chest i zakon* [Honor and Law], 4, 82–93. doi: 10.33405/2078-7480/2010/0/4/145002 (in Ukrainian)

Khvostov, A., Ivanova, A. (2001). Moralnoye soznaniye molodezhi Rossii (na materiale issledovaniya molodezhi Moskvyy i Kubani) [Moral consciousness of the

youth of Russia (based on the study of youth in Moscow and Kuban)]. *Razvitiye lichnosti* [Personal development], 2, 78–111. (in Russian)

Kohlberg, L., & Hersh, R. H. (1977). Moral development: A review of the theory. *Theory into practice*, 16(2), 53–59. doi: 10.1080/00405847709542675 (in English)

Mas, N. M. (2017). *Metodyka otsinky moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu ZSU v osoblyvyi period* [Methods of assessing the moral and psychological condition of the personnel of the Armed Forces in a special period]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka. Serii: Viiskovo-spetsialni nauky* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Military Special Sciences], 2 (37), 31–34. (in Ukrainian)

Pavelkiv, R. V. (2018). *Refleksii yak psykholohichniy mekhanizm moralnoi samorehuliatcii povedinky osobystosti* [Reflexion as a psychological mechanism of moral self-regulation of behavior of a particular person]. *Psykholohiia: realnist i perspektyvy* [Psychology: reality and perspectives], 11, 5–10. (in Ukrainian)

Pokanevych, O. (2020). *Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti do profesiinoi diialnosti u maibutnikh pozhezhnykiv riatuvalnykh* [Formation of psychological readiness for professional activity in future firefighters and rescuers]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: psykholohichni nauky* [Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Psychological Sciences], 12(1), 250–265. (in Ukrainian)

Prykhodko, I. I., & Lyman, A. A. (2019). *Spryniattia sytuatsii ryzyku viiskovosluzhbovtsiamy Natsionalnoi hvardii Ukrainy ta psykholohichna hotovnist do nykh* [Perception of risk situations by servicemen of the National Guard of Ukraine and psychological readiness for them]. *Chest i Zakon* [Honor and Law], 3(70), 105–113. doi:10.33405/2078-7480/2019/3/70/190044 (in Ukrainian)

Prykhodko, I. I., Voloshko, S. A., & Hunbin, K. Yu. (2018). *Teoretychni aspekty otsiniuvannia moralno-psykholohichnoho stanu viiskovosluzhbovtziv Natsionalnoi hvardii Ukrainy* [Theoretical aspects of assessing the moral and psychological condition of servicemen of the National Guard of Ukraine]. *Chest i zakon* [Honor and Law], (2), 89–96. doi: 10.33405/2078-7480/2018/2/65/139232 (in Ukrainian)

Rushton, C. H., Thomas, T. A., Antonsdottir, I. M., Nelson, K. E., Boyce, D., Vioral, A., ... & Hanson, G. C. (2021). Moral Injury and Moral Resilience in Health Care Workers during COVID-19 Pandemic. *Journal of Palliative Medicine*. doi: 10.1089/jpm.2021.0076 (in English)

Serhiienko, Yu., Bondarenko, V., & Reshko, S. (2014). *Pedahohichni osoblyvosti navchannia maibutnikh pravookhorontsiv efektyvnoi diialnosti v umovakh zitskennia z ozbroienym suprotivnykom* [Pedagogical features of training of future militiamen of effective activity in the conditions of collision with the armed opponent]. *Molodizhnyi naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Fizychnye vykhovannia i sport* [Youth Scientific Bulletin of the Lesya

Ukrainka East European National University. Physical Education and Sports], (16), 70–74. (in Ukrainian)

Tverezovska, N. T. Vplyv nadzvychainykh sytuatsii na psykhologichnyi stan liudyny [Influence of emergencies on the psychological state of man.]. *Humanitarni studii: pedahohika, psykholojiia, filosofiia* [Humanities: pedagogy, psychology, philosophy], 3(11 (3)), 75–83. doi: 10.31548/hspedagog2020.03.075 (in Ukrainian)

Veselova, E. K. (2015). Prakticheskiye zanyatiya v ramkakh programm dukhovno-nravstvennogo vospitaniya v vuze. Metodicheskiye materialy [Practical classes in the framework of programs of spiritual and moral education at the university. Methodical materials.]. *Obrazovatelnyye tekhnologii* [Educational technologies], 1, 89–117. (in Russian)

УДК 316.6.159.061.2

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-71>

Вінков Веніамін Юрійович

кандидат психологічних наук, науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1237-0637
ven.vinkov@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ І ВОЛОНТЕРІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДО НАДАННЯ ПІДТРИМКИ СТИГМАТИЗОВУВАНИМ МЕНШИНАМ

Актуальність статті випливає з потреби в розробленні технології підтримки представників стигматизовуваних меншин, а отже, з необхідності підготовки фахівців і волонтерів громадських організацій до взаємодії з ними. Вивчення психологічних характеристик фахівців, які стикаються у своїй роботі з проблемою стигматизації, дасть змогу більш якісно здійснювати добір засобів для підвищення такої готовності.

Мета статті – вивчення прояву у фахівців громадських організацій таких психологічних властивостей, як здатність до рефлексії, толерантність, прагнення допомогти іншим, і мотивації участі в громадській діяльності залежно від готовності до надання ними різного роду допомоги: інформаційної, освітньої, психологічної, матеріальної.

Отримані **результати** показали, що фахівці громадських організацій, готові надавати інформаційну та освітню допомогу, мають високий прояв толерантності, а психологічну допомогу – виражену толерантність як рису характеру. Виявлено, що фахівці з вираженою потребою надавати інформаційну, освітню та психологічну допомогу мають високий рівень саморефлексії, що характеризує їх як здатних краще аналізувати свої емоційні реакції, розуміти причини появи тих чи інших стереотипів на момент впливу цих стереотипів на їхню поведінку. Високі показники щодо соціорефлексії демонструють ті фахівці, які готові надавати освітню та психологічну допомогу. Це свідчить про важливість урахування не тільки власних емоцій і переживань, коли йдеться про надання освітньої та психологічної допомоги, а й розуміння потреб тих, хто її потребує.

Практична значущість отриманих результатів полягає в тому, що врахування під час розроблення технологій розвитку компетентності співробітників і волонтерів громадських організацій та підвищення їхньої психологічної готовності до взаємодії з представниками стигматизовуваних меншин таких психологічних властивостей, як здатність до рефлексії,

толерантність, мотивація допомоги та участі в громадській діяльності, дасть змогу ефективно налагоджувати контакт з тими, хто потребує допомоги.

Ключові слова: стигматизація; дестигматизація; підтримка; громадські організації; меншини.

Veniamin Yu. Vinkov

Ph.D. in Psychology, Researcher of the
Laboratory of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ven.vinkov@gmail.com

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF READINESS
OF SPECIALISTS AND VOLUNTEERS OF PUBLIC ORGANIZATIONS
TO PROVIDE SUPPORT TO STIGMATIZED MINORITIES**

The relevancy of the article is due to the need to develop technology to support members of stigmatized minorities, which will apply to the training of professionals and volunteers of public organizations to interact with them. The study of the psychological properties of professionals who face the problems of stigmatization in their work, will allow for a better selection of tools to increase their readiness.

The purpose of the article was to study the manifestation of such psychological properties as reflection, tolerance, the desire to help others and motivation to participate in public activity, depending on the willingness to provide various kinds of help by specialists of public organizations such as informational, educational, psychological, material.

The obtained **results** showed that the specialists of public organizations, who are ready to provide informational and educational assistance, have a high level of tolerance, and psychological assistance – a pronounced tolerance as a character trait. It was found that specialists with a strong need to provide informational, educational and psychological assistance have a high level of self-reflection, which characterizes them as able to better analyze their emotional reactions, understand the causes of certain stereotypes and their impact on their own behavior. High indicators of socioreflexion are demonstrated by those specialists who are ready to provide educational and psychological assistance. This shows the importance of taking into account not only their own emotions and experiences in providing educational and psychological assistance, but also understanding the needs of those who need it.

The practical significance of the obtained results will be that taking into account the importance of tolerance, reflection, motivation of assistance and participation in public activities in the development of technologies for the development of competence of employees and volunteers of public organizations and in increasing psychological readiness to interact with stigmatized minorities with those who need help.

Keywords: stigmatization; self-stigmatization; destigmatization; support; public organizations; minorities.

Постановка проблеми. Проблема стигматизації осіб, груп, меншин за етнічними, культурними, віковими, гендерними ознаками є наразі актуальною в нашому суспільстві. Держава як інститут хоч і гарантує дотримання прав кожного громадянина, що прописано в законодавстві, проте реально не завжди може надати захист усім громадянам. Натомість усе більшу роль в українському суспільстві починають відігравати різноманітні громадські організації, об'єднання, партії, які за мету своєї діяльності ставлять забезпечення і дотримання прав та свобод громадян, тим самим сприяючи розвитку гуманітарної і правової політики держави.

Залучення до громадської діяльності позитивно впливає на формування життєвої позиції громадян і підвищує їхню здатність спільними зусиллями розв'язувати різноманітні суспільні проблеми. Дослідження ролі громадських організацій у підтримці стигматизованих меншин та підвищення психологічної готовності фахових спеціалістів і волонтерів таких організацій до взаємодії з представниками стигматизованих меншин є важливим аспектом у розумінні того, яким чином надається допомога таким соціальним групам, на що варто звертати увагу в підготовці фахівців і волонтерів, щоб суттєво підвищити якість допомоги.

Розв'язання проблем і розуміння ситуації, у якій перебувають стигматизовані меншини, потребує з боку фахівців соціально-психологічних служб, крім достатнього рівня професіоналізму, ще й розвинених навичок і вмінь налагодження взаємодії з представниками таких меншин. Перший контакт з ними є важливою ланкою в побудові довірливих стосунків, від яких залежатиме успішність подальшої психологічної роботи. У такій ситуації фахівець має бути психологічно готовим до першого контакту, а для цього необхідно розуміти потреби тих, хто звернувся по допомогу, і знати, як можна в такій ситуації їм допомогти. Тому сьогодні вкрай гостро постає потреба в підвищенні готовності фахівців і волонтерів громадських організацій до надання допомоги тим особам, які зазнали стигматизації і дискримінації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У контексті нашого дослідження найбільш доцільним видається зосередитися на тому визначенні стигматизації, яке наголошує не так на ставленнєвому аспекті цього явища, як на інтеракційному. Стигматизацію можна розглядати як особливий тип взаємодії між представниками більшості, що є носіями загальноприйнятих норм, і представниками меншості, що за певних умов порушують ці норми і викликають осуд з боку більшості. Отже, порушення норм зазвичай викликає негативну реакцію з боку більшості.

Дослідники стигматизації зазначають, що представники більшості, стикаючись із тими, хто не відповідає загальноприйнятим нормам і правилам, переживають такі емоції, як гнів, страх, роздратування, відрaza. За І. Гофманом(1963), в основі стигматизації лежить механізм опанування свого страху при зустрічі з тими, хто має ознаки, що відрізняються від прийнятої в суспільстві норми. А. Кнуф і Л. Епов зазначають, що страх більшості перед стигматизовуваними меншинами трансформується в агресію і підштовхує до соціальної ізоляції цих меншин (Кнуф, 2006а).

На нашу думку, від того, які ознаки будуть мати представники цієї меншості, залежатиме, що відчуватиме їхнє оточення. Страх, сором, відрaza, презирство згодом можуть трансформуватися в агресію до меншості та прагнення вчинити певні дії щодо них, що згодом призведе до дистанціювання, соціальної ізоляції, санкцій, примусу тощо. Здавалось би, такі дії мали б підштовхнути меншість до інтеграції її в суспільство, проте зазвичай спостерігається протилежний ефект. Нав'язування певних загальноприйнятих правил шляхом заборон та обмежень, щоб змусити меншини бути такими, як і більшість суспільства, призводить до опору з їхнього боку, якщо вони відчувають у собі сили, або ж до уникнення контактів, якщо їм бракує сил протистояти більшості. Тому замість інтеграції результатом такого впливу більшості стане, навпаки, ізоляція меншини та дезінтеграція суспільства.

Якщо вчасно не втрутитись у цю ситуацію, наслідками таких дій для стигматизовуваних меншин, крім негативного ставлення з боку більшості, може стати поява негативних переживань з приводу власного соціального статусу, а згодом і закріплення негативних форм поведінки у вигляді втрати самоповаги, зневіри у власних силах, формування мотивації уникнення невдач, а не досягання успіху. Це, відповідно, може повторно спричиняти негативні реакції як з боку їхнього оточення, так і з боку самих стигматизовуваних, коли вони ставлять «хрест на собі». Такі негативні форми поведінки представників стигматизовуваних меншин щодо самих себе називають самостигматизацією. Вона проявляється у виробленні ставлення до себе на основі засвоєного ставлення оточення до них і вчинення дій, що призводять до поглиблення ізоляції від суспільства. Самостигматизація є кінцевим наслідком стигматизації, коли негативне ставлення до самого себе стає засобом підтримки власної ідентичності, хоч і негативної. Така форма деформованої ідентичності веде до самообмеження у своїх прагненнях, самоізоляції від оточення та вкорінювання переконань у власній нікчемності. Життєва позиція стигматизовуваних проявляється у відмові від прагнення що-небудь

змінити у своєму житті, знеціненні своїх прав та уникненні неоднозначних ситуацій у своєму житті, що викликають тривогу.

Зворотним щодо стигматизації процесом, що має на меті відновлення прав і соціального статусу представників меншин, є дестигматизація. На думку І. Бовіної і Б. Бовіна, важливим у долатті стигми є розуміння психологічного аспекту цього явища. Якщо дія стигматизації пов'язана зі стереотипами та упередженнями щодо осіб, які мають неприйнятні для більшості ознаки, то способом зниження дії стигми має бути індивідуалізація особи, що є носієм атрибуту стигми, а ініціювання процесу з вироблення нового бачення представників меншин, формування уявлення про них має відбуватися через комунікацію (Бовіна, 2013b). А. Кнуф і Л. Епов вважають, що дестигматизація може бути забезпечена шляхом застосування цілеспрямованих технологій. Останні мають впливати як на окрему особу, що піддавалася стигматизації, так і на її оточення, що здійснювала такий вплив. Дослідники наводять широкий спектр чинників, які суттєво можуть вплинути на становище стигматизовуваних меншин. Серед цих чинників, зокрема, деінституалізація, підвищення рівня суспільної толерантності, антистигматизаційні кампанії, подолання саможестиматизації, групи самопомогги, громадські організації, професійна допомога, психоосвітні програми, психотерапевтичне зниження стигматизації, робоча команда, можливості офіційної психіатрії (Кнуф, 2006b).

У процесі дестигматизації меншин велику роль відіграють громадські організації, що беруть на себе забезпечення їхніх прав, коли держава не має змоги виконувати покладені на неї обов'язки. Саме громадські організації об'єднують людей, що прагнуть займати активну життєву позицію в суспільстві, залучаючи їх до громадської діяльності. Громадська організація в такій ситуації стає джерелом психологічної підтримки з боку її учасників, які прагнуть розв'язати соціальні проблеми таких меншин.

Для стигматизовуваних осіб й особливо для тих, хто зазнав дискримінації, важливим є пошук підтримки серед оточення, а прийняття колективом громадської організації представників меншин такими, якими вони є, без засудження і докору, позитивно впливає на їхнє ставлення до самих себе, сприяє відновленню довіри до людей, віднайденню потрібного рішення у своїй життєвій ситуації, набуттю нового життєвого досвіду тощо. Колектив громадської організації, як референтна група для представників меншин, стає умовою для набуття ними нового досвіду, яким ділиться цей колектив.

У контексті нашого дослідження процес дестигматизації передбачає створення відповідних умов у громадських організаціях,

налагодження роботи різного роду фахівців з урахуванням особливостей досвіду стигматизовуваних осіб та надання їм допомоги. Крім цих фахівців, важливу роль відіграють ті, хто має успішний життєвий досвід подолання наслідків стигматизації, що може стати ресурсом для стигматизовуваних меншин. Забезпечення умов дестигматизації також покладається і на самих представників стигматизовуваних меншин. Ідеться насамперед про формування груп психологічної підтримки і взаємодопомоги, де кожний учасник може звернутися до ресурсів такої групи, щоб дістати підтримку в пошуку шляхів подолання життєвих труднощів.

Відповідно, важливо дослідити, якого роду допомогу готові надавати фахівці і волонтери громадських організацій тим, хто її потребує, які психологічні властивості впливають на вибір напрямів допомоги. Важливо також дослідити, які соціально-психологічні засоби сприятимуть формуванню у фахівців і волонтерів необхідних навичок, умінь і знань для роботи із стигматизовуваними меншинами та допоможуть ефективно задовольняти запити, із якими будуть звертатися представники цих меншин.

Мета статті – дослідити, як проявляються у фахівців громадських організацій такі психологічні властивості, як здатність до рефлексії, толерантність, прагнення допомогти іншим і мотивація до участі в громадській діяльності, залежно від їхньої готовності надавати різного роду допомогу: інформаційну, освітню, психологічну, матеріальну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб досягти поставленої мети, ми провели дослідження за участю 70 фахівців громадських організацій. Анкета, яку було запропоновано заповнити респондентам, містила: опитувальник С. Нартової-Бочавер «Мотивація допомоги» (Ильин, 2013); експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова) (Солдатова, 2002), спрямований на виявлення етнічної та соціальної толерантності, толерантності як риси характеру та рівня її вираженості; методику М. Гранта з визначення рівня вираженості і спрямованості рефлексії (А. Карпов, И. Скитяева, 2005), що вивчає саморефлексію як здатність спостерігати за власними переживаннями і думками, аналізувати свої потреби, мотиви, цілі, і соціорефлексію як усвідомлення переживань інших людей і розуміння їхніх вчинків. Крім того, анкета передбачала вивчення мотивації участі в громадській діяльності, де респонденти мали можливість оцінити прояв чинників, що мотивують їх брати участь у такій діяльності: грошова винагорода, зміна світу на краще, бажання допомогти людям, особистісне зростання, самореалізація, набуття необхідного досвіду, прагматичний інтерес, покликання, самореклама, сучасні тенденції у світі, почуття провини.

На нашу думку, здатність до рефлексії, толерантність, прагнення допомогти іншим і мотивація участі в громадській діяльності є складовими психологічної готовності до взаємодії з представниками стигматизовуваних меншин, що виражається в прагненні надавати різного роду допомогу. Щоб дослідити цю готовність, ми попросили респондентів – фахівців громадських організацій – оцінити за трибальною шкалою, наскільки вони готові надавати такого роду допомогу тим, хто її потребує. Серед видів такої допомоги були, зокрема, такі: надання певної корисної інформації або консультація з приводу певної проблеми, психологічна підтримка або порада в розв'язанні певної проблеми, навчання чогось корисного або передавання певного професійного досвіду та надання матеріальної допомоги у вигляді речей або грошей. Отже, нашим завданням було визначити, наскільки готові респонденти ділитися інформаційними, психологічними, освітніми та матеріальними ресурсами з тими, хто цього потребує.

Умовно за ступенем готовності надавати допомогу респондентів було поділено на три групи, тобто групи з низьким, середнім і високим рівнем готовності. Такий поділ дав змогу застосувати Н-критерій Краскела – Воллеса і визначити відтак ступінь вираженості у представників виокремлених груп міру прояву таких особистісних властивостей, як здатність до рефлексії, толерантність, мотивація до надання допомоги та участі в громадській діяльності.

З'ясовано, що серед респондентів з вираженою готовністю надавати *інформаційну допомогу* (рис. 1) найбільше проявляється здатність до саморефлексії ($p < 0,05$, $R_{\text{ср}1} = 30,53$, $R_{\text{ср}2} = 28,82$, $R_{\text{ср}3} = 41,0$). Респонденти з найвищим показником готовності інформувати тих, хто потребує допомоги, мають найвищий рівень розвитку саморефлексії, тоді як низький прояв такої готовності відповідає низькому рівню саморефлексії ($R_{\text{ср}1} = 30,53$). Це свідчить про те, що саморефлексія значною мірою допомагає фахівцям, залученим до громадської діяльності, більш ефективно проводити консультації для тих, хто звертається по допомогу до громадських організацій. Водночас зв'язок між соціальною толерантністю і готовністю надавати інформаційну допомогу не є однозначним. Респонденти з найменшою і найбільшою схильністю до надання такої допомоги порівняно з респондентами із середнім рівнем вираженості цієї схильності мають найвищий рівень прояву соціальної толерантності до людей, які потребують допомоги ($p < 0,05$, $R_{\text{ср}1} = 39,35$, $R_{\text{ср}2} = 24,06$, $R_{\text{ср}3} = 39,08$). Отже, найбільш толерантні фахівці не завжди схильні надавати інформаційну допомогу. Варто зауважити, що частина фахівців із високим рівнем толерантності розглядає інформування як дієвий інструмент розв'язання проблем осіб, що звернулися по допомогу, тоді як інші високотолерантні фахівці надають перевагу іншим видам допомоги, які здаються їм більш переконливими. Цікавим видається те, що в

респондентів, які прагнуть надавати інформаційну допомогу, добре виражений такий мотив участі в громадській діяльності як самореалізація ($p < 0,05$, $R_{сер1}=26,68$, $R_{сер2}=31,53$, $R_{сер3}=41,54$). Можемо припустити, що прагнення до самореалізації стимулює не тільки активність фахівців до надання консультацій та інформування клієнтів організації, що є важливою частиною будь-якої роботи, а й бажання висловити власну думку і свою позицію.

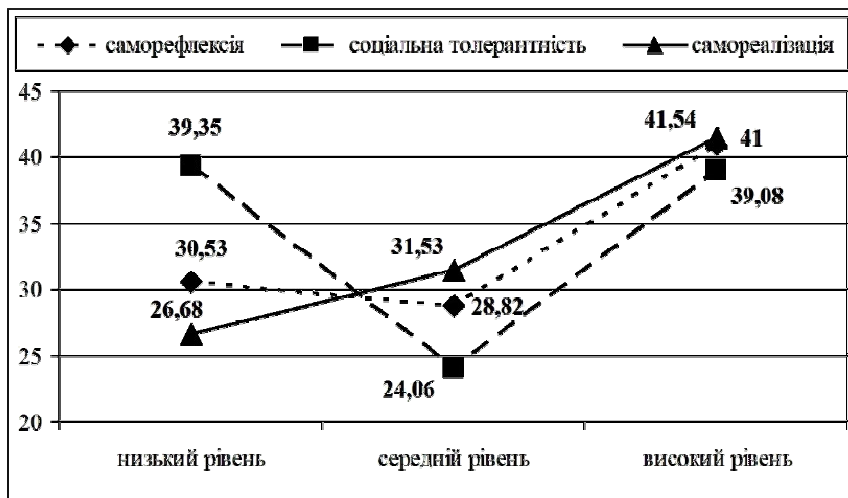

Рис. 1. Ступінь вираженості психологічних властивостей фахівців громадських організацій за рівнем готовності надавати інформаційну допомогу (за Н-критерієм Краскела – Воллеса)

Фахівці, готові надавати *освітні послуги* (рис. 2) у вигляді навчання і передавання власного життєвого й професійного досвіду, мають високі показники з обох видів рефлексії. З одного боку, високий рівень саморефлексії ($p < 0,05$, $R_{сер1}=26,22$, $R_{сер2}=34,45$, $R_{сер3}=40,31$) характеризує їх як таких, що добре володіють професійними знаннями та усвідомлюють важливість таких знань для інших людей. А з другого боку, високий рівень соціорефлексії ($p < 0,05$, $R_{сер1}=26,44$, $R_{сер2}=35,08$, $R_{сер3}=39,87$) показує, що вони здатні досить точно оцінювати потреби тих, хто звертається по допомогу, і можуть, крім надання кваліфікованої допомоги, ще передавати свій професійний досвід з огляду на потреби цих людей. Ці ж фахівці мають добре виражену мотивацію допомагати

іншим ($p < 0,05$, $R_{сер1}=25,00$, $R_{сер2}=35,32$, $R_{сер3}=40,40$) і високий рівень толерантності ($p < 0,05$, $R_{сер1}=32,19$, $R_{сер2}=29,76$, $R_{сер3}=40,13$). У намірах і далі брати участь у громадській діяльності їх найбільше мотивує прагнення допомагати людям ($p < 0,05$, $R_{сер1}=26,41$, $R_{сер2}=35,47$, $R_{сер3}=39,67$) та змінювати світ на краще ($p < 0,05$, $R_{сер1}=25,81$, $R_{сер2}=34,37$, $R_{сер3}=40,54$). У структурі мотивації допомоги людям найвищою цінністю є людське життя, а тому так чи інакше допомога людям буде певною мірою пов'язаною з порятунком життя, збереженням здоров'я людей, покращенням умов їхнього життя тощо. На відміну від мотивації допомагати людям, прагнення змінити світ на краще можуть як містити, так і не містити людиноцентристські цінності або пропонувати альтернативні погляди на світ (захист природи, тварин або релігійні течії). У цьому разі у фахівців з такою мотивацією прагнення надавати освітні послуги пов'язане з тим, щоб максимально поліпшити умови життя нужденних людей шляхом передавання їм свого досвіду. Це, зрозуміло, вимагає від останніх бути готовими перейняти цей досвід і відповідально поставитися до свого життя.

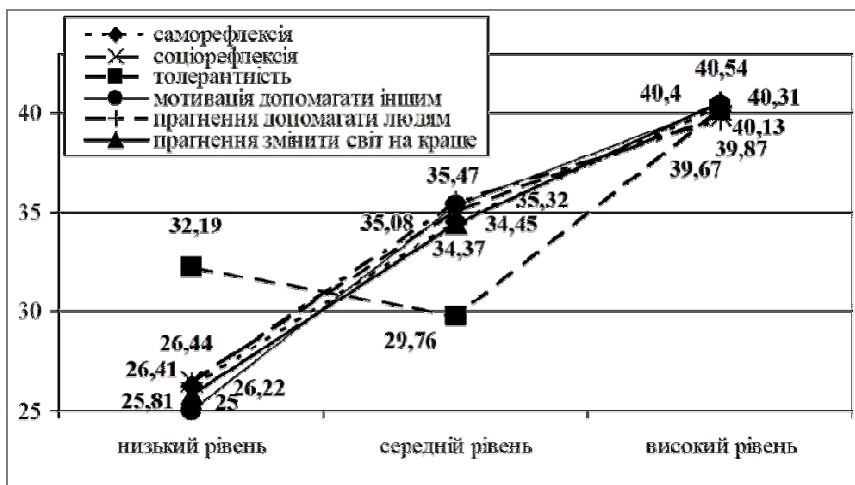

Рис. 2. Ступінь вираженості психологічних властивостей фахівців громадських організацій за рівнем готовності надавати освітню допомогу (за Н-критерієм Краскела – Воллеса)

Прагнення надавати психологічну допомогу (рис. 3) у вигляді підтримки або порад у розв'язанні складних життєвих ситуацій, як і з

освітніми ресурсами, також пов'язане з рефлексією. Таке виражене прагнення до надання психологічної допомоги супроводжується високим рівнем саморефлексії ($p < 0,01$, $R_{сер1}=24,53$, $R_{сер2}=36,54$, $R_{сер3}=41,0$) і соціорефлексії ($p < 0,05$, $R_{сер1}=28,79$, $R_{сер2}=29,75$, $R_{сер3}=41,12$). Звідси випливає, що розуміння фахівцями себе та інших людей значно полегшує надання психологічної допомоги людям, що її потребують, дає змогу краще усвідомити їхні труднощі. Крім того, респондентам властива мотивація допомоги іншим ($p < 0,01$, $R_{сер1}=22,24$, $R_{сер2}=37,36$, $R_{сер3}=41,61$) як внутрішня потреба, яка знайшла свій прояв у намірах брати участь у громадській діяльності. Їм властиві такі мотиви участі в громадській діяльності, як бажання допомагати людям ($p < 0,05$, $R_{сер1}=26,66$, $R_{сер2}=38,79$, $R_{сер3}=38,80$) та прагнення змінити світ на краще ($p < 0,01$, $R_{сер1}=22,55$, $R_{сер2}=41,89$, $R_{сер3}=39,73$), що певним чином перегукується з мотивами тих, хто готовий ділитися освітніми ресурсами. У ставленні до людей ці респонденти проявляють значну толерантність, що знайшло свій прояв у загальних показниках толерантності ($p < 0,05$, $R_{сер1}=25,29$, $R_{сер2}=38,64$, $R_{сер3}=39,55$) і толерантності як особистісної риси ($p < 0,05$, $R_{сер1}=25,00$, $R_{сер2}=43,57$, $R_{сер3}=37,84$).

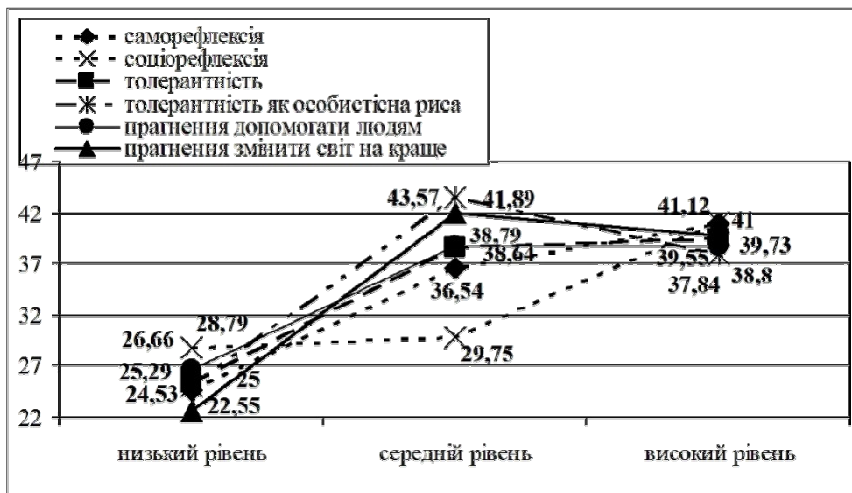

Рис. 3. Ступінь вираженості психологічних властивостей фахівців громадських організацій за рівнем готовності надавати психологічну допомогу (за Н-критерієм Красскела – Воллеса)

Серед груп респондентів, готових надати *матеріальну допомогу*, за такими особистісними властивостями, як здатність до рефлексії, толерантність, мотивація до участі в громадській діяльності, значних відмінностей не виявлено. Це може свідчити про те, що зазначені властивості не відіграють значної ролі в прагненні надавати матеріальну допомогу тим, хто її потребує. Найімовірніше, на такі наміри можуть впливати якісь інші психологічні чинники – можливо, такі як виражена емпатія, альтруїзм.

З огляду на вищенаведені результати бачимо високий прояв соціальної толерантності у респондентів, готових ділитися інформаційними ресурсами; високе значення загального показника толерантності у тих, хто готовий надавати освітню допомогу, і добре виражену толерантність як рису характеру в тих, хто готовий надавати психологічну підтримку. Це свідчить про те, що готовність до більш ґрунтовної роботи зі стигматизовуваними особами має включати толерантність як стійку психологічну властивість.

Водночас можна стверджувати, що фахівці громадських організацій з вираженою потребою надавати інформаційну, освітню та психологічну допомогу мають високий рівень саморефлексії. Прояв цієї властивості свідчить про те, що фахівець знає, чим може бути корисним для тих, хто потребує допомоги. Проводячи практичні заняття для фахівців і волонтерів громадських організацій, дослідник має враховувати важливість рефлексії в підвищенні їхньої готовності до взаємодії із стигматизовуваними меншинами й організовувати ці заняття таким чином, щоб максимально спиратися на їхній життєвий і професійний досвід, який може стати в пригоді тим, хто його потребує. Фахівець із високим рівнем розвитку цієї властивості здатний краще аналізувати свої емоційні реакції, усвідомлювати причини появи тих чи інших стереотипів і момент їхнього впливу на власну поведінку.

Цікавим видається, на нашу думку, те, що саморефлексія проявилася в готовності ділитися всіма ресурсами, крім матеріальних, тоді як соціорефлексія найбільшою мірою характерна для осіб, готових ділитися освітніми і психологічними ресурсами. Це показує, що мало покладатися на власні емоції і переживання в наданні освітньої та психологічної допомоги – важливо розуміти внутрішній стан тих, хто потребує її. Тоді заходи, які буде організовано для представників стигматизованих меншин, і добір психологічних засобів матимуть значно більший ефект. Крім того, низькі показники здатності до соціорефлексії можуть призвести до протилежного ефекту, коли нівелюються думка і почуття того, хто потребує допомоги, і йому пропонуються певні психологічні засоби лише тому, що вони допомогли колись фахівцю і той вважає, що

це єдино правильний спосіб розв'язання проблеми. За такою позицією фахівця громадської організації може приховуватися егоцентризм.

Особи з вираженим егоцентризмом частіше вірять у те, що тільки їхня думка є правильною, адже більшість людей думають так само, як і вони. Це вселяє в них упевненість, що вони мають право чинити зі стигматизовуваною меншиною так, як би, на їхню думку, вчинила більшість. Тому все, що ця, більша, частина зробить, вона вважатиме правильним. Для підтвердження своєї позиції представники цієї більшості посилаються на певні положення або вибірково використовують факти як з наукових, так і псевдонаукових джерел, вислови людей, що мають авторитет у суспільстві, спираються на традиції, яких дотримується певна частина суспільства. Такі прояви з боку фахівців громадських організацій у ставленні до представників стигматизовуваних меншин є ознакою неготовності до взаємодії і можуть призводити до руйнування довіри між ними. Відтак гостро постає проблема в розробленні технологій розвитку компетентності співробітників і волонтерів громадських організацій, у формуванні психологічної готовності до взаємодії з представниками стигматизовуваних меншин, що дасть змогу ефективно розв'язувати їхні проблеми.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у подоланні ізоляції і відновленні соціального статусу представників стигматизовуваних меншин у суспільстві важливе місце належить процесові дестигматизації. Громадські організації можуть відігравати в цьому процесі не меншу роль, ніж державні органи влади та соціальні служби. Що ж до роботи фахівців і волонтерів громадських організацій, то наразі постає проблема їхньої психологічної готовності до взаємодії з представниками стигматизовуваних меншин. Опора на професійний досвід фахівців і волонтерів є важливою умовою розвитку їхньої професійної компетентності, а вдала технологія може значно пришвидшити їхню підготовку до взаємодії з представниками цих меншин. Тому розроблення і впровадження технології підвищення готовності фахівців і волонтерів громадських організацій до взаємодії з представниками стигматизовуваних меншин могло б істотно поліпшити роботу цих фахівців і, відповідно, забезпечити більш якісну підтримку тих, хто її потребує.

Список використаних джерел

Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013а). Стигматизация: социально-психологические аспекты (Ч. 1). *Психология и право*, 3, 1–10.

Бовина, И. Б., Бовин, Б. Г. (2013б). Стигматизация: социально-психологические аспекты (Ч. 2). *Психология и право*, 4, 1–12.

Гофман, И. (1963). Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. Взято из https://www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf

Ильин, Е. П. (2013). *Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия*. Санкт-Петербург: Питер.

Карпов, А. В., Скитяева, И. М. (2005). *Психология метакогнитивных процессов личности*. Москва: Институт психологии РАН.

Кнуф, А., & Эпов, Л. Ю. (2006). Стигма: теория и практика. *Знание. Понимание. Умение*, 2, 149–153.

Кнуф, А., & Эпов, Л. Ю. (2006). Стигма: теория и практика. *Знание. Понимание. Умение*, 3, 116–122.

Солдатова, Г. У., Кравцова, О. А., & Хулаев, О. Е. (2002). *Психологи о мигрантах и миграции в России*. Информационно-аналитический бюллетень. Москва.

References

Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013a). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty. Chast 1 [Stigmatization: the socio-psychological aspects. Part 1]. *Psychology and Law*, 3, 1–10. (in Russian)

Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013b). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty. Chast 2 [Stigmatization: the socio-psychological aspects. Part 2]. *Psychology and Law*, 4, 1–12. (in Russian)

Bovina, I. B., & Yakushenko, A. V. (2015). Stigmatizatsiya psikhicheski bolnykh lyudey i borba s ney: sotsialno-psikhologicheskoye izmereniye problemy [Stigmatisation of Mentally Ill People and Their Destigmatisation: Social-Psychological Dimension]. *RUDN Journal of Psychology and Pedagogics*, 2, 14–23. (in Russian)

Goffman, I. (1963). *Stigma: Zametki ob upravlenii isporchennoy identichnostyu* [Stigma: notes on the management of spoiled identity]. N. Y.: Prentice-Hall. Retrieved from https://www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf. (in Russian)

Ilin, E. P. (2013) *Psikhologiya pomoshchi. Altruizm, egoizm, empatiya* [Psychology of help. Altruism, selfishness, empathy]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Knuf, A., & Epov, L. Yu. (2006a). Stigma: teoriya i praktika [Stigma: Theory and Practice]. *Knowledge. Understanding. Skill*, 2, 149–153. (in Russian)

Knuf, A., & Epov, L. Yu. (2006b). Stigma: teoriya i praktika [Stigma: Theory and Practice]. *Knowledge. Understanding. Skill*, 3, 116–122. (in Russian)

Karpov, A. V., & Skityayeva, I. M. (2005). *Psikhologiya metakognitivnykh protsessov lichnosti* [Psychology of metacognitive processes of personality]. Moscow: Publishing house «Institute of Psychology RAS». (in Russian)

Soldatova, G. U., Kravtsova, O. A., & Khulayev, O. E. (2002). *Psikhologi o migrantakh i migratsii v Rossii* [Psychologists about migrants and migration in Russia]. Moscow. (in Russian)

УДК 316.61

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-72>

Кухарук Ольга Юрївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник

лабораторії методології психосоціальних

і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна.

ORCID ID 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

**ПРОТИСТАВЛЕННЯ «МИ» – «ВОНИ» В МІЖГРУПОВІЙ
ВЗАЄМОДІЇ: ТЛУМАЧЕННЯ, ЗАГРОЗИ, МОЖЛИВОСТІ
ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ**

Актуальність статті зумовлена важливістю аналізу міжгрупової взаємодії з позицій соціальної психології загалом і теорії соціальної ідентичності зокрема. Аналізуються сучасні дослідження, здійснені в межах теорії соціальної ідентичності, що стосуються міжгрупової взаємодії, протиставлення ін- і аутгруп. У світі ця теорія є однією з провідних у сфері вивчення і прогнозування міжгрупової взаємодії, в українській науковій думці ці аспекти теорії соціальної ідентичності представлені недостатньо.

Мета наукового дослідження – аналіз сучасних напрацювань теорії соціальної ідентичності, що стосуються міжгрупового протиставлення і міжгрупової взаємодії.

Методологія дослідження – аналіз статей і наукових робіт, здійснений у межах теорії соціальної ідентичності з метою вивчення міжгрупової взаємодії.

Результати аналізу джерельної бази показали, що міжгрупова взаємодія відбувається залежно від того, якими є настановлення членів груп щодо своєї і аутгрупи, щодо їхнього статусу. Більш статусні групи використовують стратегії підтримки власного статусу, менш статусні – стратегії щодо його зміни: стратегії соціальної мобільності, соціальної креативності і соціального протистояння. Об'єднавчі стратегії міжгрупової взаємодії передбачають формування єдиної надідентичності, соціальну кроскатегоризацію і мультикультуральне фреймування міжгрупових стосунків. Ці теоретичні підходи можуть бути базовими для розроблення методологічних підходів прогнозування міжгрупової взаємодії та зниження міжгрупової напруженості.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш глибокому аналізі результатів досліджень, здійснених у межах теорії соціальної ідентичності, виділенні основних закономірностей, спільних для цих досліджень, та інтеграції отриманих знань в українську соціально-психологічну наукову

думку з метою напрацювання методологічних підходів до прогнозування міжгрупової взаємодії.

Ключові слова: соціальна ідентичність; міжгрупова взаємодія; соціальні конфлікти; теорія соціальної ідентичності; міжгрупове протиставлення.

Olha Yu. Kukharuk,

PhD. in Psychology,

Research Associate, Institute of Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

CONTRASTING «WE» – TO –«THEY» IN INTERGROUP INTERACTION: INTERPRETATION, THREATS, OPPORTUNITIES TO PREDICT SOCIAL BEHAVIOR

The relevance of the article stems from the importance of analysing intergroup interaction looking down from both social psychology angle in general and social identity theory in particular. Modern studies concerning intergroup interaction and contracting the in- and out-groups conducted within the framework of social identity theory have been analysed. This theory is one of the main ones in the world targeted on studying and predicting intergroup interaction; however, in the Ukrainian academia opinion the aspects of social identity theory are under-represented. This scientific research **aims** to analyse modern proceedings in social identity theory regarding intergroup social identity and intergroup interaction.

The research methodology is actually an analysis of articles and works carried out within the theory of social identity and in order to studying intergroup interaction.

The results of the source base analysis showed that intergroup interaction occurs depending on what precepts of the group members were identified towards their own and the out-group, and the definition of their status. The more status-oriented groups use strategies to maintain their own status. Lesser status groups use strategies to change their status, namely, strategies of social mobility, social creativity, and social confrontation. The unifying strategies of intergroup interaction are represented by the formation of a single super-identity, social cross-categorization and multicultural framing of intergroup relations. These theoretical approaches can be basic for the development of methodological approaches to predicting intergroup interaction and reducing intergroup tensions.

Prospects for further research are foreseen in a deeper analysis of research findings carried out within the social identity theory, highlighting the main regularities being common to these studies, and integrating the obtained knowledge into the Ukrainian socio-psychological science in order to work out methodological approaches to predicting intergroup interaction.

Keywords: social identity; intergroup interaction; social conflicts; social identity theory; intergroup contracting.

Постановка проблеми. Міжгрупове протиставлення, формування образів «ми» (власної групи) і «вони» (групи, щодо якої відбувається протиставлення) є однією з найбільш досліджуваних тем у гуманітарних науках. Чільне місце в цих дослідженнях належить напрацюванням соціальних психологів, що вивчають цю проблему в межах теорії соціальної ідентичності. Запропонована Г. Теджфелом і Г. Тернером у 1979 році (Tajfel, & Turner, 1979), сьогодні ця теорія є однією з найбільш ґрунтовно розроблених соціально-психологічних теорій. Це робить її рамковою для значної кількості наукових і прикладних досліджень у галузі вивчення соціальної ідентичності та її впливу на міжгрупову взаємодію, зокрема механізмів міжгрупового протиставлення через формування образів «ми» і «вони».

В Україні, на жаль, маємо наразі значну кількість таких конфліктогенних міжгрупових протиставлень, як-от: між прихильниками різних політичних лідерів; між особами, дотичними до воєнних дій, і тими, хто «втомився від війни», тощо. Умовно новим, але надзвичайно напруженим є протистояння прихильників і противників профілактичної вакцинації проти коронавірусу. Ці та інші міжгрупові протиставлення посилюють соціальну і політичну напруженість, приховують у собі значний конфліктний потенціал.

Аналіз досліджень, що проводяться в річищі теорії соціальної ідентичності, дасть змогу виокремити основні закономірності міжгрупових протиставлень, їхні мотиви, можливості їх прогнозування, а відповідно, і способи послаблення міжгрупової напруженості в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Очевидно, що базовою в нашому дослідженні є засаднича праця з теорії соціальної ідентичності (Tajfel, & Turner, 1979). На її основі пізніше розвинулося кілька дослідницьких напрямів. Наприклад, теорія невизначеності-ідентичності (uncertainty-identitytheory – UIT) (Hogg, 2007) інтерпретує соціальну категоризацію як спробу індивіда зменшити досвід епістемічної невизначеності і, як наслідок, невизначеності Я-концепції (Hogg, 2016). Дослідники активно вивчають також питання особливостей і функцій соціальної ідентичності у внутрішньогруповій взаємодії, зокрема щодо ролей учасників груп та їхнього лідера (Fritzsche et al., 2013, Stollberg, Fritzsche, & Baecker, 2015; Горностай, 2014; 2019); особливості групової поведінки і масових форм поведінки як форми функціонування, реалізації та зміни соціальної ідентичності (Heine, Proulx, & Vohs, 2006, Leary, 2000; McGregor et al., 2010; Nash, McGregor, & Prentice, 2011); вплив соціальної ідентичності на самореалізацію особистості як громадянина

країни (Greenaway, Haslam, Cruwys, Branscombe, & Ysseldyk, 2015; Jonas et al., 2014).

Нерозв'язаною частиною загальної проблеми є низька представленість в українській науковій думці досліджень, що проводяться в межах теорії соціальної ідентичності, і недостатня теоретична база для аналізу соціальних явищ та спрямування їх у конструктивне річище. Розв'язання цієї проблеми дасть змогу більш ефективно пояснювати та прогнозувати соціальні явища.

Мета статті – аналіз сучасних напрацювань у межах теорії соціальної ідентичності що стосуються міжгрупового протиставлення і міжгрупової взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна природа людини, її здатність налагоджувати соціальні зв'язки дають змогу створювати підтримувальне соціальне середовище, належати до груп, що дають відчуття безпеки і належності. Але соціальна природа спричиняє водночас і соціальну ворожнечу та напруженість. Ці два виміри соціального буття притаманні людям ще з часів первіснообщинного ладу. У процесі еволюції людство напрацювало чимало форм соціальної взаємодії, але базовий механізм залишається незмінним: покладайся на свого, захищайся від чужого, навіть якщо це далеко не найкращий і не найкоротший шлях до порозуміння.

Тим більше, що мир і порозуміння сьогодні – це не просто стан суспільства, де немає конфлікту. Одним із традиційних підходів у миротворчих студіях є поділ на «негативний мир» (коли немає насильницького конфлікту) і «позитивний мир» (якщо в суспільстві переважають інтеграційні процеси) (Galtung, 1964). І в цьому сенсі одним із ключів до розуміння виникнення миру чи конфлікту та їхніх наслідків може бути тлумачення психологічної прихильності людей до їхніх груп, механізмів цього процесу, наслідків, які він зумовлює.

Як ми вже зазначали, для комфортного існування у світі людині потрібен позитивний погляд на власну групу (групи). А можливість такої позитивної оцінки не в останню чергу залежить від погляду на інші групи. Соціальна ідентичність не лише визначає та оцінює Я-концепцію людини, але і є своєрідним прогнозом того, як інші будуть сприймати й оцінювати особу і як особа буде прогнозувати оцінки інших щодо себе самої. З цієї причини, коли люди проводять порівняння між своєю власною групою і аутгрупою, вони зацікавлені в тому, щоб їхня власна група була позитивно відмінною – чітко диференційованою і більш прийнятною й прийнятою суспільством, ніж групи протиставлення.

Для підтримки балансу порівняння між ін- і аутгрупою на свою користь групи використовують різні стратегії. Стратегія поведінки, яку

застосовує група для підтримки ідентичності, буде залежати від суб'єктивної структури переконань членів групи про власні особливості та природу стосунків між ін- і аутгрупою (Ellemers, 1993; Hogg, & Abrams, 1988). Групові переконання про міжгрупові стосунки зосереджуються на темах *статусу* (яке соціальне становище моєї групи щодо іншої групи?), *стабільності* (наскільки стабільні ці статусні відносини?), *легітимності* (наскільки легітимні ці статусні відносини?), *проникності* (наскільки легко змінити соціальну ідентичність шляхом переходу до іншої групи?) і *наявності когнітивних альтернатив* (чи можливі інші міжгрупові відносини?) (Hogg, 2016). Відповідно до множини цих переконань вибудовуються стратегії міжгрупової взаємодії.

Насамперед група визначається щодо свого статусу. Високий статус групи зазвичай передбачає, що група буде застосовувати всі доступні їй способи для збереження цього високого статусу, зокрема через «ущільнення» власних меж, маніпулювання та продукування і посилення уявлень про себе як про статусну групу.

Менш статусні групи, усвідомлюючи проникність міжгрупових меж, застосовують різні стратегії залежно від того, наскільки реальним видається перехід у більш статусну групу. Із віри в можливість переходу постають переконання, які можна назвати *соціальною мобільністю* (Hogg, 2016). Такі переконання спонукають членів груп із нижчим статусом відокремлюватися від своєї групи, щоб спробувати приєднатися до іншої групи – з вищим статусом – та отримати визнання з її боку, тобто вони намагаються «перейти».

Насправді міжгрупові межі не завжди бувають достатньо проникними (особливо якщо спостерігається різниця в статусі). Відповідно, зміна групи відбувається не настільки вдало, як очікували ті, хто зробив таку спробу. Вони часто залишаються відкинутими обома групами. Водночас домінуючі групи часто пропагують ідеологію соціальної мобільності і допускають обмежену кількість людей у свої лави, оскільки успішні кейси переходу створюють ілюзію його доступності і зменшують колективне невдоволення менш статусної групи.

Групові переконання про низький статус групи і водночас визнання того, що міжгрупова проникність є низькою, призводять до виникнення інтенцій і переконань щодо *соціальної зміни* (Hogg, 2016). Групи нижчого статусу застосовують стратегію соціальної творчості – поведінку, спрямовану за зміну основ для порівняння, зокрема зміну аутгрупи, з якою відбувається порівняння. Часто за групу порівняння беруть не групу з вищим статусом, а групу нижчого статусу чи групу, що має подібний статус. Таку стратегію використовують як маніпулятивну техніку домінатних груп для реалізації політики «розділяй і володарюй».

Цю стратегію широко використовують і в інформаційних війнах. Найбільш яскравий на сьогодні приклад – переведення уваги із зовнішнього ворога на внутрішнього. Наприклад, коли акцент із російської агресії як причини воєнних дій в ОРДЛО певні групи (та їхні спікери) переносять на пошук винних у внутрішньому просторі. Таким чином, міжгрупове протистояння з агресором, яке мало б об'єднувати український народ, переростає у протистояння українських внутрішніх соціальних груп і стає фактором роз'єднання. Загалом же цей механізм добре пропрацьований як політична технологія і, як не парадоксально, в Україні застосовується не лише більш статусними групами, а й свідомо як політична технологія у взаємодії груп подібного статусу. Однак відмінність між політичною технологією і соціальним процесом часто полягає в тому, що перша, як правило, застосовується обмежено в часі для досягнення певної політичної тактичної чи стратегічної мети. Але водночас політичні технології як засоби впливу запускають соціальні процеси, які відбуваються за своїми законами, котрі вже лежать поза межами завдань політичних технологій. Так, коли запускається пошук ворога серед подібних груп, зазвичай зростає інгрупова згуртованість і, відповідно, аутгрупова ворожість. І якщо певна конкретна ситуація перестає бути актуальною (а в інформаційному світі це норма життя), її переживання не може припинитися так швидко, як відбувається зміна подій у реальному світі. Змінені уявлення про групу, відчуття загрози статусу групи, переживання ворожості до інших стають соціальною реальністю, соціальним тлом існування. І отже, наступні технології, подальші кроки вже робляться політичними і суспільними акторами на тлі створеного ними ж соціального протистояння.

Якщо переконання щодо наявності потреби в соціальній зміні поєднуються з визнанням того, що соціальний устрій є нелегітимним, неприйнятним, члени груп, що мають нижчий статус, можуть продукувати когнітивні альтернативи (по суті, ідеологію і план здійснення соціальних змін) та брати участь у *соціальному протистоянні* – прямому протистоянні з аутгрупою щодо статусу, яке може проявлятися в різних формах: від дебатів до відкритих протестів, революції та війни. Що ж до актуальних прикладів, то бачимо, що протистояння прихильників і противників вакцинації має схожі риси. З точки зору статусу, більш привілейованою може здаватися соціальна група, що підтримує щеплення. Тоді як ті, що не підтримують щеплення, продукують і власну ідеологію з різним емоційним забарвленням – від помірної до відверто агресивної. А також план дій щодо зміни. І, треба зазначити, що цей план дій має форми й активного спротиву (висловлення своєї позиції в ЗМІ та соціальних мережах, акції протесту,

публічна відмова від вакцинації), і пасивного (ігнорування карантинних обмежень, вимог щодо наявності сертифікатів вакцинації та ін.). У центрі міжгрупової взаємодії бачимо міжгрупове протистояння. А наслідком міжгрупового протистояння, яке ніяк не вирішується, стає зростання рівня неконтрольованої соціальної напруженості.

А проте міжгрупова взаємодія – це не лише міжгрупове протистояння. Це також міжгрупова співпраця і конструктивна взаємодія. Згідно з теорією соціальної ідентичності ці соціальні інтеракції також ґрунтуються на самокатегоризації особисті, відчуттях групової належності та почутті й образі «ми». Ці феномени є однаково базовими для конструктивних і деструктивних способів взаємодії. Але тут діють дещо інші механізми.

Одним із таких механізмів може бути формування надгрупи і надідентичності (Gaertner, & Dovidio, 2000). Згідно з цією теоретичною моделлю формування надідентичності є таким процесом, у якому інші, попередні, ідентичності відходять на другий план. Тобто кілька аутгруп цілеспрямовано чи спонтанно об'єднуються в одну групу і вже у цій групі формується єдина, значуща, ціннісно наповнена соціальна ідентичність. У таких випадках проблемна міжгрупова поведінка могла б трансформуватись у гармонійну внутрішньогрупову поведінку. Люди досить сильно прив'язані до своїх груп і наявних ідентичностей, тому формування нової (і зниження важливості попередніх) неминуче натрапляє на спротив. Водночас між деякими групами протиставлення культурний поділ занадто сильний для того, щоб нова надідентичність могла відбутись і стати соціально значущою (Prentice, & Miller, 1999). Відповідно, спроби спонукати появу нової надідентичності можуть викликати спротив й опір, аж до відкритого протистояння. Очевидно, що об'єднання і формування надідентичностей об'єднаних груп є процесом складним, важко досяжним і таким, що не може гарантувати сталого результату, особливо якщо він відбувається у штучний спосіб, а групи, що об'єднуються, є дуже різними.

Як тут не згадати «соціальний експеримент» із формування єдиної ідентичності радянської людини. Ця ідентичність, як форма надідентичності, була покликана розмивати відмінності і прийти на зміну традиційним культурним та етнічним ідентичностям. Як відомо, цей експеримент мав дуже непрості соціальні наслідки. Частина населення Радянського Союзу, зокрема й українців, засвоїла цю ідентичність повністю як єдину і значущу. І сьогодні, згідно із згаданими закономірностями функціонування соціальної ідентичності, ця група готова захищати і відстоювати свою соціальну ідентичність і ніяким чином не готова від неї відмовлятись. Інша частина населення не прийняла цю ідентичність

зовсім, формуючи групи активного чи пасивного спротиву. Обидві ці групи були і є групами меншості. Більша ж частина населення відмовилася від надієності після розпаду Радянського Союзу. Але наявність у структурі соціальної ідентичності настановлень радянського штибу стоїть на заваді формуванню повноцінної етнічної та національної ідентичності. Навіть через тридцять років після розпаду СРСР деякі когнітивні настановлення та очікування зберігають риси радянського зразка.

Отже, експеримент із формування штучної ідентичності був, з одного боку, провальним, а з другого – як кожен соціальний процес, тривав (і триває) довше, ніж тривав соціальний вплив, який його запустив, і наслідки його загалом передбачити важко.

Більш ефективною стратегією є кроскатегоризація. Це процес, під час якого зберігаються відокремленість груп і їхні відмінності, але члени цих груп можуть поділяти ідентичності в інших вимірах. Таким чином уявлення людей про ін- і аутгрупові стосунки стають повнішими, ці стосунки не сприймаються як загроза ідентичності (Crisp, & Hewstone, 2007). Сьогодні це найбільш популярна і найбільш дієва стратегія досягнення порозуміння у світі, її суть відображає гасло «єдність з повагою до відмінностей». Якщо згадати Революцію Гідності, то саме така стратегія була об'єднавчою. Належність до «своїх» нівелювала мовні, регіональні, культурні відмінності. Без зміни власної ідентичності приймалися нові ідентичності, наприклад ідентичність громадянина України. І така ідентичність не є ані запереченням попередньої, ані штучно надбудованою. Когнітивно і ціннісно цей вид соціальної ідентичності був зорієнтований радше на теперішнє і майбутнє (розбудова держави), ніж на минуле.

Звичайно, розділена спільна ідентичність іноді приводить до зміни попередньої ідентичності (зміна мови, світоглядні зміни і т. ін.), бажання захистити соціальні ідентичності меншості, не втрачаючи ідентичності більшості. Тут доречним буде згадати дискусії навколо мови, коли кожна із груп хоче зберегти за собою право на вищу ідентичність, але не допустити розмивання мовної ідентичності. Звідси пошук і ствердження себе як «правильного» громадянина, зважаючи або не зважаючи на мову спілкування. За такої умови на вищому рівні підтримка української мови як державної є об'єднавчою для всіх.

Згідно з результатами досліджень теорії соціальної ідентичності досить ефективним є мультикультурне фреймування міжгрупових стосунків, у якому групові відмінності розглядаються як цінний аспект суспільства з цінностями «diversity» (різноманітності) (Hornsey, & Hogg, 2000), або конструювання відносної міжгрупової ідентичності, у якій групи лише частково визначають свою власну групу з точки зору

взаємовідносин їхньої групи з іншою групою (Hogg, 2015). Такі соціальні процеси можуть відбуватися як спонтанно, так і індуковано. Але якими б вони не були, потрібні управління і керування, а відповідно, і конкретні люди – лідери, що у випадку міжгрупової взаємодії видається непростим завданням.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Підсумовуючи, маємо підстави для очевидного висновку про те, що міжгрупова взаємодія і на мікро-, і на макрорівні відбувається згідно з певними закономірностями. У межах теорії соціальної ідентичності досліджено й описано значну кількість таких закономірностей як на теоретичному, так і на прикладному рівнях. Зокрема, описані закономірності міжгрупової взаємодії дають змогу аналізувати, прогнозувати деструктивні процеси, протидіяти їм та спрямовувати в конструктивне річище. Перспективу подальших досліджень убачаємо саме в прикладному вивченні означених ідей.

Список використаних джерел

Горностай, П. П. (Ред.) (2014). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*. Київ: Міленіум.

Горностай, П. П. (Ред.) (2017). *Свідоме та несвідоме у груповій взаємодії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Crisp, R. J., & Hewstone, M. (2007). Multiple social categorization. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 39, pp. 163–254). San Diego, CA: Academic.

Ellemers, N. (1993). The influence of socio-structural variables on identity management strategies. *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57.

Fritzsche, I., Jonas, E., Ablasser, C., Beyer, M., Kuban, J., Manger, A.-M., et al. (2013). The power of we: Evidence for group-based control. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49 (1), 19–32.

Galtung, J. (1964). An Editorial. *Journal of Peace Research*, 1, 1–4.

Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model*. New York: Psychology Press.

Greenaway, K. H., Haslam, S. A., Cruwys, T., Branscombe, N. R., & Ysseldyk, R. (2015). From «We» to «Me»: Group identification enhances perceived personal control with consequences for health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109 (1), 53–74.

Heine, S. J., Proulx, T., & Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations. *Personality and Social Psychology Review*, 10 (2), 88–110.

Hogg, M. A., & Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. New York: Routledge

Hogg, M. A. (2006). Social identity theory. In P. J. Burke (Ed.), *Contemporary social psychological theories* (pp. 111–136). Palo Alto, CA: Stanford University Press.

Hogg, M. A. (2007). Uncertainty-identity theory. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 39, pp. 69–126).

Hogg, M. A. (2015). Constructive leadership across groups: How leaders can combat prejudice and conflict between subgroups. *Advances in Group Processes*, 32, 177–207.

Hogg, M. A. (2016). Social identity theory. In S. McKeown, R. Haji & N. Ferguson (Eds.), *Understanding Peace and Conflict through Social Identity Theory: Theoretical, Contemporary and Worldwide Perspectives*. New York: Springer.

Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. (2000). Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 143–156.

Leary, M. R., & Baumeister, R. F. (2000). The nature and function of self-esteem: Sociometer theory. *Advances in Experimental Social Psychology*, 32, 1–62.

Prentice, D. A., & Miller, D. T. (Eds.). (1999). *Cultural divides: Understanding and overcoming group conflict*. New York: Russell Sage.

Stollberg, J., Fritzsche, I., & Baecker, A. (2015). Striving for group agency: Threat to personal control increases the attractiveness of agentic groups. *Frontiers in Psychology*, 6, 649.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

References

Crisp, R. J., & Hewstone, M. (2007). Multiple social categorization. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 39, pp. 163–254). San Diego, CA: Academic. (in English)

Ellemers, N. (1993). The influence of socio-structural variables on identity management strategies. *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57. (in English)

Fritzsche, I., Jonas, E., Ablasser, C., Beyer, M., Kuban, J., Manger, A.-M., et al. (2013). The power of we: Evidence for group-based control. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49 (1), 19–32. (in English)

Galtung (1964). An Editorial. *Journal of Peace Research*, 1, 1–4. (in English)

Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model*. New York: Psychology Press. (in English)

Greenaway, K. H., Haslam, S. A., Cruwys, T., Branscombe, N. R., & Ysseldyk, R. (2015). From «We» to «Me»: Group identification enhances perceived personal control with consequences for health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109 (1), 53–74. (in English)

Heine, S. J., Proulx, T., & Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations. *Personality and Social Psychology Review*, 10 (2), 88–110. (in English)

Hogg, M. A. (2006). Social identity theory. In P. J. Burke (Ed.), *Contemporary social psychological theories* (pp. 111–136). Palo Alto, CA: Stanford University Press. (in English)

Hogg, M. A. (2007). Uncertainty-identity theory. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 39, pp. 69–126). (in English)

Hogg, M. A. (2015). Constructive leadership across groups: How leaders can combat prejudice and conflict between subgroups. *Advances in Group Processes*, 32, 177–207. (in English)

Hogg, M. A. (2016). Social identity theory. In S. McKeown, R. Haji & N. Ferguson (Eds.), *Understanding Peace and Conflict through Social Identity Theory: Theoretical, Contemporary and Worldwide Perspectives*. New York: Springer. (in English)

Hogg, M. A., & Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. New York: Routledge. (in English)

Hornostay, P. P. (Ed.) (2017). *Svidome ta nesvidome u hrupovii vzaiemodii*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Hornostay, P. P. (Ed.) (2014). *Psykhohihiia hrupovoi identychnosti: zakonomirnosti stanovlennia*. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. (2000). Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 143–156. (in English)

Leary, M. R., & Baumeister, R. F. (2000). The nature and function of self-esteem: Sociometer theory. *Advances in Experimental Social Psychology*, 32, 1–62. (in English)

Prentice, D. A., & Miller, D. T. (Eds.) (1999). *Cultural divides: Understanding and overcoming group conflict*. New York: Russell Sage. (in English)

Stollberg, J., Fritzsche, I., & Baecker, A. (2015). Striving for group agency: Threat to personal control increases the attractiveness of agentic groups. *Frontiers in Psychology*, 6, 649. (in English)

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole. (in English)

УДК 159.9:351.74

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-73>

Процик Любов Сергіївна

кандидат психологічних наук,

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії

психологічного забезпечення,

Державний науково-дослідний інститут МВС України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-5440-5826

protsyk14@gmail.com

НЕГАТИВНІ ПСИХІЧНІ СТАНИ ТА РЕАКЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Актуальність дослідження. Виконання службових завдань працівниками поліції в екстремальних умовах із психологічної точки зору характеризується впливом на психіку особистості широкого спектра несприятливих стрес-факторів. Тривале здійснення своїх службових обов'язків у надто напружених, екстремальних умовах може призводити до дезадаптації, нервово-психічного перенапруження, унаслідок чого стає можливим розвиток стійких негативних психічних станів. Проблема психічних станів є однією з маловивчених і складних у психологічній науці, зокрема в її прикладних розділах, пов'язаних із професійною діяльністю особистості в екстремальних умовах.

Метою статті є аналіз особливостей негативних психічних станів та реакцій працівників поліції в екстремальних умовах службової діяльності.

Методи і методологія. На основі комплексного аналізу наукових джерел досліджено негативні психічні стани та реакції, які виникають у працівників поліції під час виконання службових завдань в екстремальних умовах: професійний стрес, невроз, стомлення, монотонія, персеверація, ригідність, фрустрація, страх, паніка, істерика, афект.

Результати дослідження. Охарактеризовано найбільш типові умови і стрес-чинники, які найчастіше проявляються під час виконання працівниками поліції своїх професійних обов'язків і призводять до виникнення негативних психічних станів та реакцій. Показано, що під час виконання професійних обов'язків високого рівня відповідальності, що потребують пошуку швидких і нестандартних варіантів виходу з екстремальної ситуації, у працівників поліції можуть спостерігатися розгубленість, зниження координованості і точності рухів, уповільнення реакції, порушення логіки міркувань, зниження критичності мислення та розсіяність уваги. Запропоновано шляхи екстреної психологічної допомоги в разі негативних психічних реакцій.

Практична значущість та перспективи подальших досліджень. Дослідження зовнішніх і внутрішніх стрес-факторів, що впливають на особистість працівника поліції в екстремальних умовах службової діяльності, сприятиме розробленню засобів і методів психологічної профілактики негативних психічних станів та реакцій у працівників поліції.

Ключові слова: екстремальні умови службової діяльності; психічні стани; працівник поліції; професійний стрес; фрустрація; страх; афект.

Liubov S. Protsyk

PhD in Psychology

Researcher of the Research Laboratory of Psychological Support
State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-5440-5826

protsyk14@gmail.com

NEGATIVE MENTAL CONDITIONS AND REACTIONS OF POLICE OFFICERS IN EXTREME CONDITIONS OF OFFICIAL ACTIVITY

Relevance of the research. From the psychological point of view, the performance of official duties by police officers in extreme conditions is characterized by the impact on the psyche of the individual a wide range of adverse stressors. Prolonged performance of their duties in too stressful, extreme conditions can lead to maladaptation, mental and mental strain, resulting in the development of persistent negative mental states. The problem of mental states is one of the least studied and complex in psychological science, in particular in its applied sections related to the professional activities of the individual in extreme conditions.

The purpose of the article to analyze the characteristics of negative mental states and reactions of police officers in extreme conditions of work.

Methods and methodology. Based on a comprehensive analysis of scientific sources studied the negative mental states and reactions that occur in police officers when performing official duties in extreme conditions: occupational stress, neurosis, fatigue, monotony, perseveration, rigidity, frustration, fear, panic, hysteria and affect.

Research results. The most typical conditions and stress factors that are most common in the performance of police duties and lead to negative mental states and reactions are described. It has been shown that when performing high-level professional responsibilities that require quick and unconventional solutions to an emergency situation, police officers may show confusion, decreased coordination and accuracy of movements, slow reaction, disruption of logic, reduced critical thinking and distraction. Ways of emergency psychological assistance in case of negative mental reactions are offered.

Practical significance and prospects for further research. The study of external and internal stressors that affect the personality of a police officer in extreme conditions of work will help develop tools and methods for psychological prevention of negative mental states and reactions in police officers.

Keywords: extreme working conditions; mental states; police officer; occupational stress; frustration; fear; affect.

Постановка проблеми. Нині Україна перебуває у складній соціальній і геополітичній ситуації, адже від початку проведення Операції Об'єднаних сил (ООС) залишається неконтрольованою частина державного кордону, на іншій території нашої держави спостерігаються численні прояви порушення законності та порядку. Сучасні екстремальні умови передбачають високі вимоги до діяльності працівників поліції, адже їхня професійна активність супроводжується постійним нервово-психічним напруженням, фізичним перенавантаженням, браком часу для прийняття рішень, неочікуваністю виникнення нової екстремальної чи погіршення наявної ситуації та підвищеним вітальним ризиком. Невідповідність між складними професійними завданнями і здатністю особистості поліцейського з ними впоратися призводить до виникнення професійного стресу та різних негативних психічних станів і реакцій як під час виконання службових завдань, так і після їх завершення. Негативні психічні стани працівників поліції стають причиною зниження ефективності виконання службових завдань, збільшення можливих втрат, а іноді й підвищення рівня суїцидальної активності. Отже, з огляду на те, що службова діяльність працівників за своєю сутністю є ризиконебезпечною, питання психотравмуючого впливу екстремальних умов та розуміння негативних психічних станів поліцейських є надзвичайно актуальною проблемою психологічного супроводу проходження служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблему впливу негативних психічних станів працівників поліції в екстремальних умовах на їхню службову діяльність активно вивчали провідні українські вчені, зокрема В. Андросюк, В. Бондаренко, Л. Дика, Л. Казміренко, В. Лебедев, О. Сафін, О. Тімченко, Д. Швець, С. Яковенко та ін.. (Бондаренко, 2018; Казміренко, Александров, Андросюк, Юсупов, & Черновський, 2013; Тімченко, 2005; Швець, 2018).

Однією із найбільш вдалих спроб побудови повної класифікації екстремальних умов досі залишається класифікація, запропонована О. Столяренком. Він поділяє умови (ситуації) на *нормальні*, *параекстремальні*, *екстремальні* й *гіперекстремальні* (залежно від необхідної активності і від позитивності досягнення результату). На думку О. Столяренка (2002), до *нормальних (буденних)* належать ті ситуації, які не створюють труднощів і якихось небезпек для особистості, а вимагають від неї звичайної активності і, як правило, закінчуються позитивно. *Параекстремальні ситуації* викликають сильне внутрішнє

напруження і здатні приводити особистість до переживання невдач (Абабаков, & Перре, 2004).

Л. Криворучко звертає увагу на те, що для працівників поліції в екстремальних умовах у моменти сильного психічного та емоційного напруження поняття «знання», «розуміння даної проблеми» часто стають другорядними. «Страх» перед виконанням службового завдання в екстремальних умовах у їхній поведінці витісняє інші відчуття. У цьому випадку дії працівників поліції визначаються рефlekсами та відпрацьованою інтуїцією – емоційною керованістю, «інстинктом самозбереження» (Криворучко, 2008). Проблема професійного страху і шляхи його подолання, фізичної агресії як форми поведінки службовця у процесі розв’язання кризової ситуації розглядає також М. Логачов (2001).

На думку В. Пліска, тривала дія стресогенних чинників, постійна загроза життю, висока ймовірність загибелі або поранення, травматизації ставлять високі вимоги до психологічних якостей особи, від яких залежить її психологічна готовність до роботи в екстремальних умовах. Дослідник вважає, що з практичного погляду проблема впливу екстремальних факторів на працівників поліції має кілька аспектів, а саме: *прогнозування поведінки людей в екстремальних умовах, визначення наслідків їхнього впливу і вибір особистістю адекватних стратегій поведінки в стресогенних умовах* (Пліско, 2004).

М. Ануфрієв і Я. Кондратьєв наголошують, що безпека працівників поліції залежить як від *організаційно-правових умов роботи* (зовнішніх), так і від *мотиваційно-особистісної складової* цієї безпеки (морально-поведінкові настановлення), психологічної готовності «до виживання», тобто дотримання норм, правил і спеціальних процедур, які гарантують особисту безпеку. З огляду на наслідки, шкоду і ризик екстремальних умов праці можемо говорити про необхідність згоди самого працівника на роботу в таких умовах і наявність у нього позитивної мотивації (позитивне ставлення до роботи, наявність соціальних і професійних мотивів, професійного інтересу до правоохоронної діяльності, потреба в долатті труднощів, свідоме прагнення до виконання службового обов’язку) (Ануфрієв, & Кондратьєв, 1999).

Сьогодні в Україні діє *«Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських»*, затверджений наказом МВС України від 06.02.2019 р. № 88, у якому визначено 6 напрямів системи психологічного забезпечення: психологічне вивчення об’єктів системи психологічного забезпечення; психологічна підготовка об’єктів системи психологічного

забезпечення; психопрофілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення; підтримка та оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах; психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, у тому числі під час проведення ними оперативних заходів та слідчих дій; психологічне супроводження освітнього процесу у ЗВО. Кожен із зазначених напрямів впливає на формування у поліцейського психологічної стійкості в можливих екстремальних умовах службової діяльності. Отже, нині проблема психологічного супроводу службової діяльності працівників поліції представлена в науковій літературі досить широко, однак недостатньо розкрито особливості їхніх негативних психічних станів і реакцій у різних видах екстремальних ситуацій (Порядок..., 2019).

Мета статті – комплексний науковий аналіз особливостей негативних психічних станів та реакцій працівників поліції в екстремальних умовах службової діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті розгляду негативних психічних станів і реакцій працівників поліції під *екстремальними умовами* їхньої роботи ми розуміємо такі умови, що сягають межі або перевищують резервний потенціал організму, коли один або декілька факторів мають екстремальні, тобто гранично можливі, постійні значення. *Особливостями* їх прояву є: відхилення від норм здійснення професійної діяльності; наявність небезпечних факторів, які загрожують стану здоров'я, життю людини і перевищують резервний потенціал її організму; мобілізація організму, стрес, зниження здатності регулювати свою діяльність. Важливою особливістю екстремальних умов праці працівників поліції є те, що вони викликають в особистості яскраво виражені емоційні реакції, які впливають на перебіг усіх психічних процесів й результативність діяльності (Білоус, 2015). Також екстремальні ситуації зумовлюють переживання особистістю граничного напруження і перенапруження. Вони ставлять перед нею складні об'єктивні і психологічні завдання. У разі виникнення екстремальних ситуацій різко знижується ймовірність успіху і зростає ризик негативних наслідків.

У професійній діяльності працівників поліції можна виділити такі *різновиди екстремальних умов та ситуацій*:

1) *швидкоплинна* – пов'язана з необхідністю діяти в умовах жорсткого дефіциту часу, у швидкому темпі, що вимагає високого рівня організованості і супроводжується значним психологічним навантаженням (затримання злочинця, участь у ліквідації наслідків катастрофи);

2) *довготривала* – потребує постійної готовності до можливої небезпечної дії за загальних монотонних умов праці (чекання виклику на виїзд, перебування в засідці);

3) *викликана необхідністю перевірки інформації* – повідомлення, метою якого є дезінформування про вчинений злочин, про можливу небезпеку (пожежу, мінування тощо);

4) *викликана «невизначеністю»* – потребує вибору одного з варіантів поведінки, однаково значущих для працівника (виконати службовий обов'язок або не втручатися в події задля власної безпеки);

5) *спричинена суб'єктивними обставинами*, тобто самим працівником (відволікання чи нестійкість уваги тощо) (Гуменюк, & Сулятицький, 2011).

М. Корольчук зазначає, що проблеми загальних закономірностей та особливостей діяльності фахівців в екстремальних умовах загалом зводяться до проблем взаємин у системі «середовище-людина-техніка», життєдіяльності виробничо-технічних об'єктів, умов праці та розроблення профілактичних заходів психологічного забезпечення ефективної і безпечної діяльності працівників. Дослідник визначає такі *факти впливу на ефективність виконання поставлених завдань в екстремальних умовах*: фізичні, хімічні, біологічні, соціально-побутові, медико-біологічні, соціально-психологічні, зміна біоритмів (Корольчук et al., 2009).

Отже, в усьому різноманітті екстремальних ситуацій службової діяльності на психіку і поведінку працівників поліції впливатимуть певні *стрес-фактори*, причини розвитку яких можна умовно розділити на дві групи: *зовнішні і внутрішні*.

Зовнішні причини: психологічний вплив наслідків екстремальної ситуації; рішучість і темп проведення службових дій; інтенсивність і новизна застосування спеціальної техніки; нестандартність засобів і прийомів дій під час виконання покладених завдань; загибель або поранення особового складу і цивільного населення; характер дій особового складу, укомплектованість і якісний склад підрозділу, його злагодженість, ступінь керованості і стиль діяльності офіційних і неофіційних лідерів; безперервність, тривалість і динаміка виконання службового завдання; руйнація цивільних об'єктів, природно-географічні і кліматичні особливості місцевості, час року і доби.

Внутрішні причини: раптовість, несподіваність, загроза (очікування можливих негативних наслідків службової обстановки); небезпека (усвідомлення реальної можливості негативного впливу конкретних елементів службової діяльності на життя і здоров'я особового складу); новизна, незвичайність (визначення особовим складом невідомих компонентів службової діяльності); невизначеність (коли щодо сформованої ситуації зовсім немає інформації, або коли її бракує, або коли вона суперечлива або ж її забагато), дефіцит часу, відповідальність; усвідомлення персоналом особливого характеру і результатів службової

діяльності; тривале потерпання від незручностей, труднощів і дискомфорту.

Розглянуті характеристики екстремальних умов службової діяльності спричиняють виникнення у працівників поліції специфічних психічних станів і реакцій. *Проблема психічних станів і реакцій* є однією з маловивчених і складних у психологічній науці, особливо в її прикладних розділах, пов'язаних із професійною діяльністю людини в екстремальних умовах. *Психічні стани* – це особлива психологічна категорія, що відрізняється від психічних процесів і психічних особливостей особистості та водночас впливає на них, ними ж і детермінується. У класичному поділі психічних явищ вони виділені за ступенем зменшення динамічності, лабільності та швидкості їхніх змін: процеси, стани і властивості (Миронець, & Тімченко, 2008). Н. Левітов визначає *психічний стан* як цілісну характеристику психічної діяльності за визначений період часу, яка відбиває своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і властивостей особистості (Левитов, 1964).

Психічним станам властиві такі особливості. Перша – це *цілісність, рухливість і відносна стійкість* (тому що психічні стани мінливі: мають початок, кінець, динаміку). Друга – *прямий і безпосередній взаємозв'язок із психічними процесами і властивостями особистості*. Третя особливість – це *індивідуальна своєрідність і типовість, різноманітність*. Четвертою особливістю є *полярність психічних станів*, тому що кожному з них відповідає протилежний (активності протистойть пасивність, упевненості – непевність, рішучості – нерішучість) (Косолапов, 2010). Зазначені особливості властиві психічним станам будь-якої людини. Однак умови діяльності працівників поліції істотно відрізняються від звичайних життєвих умов, звичних для більшості людей.

Дослідники класифікують *психічні стани за спрямованістю і силою прояву* на чотири умовні групи:

1. *Позитивні психічні стани, що проявляються в активній формі*: стан бойової готовності, активності, піднесення, напруженості, психічної стійкості.

2. *Психічні стани пасивної форми*: стан заспокоєності, передбойової (післябойової) апатії, неуважності, незібраності, зайвої стриманості.

3. *Негативні психічні стани активної форми*: передбойова (передстартова) «лихоманка», паніка, підупадок сил, стрес, страх.

4. *Негативні психічні стани пасивної форми*: ригідність, фрустрація, синдром нав'язливості (смерті, неминучості поранення),

завдання шкоди здоров'ю (отримання травм), тривога, занепокоєння (Васильєва, Габдрєва, & Прохоров, 2004).

Поведінкові реакції працівників поліції в екстремальних умовах, їхні тимчасові характеристики, загалом психофізіологічні можливості – величини надзвичайно варіативні, залежні від особливостей нервової системи, життєвого досвіду, професійних знань, навичок, мотивації, стилю діяльності. Під час виконання професійних обов'язків *високого рівня відповідальності*, що потребують пошуку швидких і нестандартних варіантів виходу з екстремальної ситуації, можуть проявлятися розгубленість, зниження координованості і точності рухів, уповільнення реакції, порушення логіки міркувань, зниження критичності мислення та розсіяність уваги.

У разі *переходу через межу конструктивності стресу* і появи *перенапруження* втрачається адекватне розуміння того, що відбувається, дії стають стереотипними і недоцільними. Якщо інтенсивність психічного напруження зростає і далі, з'являються помилки навіть у відпрацьованих уміннях і навичках, їх кількість поступово збільшується, водночас результативність діяльності швидко зменшується. У разі виникнення *надмірного напруження* можуть траплятися фатальні помилки, попередні інструкції та рекомендації забуваються, дехто навіть відмовляється виконувати доручення тощо.

Якщо психічне напруження в екстремальних умовах переходить критичну межу, настає *перенапруження* і відбувається злам психічної діяльності – втрата здатності розуміти навколишнє й усвідомлювати власну поведінку. Злам може відбиватись у гальмуванні поведінки (ступор, психологічний шок, байдужість, втрата свідомості та ін.) чи істеричній поведінці (паніка, агресія).

Процес проходження негативних психічних станів в екстремальних умовах охоплює: *збудження*, що проявляється в настороженості, вразливості, тривозі, які у частини людей переростають у страх, жах і панічний стан; *гальмування*, що супроводжується зниженням розумової і рухової активності, відчуженням, в окремих людей – ступором; *перехідні стани* – розгубленість, здивування, нерозуміння, істерика.

Професійний стрес працівників поліції найчастіше розуміють як негативний психічний стан, викликаний особливостями та вимогами самої професії, у вузькому для неї значенні. *Стрес в екстремальних умовах* супроводжується енергійною мобілізацією організму і викликає значні зміни в серцево-судинній, дихальній, м'язово-руховій та ендокринній функціях. *Помірний стрес* сприяє мобілізації фізичних і психічних можливостей, захисних сил організму, активізує інтелектуальні процеси. Відповідно, тривала й інтенсивна дія негативних

екстремальних чинників, висока їх значущість для працівника поліції здатні породжувати непродуктивні стресові стани, зокрема дистрес. У разі *дистресу* спостерігаються безпорадність, безсилля, безнадійність, пригніченість, що часто супроводжуються порушенням психічних процесів – відчуттів, сприйняття, пам'яті, мислення; виникненням негативних емоцій (страх, байдужість, агресивність); порушенням координації рухів (метушливість, тремор, заціпеніння); тимчасовими або тривалими особовими трансформаціями (пасивність, втрата волі до життя та впевненості в успіху, недовіра до колег тощо).

Як наслідок, можливий розвиток *неврозу* – стану, викликаного неможливістю розв'язати проблему позитивно й раціонально. Невроз супроводжується виникненням болісних та обтяжливих невдач, незадоволених потреб, неможливістю досягнення життєвих цілей, втратою сенсу життя. Часом невроз стає наслідком тяжкої травми і переживання різноманітних за змістом нав'язливих станів, особливо у вигляді фобій – нав'язливих неадекватних переживань, страхів. Невротична особистість, на відміну від здорової, завжди фіксується на якомусь одному переживанні (почутті провини, розчаруванні, страху захворіти, відчутті безвиході тощо), воно набуває в її свідомості виняткової значущості й витісняє все, що справді реальне і цінне.

Ще один негативний психічний стан – *стомлення*, що проявляється в почутті слабосилля, порушеннях у моторній сфері, ослабленні волі, сонливості, водночас спостерігаються значні зміни в перебігу різних психічних процесів. Найбільш вираженими й істотними ознаками *стомлення* є *порушення уваги*: звужується її обсяг, страждають функції переведення і розподілу. Ці симптоми можна інтерпретувати як порушення процесів свідомого контролю за виконанням діяльності. Також порушуються функції пам'яті, знижується ефективність мислення через віддавання переваги стереотипним способам вирішення завдань у ситуаціях, що потребують якихось нових, неординарних рішень. Відбувається трансформація мотивів діяльності: якщо на ранніх стадіях реакції *стомлення* зберігається адекватна «робоча мотивація», то потім уже переважають мотиви припинення діяльності чи відходу від неї. У разі продовження роботи це призводить до формування негативних емоційних реакцій.

Особливе місце в переліку негативних психічних станів займають монотонія, персеверація, ригідність і фрустрація. *Монотонія*, що є наслідком одноманітності діяльності, викликає прояв деяких специфічних станів, як-от: психічне насичення чи перенасичення, нудьга, стан зниженої пильності, стан сонливості. *Персеверація* – психічний стан, який характеризується невідступним або частим повторенням якого-

небудь слова, думки, мелодії, дії. *Ригідність* – більш активний стан, що характеризується опором змінам (близький до упертості).

Фрустрація – специфічний емоційний стан, зумовлений незадоволенням потреби або нездійсненням бажання, що супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою, розпачем. Стан фрустрації виникає в ситуації конфлікту, коли людина, намагаючись задовольнити потребу, наштовхується на нездоланні перешкоди. Високий рівень фрустрації призводить до дезорганізації діяльності і зниження її ефективності. Виникнення фрустрації зумовлене об'єктивною ситуацією, але залежить і від особливостей особистості. *Механізм фрустрації* досить простий: спочатку виникає стресова ситуація, яка веде до перенапруження нервової системи, а потім це напруження «розряджається» в ту чи іншу найбільш вразливу систему. Виділяють позитивні і негативні реакції на фрустрацію. *Позитивні реакції* – це конструктивні дозволи, подолання перешкоди, що заважає досягненню стимулу. В іншій ситуації фрустрація здатна спрямовувати енергію індивіда по іншому, але також конструктивному каналу активності. *Негативні реакції* фрустрації можуть викликати також різні форми неконструктивної поведінки. До них відносять агресію, регресію, фіксацію, відмову, негативізм, репресію.

Страх являє собою емоцію, що виникає в разі загрози біологічному або соціальному існуванню людини, спрямовану на джерело реальної або уявної небезпеки. Переживання страху змістово виявляється у вигляді страху смерті, болю, поранення, втрати колег по службі тощо. Стан страху може варіювати в широкому діапазоні переживань. Виділяють такі форми страху: *переляк, тривога, боязнь, афективний страх, індивідуальна і групова паніка*. Якщо особа перебуває у стані страху, треба говорити з нею спокійно, дати їй можливість усвідомити ситуацію, виплакати, якщо дозволить – доторкнутися до неї (активні точки – на зап'ястку, «батьківська зона» на спині).

Паніка – це тимчасове переживання гіпертрофованого страху, що зумовлює некеровану, нерегульовану поведінку особистості, часом повну втрату самоконтролю. *Механізм розвитку паніки*: включення «пускового сигналу», відтворення образу небезпеки, активація захисної системи і панічна поведінка. Паніка може проявлятися через *істеріку, агресію, іноді навіть як апатія*.

Істерика – активна, енергозатратна поведінкова реакція, коли людина виплескує свої емоції на оточення, кричить, розмахує руками, плаче. У цьому випадку потрібно за можливості прибрати глядачів, не говорити, що все буде добре; можна скористатися вправами «Розчави лимон», «Зворотний відлік», «Назви п'ять предметів». *Агресія* може

проявлятися вербально, коли людина висловлює погрози, і невербально – коли вона вдається до агресивних дій. У такій ситуації не варто вживати частку «не» і говорити людині, що все добре, не треба дивитися їй у вічі, а краще зайняти її роботою. *Анатія* – зниження емоційної, поведінкової та інтелектуальної активності. Людину треба насамперед зігріти, уклавши пледом чи куртою, і не кричати на неї.

Афект – сильна і відносно короточасна емоційна реакція, що супроводжується різко вираженими руховими і вісцеральними проявами. Афект виникає різко, раптово, у вигляді спалаху, пориву і має два варіанти прояву:

1. *Ажитація* супроводжується сильною хаотичною руховою активністю. У відповідь на подразники, які сигналізують про небезпеку для життя, на перший план виступають неспокій, тривога. Збудження виражається головним чином у метушливості, у здатності здійснювати тільки прості автоматизовані акти під впливом випадкових подразників, що потрапили в поле зору. У випадку рухового збудження не можна стримувати рухи – потрібно запитати в людини дозволу і притиснути її до себе, якщо спостерігається нервово тремтіння – потрусити її, вкрити пледом і дати солодкого чаю.

2. *Ступор* проявляється в напруженій скруті пози, рухів і мови. В умовах загрози для життя ступор характеризується раптовим заціпенінням, застиганням на місці в тій позі, у якій людина перебувала в момент екстремальної події, а проте інтелектуальна діяльність зберігається. Може тривати від декількох хвилин до декількох годин. Якщо постраждалому не надати допомогу і він перебуватиме в такому стані досить довго, це може призвести його до фізичного виснаження. У разі ступору потрібно витягнути руки, пальці людини в «лайк», вкрити її пледом, за можливості дати гарячого солодкого чаю; не можна кричати, розмова має бути спокійна, важливо перевести увагу на інші події та речі.

Отже, практично у кожної людини в екстремальних умовах спостерігається перенапруження психоемоційної сфери. Проявляються мимовільні реакції організму як відповідь на незвичайну ситуацію. Подолання таких станів сприяють роз'яснення працівникам поліції причин невдач, шляхів і засобів відновлення психічної стійкості; активна підготовка особового складу до подальших дій; надання психологічної допомоги працівникам поліції, що зазнали психологічної травми; актуалізація широких соціальних мотивів поведінки і т. ін.

Висновки. Професійна діяльність працівників поліції часто пов'язана з екстремальними умовами: затриманням злочинців, звільненням заручників, застосуванням зброї, забезпеченням правопорядку в період масових заходів, стихійних лих та надзвичайних ситуацій тощо. Ці

умови вимагають від них високого рівня нервово-психічної стійкості, адже йдеться про необхідність протистояти злочинності, яка має високий рівень агресивності та різні форми прояву. Це призводить до виникнення у працівників поліції специфічних психічних станів та реакцій, найбільш типовими серед яких є: професійний стрес, невроз, стомлення, монотонія, персеверація, ригідність, фрустрація, страх, паніка, істерика, афект. Екстремальні ситуації впливають як на особистість працівників поліції (психологічний, фізичний, емоційний, когнітивний, поведінковий вплив), так і на якість їхньої роботи, ефективність виконання професійних функцій. Стан працівників залежить також від індивідуальних особливостей організму, умов праці, попередньої підготовки та обізнаності щодо подій і розуміння ступеня небезпеки. Отже, уміння контролювати свій психічний стан, бути готовим до швидкого прийняття рішень, здатність адекватно оцінювати ситуацію сприятимуть формуванню психологічної стійкості в екстремальних умовах службової діяльності та уникненню негативних психічних реакцій.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні зазначеної проблеми та розробленні засобів і методів психологічної профілактики негативних психічних станів та реакцій у працівників поліції.

Список використаних джерел

- Абабаков, В. А., & Перре, М. (2004). *Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии*. Санкт-Петербург: Речь.
- Ануфрієв, М. І., & Кондратьєв, Я. Ю. (1999). *Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС при виконанні службових обов'язків*. Київ.
- Білоус, Т. Л. (2015). *Формування професійної готовності до роботи в екстремальних умовах у майбутніх працівників органів внутрішніх справ України*. (Дис. канд. пед. наук). Державний ВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Слов'янськ.
- Бондаренко, В. В. (2018). *Професійна підготовка працівників патрульної поліції: зміст і перспективні напрями*. Київ: Кандиба Т. П.
- Васильєва, Т. Н., Габдреева, Г. Ш., & Прохоров, А. О. (Сост.) (2004). *Психология состояний: Хрестоматия*. Москва: Пер Сэ; Санкт-Петербург: Речь,
- Гуменюк, Л. Й., & Сулятицький, І. В. (2011). *Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ: навчальний посібник*. Львів: ЛьвДУВС.
- Казміренко, В. П., Казміренко, Л. І., Александров, Д. О., Андросюк, В. Г., Юсупов, В. В., & Черновський, О. К. (2013). *Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця*. Київ: Рута.

Корольчук, М. С., Крайнюк, В. М., Косенко, А. Ф., & Кочергіна, Т. І. (2009). *Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я*. Київ: ІНКОС.

Косолапов, О. М. (2010). Роль екстремальних умов службової діяльності рятувальників у виникненні негативних психічних станів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 7, 218–226.

Криворучко, Л. С. (2008). *Організація професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних умовах*. (Дис. канд. юрид. наук). Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків.

Левитов, Н. Д. (1964). *Классификация психических состояний* (с. 24–27). Москва.

Логачов, М. Г. (2001). *Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях*. (Дис. канд. психол. наук). Університет внутрішніх справ, Харків.

Миронець С. М., & Тімченко О. В. (2008). *Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації*. Київ: Консультант.

Пліско, В. І. (2004). *Теоретичні і методичні засади формування готовності працівників правоохоронних органів до діяльності в умовах екстремальних ситуацій*. (Дис. д-ра пед. наук). Національна академія внутрішніх справ України, Київ.

Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, затверджений наказом МВС України від 06.02.2019 № 88. (2019). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#n15>

Столяренко, А. М. (2002). *Экстремальная психопедагогика*. Москва: Юнити-Дана.

Тімченко, О. В. (2005). Концептуальні положення професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС до дій в екстремальних ситуаціях оперативно-службової діяльності. *Право і безпека*, 1, 42–44.

Швець, Д. В. (2018). *Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні*. Харків: Майдан.

References

Ababakov, V. A., Perre, M. (2004). *Adaptatsiya k stressu. Osnovy teorii, diagnostiki, terapii* [Adapting to stress. Fundamentals of theory, diagnosis, therapy]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

Anufriiev, M. I., Kondratiev, Ya. Yu. (1999). *Zabezpechennia osobystoi bezpeky pratsivnykiv OVS pry vykonanni sluzhbovykh oboviazkiv* [Ensuring the personal safety of police officers in the performance of official duties]. Kyiv. (in Ukrainian)

Bilous, T. L. (2015). *Formuvannia profesii noi hotovnosti do roboty v ekstremalnykh umovakh u maibutnykh pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy*

[Formation of professional readiness to work in extreme conditions in future employees of internal affairs bodies of Ukraine]. (Dissertation of the candidate of pedagogical sciences). Donbaskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet, Sloviansk. (in Ukrainian)

Bondarenko, V. V. (2018). *Profesiina pidhotovka pratsivnykiv patrolnoi politsii: zmist i perspektyvni napriamy* [Professional training of patrol police officers: content and perspective directions]. Kyiv: Kandyba T. P. (in Ukrainian)

Humeniuk, L. Y., & Suliatskyi I. V. (2011). *Psykhologhiia profesiinoi diialnosti pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav* [Psychology of professional activity of law enforcement officers]. Lviv: LvDUVS. (in Ukrainian)

Kazmirenko, V. P., Kazmirenko, L. I., Aleksandrov, D. O., Androsiuk, V. H., Yusupov, V. V., & Chernovskiy, O. K. (2013). *Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav do dii v ekstremalnykh sytuatsiakh zatrymanna ozbroienoho zlochyntsia* [Formation of psychological readiness of law enforcement officers to act in extreme situations of detention of an armed criminal]. Kyiv: Ruta. (in Ukrainian)

Korolchuk, M. S., Krainiuk, V. M., Kosenko, A. F., & Kocherhina, T. I. (2009). *Psykhologichne zabezpechennia psykhichnoho i fizychnoho zdorovia* [Psychological support of mental and physical health]. Kyiv: INKOS. (in Ukrainian)

Kosolapov, O. M. (2010). Rol ekstremalnykh umov sluzhbovoi diialnosti riatuvalnykh u vynykenni nehatyvnykh psykhichnykh staniv [The role of extreme working conditions of rescuers in the emergence of negative mental states]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 7, 218–226 (in Ukrainian)

Kryvoruchko, L. S. (2008). *Orhanizatsiia profesiinoi pidhotovky pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav do dii v ekstremalnykh umovakh* [Organization of professional training of law enforcement officers to act in extreme conditions]. (Dissertation of the candidate of legal sciences). Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv. (in Ukrainian)

Levytov, N. D. (1964). *Klasyfikatsiya psikhicheskikh sostoyaniy* [Classification of mental states] (pp. 24–27). Moscow. (in Russian)

Lohachov, M. H. (2001). *Psykhologichna pidhotovka osobovoho skladu spetsialnykh pidrozdiliv OVS do dii v ekstremalnykh sytuatsiakh* [Psychological training of personnel of special police units to act in extreme situations] (Dissertation of the candidate of psychological sciences). (in Ukrainian)

Myronets, S. M., & Timchenko, O. V. (2008). *Nehatyvni psykhichni stany riatuvalnykh v umovakh nadzvyzhainoi sytuatsii* [Negative mental states of rescuers in an emergency]. Kyiv: Konsultant. (in Ukrainian)

Plisko, V. I. (2004). *Teoretychni i metodychni zasady formuvannia hotovnosti pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv do diialnosti v umovakh ekstremalnykh sytuatsii* [Theoretical and methodical bases of formation of readiness of law enforcement officers for activity in the conditions of extreme situations]. (Dissertation of the candidate of pedagogical sciences). Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian)

Poriadok orhanizatsii systemy psykholohichnoho zabezpechennia politseiskyykh, pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy ta kursantiv (slukhachiv) zakladiv vyshchoi osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yaki zdiisniuiut pidhotovku politseiskyykh, zatverdzhnyi nakazom MVS Ukrainy (2019). [The procedure for organizing the system of psychological support for police officers, employees of the National Police of Ukraine and cadets (students) of higher education institutions with specific training conditions that train police officers, approved by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine], 06.02.2019 № 88. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#n15> (in Ukrainian)

Shvets, D. V. (2018). *Psykholohichni ta pravovi zasady formuvannia osobystosti politseiskoho v Ukraini* [Psychological and legal principles of police officer personality formation in Ukraine]. Kharkiv: Maidan. (in Ukrainian)

Stolyarenko, A. M. (2002). *Ekstremalnaya psikhopedagogika* [Extreme psychopedagogy]. Moscow: YuNYTY-DANA. (in Russian)

Timchenko, O. V. (2005). *Kontseptualni polozhennia profesiino-psykholohichnoi pidhotovky personalu OVS do dii v ekstremalnykh sytuatsiakh operativno-sluzhbovoi diialnosti* [Conceptual provisions of professional and psychological training of police personnel to act in extreme situations of operational and service activities]. *Pravo i bezpeka*, 1, 42–44. (in Ukrainian)

Vasilyeva, T. N., Habdreva, H. Sh., & Prokhorov, A. O. (2004). *Psikhologiya sostoyaniy. Khrestomatiya* [Psychology of states]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

УДК 314.72

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-74>

Гундєртайло Юлія Данилівна

молодший науковий співробітник

лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АРТТЕРАПІЇ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ СУПРОВОДІ ВПО

Актуальність. Соціально-психологічний супровід ВПО є актуальною потребою українського суспільства в умовах тривання воєнних дій на сході країни, ускладнених світовою кризою пандемії COVID-19. Сучасні напрями супроводу обговорюються в площині сприяння відновленню психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (МНПСС), посилення особистісної автономності, зокрема здатності самостійно організовувати свою життєдіяльність і бути суб'єктом власного життєтворення. Важливим напрямом соціально-психологічного супроводу ВПО є арттерапевтичні методи. Попри широке використання арттерапевтичних методів у практиці соціально-психологічного супроводу ВПО наразі не вистачає загального аналізу напрацьованого доробку.

Метою статті є визначення особливостей застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО в Україні.

Методи і методологія. Проведено контент-аналіз 30 публікацій вітчизняних авторів, присвячених використанню арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, за чотирма критеріями: вік клієнтів, модель супроводу, вид арттерапії, критерії ефективності арттерапевтичного втручання.

Результати. Показано, що 56,7% статей присвячено застосуванню арттерапії в соціально-психологічному супроводі дітей. У 36,7% проаналізованих статей описується психосоціальна модель супроводу (без звернення до аспекту тілесності); 73% проаналізованих джерел повідомляють про використання малюнкових методів. Серед ефектів арттерапевтичної роботи половина авторів виділяє катарсис, понад третину – поліпшення емоційної саморегуляції.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з популяризацією накопиченого практичними психологами масиву успішних кейсів практичного використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО. Очевидною є також потреба в збільшенні кількості доказових наукових досліджень використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО

Ключові слова: соціально-психологічний супровід; ВПО; арттерапія; біопсихосоціальна модель; малюнкові методи.

Yuliia D. Hundertailo

Junior Researcher,

Laboratory of Social Psychology of Personality,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

FEATURES OF ART THERAPY APPLICATION IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF IDPs

Relevance. Socio-psychological support of IDPs is an urgent need of Ukrainian society in the context of ongoing hostilities in the east of the country, complicated by the global crisis of the COVID-19 pandemic. Current areas of support are discussed in the field of promoting mental health and psychosocial support (MHPSS), strengthening personal autonomy, including the ability to organize their own lives and be a subject of creating their own life. Art therapy methods are an important area of socio-psychological support for IDPs. Despite the widespread use of art therapy methods in the practice of social and psychological support of IDPs in Ukraine, there is a lack of a general analysis of the achievements.

The purpose of the article is to determine the features of the use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs in Ukraine.

Methods and methodology. A content analysis of 30 publications by domestic authors on the use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs in Ukraine based on four criteria: age of clients, model of support, type of art therapy, art therapy intervention criteria of effectiveness.

Results. It is shown that 56.7% of articles are devoted to the use of art therapy in the socio-psychological support of children. 36.7% of the analyzed articles describe the psychosocial model of support (without involving the aspect of corporality). 73% of the analyzed sources report the use of drawing methods. Among the effects of art therapy 50% of the authors highlight catharsis, 40% – the improvement of emotional self-regulation.

Perspectives for further research are related to the popularization of the array of successful cases of practical use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs accumulated by practical psychologists. It is also necessary to increase the amount of evidence-based research on the use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs.

Keywords: socio-psychological support; IDPs; art therapy; biopsychosocial model; drawing therapy technics.

Постановка проблеми. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 6 липня 2021 року Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб взято на облік 1 473 650 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької і

Луганської областей та АР Крим (ВПО). Для цих людей воєнний конфлікт на теренах України є щоденною травматичною реальністю, адже на окупованих територіях у них залишилися родичі, друзі, майно, улюблені місця. Кожне загострення на фронті викликає у них зростання тривожності, посилення емоційної чутливості, перепадів настрою. Відповідно, гостро постає питання соціально-психологічного супроводу ВПО.

У державній політиці щодо ВПО останнім часом відбувалися певні зміни. Сьогодні цією категорією населення опікуються два міністерства: Міністерство соціальної політики України (забезпечує щомісячну адресну допомогу ВПО, фінансування заходів щодо захисту дітей, сімей, жінок з найуразливіших категорій суспільства, фінансування субсидій на житлові та комунальні послуги) і Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, у складі якого функціонує Управління з питань внутрішньо переміщених осіб та гуманітарного співробітництва. Попри складну соціально-економічну ситуацію міністерства спільно з міжнародними партнерами реалізують низку проєктів, спрямованих на допомогу ВПО.

Особливо важко було особам цієї категорії протягом періоду пандемії COVID-19, коли до всіх і так не простих проблем додалися проблеми, пов'язані з пандемією.

Для психологічної підтримки ВПО у жовтні 2020 року Міжнародна організація з міграції (МОМ) відкрила гарячу лінію емоційної підтримки для мешканців Донецької та Луганської областей у межах проєкту «Нагальна гуманітарна допомога та підтримка раннього відновлення для громад, постраждалих унаслідок конфлікту на сході України», який МОМ впроваджує за фінансування Бюро у справах населення, біженців та міграції Держдепартаменту США (Міжнародна організація міграції, 2019).

25 березня 2020 року на базі Навчально-практичного центру психологічних інновацій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України започатковано реалізацію волонтерського проєкту психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19 «Онлайн-коло». Базою такої діяльності став багаторічний досвід кризової допомоги населенню, яку надавали спеціалісти центру. Було оперативно розгорнуто систему комплексної професійної допомоги, до якої також дістали доступ і ВПО. Зазначимо, що ця ситуація ставить перед спеціалістами, залученими до процесів соціально-психологічного супроводу ВПО, нові завдання та вимоги, зокрема щодо організації роботи в умовах повного/часткового локдауну, коли соціально-психологічна напруженість суттєво зросла і, відповідно, рівень тривожності серед ВПО значно підвищився.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Соціально-психологічний супровід як різновид психосоціальної підтримки є спеціально організованою і змодельованою діяльністю, що характеризується тривалістю та систематичністю (Титаренко, 2019; Лазоренко, 2020; Дворник, 2019; Ларіна, 2021; Мирончак, 2021; Савінов, 2021).

Соціально-психологічний супровід ВПО ми розглядаємо як систему довготривалих заходів, спрямованих на відновлення суб'єктності як якості життєдіяльності в контексті особистісного зростання, функціональності особи, створення сприятливих умов для реалізації людини. Власне, основною метою соціально-психологічного супроводу ВПО ми вважаємо відновлення *особистісної автономності* цієї категорії осіб, а саме їхньої здатності повністю самостійно організовувати свою життєдіяльність, бути суб'єктом свого життєтворення. ВПО у процесі переселення частково, а іноді й повністю втрачають навички самостійності або відчують розгубленість, невпевненість щодо своїх можливостей, мають низьку самооцінку. Особливо це стосується мешканців компактних поселень.

Соціально-психологічний супровід ВПО в міжнародному досвіді визначають поняттям «Mental health and psychosocial support» (MHPSS) – психічне здоров'я та психосоціальна підтримка. Під MHPSS розуміють будь-яку підтримку (зокрема довготривалу), що сприяє психічному здоров'ю та психосоціальному благополуччю людей (Weissbecker, Hanna, El Shazly, Gao, & Ventevogel, 2019).

Арттерапія – один із важливих напрямків психологічної допомоги і супроводу ВПО та мігрантів у світі загалом і в Україні зокрема. Використання методів арттерапії є фактично незамінним у випадках, коли людина не здатна вербалізувати свій травматичний досвід (діти, люди похилого віку, особи з особливими потребами), оскільки тут використовуються інші модальності (звук, рух, малювання і т. ін.)

Всесвітня організація охорони здоров'я замовила аналітичне дослідження за назвою «Які докази ролі мистецтва в поліпшенні здоров'я та благополуччя? Аналітичний огляд», результати якого було оприлюднено в жовтні 2019 року (Fancourt, & Finn, 2019). Аналіз охоплював понад 3000 наукових досліджень у різних галузях. Виявилось, що мистецтво відіграє важливу роль у профілактиці та лікуванні захворювань протягом усього життя людини. Дослідники рекомендують залучати мистецтво на індивідуальному, місцевому і національному рівнях та сприяти підтримці міжсекторального співробітництва в цьому процесі. Також вони обґрунтовують використання арттерапії в практиці подолання наслідків травматичних подій, зокрема у сфері

психосоціальної підтримки мігрантів і ВПО. Мистецтво в різних його формах зменшує тривожність, депресію та симптоми ПТСР, сприяє збереженню особистісної ідентичності та інтеграції досвіду, послаблює відчуття безсилля та гніву, активізує соціальну інтеграцію, підтримує психічне здоров'я. Також виявлено, що заняття мистецтвом поліпшують якість життя осіб, що пережили травматичні події, і в довготривалій перспективі. Доведено, що малювання в процесі арттерапії поліпшує розуміння та осмислення травматичної події.

В Україні арттерапію застосовують також у процесі соціально-психологічного супроводу ВПО та військових (Вознесенська, & Сидоркіна, 2015; Галіцина, 2018; Гундертайло, 2017; Корсунська, & Єхалова, 2018). Серед ефектів називають підвищення самооцінки, зниження рівня стресу, усвідомлення власних ресурсів, налагодження взаємодії в групах, формування чутливості до партнера і до себе. Арттерапія наразі посіла своє місце поміж інших видів практик у процесі соціально-психологічного супроводу ВПО й активно застосовується у роботі як державних, так і громадських організацій. Однак широке застосування окремих видів (малювання) як засобу діагностики і корекції для особистості, що переживає наслідки травматичних подій, не охоплює всіх можливостей арттерапії. Також досі не використовуються окремі види арттерапії. Зокрема, у нас зовсім немає робіт, присвячених музейній арттерапії, значну ефективність якої підтверджують зарубіжні дослідження (Betts, Potash, Luke, & Kelso, 2015). Її варто було б використовувати саме в роботі з мігрантами і ВПО.

Попри те, що арттерапія знаходить широке застосування в практиці соціально-психологічного супроводу вразливих груп загалом і ВПО зокрема, не вистачає загального аналізу того доробку, який уже напрацьовано в країні.

Мета статті – визначити особливості застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація і реалізація соціально-психологічного супроводу ВПО в Україні стали викликом для професійної спільноти. Завдяки міжнародній підтримці тисячі психологів пройшли різні програми підвищення кваліфікації та здобули нові знання, навички, освоїли модерні методи роботи, спеціалізувалися на травмочутливій практиці.

Одним із напрямів психотерапії, який набув значного поширення в Україні з початком воєнного конфлікту, стала арттерапія. Травматичні переживання особистості є настільки різноплановими й об'ємними, що потребують невербального вираження й інтеграції. Саме таким простором для катарсису і є творчий процес в арттерапії. Особливо гостро стоїть

питання опрацювання травматичних переживань в осіб, які відчувають труднощі з вербалізацією (діти, люди похилого віку і т. ін.). За такої умови майже єдиним способом опрацювання пережитого стають методи арттерапії.

Попри значне поширення методів арттерапії в практиці соціально-психологічного супроводу ВПО в Україні кількість наукових публікацій з цієї тематики загалом невелика. Причину ми вбачаємо, з одного боку, в обмеженому фінансуванні проєктів (як благодійних, так і державних) у цій сфері, а з другого – у тому, що й досі немає відповідної платформи для комунікації науковців і практиків. Такий цифровий простір уможливив би взаємовигідне партнерство, практики дістали б достовірні наукові дані для обґрунтування проєктів, а науковці – можливість взаємодії з різними вибірками.

Проведене нами дослідження ґрунтується на контент-аналізі публікацій останнього періоду за тематикою арттерапії в Україні. Для роботи відібрано та сформовано сутнісні *критерії* аналізу використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі:

- статті фокусуються на проблемах ВПО в Україні;
- статті присвячено використанню методів арттерапії;
- статті опубліковано в період 2014–2020 рр.

Для аналізу публікацій обрано такі бази даних: публікації в спеціалізованому журналі «Простір арттерапії» та матеріалах конференцій «Простір арттерапії», фонди Електронної бібліотеки НАПН України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, публікації Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи. Усього для аналізу відібрано 30 наукових публікацій, які було проаналізовано відповідно до чотирьох категорій: вік клієнтів, щодо яких застосовується арттерапевтичний супровід, модель супроводу, види арттерапії, критерії ефективності арттерапії (табл.).

Таблиця

Категорії контент-аналізу наукових публікацій

Вік	діти/дорослі
Модель супроводу	психосоціальна – біопсихосоціальна
Види арттерапії	образотворча терапія, драматерапія, лялькотерапія тощо
Критерії ефективності арттерапії в роботі з ВПО	катарсис, психокорекція негативних станів і т. ін.

Загалом дібрані нами публікації можна розділити на три групи: теоретико-методологічні роботи (20%), прикладні дослідження (54%),

практичні посібники (23%). Найбільшу частку становлять прикладні дослідження, оскільки до арттерапевтичних практик вдається велика кількість психологів, соціальних працівників та педагогів.

З'ясовано, що в 56,7% статей розглядається застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі дітей. Роботі і з дорослими, і з дітьми присвячено 20% робіт, 23,3% публікацій – суто роботі з дорослими. Варто зазначити, що в роботі з дорослих клієнтами спектр методів соціально-психологічного супроводу стає суттєво ширшим й охоплює різні види вербальної підтримки. Сім'ї чи, скажімо, цілі групи ВПО також стають учасниками різного роду проектної діяльності.

Наступним нашим завданням було визначити співвідношення застосування в Україні *двох основних моделей* соціально-психологічного супроводу ВПО.

Психосоціальна модель супроводу зазвичай зосереджує увагу лише на психологічних і соціальних наслідках травматичної ситуації, але не охоплює елементи роботи з тілесністю. Ігнорування тілесного аспекту зменшує якість супроводу і подовжує шлях до автономності, адже суто психосоціальними інтервенціями неможливо освоїти практики саморегуляції. «Непомітне» тіло залишається поза увагою спеціалістів, що призводить до збільшення кількості психосоматичних реакцій як наслідків переживання травматичної ситуації.

Біопсихосоціальна модель супроводу на всіх стадіях активно включає тілесність в поле зору уваги всіх учасників процесу, надаючи місце і час психофізіологічним практикам (починаючи з простих дихальних вправ).

З'ясовано, що в кожній третій (36,7%) проаналізованій статті описується психосоціальна модель супроводу, що є досить високим показником. Найчастіше таку модель використовують у педагогічних дослідженнях і теоретичних розвідках, що свідчить про те, рівень фізичної культури в суспільстві залишається загалом низьким. Активна психоедукація в шкільному середовищі сьогодні є вкрай потрібною, адже здоров'я в наш час буквально на вагу золота.

Також нас цікавило питання, які різновиди арттерапії використовуються в соціально-психологічному супроводі ВПО. Серед найбільш поширених методів можна виокремити образотворчу арттерапію (малювання): 73% проаналізованих джерел повідомляють про використання малюнків у процесі роботи. Така поширеність пояснюється доступністю і простотою методу, з одного боку, і його універсальністю – з другого, оскільки він може застосовуватися в різноманітних контекстах і для різнопланових цілей.

Також у соціально-психологічному супроводі ВПО використовують колажування, мандали, бібліотерапію, драматерапію, лялькотерапію, казкотерапію, ліплення, танцювально-рухову терапію, маскотерапію, музикотерапію, плейбек-театр тощо. Цей широкий спектр, зрозуміло, невичерпний, що дає нам змогу побачити перспективи дальшого розвитку соціально-психологічного супроводу ВПО в долученні інших видів арттерапії, які ще не посіли заслуженого місця в сьогоденній практиці. Ідеться, зокрема, і про музейну арттерапію.

Що ж до ефективності арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, то її оцінка в польових умовах є досить умовною, адже супровід – це комплекс заходів, що охоплює цілу низку різноманітних складових. Крім того, найчастіше в публікаціях арттерапевти презентують свою роботу методом кейсів, що дає змогу чітко уявити контекст роботи, його унікальність, однак не дає змоги говорити про науково обґрунтовані результати. Власне, тут ми можемо згадати лише одну статтю з контрольною групою, повторним тестуванням і т. ін. (Зелінська, 2019).

Серед ефектів арттерапевтичної роботи кожен другий автор виділяє *катарсис* – процес вивільнення емоцій, найчастіше негативних. Невербальний характер арттерапії дає змогу виразити більше переживань, усю глибину особистого досвіду, його багатогранність і різноплановість. Ще 40% авторів зазначають, що використання арттерапії позитивно впливає на *емоційну саморегуляцію* ВПО, а саме гармонізує емоційну сферу, сприяє позитивному настрою, знижує емоційну напруженість, рівень тривожності. Серед позитивних впливів називають також підвищення самооцінки, розвиток креативності, спонтанності, рефлексії, самостійності, пізнавальних процесів, формування майбутнього. Також зазначають соціальні ефекти, такі як поліпшення соціальної адаптації, групове відновлення,

Аналіз публікацій, крім іншого, актуалізує *етичні проблеми* соціально-психологічного супроводу ВПО. Проведення заходів супроводу і досліджень ВПО має бути травмочутливим, адже ця група населення перебуває під загрозою стигматизації і самостигматизації. І хоча, загалом, можна сказати, що дослідники дотримуються вимог щодо поваги до честі й гідності своїх респондентів, однак є окремі дослідження, у яких трапляється мова ворожнечі до людей, які мають інші політичні погляди. Зокрема, мова ворожнечі може проявлятися, коли реальні вислови окремих осіб із числа ВПО подаються не в контексті негативного інформаційного впливу («причиною війни є українська влада і українська армія»; «увесь світ у боргу»; «усі довкола вороги»), а як свідомо світоглядна позиція, що не відповідає реальному стану справ.

Зрозуміло, що дослідники максимально дослівно відтворюють вислови своїх респондентів, однак у світлі професійного ставлення до людей, що пережили травматичні події, інтерпретація результатів мала б бути переведеною в гуманістичний дискурс обговорення інформаційної війни. На жаль, подібні настановлення дослідників можуть призводити до формування негативних стереотипів та упереджень щодо ВПО, розпалювати ненависть до цієї групи населення, що тягне за собою зростання соціальної напруженості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО в Україні має значний потенціал для розвитку. Серед відомих нам публікацій, у яких ідеться про використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, більшість присвячено роботі з дітьми. У значній кількості досліджень увага фокусується на біопсихосоціальній моделі супроводу. Найчастіше арттерапевти використовують у роботі малювання, проте не забувають і про такі різновиди роботи, як колажування, мандали, бібліотерапія, драматерапія, лялькотерапія, казкотерапія, ліплення, танцювально-рухова терапія, маскотерапія, музикотерапія, плейбек-театр. Серед найбільш поширених ефектів арттерапевтичного соціально-психологічного супроводу ВПО називають вивільнення емоцій та емоційну саморегуляцію.

А проте накопичений практичними психологами великий масив практичних кейсів використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО досі залишається малопомітним у суспільному дискурсі. Тому активна взаємодія зі всіма стейкхолдерами соціально-психологічного супроводу ВПО могла б сприяти збільшенню представленості в публічному дискурсі успішних історій використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО і полегшити доступ до соціально-психологічної підтримки для осіб, які її потребують. Очевидно також, що практикам не вистачає науково-методичного матеріалу у сфері як самої арттерапії, так і арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, зокрема підручників, методичних посібників, збірників найкращих практик тощо, які дали б змогу збільшити кількість використовуваних у практиці видів арттерапії і поліпшити якість роботи спеціалістів. Так само гостро стоїть питання організації доказових наукових досліджень використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, які могли б довести ефективність такої роботи достовірними даними і яких наразі ще дуже мало.

Список використаних джерел

Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2015). *Арт-терапія у подоланні психічної травми: практичний посібник*. Київ: Золоті ворота.

Галіцина, Л. (2018). Пташка в печері, або арт-терапія як засіб психологічної адаптації вимушених переселенців та СЖО. *Простір арт-терапії*, спецвипуск, 97–104.

Гундєртайло, Ю. Д. (2017). Арт-терапевтичні методики в довгострокових програмах соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади. *Простір арт-терапії*, 1(21), 25–34.

Дворник, М. С. (2019). Використання смартфон-застосунків в умовах психотравматизації населення. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 73(5), 236–248. Взято з <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2760>.

Зелінська, Я. Ц. (2019). Досвід корекції емоційної складової Я-образу вимушено переміщених осіб засобами арт-терапії. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького нац. ун-ту та Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 1(15), 42–48.

Корсунська, В. & Єхалова, Л. (2018). Узагальнення досвіду надання допомоги внутрішньо переміщеним особам. *Простір арт-терапії*, спецвипуск, 4–20.

Лазоренко, Б. П. (2020). Реінтеграція особистості в умовах гібридних війни та миру: соціально-психологічні механізми відчуження та присвоєння суб'єктності. У Л. А. Найдюнова, & Н. Л. Дятел (Ред.), Ю. С. Чаплінська (Уклад.), *Кіберсоціалізація: збірник наукових праць* (с. 103–104). Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Ларіна, Т. О. (2021). Алгоритми підтримання саногенного комунікативного простору особистості під час переходу суспільства від війни до миру. У Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, & М. С. Дворник (Ред.), *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти: матеріали міждисциплінарного наукового семінару* (м. Київ, 25 березня 2021 р.) (с. 35–37). Київ: ІС НАН України; ІСПП НАПН України.

Мирончак, К. В. (2021). Етапи переживання втрати як орієнтир для соціально-психологічного супроводу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48 (51), 68–75.

Міжнародна організація міграції (2019). MOM набирає учасників нового проєкту з підтримки бізнесу. Взято з <https://www.iom.org.ua/ua/mom-nabytaue-uchasnykiv-novogo-proektu-z-pidtrymky-biznesu>

Савінов, В. В. (2021). Плейбек-театр як фасилітатор психологічних ресурсів травмованої спільноти. У Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, & М. С. Дворник (Ред.), *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти: матеріали міждисциплінарного наукового семінару* (м. Київ, 25 березня 2021 р.) (с. 44–51). Київ: ІС НАН України; ІСПП НАПН України.

Титаренко, Т. М. (2019). Травмочутливий психологічний супровід як медіатор конструктивних особистісних трансформацій. У *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*, Матеріали науково-практичної

конференції (с. 274–278). Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського.

Betts, D. J., Potash, J. S., Luke, J. J., & Kelso, M. (2015). An art therapy study of visitor reactions to the United States Holocaust Memorial Museum. *Museum Management and Curatorship*, 30(1), 21–43.

Fancourt Daisy, Finn Saoirse (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf>

Weissbecker, I., Hanna, F., El Shazly, M., Gao, J., & Ventevogel, P. (2019). Integrative Mental Health and Psychosocial Support Interventions for Refugees in Humanitarian Crisis Settings: Integrative Health Care for the 21st Century Refugees. In Wenzel, T., & Drohpek, B. (Ed.), *An Uncertain Safety* (pp. 117–153). Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-72914-5_6.

References

Betts, D. J., Potash, J. S., Luke, J. J., & Kelso, M. (2015). An art therapy study of visitor reactions to the United States Holocaust Memorial Museum. *Museum Management and Curatorship*, 30(1), 21–43. (in English)

Dvornyk, M. S. (2019). Vykorystannia smartfon-zastosunkiv v umovakh psykotravmatyzatsii naselennia [Use of smartphone applications in the conditions of psycho-traumatization of the population]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*, 73(5), 236–248. Retrieved from <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2760>. (in Ukrainian)

Fancourt Daisy, Finn Saoirse (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf> (in English)

Halitsyna, L. (2018). Ptashka v pecheri, abo art-terapiia yak zasib psykhologichnoi adaptatsii vymushenykh pereselentsiv ta SZHO [A bird in a cave, or art therapy as a means of psychological adaptation of IDPs and SJO]. *Prostir art-terapii*, spetsvypusk, 97–104. (in Ukrainian)

Hundertaylo, Yu. D. (2017). Art-terapevtychni metodyky v dovhostrokovykh prohramakh sotsialno-psykhologichnoi intehtatsii vnutrishno peremishchenykh osib u mistsevi hromady [Art-therapeutic techniques in long-term programs of social and psychological integration of internally displaced persons into local communities]. *Prostir art-terapii*, 1(21), 25–34. (in Ukrainian)

Korsunsk, V. & Yekhalova, L. (2018). Uzahalnennia dosvidu nadannia dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam [Generalization of the experience of providing assistance to internally displaced persons]. *Prostir art-terapii*, spetsvypusk, 4–20. (in Ukrainian)

Larina, T. O. (2021). Alhorytmy pidtrymannia sanohennoho komunikatyvnoho prostoru osobystosti pid chas perekhodu suspilstva vid viiny do myru [Algorithms for maintaining the sanogenic communicative space of the individual during the transition of society from war to peace]. In T. M. Tytarenko, O. H. Zlobina, & M. S. Dvornyk (Red.), *Porodzhenni viinoiu spilnoty yak sotsialni donory i retsypiienty: materialy*

mizhdystsyplinarnoho naukovo seminaru (m. Kyiv, 25 bereznia 2021 r.) (pp. 35–37). Kyiv: IS NAN Ukrainy; ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Lazorenko, B. P. (2020). Reintehratsiia osobystosti v umovakh hibrydnykh viiny ta myru: sotsialno-psykholohichni mekhanizmy vidchuzhennia ta prysvoiennia subiektnosti [Reintegration of the individual in the conditions of hybrid war and peace: socio-psychological mechanisms of alienation and appropriation of subjectivity]. In L. A. Naydonova, & N. L. Diatel (Ed.), Yu. S. Chaplinska, *Kibersotsializatsiia: zbirnyk naukovykh prats* (pp. 103–104). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Mizhnarozhna orhanizatsiia mihratsiii (2019). MOM nabyraie uchashnykiv novoho proiektu z pidtrymky biznesu [International Organization for Migration IOM is recruiting participants for a new business support project] (2019). Retrieved from <https://www.iom.org.ua/ua/mom-nabyraie-uchashnykiv-novogo-proiektu-z-pidtrymky-biznesu> (in Ukrainian)

Myronchak, K. V. (2021). Etapy perezhyvannia vtraty yak oriientyr dlia sotsialno-psykholohichnogo suprovodu osobystosti. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 48 (51), 68–75. (in Ukrainian)

Savinov, V. V. (2021). Pleybek-teatr yak fasylytator psykholohichnykh resursiv travmovanoyi spilnoty. In T. M. Tytarenko, O. H. Zlobina, & M. S. Dvornyk (Ed.), *Porodzeni viinoiu spilnoty yak sotsialni donory i retsypiienty: materialy mizhdystsyplinarnoho naukovo seminaru* (m. Kyiv, 25 bereznia 2021 r.) (pp. 44–51). Kyiv: IS NAN Ukrainy; ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2019). Travmochutlyvyi psykholohichni suprovid yak mediator konstruktynykh osobystisnykh transformatsii [Trauma-Sensitive Psychological Support as a Mediator of Constructive Personal Transformations]. In *Filosofsko-sotsiolohichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh* [Philosophical, Sociological and Psychological-Pedagogical Problems of Preparing a Person to Perform Tasks in Special Conditions] (pp. 274–278). Kyiv: The National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L., & Sydorkina, M. Yu. (2015). *Art-terapiia u podolanni psykhichnoyi travmy* [Art therapy in overcoming mental trauma]. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Weissbecker, I., Hanna, F., El Shazly, M., Gao, J., & Ventevogel, P. (2019). Integrative Mental Health and Psychosocial Support Interventions for Refugees in Humanitarian Crisis Settings: Integrative Health Care for the 21st Century Refugees. In Wenzel, T., & Drohpek, B. (Ed.), *An Uncertain Safety* (pp. 117–153). Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-72914-5_6. (in English)

Zelinska, Ya. Ts. (2019). Dosvid korektsii emotsiinoi skladovoi Ya-obrazu vymusheno peremishchenykh osib zasobamy art-terapii [Experience of correction of the emotional component of the self-image of forcibly displaced persons by means of art therapy]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 1(15), 42–48. (in Ukrainian)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ, СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА

УДК 316.642.3 : 316.65

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-75>

Дроздов Олександр Юрійович

доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри
загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка,
м. Чернігів, Україна
ORCID ID 0000-0002-6682-9108
dalmar@ukr.net

ПРОСТОРОВІ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ПРО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім рівнем вивчення буденних соціальних уявлень про благополуччя мешканців різних («своїх» і «чужих») територій, зокрема психологічних чинників цих уявлень.

Мета статті полягає у висвітленні результатів емпіричного вивчення соціальних уявлень вітчизняних студентів про благополуччя мешканців різних країн і регіонів та зв'язку цих уявлень із соціально-культурними (територіальними) й особистісними (рівні суб'єктивного благополуччя та патріотизму) чинниками.

Метод і методологія. Шляхом онлайн-опитування досліджено 259 студентів з усіх основних регіонів України («Північ», «Центр», «Захід», «Південь» та «Схід»). Середній вік опитаних становив 19 років. Досліджуванам пропонувалося три методики: 1) суб'єктивне шкалювання рівня благополуччя більшості громадян низки країн та регіонів, а також місця власного проживання/навчання; 2) шкала суб'єктивного благополуччя Е. Діннера (SWLS); 3) шкала «патріотизму» опитувальника «Громадянська ідентичність» І. Петровської.

Основні результати. У буденній свідомості сучасної молоді спостерігається ідеалізація країн ЄС і США – з одного боку (прояв топофілії), і негативний «ефект ореолу» щодо тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму – з другого (топофобія). Оцінка благополуччя мешканців власного населеного пункту є трохи вищою, ніж співгромадян в Україні загалом. Соціальні

уявлення вітчизняних студентів про благополуччя мешканців різних країн і регіонів являють собою ціннісно-когнітивні утворення, зміст яких зумовлений комплексом соціальних та особистісних чинників. Серед них такі: загальнодержавний і регіональний соціально-політичний дискурс, соціокультурні стереотипи, особистий досвід, рівень суб'єктивного благополуччя індивіда, а також рівень патріотизму.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні соціальних уявлень про благополуччя серед інших соціодемографічних груп, а також зв'язку змісту цих уявлень з «політизованими» соціально-політичними характеристиками особистості (колективний нарцисизм, орієнтація на соціальне домінування тощо).

Ключові слова: соціальні уявлення; благополуччя мешканців; молодь; країни; регіони.

Oleksandr Yu. Drozdov

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the M. Skok's Department for General, Age and Social Psychology, Taras Shevchenko's National University «Chernihiv Collegium»,
Chernihiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-6682-9108

dalmar@ukr.net

**SPATIAL DIMENSIONS OF UKRAINIAN YOUTH'S
SOCIAL PERCEPTIONS ABOUT WELLBEING**

The relevance of this research is due to the insufficient study of everyday social perceptions of well-being for residents coming from different ("home" and «foreign») territories, in particular, psychological factors of these perceptions.

The aim of the article is to highlight the results of empirical study of domestic students' social perceptions of well-being for residents from different countries and regions and the connection of these perceptions with social, cultural (territorial) and personal (levels of subjective well-being and patriotism) factors.

Method and methodology. 259 students from all major regions of Ukraine ("North", «Centre», «West», «South», and «East») were surveyed through an online questionnaire. The respondents were aged in average 19 years old and they were offered three techniques: 1) subjective scale of well-being of the majority of citizens from a number of countries and regions, as well as the place of their own residence/study; 2) E. Dinner's scale of subjective well-being (SWLS); 3) «patriotism» scale of I. Petrovska's «Civic Identity» questionnaire.

Main results. The everyday consciousness of modern youth reflects the idealization of the EU countries and the United States on the one hand (manifestation of topophilia) and a negative halo effect regarding the temporarily occupied territories of Donbas and Crimea on the other hand (topophobia). The assessment of the residents' well-being within own location is slightly higher than that of their fellow citizens in Ukraine as a whole. Social perceptions of domestic students about the well-being of residents from different countries and regions are actually value-cognitive formations,

and their content is associated with a set of social and personal factors. These are the national and regional socio-political discourse, socio-cultural stereotypes, personal experience, and the level of subjective well-being of an individual, as well the patriotism level.

Prospects for further research are lying in the study of social perceptions of well-being among other sociodemographic groups, as well as the connection of the content of these perceptions with «politicized» socio-political characteristics of personality (collective narcissism, orientation on social domination, etc.).

Keywords: social perceptions; well-being of residents; youth; countries; regions.

Постановка проблеми. Уявлення про благополуччя є невід’ємною складовою масової свідомості і картини світу особистості. Ще в давніх міфах та легендах, а пізніше майже в усіх політичних ідеологіях прямо чи побічно містилася інформація про місця (простори), де людям «добре», комфортно, безпечно (і, відповідно, навпаки). Це могли бути: зникла Атлантида, золоте Ельдорадо, власна країна («У гостях добре, а вдома – краще») або зарубіжжя («розвинений/цивілізований Захід») тощо. Навіть у сучасну епоху раціоналізму суспільний інтерес викликають різноманітні міжнародні рейтинги, побудовані на індексах щастя, благополуччя та якості життя (Happy Planet Index, Quality of Life Index тощо). А проте майже всі такі рейтинги складають фахові економісти, соціологи та журналісти, тому це тільки форма «експертного знання». А ось власне буденні (масові) уявлення і стереотипи про благополуччя є об’єктом нечисленних соціологічних та соціально-психологічних досліджень. Водночас вивчення таких уявлень може мати як фундаментальну цінність (адже це дає змогу краще зрозуміти механізми функціонування масової свідомості, її ціннісний рівень), так і прикладну (наприклад, ці знання допомагають зрозуміти і навіть спрогнозувати міграційну поведінку).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових джерел засвідчує, що власне суб’єктивні уявлення про благополуччя (щастя, якість життя) мешканців конкретних країн та регіонів доволі нечасто привертати увагу дослідників (які робили акцент саме на спробах «об’єктивних» вимірювань цих параметрів серед мешканців різних країн). Суб’єктивні думки й оцінки благополуччя співгромадян та іноземців, як правило, ставали «продуктом» досліджень більш широкого плану, наприклад щодо образів (стереотипів) власної та інших країн (Петренко, 2018), привабливості тих чи інших територій для проживання тощо (Підгрушний, 2015). Так, вивчаючи феномен масової геополітичної свідомості, ми виявили, що рівень політико-економічної розвиненості та благополуччя є найбільш значущим критерієм категоризації геополітичних акторів і одним із базових конструктів

буденних геополітичних ментальних карт мешканців України. Крім того, ми виявили тенденцію до ідеалізації низки країн світу (передусім західних) під кутом зору їхнього благополуччя (Дроздов, 2016).

Цікавими в цьому контексті також можуть бути результати опитування, проведеного 2016 року міжнародною дослідницькою компанією IPSOS, під час якого вивчалися відмінності між соціальними уявленнями населення про різні соціально-політичні й соціально-економічні проблеми і реальним станом цих проблем (Ipsos 2016 Perils of Perception) (Ipsos, 2016). Зокрема, респонденти із 40 різних країн світу (що представляли Європу, Азію, Північну та Південну Америку, Австралію) демонстрували тенденцію до зменшення кількості щасливих людей у їхніх державах, ніж реально показували дані відповідних опитувань. Зокрема, найбільший розрив (у 61-66%) демонстрували опитані з азіатських регіонів – Південної Кореї (де уявлялося 24% «щасливих» корейців, хоча опитування показувало 90%) та китайського Гонконгу (28% проти 89%). Також доволі суттєво применшували кількість «щасливчиків» у своїх країнах опитані з Малайзії (44% проти 96%), Бразилії (40% проти 92%), Мексики (43% проти 94%), Польщі (42% проти 93%), Угорщини (22% проти 69%), Сингапуру (47% проти 93%), Швеції (49% проти 95%), Іспанії та Аргентини (41% проти 86%), Великої Британії (47% проти 92%). Найменшу схильність до применшування кількості щасливих співгромадян демонстрували в Канаді (60% «уявних» проти 87% «фактичних»), Нідерландах (57% проти 84%) та Норвегії (60% проти 88%). Україна, на жаль, у цьому дослідженні не була представлена, а ось у Росії цей розрив сягав 32% (41% проти 73%). У середньому (по всіх країнах) опитані уявляли наявність 44% щасливих співгромадян, тоді як дані опитувань на цю тему показували вдвічі більший результат – 86%. Ці результати яскраво ілюструють викривленість, стереотипизованість, міфологічність багатьох соціальних уявлень людей (навіть щодо своєї власної країни), а також вплив соціокультурних чинників на такі викривлення.

З огляду на низький рівень вивчення цієї проблеми у вітчизняній науці ми організували та реалізували відповідне емпіричне дослідження. Акцент вирішили зробити саме на молоді, адже уявлення, стереотипи та мрії цієї соціодемографічної групи будуть багато в чому визначати майбутній розвиток нашої країни.

Мета статті – вивчення соціальних уявлень вітчизняних студентів про благополуччя мешканців різних країн та регіонів і зв'язку цих уявлень із соціально-культурними (територіальними) та особистісними (рівні суб'єктивного благополуччя та патріотизму) чинниками. Вибір двох останніх чинників зумовлювався такими припущеннями: 1) пат-

ріотизм теоретично має бути пов'язаний з уявленнями про власну країну та її регіони; 2) може бути своєрідна проєкція оцінки власного благополуччя на навколишній світ або навпаки (при низькому його рівні можуть мати місце критичні оцінки «свого» світу та ідеалізовані оцінки «іншого»).

Виклад основного матеріалу дослідження. Наше емпіричне дослідження проведено у вересні 2021 року за допомогою методу онлайн-опитування (Google Forms). Усього в дослідженні взяли участь 259 студентів, які представляли основні регіони України, зокрема: «Північ» (Чернігівська та Сумська області, $n=54$), «Центр» (м. Київ та Київська, Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Житомирська області, $n=39$), «Захід» (Львівська, Волинська, Рівненська, Закарпатська області, $n=53$), «Південь» (Херсонська та Одеська області, $n=62$) і «Схід» (Дніпропетровська, Луганська, Харківська та Запорізька області, $n=51$). У структурі загальної вибірки переважали жінки (86%), що загалом є типовим для більшості сучасних вітчизняних онлайн-опитувань. Вік респондентів – від 16 до 30 років (середній показник – $19,2 \pm 2,2$ років).

Досліджуваним було запропоновано три методики: 1) за допомогою 7-бальної шкали (де 7 – максимальний показник) дати суб'єктивну оцінку благополуччю більшості громадян низки країн (США, Китай, Польща, Білорусь, Росія, Україна) та регіонів (ЄС, Крим, «ДНР/ЛНР», місто власного проживання/навчання); 2) шкала суб'єктивного благополуччя Е. Діннера (Satisfaction With Life Scale, SWLS); 3) шкала «патріотизму» опитувальника «Громадянська ідентичність» І. Петровської (2016). Статистичний аналіз даних здійснено за допомогою програми SPSS v23 (табл. 1, 2).

Таблиця 1

**Оцінка студентами благополуччя більшості мешканців
різних країн/регіонів**

Країна/регіон оцінювання	M $\pm$ SD	Регіональні відмінності за Н-критерієм
США	5,55 $\pm$ 1,15	---
Китай	4,94 $\pm$ 1,33	---
Польща	4,89 $\pm$ 0,90	---
Білорусь	3,64 $\pm$ 1,23	---
Росія	3,23 $\pm$ 1,41	при $p \leq 0,05$
Україна	3,84 $\pm$ 1,17	---
країни ЄС	5,64 $\pm$ 1,02	---
анексований Крим	3,08 $\pm$ 1,32	при $p \leq 0,05$
«ДНР/ЛНР»	2,63 $\pm$ 1,32	---
місто власного проживання/навчання	4,37 $\pm$ 1,22	при $p \leq 0,001$

Як можна помітити, найвищі оцінки благополуччя стосуються країн Євросоюзу і США, що є цілком очікуваним результатом. У масовій свідомості молоді (і не лише її) поширений геополітичний стереотип «благополучного (розвиненого, цивілізованого) Заходу», який постає як своєрідний позитивний полюс сучасного світу. Цю тенденцію ми та інші науковці зауважили ще кілька років тому (Дроздов, 2016; Підгрушний, 2015), і вона досі домінує в масовій геополітичній свідомості молоді. З одного боку, це пояснюється стійкістю стереотипів; з другого – тим, що вони постійно підтримуються вітчизняним офіційним соціально-політичним дискурсом; а з третього – тим, що частина молоді (або її оточення) мали змогу останнім часом відвідати окремі країни Заходу і, побачивши явний контраст із вітчизняними реаліями, «переконатися» в привабливості «тридев'ятих царств». Відносно благополучними також уявляються Китай і Польща. Прикметно, що стосовно Китаю мав місце найвищий показник стандартного відхилення результатів (який, мабуть, є наслідком оцінок місцевої комуністичної влади та політики), а ось щодо Польщі розкид даних був мінімальним. Отже, образ західної сусідки України виявився найбільш стереотипізованим у буденній свідомості вітчизняної молоді.

Найнижчий рівень благополуччя приписувався окупованим територіям України, що, з одного боку, можна вважати очікуваним. З другого боку, привертає увагу той факт, що оцінки цих регіонів мають досить високий рівень стандартного відхилення результатів, що свідчить про помітну поляризацію уявлень наших досліджуваних. Якщо в оцінках благополуччя мешканців окупованих територій Донбасу не було помічено статистично достовірних регіональних відмінностей (там іде війна, отже, яке там може бути благополуччя?), то оцінки анексованого Криму відрізнялися за регіонами. Зокрема, найнижчу середню оцінку (2,85) демонстрували досліджувані з регіону «Центр», а найвищу (3,45) – зі «Сходу». Пояснити це можна політико-ідеологічними орієнтаціями мешканців цих територій, поширеністю серед мешканців останнього регіону проросійських настроїв і стереотипів.

Також ми виявили ще дві статистично достовірні регіональні відмінності в оцінках, що стосувалися благополуччя мешканців Росії і міста власного проживання/навчання. Зокрема, найвищі оцінки благополуччя мешканців Росії були в групі «Схід» (середня оцінка – 3,88), а найнижчі – у групі «Центр» (2,78), що знову ж таки є наслідком місцевих політичних субкультур. Різні оцінки благополуччя мешканців власного міста є цілком логічними, адже, на відміну від усіх інших оцінок, вони тією чи іншою мірою базуються на власному досвіді і є найменш стереотипізованими. Найкритичнішими тут були досліджувані з

групи «Південь» (3,82), а «найблагополучнішими» – з групи «Захід» (4,81). Невиявленість регіональних відмінностей щодо інших країн та регіонів свідчить про відносно високу стереотипізованість їхніх образів у масовій геополітичній свідомості.

На основі проведеного ієрархічного кластерного аналізу даних виокремлено дві основні кластерні групи, які відображають структуру соціальних уявлень про благополуччя мешканців різних країн/регіонів у масовій свідомості сучасної молоді (рис.).

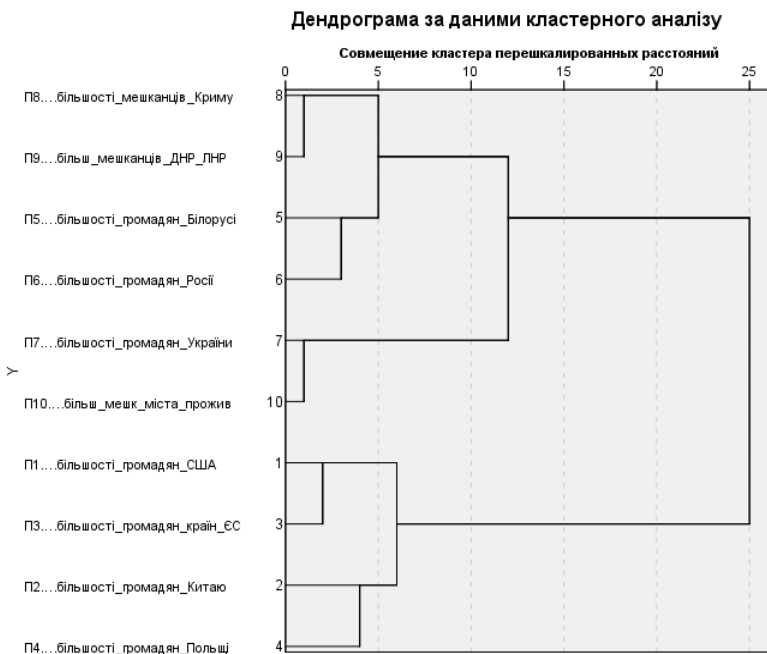

Рис. Структура соціальних уявлень про благополуччя мешканців різних країн/регіонів у масовій свідомості сучасної молоді

Перший кластер стосується уявлень про Україну та пострадянські держави і містить три підгрупи: «Україна + власний населений пункт», «Крим + ДНР/ЛНР», «Росія + Білорусь». Другий кластер відображає уявлення про країни «далекого зарубіжжя» і складається з двох підгруп: «США + ЄС» і «Китай + Польща». Як бачимо, усі підгрупи, крім останньої, відповідають відомим геополітичним класифікаціям країн і регіонів.

Звернімося тепер до даних, які відображають індивідуально-психологічну зумовленість уявлень про благополуччя. Отримані результати засвідчили, що рівень власного благополуччя (за SWLS) є більш значущим чинником оцінки різних країн/регіонів та їхніх мешканців, ніж рівень патріотизму (табл. 2). Суб'єктивне благополуччя виявилося пов'язаним майже з усіма оцінками (причому на досить високому рівні статистичної достовірності), навіть із тими, що стосувалися мешканців Росії та окупованих територій України. Винятком були уявлення про благополуччя мешканців США (цікавим видається те, що, не пов'язані з рівнем власного благополуччя, ці уявлення виявилися пов'язаними з рівнем патріотизму досліджуваних). Загалом, зв'язок рівня патріотизму досліджуваних з їхніми уявленнями про благополуччя інших виявився доволі цікавим. Крім цілком очікуваного зв'язку з оцінками благополуччя мешканців України та власного населеного пункту (що є логічним), він стосувався США і країн ЄС (мабуть, тому що вони вважаються нашими «стратегічними партнерами»), а також комуністичного Китаю (!?). А проте, цей чинник чомусь не проявився в оцінках благополуччя мешканців окупованих територій України. Можна було б припустити, що причиною цього є приблизно однаковий (у плані змісту та оцінок) дискурс щодо тимчасово окупованих територій України у вітчизняному інформаційному просторі. Водночас не зовсім зрозуміло, чому тоді рівень суб'єктивного благополуччя виявився пов'язаним з оцінками благополуччя мешканців цих регіонів.

Таблиця 2

Показники кореляцій (за Спірменом) оцінок благополуччя мешканців різних країн/регіонів з показниками власного благополуччя та патріотизму

Країна/регіон оцінювання	Власне благополуччя	Патріотизм
США	–	$r = 0,336$ при $p \leq 0,05$
Китай	$r = 0,147$ при $p \leq 0,05$	$r = 0,139$ при $p \leq 0,05$
Польща	$r = 0,165$ при $p \leq 0,01$	–
Білорусь	$r = 0,239$ при $p \leq 0,001$	–
Росія	$r = 0,177$ при $p \leq 0,01$	–
Україна	$r = 0,407$ при $p \leq 0,001$	$r = 0,347$ при $p \leq 0,001$
країни ЄС	$r = 0,135$ при $p \leq 0,05$	$r = 0,140$ при $p \leq 0,05$
анексований Крим	$r = 0,230$ при $p \leq 0,001$	–
«ДНР/ЛНР»	$r = 0,225$ при $p \leq 0,001$	–
місто власного проживання/навчання	$r = 0,443$ при $p \leq 0,001$	$r = 0,379$ при $p \leq 0,001$

Загалом отримані нами результати яскраво ілюструють побутування в масовій свідомості вітчизняної молоді феноменів, описаних американським географом І-Фу Туаном (Tuàn, 1974) – «топофілія» і «топофобія». Перший термін позначає позитивне емоційне ставлення індивіда до певного географічного об'єкта. Топофілія передбачає широкий спектр позитивних емоцій, своєрідний емоційний зв'язок особистості з певним суб'єктивно значущим місцем (простором). Антиподом топофілії є топофобія – суб'єктивне «відторгнення» певного простору через страх або вороже ставлення до нього. Можливо, конструкт «благополучний-неблагополучний» є одним із механізмів сприймання та оцінювання особистістю навколишнього світу.

Обмеження дослідження. Отримані нами емпіричні результати мають обмежену зовнішню валідність (передусім через незбалансованість загальної вибірки за статевою ознакою), тому вони відображають радше загальні тенденції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, соціальні уявлення вітчизняної студентської молоді про благополуччя мешканців різних країн і регіонів являють собою ціннісно-когнітивні утворення, зміст яких зумовлений комплексом соціальних та особистісних чинників. До останніх належать: загальнодержавний і регіональний соціально-політичні дискурси, соціокультурні стереотипи, особистий досвід, рівень суб'єктивного благополуччя індивіда, а також рівень патріотизму (дещо поступається попередньому в плані пов'язаності з уявленнями про благополуччя інших). У буденній свідомості сучасної молоді спостерігається ідеалізація країн ЄС і США – з одного боку (топофілія), і негативний «ефект ореолу» щодо тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму – з другого (топофобія). Оцінка благополуччя мешканців власного населеного пункту є дещо вищою, ніж співгромадян в Україні загалом.

Перспективними напрямками подальших розвідок у цьому контексті можуть бути дослідження соціальних уявлень про благополуччя серед представників інших соціодемографічних груп, а також зв'язок змісту цих уявлень з «політизованими» соціально-політичними характеристиками особистості (колективний нарцисизм, орієнтація на соціальне домінування тощо).

Подяка. Автор статті висловлює глибоку подяку всім колегам, які допомагали в проведенні онлайн-опитування: О. Блиновій (Херсон), О. Іванашко (Луцьк), І. Кононову (Старобільськ), О. Шпортун (Вінниця), З. Бондаренко (Дніпро), І. Галяну (Дрогобич), В. Шмаргуну (Київ), О. Луценко (Харків), Н. Прядко (Чернівці).

Список використаних джерел

Дроздов, О. Ю. (2016). *Основи психології масової геополітичної свідомості*. Чернігів: Десна Поліграф.

Петренко, В. Ф., & Митина, О. В. (2018). *Политическая психология: психосемантический подход*. Москва: Социум.

Петровська, І. Р. (2016). Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки*. Вип.1, Т.1, 70–75.

Підгрушний, Г. П., & Мезенцев К. В. (2015). Привабливість території для проживання людини: методологічні та прикладні аспекти дослідження. *Український географічний журнал*, 1, 32–41.

Perils of Perception 2016. A 40-country study. Retrieved from <https://www.ipsos.com/sites/default/files/2016-12/Perils-of-perception-2016.pdf> (date of application 13.10.2021 p.)

Tuan, Yi-Fu (1974). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. NJ.: Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

References

Drozdo, O. Yu. (2016). *Osnovy psykholohii masovoi heopolitychnoi svidomosti* [Fundamentals of the Psychology of Mass Geopolitical Consciousness]. Chernihiv: Desna Poligraph. (in Ukrainian)

Perils of Perception 2016. A 40-country study. Retrieved from <https://www.ipsos.com/sites/default/files/2016-12/Perils-of-perception-2016.pdf> (in English)

Petrenko, V. F., & Mytyna, O. V. (2018). *Politicheskaya psikhologiya: psikhosemanticheskiy podkhod*. [Political psychology: psychosemantic approach]. Moscow: Sotsium (in Russian).

Petrovska, I. R. (2016). Rozrobka ta psykometrychna perevirka opytuvalnyka «Hromadianska identychnist» [Development and Psychometric Check of the Questionnaire «Civic Identity»]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: psykholohichni nauky* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: psychological sciences], 1, Vol. 1, 70–75 (in Ukrainian).

Pidhrushnyy, H. P., & Mezentsev K. V. (2015). Pryvablyvist terytorii dlia prozhyvannia liudyny: metodolohichni ta prykladni aspekty doslidzhennia [Attractiveness of the Area for Human Habitat: Methodological and Applied Research Aspects]. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal* [Geographical Ukrainian Journal]. 1, 32–41 (in Ukrainian).

Tuan, Yi-Fu (1974). *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values*. NJ: Prentice-Hall, Englewood Cliffs. (in English)

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-76>

Петровська Інга Ростиславівна

кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри психології,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
м. Львів, Україна

ORCID ID 0000-0001-7544-945X

petrovin55@gmail.com

РОЗРОБКА ТА АПРОБАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА «ДІАГНОСТИКА ЗРІЛОСТІ І ТИПУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ»

Метою статті є представлення процедури розробки й апробації авторської методики діагностики зрілості і типу громадянської ідентичності особистості.

Методологія. Опитувальник охоплює сім основних шкал і сім субшкал та складається із двох частин. Перша частина опитувальника містить завдання, призначені для оцінювання рівня зрілості громадянської ідентичності (шкали: Репрезентованість, Стійкість, Суб'єктна орієнтація, Концептуальність), друга – для оцінювання міри розвиненості/актуалізованості вимірів громадянської ідентичності та встановлення типу громадянської ідентичності (шкали: Інституціональна спрямованість, Спільнотна спрямованість, Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість). На етапі апробації опитувальника взяли участь 574 громадяни віком 16–62 роки (середній вік – 32,6 років), 241 чоловік (42%), 333 жінки (58%). Внутрішню надійність/узгодженість шкал опитувальника перевірено за допомогою показника альфа Кронбаха (отримано значення від 0,704 до 0,852), методом «розчеплення» (коефіцієнт Спірмена – Брауна) і за статистикою Гутмана (значення коефіцієнтів – від 0,66 до 0,89). У перевірці ретестової надійності за допомогою повторного тестування через чотири тижні взяли участь 215 респондентів (135 жінок, 80 чоловіків, середній вік – 29,9 років). Коефіцієнти кореляції між показниками шкал опитувальника (від 0,73 до 0,88), отримані під час повторного тестування, мають високий рівень значущості ($p \leq 0,001$). Оцінювання конструктивної валідності здійснювалося шляхом визначення факторної структури опитувальника за допомогою експлораторного факторного аналізу методом виділення головних компонент з обертанням Varimax normalized та конфірматорного факторного аналізу.

Результати засвідчили, що теоретичні моделі щодо показників зрілості та вимірів громадянської ідентичності демонструють задовільну відповідність емпіричним даним. Підтвердженням конвергентної валідності опитувальника є виявлені взаємозв'язки показників громадянської ідентичності з характеристиками его-ідентичності, особистісної зрілості та громадянською самосвідомістю. Встановлено діапазони низького, середнього і високого рівнів зрілості

громадянської ідентичності, а також інституціональної, спільнотної та індивідуально-рольової/ігрової її спрямованості. За допомогою кластерного аналізу (з використанням методу дерева кластеризації і к-середніх) виявлено 8 груп досліджуваних з різним рівнем розвиненості/актуалізованості вимірів громадянської ідентичності, що дало змогу описати типи громадянської ідентичності: латентний; інституціонально-спільнотний; спільнотний; спільнотно-ігровий; ігровий; інституціонально-ігровий; різнобічний; державницький. Загальний відсоток коректності здійсненої класифікації становить 98,75%, що свідчить про високу достовірність поділу осіб на групи з різним типом громадянської ідентичності.

Висновки. Розроблений опитувальник валідний, надійний і може використовуватися для подальших досліджень громадянської ідентичності, зокрема для визначення рівня зрілості громадянської ідентичності та поширеності її типів серед українських громадян різного віку, статі, політичних уподобань.

Ключові слова: громадянська ідентичність; опитувальник; валідність; надійність; стандартизація; типологія.

Inha R. Petrovska,

Cand. Sc. (Technology), Associate Professor for the Department
of Psychology

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-7544-945X

petrovin55@gmail.com

DEVELOPMENT AND VALIDATION OF A QUESTIONNAIRE «DIAGNOSIS OF MATURITY AND TYPE OF CIVIC IDENTITY»

Purpose. The article describes the procedure of developing and approbation of the author's method of diagnosing the maturity and type of civic identity of a personality.

Methodology. The questionnaire contains 7 main scales and 7 subscales and consists of two parts. The first part contains the tasks designed to assess the maturity level of civic identity (scales: Representativeness, Stability, Subject Orientation, Conceptualization), while the second part offers to assess the degree of development/actualization of civil identity dimensions and determine the type of civil identity (scales: Institutional Orientation, Community Orientation, Individual Orientation). At the testing stage 574 citizens aged 16-62 years (average age 32.6 years), 241 men (42%), 333 women (58%) participated in the questionnaire. The internal reliability/coherence of the questionnaire scales was tested using Cronbach's alpha index (ranged 0.704 to 0.852), the «decoupling» method (Spearman-Brown coefficient), and Gutman statistics (coefficient 0.66 to 0.89). Retest reliability was verified with 215 citizens (135 women, 80 men, average age 29.9 years) by retesting after 4 weeks. The correlation coefficients between values of the questionnaire scales (0.73 to 0.88), which were obtained during retesting, had a high significance level ($p \leq 0.001$). Construct validity was assessed by determining the factor structure of the

questionnaire using exploratory factor analysis with Varimax normalized principal component extraction and confirmatory factor analysis.

The results showed that theoretical models regarding maturity indicators and civic identity dimensions showed satisfactory correspondence with the empirical data. The correlations of civic identity indicators with the characteristics of ego-identity, personal maturity, and civic self-consciousness are evidence of the questionnaire's convergent validity. The ranges of low, average and high levels of civic identity maturity, as well as institutional, social and individual-role/game orientation were established. By applying cluster analysis (using the method of clusterization tree and averages) there were identified 8 groups of researched persons with different level of development/actualization of civil identity dimensions, which then allowed describing the types of civil identity: Latent; Institutional-social; Community; Community-play; Playful; Institutional-playful; Versatile; State. The overall correctness percentage of the perfect classification is 98.75%, which indicates a high reliability of splitting the individuals into groups with different types of civic identity.

Conclusions. The developed questionnaire is valid, reliable and can be used for further research on civic identity, in particular to determine the level of civic identity maturity and disseminate its types among Ukrainian citizens of all ages, gender, and political orientations.

Keywords: civic identity; questionnaire; validity; reliability; standardization; typology.

Постановка проблеми. Проблема діагностики громадянської ідентичності особистості є надзвичайно актуальною, однак вона вкрай рідко стає об'єктом спеціального вивчення, а тому досі залишається малорозробленою. Більшість опитувальників і шкал громадянської ідентичності сконструйовані в західноєвропейських країнах або США і, відповідно, не враховують нашої культурної специфіки. Аналіз відомих зарубіжних методик показав, що їх адаптація потребувала б значного переосмислення і трансформації стимульного матеріалу (тверджень/питань), а тому більш доцільним видається створення авторського психо-діагностичного інструментарію на основі психологічної концепції громадянської ідентичності як складного багатовимірного особистісного утворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Завдяки аналізу наукових праць виявлено найбільш популярні сьогодні опитувальники, а саме: Шкалу громадянської залученості (Civic Engagement Scale) (Doolittle, & Faul, 2013); Шкалу громадянських атитюдів (Civic Attitudes Scale) (Mabry, 1998); Шкалу громадянської відповідальності (Civic Responsibility Scale) (Astin, & Sax, 1998); Опитувальник на визначення громадянських ставлень та навичок (Civic Attitudes and Skills Questionnaire – CASQ) (Moely, Mercer, Pustre, Miron, & McFarland, 2002); Шкалу громадянської

ідентичності (Civic Identity Scale) (Beaumont, Colby, Ehrlich, & Torney-Purta, 2006). Як бачимо, більшість опитувальників призначені для оцінювання окремих аспектів громадянської ідентичності (відповідальності, залученості, атитюдів тощо). Що ж до методики «Шкала громадянської ідентичності», розробленої групою американських учених (Beaumont, Colby, Ehrlich, & Torney-Purta, 2006), то вона є модифікованим варіантом методики «Good Self Assessment – GSA» («Добра самооцінка») М. Арнольда, спрямованої на вимірювання моральних характеристик особистості. До показників моральної ідентичності автори «Шкали громадянської ідентичності» додали ще показники політичної ідентичності. Отже, методика містить 14 пунктів, із них 6 – на моральну ідентичність (справедливий, співчутливий, чесний та ін.), 3 – на політичну ідентичність (зацікавлений міжнародними проблемами, політично залучений, зацікавлений рішеннями та політикою уряду) та 5 – на особистісні характеристики (розумний, творчий / з багатою уявою, бунтівний, доброзичливий, спортивний/сильний). Твердження опитувальника оцінюються від 1 (неважливо) до 4 (дуже важливо) для розуміння того, хто ви є. Оцінки моральної і політичної ідентичності розраховуються шляхом усереднення відповідних моральних і політичних одиниць. Більш високі оцінки відповідають більш сильній громадянській ідентичності (Porter, 2013). Однак постає питання, чи справді моральна і політична ідентичність є показниками громадянської ідентичності. І якщо особа, приміром, справедлива і співчутлива, спортивна/сильна, з багатою уявою та цікавиться міжнародними проблемами і політикою уряду, то чи вона обов'язково має сформовану/«сильну» громадянську ідентичність?

Можна згадати також шкали «Державна ідентичність» та «Ідентичність», розроблені та соціокультурно адаптовані на українській вибірці польською дослідницею-психологом М. Левіцькою. Однак найменування деяких шкал вищезгаданих методик не збігаються зі змістом тверджень, тобто є сумніви у змістовій (внутрішній) валідності методик. Так, шкала «Державна ідентичність» відображає емоційну прив'язаність до власної національної групи (шкала методики – патріотизм) і возвеличення своєї національної групи (шкала – націоналізм), тобто характеризує радше особливості національної, а не державної ідентичності. Те саме можна сказати і про шкалу «Державно-локальна ідентичність», де рішення про рівень сформованості державної ідентичності приймається на основі важливості для респондента бути українцем або представником іншої нації (Lewicka, 2007).

Оглядова характеристика наявних способів операціоналізації громадянської ідентичності є підставою для того, щоб говорити про

недостатню аргументованість теоретичної основи побудови наявних опитувальників, унаслідок чого ми не маємо методологічно цілісного діагностування громадянської ідентичності.

Громадянська ідентичність як особистісне утворення має три виміри: інституціональний, спільнотний та індивідуальний (Петровська, 2020). В інституціональному вимірі громадянська ідентичність релевантна відноsinам «громадянин – держава»; вона ґрунтується на усвідомленні себе як громадянина в державі як організації. У спільнотному вимірі («громадянин – спільнота громадян») громадянська ідентичність втілюється в ідентифікації себе як члена спільноти громадян і базується на афіліації. Індивідуальний вимір передбачає самоідентифікацію з роллю громадянина, яка втілює в собі його права та обов'язки як головні рольові дії, які він повинен здійснювати і яких має уникати. Оскільки роль громадянина передбачає чимало варіацій, то доцільно говорити про рольове амплуа громадянина, яке засвоюється особистістю в процесі громадянської соціалізації.

Отже, ми розглядаємо громадянську ідентичність як різновид організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності із собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть у разі зміни громадянських цінностей/орієнтацій і є психологічним регулятором громадянської поведінки.

Мета статті – представити результати розробки та психометричної перевірки авторського тест-опитувальника «Діагностика зрілості і типу громадянської ідентичності особистості».

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення рівня зрілості й типу громадянської ідентичності було розроблено новий інструмент – авторський тест-опитувальник «Діагностика зрілості і типу громадянської ідентичності особистості». Цей тест охоплює сім основних шкал і сім субшкал та складається із двох частин. Перша частина опитувальника містить завдання, призначені для оцінювання рівня зрілості громадянської ідентичності, друга – для оцінювання міри репрезентованості в громадянській ідентичності інституціональної/спільнотної/індивідуальної складової (її вимірів) та встановлення типу громадянської ідентичності.

Щоб визначити рівень зрілості громадянської ідентичності, ми послуговувалися такими чотирма шкалами: «Репрезентованість», «Стійкість», «Суб'єктна орієнтація», «Концептуальність».

Для визначення репрезентованості громадянської ідентичності серед інших ідентичностей особистості респондентам пропонувалося із

запропонованого переліку змістових характеристик ідентичності особистості (етнічної, професійної, статевої, регіональної та ін.) обрати (позначивши «+») сім найбільш значущих характеристик для їхнього власного сприйняття самого себе (Я-образу). Після цього потрібно було проранжувати від 1 до 7 значущість (важливість) кожної обраної характеристики, тобто визначити їхню пріоритетність. У такий спосіб можна було визначити представленість/непредставленість громадянської ідентичності серед інших важливих ідентичностей особистості, а також встановити її ієрархічне становище в структурі інших ідентичностей.

Стійкість громадянської ідентичності означає її змістову константність, неохочість змінювати громадянство (підданство) без істотної переоцінки цінностей та зміни его-ідентичності; їй протистойть легка ситуативна змінюваність свого підданства, наприклад під впливом політичної кон'юнктури. Для оцінювання стійкості громадянської ідентичності як стимульний матеріал використано так звані казуси – життєві ситуації, пов'язані з певною проблемою, яку має допомогти вирішити респондент, порадивши головному персонажеві обрати той чи інший вихід із ситуації (прийняти те чи інше рішення).

Шкала «Суб'єктна орієнтація» дає змогу визначити: готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з організацією/державою, відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок у життя держави, відчування себе суб'єктом або «маленьким гвинтиком великого механізму».

Шкала «Концептуальність» відображає розвиненість, деталізованість і відрефлексованість відносин особистості з державою (протилежним полюсом концептуальності громадянської ідентичності є її когнітивна простота, примітивність, схематизм).

Для вимірювання суб'єктності та концептуальності громадянської ідентичності було сформульовано твердження та різні варіанти відповідей, з яких респондент обирав ту, яка найбільше відповідала його поглядам.

Щоб оцінити виміри функціонування громадянської ідентичності і визначити міру вираженості кожного з них, використовуються шкали «Інституціональна спрямованість», «Спільнотна спрямованість (афіліація із співгромадянами)», «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість».

Шкала інституціональної спрямованості громадянської ідентичності дає змогу виміряти рівень спрямованості громадянина на державу, його внутрішньої співвіднесеності з нею, залученості до організаційного середовища держави, адаптованості особистості в ньому. Ця шкала охоплює чотири субшкали: «Когнітивна залученість» (розуміння організаційного середовища держави (ієрархічного, правового), зокрема

поінформованість щодо інстанцій, до яких потрібно звертатися в разі виникнення тих чи інших проблем, інтерес до важливих подій, що відбуваються в державі, прагнення в них розібратися, відстежування стану справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах і т. ін., обізнаність щодо своїх громадянських прав та обов'язків тощо), «Ціннісна залученість» (цінність національної державності, цінність збереження суверенітету та цілісності держави (готовність їх захищати), цінність держави як свого підданства і т. ін.), «Громадянське самопочуття» (оцінювання держави відповідно до власного громадянського самопочуття в її організаційному середовищі: переживання безпеки – загроженості, важливості – малозначущості, наявності – браку можливостей самореалізації, убачання можливостей зростання та визнання), «Поведінкова залученість» (громадянська участь/активність щодо обстоювання громадянських прав та цінностей, дотримання законів і домагання дотримання законів іншими тощо).

За шкалою «Спільнотна спрямованість» можна виміряти рівень афіліації зі співгромадянами, інтеграції до спільноти громадян, разом з тим – залежності від громадянської ментальності, стереотипів, громадянської конформності та страху осуду себе як громадянина. Ця шкала містить дві субшкали: «Прийняття» (переживання, пов'язані зі сприйняттям себе як частини спільноти громадян) та «Інтеграція» (зв'язок зі спільнотою – усвідомлення схожості зі співгромадянами, сприйняття єдності, зв'язку, спільності долі).

Для оцінювання інституціонального та спільнотного вимірів громадянської ідентичності використовується шкала Лайкерта, за допомогою якої респондент фіксують ступінь своєї згоди чи незгоди з кожним твердженням, від 7 – «абсолютно погоджуюся» до 1 – «абсолютно не погоджуюся».

Шкала «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість» вимірює рівень отождолення з типовими ролями громадянина – як у конструктивному, так і в деструктивному варіанті – і містить ситуаційказуси з типовими «ігровими» способами взаємодії громадянина з державою. Оцінюючи їх, досліджуваний може вибрати з-поміж запропонованих альтернативних відповідей (транзакцій) ті, які підтримують гру, і ті, які означають вихід з гри (перші відповідають, за класифікацією Е. Берна, транзакції «батько – дитина», «дитина – дитина» і т. ін.; другі – транзакції «дорослий – дорослий»). Високі значення за цією шкалою свідчать про ігрову спрямованість, низькі – про рольову спрямованість.

Щоб скласти список найтипівіших ролей та ігор, а також відповідних їм транзакцій з державними інституціями, було проведено пілотне дослідження (96 осіб віком 18-52 роки), під час якого опитані

описували найпоширеніші ігрові транзакції. Згідно з результатами, до найтипівіших громадянських ролей (яким відповідають релевантні ігри) можна зарахувати ролі Жертви (28%) (головна теза гри: «Держава гнобить мене»), Патріота (11%) (теза: «Лише я люблю Україну, усі інші – зрадники»), Зразкового Громадянина (9%) (теза: «Я краще за всіх виконую громадянські обов'язки»), Пільговика (13%) (теза: «Ти утримуватимеш мене», позиція соціального паразитизму щодо держави), Ображеного (23%) (теза: «Якби не ця держава...»). Оскільки найтипівішими виявилися ролі, які характеризують деструктивний, ігровий спосіб взаємодії з державою, доцільно з'ясувати, чи розрізняє респондент конструктивні і деструктивні транзакції, чи приймає він гру і відповідну роль, а чи відмовляється від ігрової взаємодії з державою.

Змістова валідність. Усі казуси і твердження проходили експертну оцінку (у процедурі експертного оцінювання взяли участь один доктор психологічних наук та п'ять кандидатів психологічних наук) з точки зору релевантності меті діагностики, типовості і рядоположеності як ситуацій, так і рішень/відповідей, що мають бути запропоновані досліджуваними. Зокрема, експертам пропонувалося оцінити ступінь змістової відповідності ситуацій і тверджень опитувальника показникам громадянської ідентичності, використовуючи 5-бальну шкалу, де 1 – повна змістова невідповідність, 5 – повна змістова відповідність. Отримані оцінки усереднювалися окремо для кожної шкали та пункта опитувальника, змістово валідними визнавалися пункти з усередненою оцінкою 4 і вище (це значення було виведено за результатами розрахунку характеристик розподілу експертних оцінок). На основі експертної оцінки, результатів пілотного дослідження і перевірки внутрішньої узгодженості пунктів опитувальника за коефіцієнтом альфа Кронбаха в першій частині опитувальника були повністю переформульовані завдання 5 і 10, у другій – для оцінювання шкали «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість» було додано ще ситуації та уточнено формулювання деяких відповідей.

Підтвердивши змістову валідність авторського опитувальника, щоб встановити міру його придатності як ефективного психодіагностичного інструменту, ми провели його апробацію. На етапі апробації опитувальника взяли участь 574 респонденти віком 16–62 роки ($M=32,62$, $\sigma=10,78$), 241 чоловік (42%), 333 жінки (58%), серед них 146 (25,5%) – особи юнацького віку (16–20 років), 244 (42,5%) – особи ранньої дорослості (21–40 років), 184 (32,0%) – особи середньої та пізньої дорослості (41–62 роки).

Внутрішню надійність/узгодженість шкал опитувальника перевірено за допомогою показника альфа Кронбаха, методом «розчеплення» (коефіцієнт Спірмена–Брауна) і за статистикою Гутмана.

Ретестова надійність перевірялася за участю 215 респондентів (135 жінок, 80 чоловіків, середній вік – 29,9 років) шляхом повторного тестування через чотири тижні. Було застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона, який коректно використовувати, коли кількість опитаних перевищує 200 осіб, незалежно від наявності чи відсутності нормального розподілу даних. Опитування проводилося анонімно, досліджувані зазначали нікнейми, щоб можна було ідентифікувати відповіді першого і другого замірів. Результати перевірки внутрішньої і ретестової надійності шкал методики наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

**Результати перевірки внутрішньої і ретестової надійності
опитувальника ($p \leq 0,001$)**

Найменування шкали	Cronbach's alpha (б)	Split half reliability	Guttman split-half reliability	Коефіцієнт кореляції Пірсона (ретест)
Репрезентованість	–	–	–	0,742
Стійкість	0,716	0,762	0,756	0,754
Суб'єктна орієнтація	0,784	0,757	0,746	0,813
Концептуальність	0,835	0,888	0,838	0,832
Інтегральна шкала зрілості громадянської ідентичності	0,757	0,838	0,831	0,782
Інституціональна спрямованість	0,852	0,822	0,818	0,876
Спільнотна спрямованість	0,774	0,743	0,713	0,798
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	0,704	0,661	0,656	0,725

Коефіцієнти кореляції між показниками шкал опитувальника (від 0,73 до 0,88), отримані під час повторного тестування, мають високий рівень значущості ($p \leq 0,001$), що свідчить про належний рівень відтворюваності – стійкості результатів у часі. Високі значення коефіцієнтів Спірмена – Брауна і Гутмана (від 0,66 до 0,89), а також коефіцієнтів б-Кронбаха для всіх шкал, що мають значення понад 0,7 ($p \leq 0,001$), підтверджують внутрішню узгодженість опитувальника.

Конструктна валідність оцінювалася шляхом визначення факторної структури опитувальника за допомогою експлораторного

факторного аналізу методом виділення головних компонент з обертанням Varimax normalized, а потім – за допомогою конфірмаційного факторного аналізу як одного з методів структурного моделювання.

Факторний аналіз даних було проведено окремо для шкал опитувальника, що вимірюють зрілість громадянської ідентичності, і для шкал, що оцінюють виміри громадянської ідентичності. У першому випадку було побудовано чотирифакторну модель, яка пояснює 58,8% дисперсії отриманих даних, у другому – трифакторну модель, що пояснює 53,26%. Решта дисперсії зумовлена випадковими впливами, які в цій моделі не розглядаються.

Факторна структура опитувальника (частина 1-ша – вимірювання зрілості громадянської ідентичності).

До першого фактору – Концептуальність (21,2% дисперсії) – увійшли такі пункти опитувальника: 15 – «У дискусії з колегами/друзями про нашу державу, перспективу її розвитку, ролі в цьому наших громадян я...» (0,72), 9 – «Якби мене запитали про те, яким я є громадянином, то я б...» (0,64), 13 – «Багато з того, що відбувається в нашій державі (політиці, економіці, соціальній сфері), мені не подобається, тому я ...» (0,57), 11 – «Коли я чую про громадян інших держав або спостерігаю за ними, перебуваючи за кордоном, я...» (0,57), 7 – «Коли я розмірковую на тим, що дає мені моє громадянство, я...». (0,48).

Другий фактор – Стійкість (15,9% дисперсії) – містив такі пункти опитувальника: 4 – казус «Український/Європейський ЗВО» (0,77), 3 – казус «Green Card» (0,73), 5 – казус «Вибір держави проживання» (0,57), 1 – казус «Пропозиція роботи» (0,50), 2 – казус «Кохання» (0,50).

Третій фактор – Репрезентованість (13,5% дисперсії) – об'єднав такі пункти: 1 – репрезентованість (0,66), 5 – казус «Вибір держави проживання» (0,51).

Четвертий фактор – Суб'єктна орієнтація (8,2% дисперсії) – склали такі пункти опитувальника: 14 – «Я вбачаю свою місію як громадянина держави у тому, щоб...». (0,79), 6 – «Моє ставлення до тих, хто постійно жаліється на погане життя в нашій державі...» (0,60), 10 – «У відносинах з державою здебільшого я відчуваю себе...» (0,60), 12 – «Якби мене запитали про мій особистий внесок у розвиток держави, я б сказав, що...» (0,59), 8 – «Коли кажуть, що якби всі громадяни (а особливо у владі) діяли в інтересах держави, а не у власних інтересах, ми б мали зовсім іншу державу, я...». (0,54).

Факторна структура опитувальника (частина 2-га – оцінювання вимірів громадянської ідентичності).

До першого фактору – Інституціональна спрямованість (17,1% дисперсії) – увійшли такі пункти опитувальника: 17 – «Своїми щоден-

ними справами я доводжу, що піклуюся про розвиток держави» (0,77), 25 – «Коли виникають проблеми, зазвичай я не знаю, у який спосіб потрібно їх вирішувати, у які інстанції мені звертатися» (-0,76), 13 – «Для мене важливо знати про всі події, що відбуваються в державі. Я постійно відстежую стан справ у політичній, фінансово-економічній, соціальній сферах» (0,71), 29 – «Я дотримуюся законів і домагаюся дотримання законів іншими» (0,68), 28 – «Я готовий інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього» (0,68), 11 – «Неодноразово переконувався на власному досвіді, що стараннями всіх разом і кожного окремо поступово можна змінити ситуацію в нашій державі на краще» (0,66), 5 – «Моя повсякденна діяльність не створює нічого цінного для держави» (0,64), 9 – «Я не почуваюся захищеним у своїй державі ані в соціальному, ані в правовому плані» (0,62), 21 – «Держава нічого не робить для того, щоб змінити на краще життя таких людей, як я» (-0,62), 19 – «Я обізнаний щодо своїх громадянських прав та обов'язків» (0,62), 10 – «Суверенітет і цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати» (-0,61), 1 – «Організаційне середовище держави (ієрархічне, правове) занадто складне і незрозуміле для мене» (-0,57), 22 – «Я вірю у світле майбутнє Української держави» (0,53), 15 – «Держава сприяє моїй самореалізації» (0,52), 7 – «Сенс подій (політичних, соціально-економічних тощо), що відбуваються в нашій державі, зрозуміти неможливо, тому прагнути в них розібратися – даремна трата часу» (-0,52), 23 – «Моя участь у тих чи інших формах громадянської активності має зазвичай ситуативний характер; часто дію «за компанію» (-0,52), 16 – «Якби була можливість, я б переїхав в іншу країну на постійне місце проживання» (-0,51), 4 – «Мені не байдужа доля України як держави» (0,49), 3 – «Інтереси держави завжди суперечать інтересам простих громадян» (-0,46), 27 – «Я почуваюся малозначущим, неважливим у своїй державі» (0,41).

Другий фактор – Спільнотна спрямованість (20,5% дисперсії) – склали такі пункти опитувальника: 6 – «Я не маю відчуття тісного зв'язку і солідарності (єдності, спільності) з іншими громадянами» (-0,75), 20 – «У мене мало спільного з іншими співгромадянами, бо ми надто різні» (-0,72), 14 – «Я маю багато спільного з іншими громадянами моєї держави» (0,68), 18 – «Я не можу про себе сказати, що є типовим представником громадянської спільноти» (-0,66), 30 – «Здебільшого мені байдуже до проблем співгромадян, які мене оточують» (-0,64), 26 – «Побоюючись осуду з боку інших співгромадян, я намагаюся завжди враховувати безліч нюансів, коли збираюся висловити свої громадянські і політичні погляди» (0,63), 2 – «Мені неприємно, коли я чую образливі вислови на адресу моїх співгромадян з боку громадян інших держав,

навіть якщо вони справедливі» (0,56), 12 – «Зазвичай мені соромно за те, що я належу до спільноти громадян України» (-0,54), 8 – «Більшість моїх життєвих проблем є типовими для громадян саме моєї держави» (0,50), 24 – «Я чітко бачу відмінності громадян своєї держави від громадян інших держав» (0,45).

До третього фактору – Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість (15,6% дисперсії) – увійшли такі пункти опитувальника: 32 – Роль «Ображений» (1) (0,72), 31 – Роль «Жертва» (1) (0,71), 36 – Роль «Ображений» (2) (0,68), 38 – Роль «Патріот» (2) (0,62), 35 – Роль «Зразковий громадянин» (1) (0,60), 33 – Роль «Пільговик» (1) (0,56), 39 – Роль «Жертва» (2) (0,55), 40 – Роль «Зразковий громадянин» (2) (0,51), 34 – Роль «Патріот» (1) (0,50), 37 – Роль «Пільговик» (2) (0,49).

Проведений за субшкалами факторний аналіз також підтвердив трифакторну структуру частини опитувальника, що оцінює виміри громадянської ідентичності (ГІ). Побудована в такий спосіб факторна модель пояснює 53,02% дисперсії емпіричних даних. До першого фактору (30,6%) увійшли змінні: Ціннісна залученість (0,84), Поведінкова залученість (0,74), Громадянське самопочуття (0,74), Когнітивна залученість (0,58), що згідно з нашою авторською концепцією відображають інституціональну спрямованість. До другого фактору (11,9%) увійшли ролі «Ображений» (0,79), «Пільговик» (0,78), «Патріот» (0,75), «Зразковий громадянин» (0,68), «Жертва» (0,53), що відображають індивідуально-рольову/ігрову спрямованість. Третій фактор (10,5%) містить змінні Прийняття (0,75) та Інтеграція (0,53), що описують спільнотну спрямованість.

Конфірматорний факторний аналіз використано для перевірки гіпотез про те, що зрілість громадянської ідентичності зумовлена чотирма латентними факторами – шкалами опитувальника (її першої частини): концептуальність, стійкість, репрезентованість, суб'єктна орієнтація, а виміри громадянської ідентичності охоплюються трьома виявленими латентними факторами – шкалами опитувальника (її другої частини): інституціональною спрямованістю, спільнотною спрямованістю, індивідуально-рольовою/ігровою спрямованістю.

У процесіконфірматорного аналізу для оцінювання відповідності емпіричних даних теоретичній моделі застосовано такі індекси:

- відношення χ^2 до кількості ступенів свободи df (χ^2/df) – не повинно перевищувати 2;
- p -level критерію χ^2 – при $< 0,05$ – свідчить про те, що між емпіричними даними і запропонованою моделлю немає статистично значущих розбіжностей;

– RMS S. R. (RMS Standardized Residual) – індекс, який показує якість підгонки моделі: якщо значення індексу $< 0,05$, то підгонка вдала; прийнятними також є значення цього показника до $0,08$;

– GFI (Goodness of Fit Index) – індекс відповідності понад $0,95$ означає дуже добру відповідність моделі, від $0,9$ до $0,95$ – добру, від $0,8$ до $0,9$ – допустиму, менше ніж $0,8$ – невідповідність;

– CFI (Comparative Fit Index) – порівняльний індекс відповідності – від $0,8$ до $0,89$ є допустимо прийнятним, а значення $0,9$ і більше свідчать про високу відповідність моделі (Карковська, 2020, с. 110).

Результати конфірматорного аналізу представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Результати перевірки факторної (конструктивної) валідності авторського опитувальника за допомогою конфірматорного факторного аналізу

Моделі	χ^2	df	χ^2/df	p	RMS S.R.	CFI	GFI
4 фактори (репрезентативність, стійкість, суб'єктна орієнтованість, концептуальність)	331,25	265	1,25	0,000	0,051	0,88	0,91
3 фактори (інституціональна, спільнотна, індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	656,94	339	1,94	0,027	0,056	0,84	0,86

Отримані результати свідчать про те, що теоретичні моделі щодо показників зрілості і вимірів громадянської ідентичності мають задовільну відповідність до емпіричних даних. Індекси CFI і GFI дорівнюють або наближаються до необхідного значення $0,9$, тому ці моделі можна вважати підтвердженими.

Конвергентну валідність опитувальника перевірено за допомогою таких методик: «Тест для діагностики громадянської самосвідомості» (Ігнатенко, Поплужний, Косарева & Крицька, 1997); «Тест-опитувальник особистісної зрілості» (Гильбух, 1994); тест структури его-ідентичності (Солдатова, 2006), опитувальник «Шкала самооцінки особистісної зрілості» (Микляева, 2017). Результати перевірки конвергентної валідності опитувальника подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати перевірки конвергентної валідності опитувальника

Шкали методик	Репрезентованість	Стійкість	Суб'єктна спрямованість	Концептуальність	Інтегральний показник зрілості П
Громадянська самосвідомість	0,45**	0,36*	0,28*	0,56***	0,49***
Ставлення до свого «Я»	0,25**	0,13	0,39**	0,36**	0,37**
Почуття громадянського обов'язку	0,35*	0,29**	0,27*	0,38**	0,39**
Здатність до психологічної близькості з іншими людьми	0,13	0,37*	0,18	0,32*	0,33*
Особистісна зрілість (Гільбух)	0,26*	0,24*	0,27**	0,50***	0,38**
Відповідальність за вибір	0,21*	0,30*	0,37**	0,29**	0,34**
Сила Его	0,15	0,12	0,36*	0,29*	0,31*
Емоційна зрілість	0,13	0,33*	0,34*	0,41**	0,36**
Усвідомленість власних цінностей	0,28*	0,16	0,19	0,36**	0,31**
Відповідність собі	0,24*	0,14	0,27*	0,39**	0,38**
Рефлексивна зрілість	0,25*	0,10	0,07	0,38***	0,34**
Регуляторна зрілість	0,16	0,01	0,19	0,21*	0,18
Моральна зрілість	0,34*	0,37*	0,28*	0,60***	0,39***
Когнітивна зрілість	0,16	0,14	0,22*	0,35**	0,31**
Особистісна зрілість (за Мікляєвою)	0,21*	0,19	0,34*	0,54***	0,39**

Примітки: *** $p \leq 0,001$, ** $p \leq 0,01$, * $p \leq 0,05$

Виявлено кореляції всіх шкал розробленого опитувальника з показником громадянської самосвідомості. На думку вітчизняних науковців, сформована громадянська самосвідомість передбачає насамперед усвідомлення особистістю своєї громадянської сутності, що виявляється в соціально значущій діяльності, спрямованій на розвиток держави (Красовська, 1999); усвідомлення своїх прав та обов'язків, оволодіння громадянською системою цінностей (усвідомлення себе як суб'єкта, носія громадянських цінностей, здатного активно відстоювати громадянські цінності в реальних життєвих ситуаціях) (Боришевський, Яблонська, & Антоненко, 2007), завдяки чому особистість переживає свій органічний зв'язок з державою, спрямовуючи свою діяльність на її розвиток (Барабаш, 2014).

Також підтверджено наше припущення про те, що зрілість громадянської ідентичності пов'язана з особистісною зрілістю, насамперед з моральною зрілістю ($0,39, p \leq 0,001$), рефлексивною зрілістю ($0,34, p \leq 0,01$), когнітивною зрілістю ($0,31, p \leq 0,01$), почуттям громадянського обов'язку ($0,39, p \leq 0,01$), ставленням до свого «Я» ($0,37, p \leq 0,01$). На думку П. Якобсона, особистісну зрілість треба розглядати насамперед як зрілість соціальну, яка охоплює громадянську, моральну та естетичну зрілість і допомагає людині самовизначитися, усвідомити своє місце в суспільстві і сформувати своє ставлення до суспільних інститутів (норм моралі, права, соціальних цінностей), до своїх обов'язків (Якобсон, 1991, с. 142).

Підтвердженням конвергентної валідності опитувальника є виявлені взаємозв'язки показників громадянської ідентичності з такими характеристиками его-ідентичності, як відповідальність за вибір ($0,34, p \leq 0,01$), сила Его (самодостатність) ($0,31, p \leq 0,05$), емоційна зрілість ($0,36, p \leq 0,01$), осмисленість власних цінностей ($0,31, p \leq 0,01$), відповідність собі ($0,39, p \leq 0,01$). Громадянська ідентифікація особистості, згідно з нашим трактуванням, полягає в ціннісно-смысловому переживанні особистістю тотожності із собою як громадянином держави, що, безперечно, пов'язано з вищенаведеними характеристиками его-ідентичності.

Отримані результати кореляційного аналізу свідчать про конвергентну валідність опитувальника, оскільки виявлено взаємозв'язок інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності (а також її показників) з громадянською самовідомістю, его-ідентичністю та особистісною зрілістю.

Отже, результати проведених психометричних процедур (перевірка змістової, конструктивної, конвергентної валідності, внутрішньої і ретестової надійності) дають усі підстави для того, щоб зробити висновок про те, що розроблений опитувальник валідний, надійний і може використовуватися для оцінювання зрілості і типу громадянської ідентичності.

Для перевірки відповідності емпіричного розподілу нормальному використано критерій Колмогорова – Смирнова (K-S test), згідно з яким усі шкали опитувальника узгоджуються з нормальним розподілом ($p > 0,02$). Також визначено показники асиметрії та ексцесу і їхні помилки репрезентативності. Абсолютна величина показників асиметрії та ексцесу за всіма шкалами є меншою від їхніх помилок репрезентативності втричі і більше, що також підтверджує нормальність розподілу емпіричних даних. Важливими є представлені нижче описові статистики – середні значення, стандартні відхилення, максимальні та мінімальні емпіричні показники за кожною шкалою опитувальника (табл. 4).

Таблиця 4

Описові статистики шкал опитувальника (N=574)

Шкали	Середнє арифметичне (М)	Мінімум	Максимум	Стандартне відхилення (у)
Інтегральний показник зрілості ГІ	11,22	1	22	4,28
Стійкість	2,9	0	5	1,01
Репрезентованість	4,29	0	7	1,57
Суб'єктна орієнтація	3,06	0	5	0,99
Концептуальність	2,67	0	5	1,28
Інституціональний вимір ГІ (інституціональна спрямованість)	91,9	30	140	16,3
Спільнотний вимір ГІ (спільнотна спрямованість)	48,7	20	70	7,12
Індивідуальний вимір ГІ (індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	4,8	0	10	2,1

Для *стандартизації* опитувальника використовувалися середні арифметичні (М) і стандартні відхилення (у). Для визначення рівнів зрілості і вимірів громадянської ідентичності (низького, середнього та високого) застосовувалися такі розрахунки: межа високих балів = $M + \frac{2}{3}u$; межа низьких балів = $M - \frac{2}{3}u$. Відтак було проведено порівняння середніх балів опитувальника для різних груп опитаних з метою стандартизації, а саме між чоловіками і жінками (табл. 5).

Виявлено статистично значущі відмінності (за Т-критерієм Стьюдента) концептуальності та інтегрального показника зрілості громадянської ідентичності між чоловіками і жінками, а також інституціональної та спільнотної спрямованості громадянської ідентичності. Однак різниця середніх арифметичних у цих групах не виходить за межі стандартного відхилення ($u_{\text{концептуальність}}=1,28$, $u_{\text{зрілість}}=4,28$, $u_{\text{інституц}}=16,3$, $u_{\text{спільнотн}}=7,12$). Тому встановлювати середні значення та межі високого і низького рівня окремо для чоловіків і жінок недоцільно.

Порівняння середніх значень результатів за шкалами опитувальника в різних вікових групах подано в таблиці 6.

Таблиця 5

Порівняльний аналіз середніх значень за шкалами опитувальника жінок (N=333) та чоловіків (N=241)

Шкали	Mean – жінка	Mean – чоловік	t-value	df	p	Valid N жінка	Valid N чоловік
Зрілість ГІ	9,780488	14,00000	-2,39433	572	0,018773	333	241
Стійкість	1,560976	1,87500	-0,72280	572	0,471721	333	241
Репрезенто- ваність	2,426829	3,62500	-1,39685	572	0,165972	333	241
Суб'єктна орієнтація	2,902439	3,37500	-0,97366	572	0,332896	333	241
Концеп- туальність	2,752439	4,00000	-2,80731	572	0,016151	333	241
Інститу- ціональна спрямо- ваність	91,39024	102,6250	-1,04388	572	0,00400	333	241
Спільнот- на спря- мованість	48,80488	43,12500	1,03452	572	0,047385	333	241
Індивіду- ально-ро- льова/ігро- ва спрямо- ваність	4,29268	3,62500	0,98478	572	0,327430	333	241

Таблиця 6

Порівняльний аналіз середніх значень за шкалами опитувальника осіб юнацького віку (N=146), віку ранньої дорослості (N=244) та віку середньої і пізньої дорослості (N=184)

Шкали	Mean – 16-20	Std.Dev. 16-20	Mean – 21-40	Std.Dev. 21-40	Mean – 41-62	Std.Dev. 41-62
Зрілість ГІ	9,90631	4,67815	11,85185	4,452343	12,54545	6,55728
Стійкість	1,57026	1,19721	2,03704	0,706099	1,59091	1,18750
Репрезентованість	2,46436	2,25068	2,59259	2,938593	3,75000	2,65124
Суб'єктна орієнтація	2,92464	1,31259	3,74074	1,129758	2,75091	1,35231
Концептуальність	2,29255	1,51905	2,96296	1,931151	3,56818	1,20845
Інституціональна спрямованість	91,33198	16,43248	97,14815	9,590475	94,22727	14,84472
Спільнотна спрямованість	48,06925	6,97717	54,44444	3,226493	49,72727	4,00211
Індивідуально- рольова/ігрова спрямованість	4,25051	1,83291	4,00000	1,467599	4,31818	1,99736

Порівняльний аналіз (за однофакторним дисперсійним аналізом ANOVA і тестом Шеффе) результатів за шкалами опитувальника в різних вікових групах виявив статистично значущі відмінності за показниками *зрілості* (між віковими групами 16–20 років і 41–62 роки, $p=0,003$), *репрезентованості* (між віковими групами 16–20 років і 41–62 роки, $p=0,002$), *суб'єктною орієнтацією* (між віковою групою 21–40 років і групами 16–20 років і 41–62 роки, $p=0,007$, $p=0,002$), *концептуальністю* (між віковими групами 16–20 років і 41–62 роки, $p=0,000$) та *спільотною спрямованістю* (між віковою групою 21–40 років і групами 16–20 років і 41–62 роки, $p=0,000$, $p=0,016$). Однак різниця середніх значень у цих вікових групах також не виходить за межі стандартного відхилення за відповідними шкалами опитувальника. Тому недоцільно встановлювати середні значення та межі високого і низького рівня для вікових груп. Отже, визначено діапазони низького, середнього і високого рівнів зрілості громадянської ідентичності та її показників, а також вимірів громадянської ідентичності (табл. 7).

Таблиця 7

**Межі високих, середніх та низьких балів показників зрілості
та вимірів громадянської ідентичності**

Шкали опитувальника	Рівень		
	низький	середній	високий
Стійкість	0ч2	3	4ч5
Репрезентованість	0ч3	4ч5	6ч7
Суб'єктна орієнтація	0ч2	3	4ч5
Концептуальність	0ч1	2ч3	4ч5
Інтегральний показник зрілості громадянської ідентичності	0ч8	9ч14	15ч22
Інституціональний вимір (інституціональна спрямованість)	20ч81	82ч103	104ч140
Спільнотний вимір (спільнотна спрямованість)	10ч44	45ч54	55ч70
Індивідуальний вимір (індивідуально-рольова/ігрова спрямованість)	0ч3	4ч6	7ч10

Проведений кластерний аналіз (основним завданням якого є розробка типології або класифікації) з використанням методу дерева кластеризації та методу к-середніх за шкалами методики дав змогу виявити вісім груп досліджуваних з різним рівнем вираженості (актуалізації) вимірів громадянської ідентичності. Середні значення показників (після стандартизації) інституціональної, спільотної та ігрової спрямованості у виокремлених кластерах подано на рисунку.

Латентний тип (12%) – характеризується низькою вираженістю (актуалізацією) всіх трьох вимірів громадянської ідентичності. Особи з таким типом громадянської ідентичності психологічно дистанціюються від держави і співгромадян, а також від своєї ролі громадянина як зайвої формальності. Це може свідчити або про несформованість (дефіцитарність), тобто затримку розвитку громадянської ідентичності, або про домінування космополітичної/цивілізаційної чи іншої ідентичності, яка «поглинає» громадянську, або про готовність особи замінити українську громадянську ідентичність на іншу (потенційні емігранти), оскільки ані держава, ані співгромадяни не становлять для неї цінність.

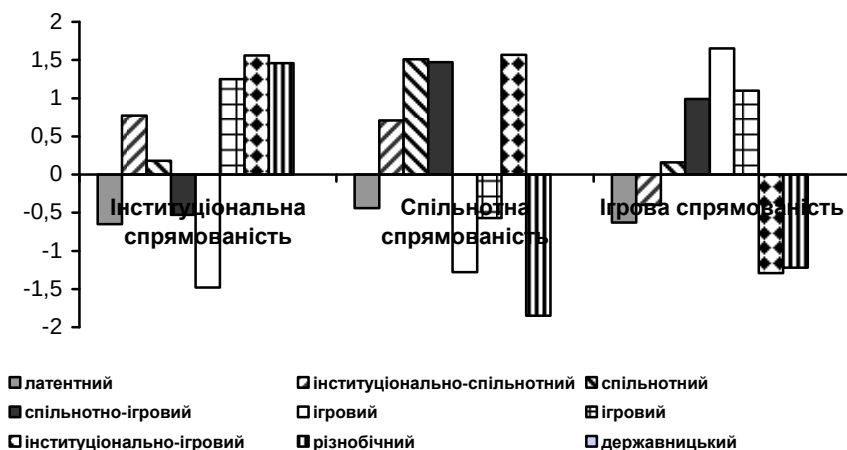

Рис. Середні значення (після стандартизації) вимірів громадянської ідентичності у вісьмох кластерах

Інституційно-спільнотний тип (12%) – характеризується середньою вираженістю інституційної та спільнотної спрямованості громадянської ідентичності. Особа з таким типом громадянської ідентичності за умови залученості до організаційного середовища держави (переживання за майбутнє держави, відстежування важливих суспільно-політичних подій і т.ін.) та афіліації зі співгромадянами (прийняття їх як інгрупи, переживання психологічного зв'язку, спільності долі) характеризується здебільшого нечіткими уявленнями про себе як громадянина, недостатньою актуалізацією власної соціальної ролі громадянина (може знати про цю роль, зокрема про права та обов'язки громадянина, однак не поєднувати її із собою). Зазвичай вона пасивна

щодо обстоювання громадянських прав та цінностей, має низький рівень готовності діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти.

Спільнотний тип (16%) – характеризується високою спільнотою спрямованістю громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності насамперед важливо відчувати себе членом громадянської спільноти, поділяти спільні цінності та проблеми зі співгромадянами, підтримувати та захищати їхні інтереси, вірити в ефективність спільного розв'язання проблем. Зазвичай вона активно долучається до громадянської комунікації (бере участь у громадських обговореннях, «суспільному діалозі») та громадянської активності (волонтерська діяльність, участь у різних громадянських організаціях та рухах). Схильна протиставляти себе державі, знецінювати її роль у житті суспільства. Серед представників цього типу є й такі громадяни, що схильні долучатися до тієї чи іншої форми громадянської активності «за компанію», орієнтуючись на інших, тобто ця активність може бути не до кінця осмисленою, мати хаотичний, ситуативний характер.

Спільнотно-ігровий тип (13%) – характеризується високою вираженістю спільнотної та ігрової спрямованості громадянської ідентичності. Особа з таким типом громадянської ідентичності зазвичай дистанціюється від держави, не переймається важливими державницькими подіями, натомість ідентифікує себе зі спільнотою громадян, усвідомлює і переживає свою належність до неї. Однак у взаємодії зі співгромадянами не готова до близьких, щирих стосунків, схильна до різних ігрових форм комунікації маніпулятивного характеру.

Ігровий тип (18%) – характеризується низькою вираженістю інституціональної та спільнотної спрямованостей громадянської ідентичності і високою її ігровою спрямованістю. Можна припустити, що особа з таким типом громадянської ідентичності здебільшого байдужа до проблем співгромадян і долі держави, головне для неї – мати зиск (виграш) для себе, відстояти свої індивідуальні інтереси. У відносинах із співгромадянами і державою застосовуються різноманітні психологічні ігри-маніпуляції та деструктивні сценарії задля задоволення своїх психологічних потреб (самоствердитися, дістати моральне виправдання правопорушень тощо), а також переадресувати відповідальність на державу або співгромадян.

Інституціонально-ігровий тип (13%) – характеризується високою вираженістю інституціональної та ігрової спрямованості громадянської ідентичності. Особі з такою громадянською ідентичністю властиво встановлювати сурогатні стосунки з державою. З одного боку, вона може декларувати підтримку державницьких цінностей, висловлювати

занепокоєння щодо перспектив розвитку держави, цікавитися суспільно-політичними подіями, а з другого боку – вдаватися до ігрової та сценарної взаємодії з державою як організацією (наприклад, ухилитися від сплати податків, уникати особистої відповідальності за стан справ у державі тощо, пояснюючи це тим, що вона не відчувається достатньо значущою і впливовою для поліпшення ситуації в державі та ініціювання будь-яких змін: «я маленька людина, від мене нічого не залежить»).

Різнобічний тип (10%) – характеризується високою вираженістю інституціональної, спільнотної та рольової (неігрової) спрямованості громадянської ідентичності. Для особи з таким типом громадянської ідентичності характерні висока когнітивна, ціннісна, поведінкова залученість до організаційного середовища держави, переживання тісного психологічного зв'язку зі співгромадянами, а також засвоєння, інтерналізація соціальної ролі громадянина, що зумовлює відкриті конструктивні стосунки з державою. Вона знає, що дає їй громадянство і чого не варто від нього очікувати, що вона має право отримати від держави і що сама мусить дати їй як громадянин, вона усвідомлює свою відповідальність за державу і співгромадян, докладає зусилля для їхнього розвитку, готова діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти, активна щодо обстоювання громадянських прав та цінностей.

Державницький тип (6%) – характеризується високою вираженістю інституціональної спрямованості і низькою – спільнотної та ігрової спрямованостей громадянської ідентичності. Особи з таким типом громадянської ідентичності властиві низька афіліація зі співгромадянами, амбівалентність переживань, пов'язаних зі сприйняттям себе частиною спільноти громадян, уявлення про себе як нетипового представника громадян своєї держави, натомість наявна висока включеність (ціннісна, когнітивна, афективна, поведінкова) у конструктивну (неігрову) взаємодію з державою як організацією. Така особа обізнана щодо своїх громадянських прав та обов'язків, дотримується законів і домагається дотримання законів іншими, готова інвестувати час і зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього і своїми щоденними справами доводить, що піклується про її розвиток, а також готова захищати незалежність та цілісність держави, яку вважає однією з найвищих цінностей.

Однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA підтвердив наявність статистично значущих відмінностей інституціональної, спільнотної та індивідуально-рольової/ігрової спрямованостей у виокремлених восьми групах досліджуваних з різним типом громадянської ідентичності (табл. 8).

Таблиця 8

Результати порівняльного аналізу (за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA) показників вимірів громадянської ідентичності в осіб з різним типом громадянської ідентичності

Analysis of Variance						
Типи спрямованості	Between – SS	df	Within – SS	df	F	signif. – p
інституціональна	455,0824	7	117,9176	566	312,0541	0,0000
спільнотна	440,7527	7	132,2473	566	269,4800	0,0000
індивідуально-рольова/ігрова	430,6120	7	142,3880	566	244,5294	0,0000

Щоб перевірити коректність виділених типів, використано дискримінантний аналіз покроковим методом. Для позначення статистичної значущості потужності дискримінації в поточній моделі застосовано стандартну статистику Уїлкса лямбда. Її значення змінюється від 1.0 (немає дискримінації) до 0.0 (повна дискримінація). У нашому випадку (табл. 9) дискримінація між групами є високозначущою (Wilks' Lambda: 0,02025, approx. $F(21,1620) = 222,85$, $p < 0,0000$), що свідчить про спроможність вимірів громадянської ідентичності розрізняти осіб восьми груп (з різним типом громадянської ідентичності).

Таблиця 9

Результати дискримінантного аналізу щодо спроможності вимірів громадянської ідентичності розрізняти осіб з різним типом громадянської ідентичності

Discriminant Function Analysis Summary (Дані) Step 3, N of vars in model: 3; Grouping: CLUSTER (8 grps) Wilks' Lambda: ,02025 approx. $F(21,1620)=222,85$ $p<0,0000$						
N=574	Wilks' Lambda	Partial Lambda	F-remove (7,564)	p-level	Toler.	1-Toler. (R-Sqr.)
Інституціональна спрямованість	0,063755	0,317611	173,1078	0,00	0,996199	0,003801
Спільнотна спрямованість	0,065988	0,306865	181,9916	0,00	0,981635	0,018365
Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість	0,063125	0,320784	170,5988	0,00	0,978431	0,021569

Певний інтерес становить також відсоток спостережень, які було правильно класифіковано для кожного кластера за допомогою отриманих функцій класифікації: латентний – 94,2%, інституціонально-спільнотний –

100%, спільнотний – 100%, спільотно-ігровий – 95,8%, ігровий – 100%, інституціонально-ігровий – 100%, різнобічний – 100%, державницький – 100%. Загальний відсоток коректності здійсненої класифікації становить 98,75%, що свідчить про високу достовірність поділу осіб на групи з різним типом громадянської ідентичності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Оглядова характеристика наявних способів операціоналізації громадянської ідентичності дає підстави говорити про недостатню аргументованість теоретичної основи побудови наявних опитувальників, унаслідок чого унеможливилось методологічно цілісне діагностування громадянської ідентичності. Розуміння громадянської ідентичності як різновиду організаційної ідентичності, що становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності із собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах, зумовлює зміну діагностичної парадигми.

Розроблений тест-опитувальник «Діагностика зрілості і типу громадянської ідентичності особистості» містить сім основних шкал. Головними для визначення рівня зрілості громадянської ідентичності є чотири шкали: «Репрезентованість» (репрезентованість громадянської ідентичності серед інших ідентичностей особистості, її залученість у систему соціальних ідентичностей особистості, наявність громадянської ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості), «Стійкість» (змістова константність, несхильність змінювати громадянство (підданство) без істотної переоцінки цінностей та зміни його ідентичності), «Суб'єктна орієнтація» (готовність особистості бути джерелом активності (суб'єктом) у стосунках з державою, відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок у життя держави), «Концептуальність» (зрілість і розвиненість громадянських поглядів, деталізованість, відрефлексованість відносин особистості як громадянина з державою, усвідомлення різних аспектів громадянського життя).

Оцінювання міри репрезентованості в громадянській ідентичності інституціональної, спільнотної, індивідуальної складових (її вимірів) та визначення типу громадянської ідентичності здійснюється за допомогою трьох шкал: «Інституціональна спрямованість» (вимірює рівень спрямованості громадянина на державу, його внутрішньої співвіднесеності з нею, замученості: когнітивної, ціннісної, емоційної, поведінкової – до організаційного середовища держави), «Спільнотна спрямованість» (вимірює рівень афіліації зі співгромадянами, прийняття їх як інгрупи, переживання, пов'язані зі сприйняттям себе членом спільноти громадян) та «Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість» (вимірює рівень отождолення з типовими ролями громадянина – як у конструктивному,

так і в деструктивному варіанті; виявляє, чи розрізняє особа конструктивні і деструктивні транзакції (ігрові способи взаємодії з державою), чи приймає гру і відповідну роль, а чи відмовляється від ігрової взаємодії з державою). Залежно від ступеня розвиненості (актуалізованості) у конкретної особистості інституціонального, спільнотного та індивідуального вимірів громадянської ідентичності визначається той чи інший тип її громадянської ідентичності («латентний», «інституціонально-спільнотний», «спільнотний», «спільнотно-ігровий», «ігровий», «інституціонально-ігровий», «різнобічний», «державницький»).

Результати психометричної перевірки свідчать про те, що розроблений тест-опитувальник валідний, надійний і може використовуватися для подальших досліджень громадянської ідентичності, зокрема для визначення рівня зрілості громадянської ідентичності громадян України різного віку, статі, політичних орієнтацій.

Список використаних джерел

Барабаш, В. (2015). Громадянська культура майбутнього фахівця в контексті формування громадянського суспільства. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, 135, 53–56.

Боришевський, М., Яблонська, Т., & Антоненко, В. (2007). *Розвиток громадянської спрямованості в юнацькому віці*. Київ: Педагогічна думка.

Гильбух, Ю. (1994). *Тест-опросник личностной зрелости*. Київ: НПЦ Психодиагностика и дифференцированное обучение.

Ігнатенко, П., Косарева, Н., Крицька, Л., & Поплужний, В. (1997). *Виховання громадянина: психолого-педагогічний та народознавчий аспекти: навчально-методичний посібник*. Київ: Інститут змісту і методів навчання.

Красовська, О. (1999). *Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України* (Автореф. дис. канд. пед. наук). Національний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова, Київ.

Микляева, А. (2017). Шкала самооценки личностной зрелости: опыт разработки и апробации. *Современные исследования социальных проблем*, 8(2), 52–68.

Петровська, І. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46(49), 131–138.

Солдатова, Е. (2006). Эго-идентичность в нормативных кризисах развития. *Вопросы психологии*, 5, 74–84.

Якобсон, П. (1981). Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности. *Вопросы психологии*, 2(4), 141–149.

Astin, A. & Sax, L. (1998). How undergraduates are affected by service participation. *Journal of College Student Development*, 39, 251–263.

Beaumont, E., Colby, A., Ehrlich, T., & Torney-Purta, J. (2006). Promoting political competence and engagement in college students. *Journal of Political Science Education*, 2 (3), 249–270.

Doolittle, A., & Faul, A. (2013). Civic Engagement Scale: A Validation Study. *SAGE Open*, 3, 1–7.

Lewicka, M. (2007). Regional Differentiation of Identity: A Comparison of Poland and Ukraine. *Regional and Local Studies*, 21–51.

Mabry, J. (1998). Pedagogical variations in service-learning and student outcomes: How time, contact, and reflection matter. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 5, 32–47.

Moely, B., Mercer, S., Ilustre, V., Miron, D., & McFarland, M. (2002). Psychometric properties and correlates of the Civic Attitudes and Skills Questionnaire (CASQ): A measure of students' attitudes related to servicelearning. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 8(2), 15–26.

Porter, T. (2013). Moral and political identity and civic involvement in adolescents. *Journal of Moral Education*, 239–255.

References

Astin, A. & Sax, L. (1998). How undergraduates are affected by service participation. *Journal of College Student Development*, 39, 251–263. (in English)

Barabash, V. (2015). *Hromadianska kultura maibutnoho fakhivtsia v konteksti formuvannia hromadianskoho suspilstva* [Civic culture of the future specialist in the context of the civil society formation]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho Universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Pedahohichni nauky*, 135, 53–56. (in Ukrainian)

Beaumont, E., Colby, A., Ehrlich, T., & Torney-Purta, J. (2006). Promoting political competence and engagement in college students. *Journal of Political Science Education*, 2 (3), 249–270. (in English)

Boryshevskiy, M., Yablonska, T., & Antonenko, V. (2007). *Rozvytok hromadianskoi spriamovanosti v yunatskomu vitsi* [Development of civic orientation in adolescence: a monograph]. Kyiv: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)

Doolittle, A., & Faul, A. (2013). Civic Engagement Scale: A Validation Study. *SAGE Open*, 3, 1–7. (in English)

Gilbukh, Y. (1994). *Test-oprosnik lichnostnoy zrelosti* [Personal maturity test-questionnaire] Kyiv: NPTS Psikhodiagnostika i differentsirovannoye obucheniye. (in Russian)

Ihnatenko, P., Kosaryeva, N., Krytska, L., & Popluzhnyi, V. (1997). *Vykhovannia hromadianyna: psykholoho-pedahohichni ta narodoznavchyi aspekty: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Education of the citizen: psychological-pedagogical

and ethnographic aspects: educational and methodical manual]. Kyiv: Instytut zmistu i metodiv navchannia. (in Ukrainian)

Krasovska, O. (1999). *Vykhovannia hromadianskoi samosvidomosti starshoklasnykiv zasobamy symboliky narodnoho mystetstva Ukrainy*: Avtoref. dys. kand. ped. nauk [Education of civic self-consciousness of high school students by means of symbols of folk art of Ukraine: Extended abstract of PhD dissertation (Pedagogical Sciences)]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. Drahomanova, Kyiv. (in Ukrainian)

Lewicka, M. (2007). Regional Differentiation of Identity: A Comparison of Poland and Ukraine. *Regional and Local Studies*. 21–51. (in English)

Mabry, J. (1998). Pedagogical variations in service-learning and student outcomes: How time, contact, and reflection matter. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 5, 32–47. (in English)

Moely, B., Mercer, S., Illustre, V., Miron, D., & McFarland, M. (2002). Psychometric properties and correlates of the Civic Attitudes and Skills Questionnaire (CASQ): A measure of students' attitudes related to servicelearning. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 8(2), 15–26.(in English)

Petrovska, I. (2020). Tryrivneva struktura hromadianskoi identychnosti osobystosti [Three-level structure of civic identity]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 46(49). 131–138. (in Ukrainian)

Porter, T. (2013). Moral and political identity and civic involvement in adolescents. *Journal of Moral Education*, 239–255.(in English)

Soldatova, Ye. (2006). Ego-identichnost v normativnykh krizisakh razvitiya [Ego Identity in Normative Development Crises]. *Voprosy psikhologii*, 5, 74–84. (in Russian)

Yakobson, P. (1981). Psikhologicheskiye komponenty i kriterii stanovleniya zreloy lichnosti [Psychological components and criteria for the formation of a mature personality]. *Voprosy psikhologii*, 2(4), 141–149. (in Russian)

УДК 316.614.4 – 057.875

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-77>

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

Актуальність досліджуваної проблеми визначається соціальним запитом на створення освітнього середовища, максимально наближеного до стандартів безпечного і сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді.

Метою представленого дослідження було виявлення особливостей впливу інформаційної безпеки середовища на розвиток громадянських компетентностей молоді.

Методи дослідження: для визначення особливостей когнітивних настановлень молоді застосовувалась авторська версія методики семантичного диференціала; для виявлення особливостей впливів соціального середовища на розвиток когнітивних настановлень – авторський опитувальник; для з'ясування зумовленості громадянських компетентностей молоді особливостями когнітивних настановлень – методи кореляційного та кластерного аналізу. Виокремлено два рівні аналізу зумовленості розвитку громадянської компетентності молоді: 1) ступінь сформованості когнітивних настановлень, які забезпечують здатність протидіяти негативним інформаційним впливам; 2) відповідність впливів соціального середовища вимогам безпеки.

За результатами дослідження виявлено особливості когнітивних настановлень майбутніх педагогів на критичний аналіз ситуації, раціональне оцінювання інформації, рефлексивний аналіз ситуації. Визначено показники громадянських компетентностей, які утворюють кластери з показниками когнітивних настановлень. Виявлено тенденції щодо зумовленості розвитку ціннісних, мотиваційних та ставленнєвих компонентів громадянської компетентності рівнем сформованості когнітивних настановлень особистості на раціональний аналіз інформації, критичний аналіз ситуації та рефлексію.

Зроблено **висновок** про те, що соціальне середовище загалом і освітнє зокрема не сприяють належним чином розвитку компетентностей, які зумовлюють якість опрацювання інформації, зниження конфліктності та протистояння маніпулятивним впливам. Визначено ймовірні причини низької

результативності зусиль середовища, спрямованих на розвиток когнітивних настановлень.

Ключові слова: когнітивні настановлення; інформаційна безпека; впливи; освітнє середовище; громадянська компетентність.

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, senior researcher, Head of the Laboratory
for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute of social and political psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

**INFORMATION SECURITY OF THE ENVIRONMENT
AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF YOUTH CIVIC
COMPETENCIES**

The relevance of the research topic is defined by the social demand for the creation of an educational environment that is most approximate to the standards of safe and favorable to the development of youth civic competencies.

The purpose of the present research was the detection of specifics of the impact of information safety of the environment on the development of youth civic competencies.

The research **methods** are: for the detection of the specifics of cognitive attitude of youth author's version of the method of semantic differential was used; for the detection of the specifics of the impact of social environment on the development of cognitive attitudes of the youth – author's questionnaire. for the detection of the causation of civic competencies of youth by the specifics of cognitive attitude – methods of correlation and cluster analysis.

Results. Two levels of analysis of causation of the youth civic competencies development are defined: 1) the level of development of cognitive attitude that ensures the ability to counteract negative information impact; 2) the compliance of the impact of the social environment to safety requirements. As the results of the research, the specifics of cognitive attitude of future teachers to the critical analysis of the situation, to the rational evaluation of the information, to the reflexive analysis of the situation. The indicators of civic competencies that create clusters with indicators of cognitive attitudes are defined. The tendencies of causation of development of values, motivation, and attitude components of civic competencies by the level of development of cognitive attitude of individual to rational analysis of information, critical analysis of situation and reflection.

The conclusion: the social environment, in general, and educational environment, in particular, do not promote adequately the development of civic competencies that cause the quality of processing of information, a decrease of the number of conflicts, and counteraction to manipulative impact. Possible causes of low

effectiveness of efforts of the environment, aimed at the development of cognitive attitude.

Keywords: cognitive attitude; information safety; impact; education environment; civic competency.

Постановка проблеми. Громадянська компетентність зумовлює якість соціальної взаємодії та ефективність участі особистості і спільноти в соціально-економічних процесах. Саме тому вона віднесена до ключових компетентностей молоді, а створення умов для її розвитку – одне із важливих завдань сучасної освіти (Шевчук, 2018). Тому проблема визначення соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності є вкрай актуальною.

Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища в Новій українській школі (схвалена указом Президента України від 25 травня 2020 року, №195/2020) ґрунтується на необхідності набуття учнями компетентностей, які уможливають безпечну і ненасильницьку взаємодію в різних сферах життя. Умовою формування таких моделей взаємодії, як зазначається в концепції, є розбудова освітнього середовища, яке гарантує психологічну, соціальну та інформаційну безпеку.

У безпечному середовищі простір обміну інформацією захищений від неякісної інформації, від нагнітання страхів і тривоги, маніпулювання свідомістю, агресивної риторики тощо (Ясвин, 2020). Безпека особистості визначається, з одного боку, сукупністю умов середовища і впливів суб'єктів взаємодії (окремі особи, групи, спільноти), а з другого – рівнем опрацювання інформації і здатністю запобігати її негативним впливам.

Соціальне середовище загалом і освітнє зокрема продукують дискурси, які конституують, конструують реальність і змінюють ідентичності. За такого підходу видається прийнятним визначати середовище розвитку громадянської компетентності як простір соціальної взаємодії, репрезентований дискурсом громадянськості та практиками, що зумовлюють розвиток якостей і кваліфікаційних характеристик суб'єктів.

У контексті проблеми психологічної протидії негативним інформаційним впливам на особистість можна виокремити два рівні аналізу зумовлення розвитку громадянської компетентності молоді: 1) ступінь сформованості особистісних якостей та здатностей, які забезпечують адекватне сприймання, аналіз та оцінювання інформації та 2) відповідність впливів соціального середовища вимогам безпеки.

Метою представленого дослідження було визначення особливостей впливу інформаційної безпеки середовища на розвиток громадянських компетентностей молоді.

Згідно з розробленою та емпірично верифікованою раніше соціально-психологічною моделлю розвитку громадянської компетентності (Жадан, 2020) набуття молоддю громадянських компетентностей, як і прийняття рішення щодо готовності застосовувати їх і діяти відповідним чином, визначається, зокрема, *когнітивними настановленнями* особистості щодо сприймання, оцінювання і рефлексії інформаційних повідомлень, а також особливостями впливу середовища (пропозиції дискурсу щодо цілей, цінностей та смислів і прийнятних практик громадянськості).

Уявлення про рівень сформованості когнітивних настановлень молоді можна скласти за результатами емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності майбутніх педагогів. Вибірка, на якій проводилося дослідження, перспективна для побудови прогностичних моделей, позаяк когнітивні настановлення майбутніх педагогів є продуктом теперішніх впливів середовища і водночас підґрунтям для просування пропозицій і практик освітнього середовища в найближчому майбутньому. Для визначення особливостей когнітивних настановлень молоді застосовувалась авторська версія методики семантичного диференціала; для виявлення особливостей впливів соціального середовища на розвиток когнітивних настановлень – авторський опитувальник; для з'ясування зумовленості громадянських компетентностей молоді особливостями когнітивних настановлень – методи кореляційного і кластерного аналізу. Загалом у дослідженні взяли участь 370 респондентів – студентів педагогічних вишів з різних регіонів країни.

Конструюючи дослідницький інструментарій, ми виходили з того, що найбільш значущими для розвитку здатності громадян розрізняти негативні інформаційні впливи і протидіяти їм є когнітивні настановлення:

- *на критичний аналіз ситуації* (використання звичного алгоритму верифікації інформації – на противагу прийняттю інформації, що підтверджує власні припущення, як достовірної; прагнення до виявлення причинно-наслідкових зв'язків);
- *на раціональне оцінювання інформації* (виокремлення маніпулятивної складової; визначення мети появи інформації тут і тепер; недовіра до інформації, яка апелює до емоцій);
- *на рефлексивний аналіз ситуації* (гальмування прагнення до швидких рішень; аналіз власних емоцій, оцінок, помилок, з'ясування їх причин; оцінювання відповідності ситуації власним мотивам і цілям).

Отримані результати дослідження дають змогу скласти уявлення про особливості виокремлених когнітивних практик майбутніх педагогів.

Зокрема, виявилось, що близько 40% респондентів схильні довіряти інформації, якщо вона відповідає їхнім очікуванням; 75% опитаних мають проблеми з визначенням надійності джерела інформації, а кожен п'ятий узагалі не має потреби у верифікації інформації. Близько 70% студентів вважають, що люди не мають бажання виявляти причинно-наслідкові зв'язки між явищами суспільного життя. Тож питання про відповідність когнітивних настановлень майбутніх педагогів на критичний аналіз інформації критеріям компетентності видається риторичним.

Не вселяє оптимізму і рівень сформованості настановлень на раціональне оцінювання інформації: близько 40% опитаних схильні вважати, що інформації, яка апелює до емоцій, можна довіряти, і не замислюються про те, чому ця інформація була оприлюднена саме тепер і кому це вигідно. Понад 60% респондентів визнають, що сприймають інформацію, не розрізняючи факти і коментарі.

Аналіз даних щодо настановлень на рефлексивний аналіз ситуації дає підстави для висновку про їхню дискретність, що виявляється в невідповідності рефлексивних настановлень і рефлексивних практик респондентів. Так, переважна більшість опитаних (89%) погоджуються з тим, що робота над помилками є обов'язковою умовою успішності спільних дій і водночас визнають (76%), що рідко аналізують свої помилки, ставлення та емоції. Близько 84% респондентів вважають, що не можна довіряти тим, хто обіцяє все і швидко, 58% – убачають причини помилкових рішень саме в прагненні розв'язати проблеми якнайшвидше. Утім, це не заважає 43% опитаних стверджувати, що більшість суспільних проблем насправді мають прості рішення (не погоджуються із цим менше ніж 30% опитаних). Менш як 18% студентів схильні оцінювати відповідність ситуації власним мотивам і цілям, а кожен другий визнає, що зазвичай спочатку діє, а потім шукає пояснення, навіщо йому це було потрібно.

Усе викладене свідчить про низький рівень розвитку компетентностей майбутніх педагогів, які зумовлюють якісний аналіз ситуації взаємодії, раціональне оцінювання загроз і деструктивного потенціалу інформації, виокремлення маніпулятивних впливів і прогнозування їхніх наслідків.

На етапі конструювання соціально-психологічної моделі громадянської компетентності ми припускали, що окремі її компоненти взаємопов'язані і недостатній рівень сформованості одних компетентностей може позначатися на розвитку інших. Результати емпіричного дослідження підтверджують це припущення. Застосування кластерного аналізу дало нам змогу виокремити показники громадянських компетентностей, які групуються в кластери навколо

показників когнітивних настановлень особистості, а також кластери показників когнітивних настановлень різних типів. Так, зокрема:

- використання звичного алгоритму верифікації інформації утворює кластер з цінностями солідаризації; мотивацією залучення (індивідуальні інтереси / спільне благо) та активності (матеріальні цілі / нематеріальні); способами досягнення (прийнятні/неприйнятні); з толерантністю до невизначеності (гарантований успіх як умова залучення);
- когнітивні настановлення на верифікацію інформації утворюють кластер з настановленнями на виокремлення маніпулятивної складової в інформаційному повідомленні;
- настановлення на виявлення причинно-наслідкових зв'язків утворюють кластер з мотивацією залучення (раціональна/іrrаціональна); практиками активності (цінності законності); мотивацією досягнення (орієнтація на спільний інтерес чи індивідуальне благо); соціальною відповідальністю; ставленням до крайніх оцінок;
- настановлення на недовіру до інформації, що апелює до емоцій, утворюють кластер з цінностями співробітництва;
- настановлення на раціональне оцінювання інформації – з цінностями підзвітності, співробітництва (відвертість/закритість); мотивацією досягнення (співвідношення індивідуальних і групових цілей); настановленнями на рефлексивний аналіз ситуації; з усвідомленням своєї здатності виступати причиною змін; практиками соціальної відповідальності; соціальною довірою; толерантністю до невизначеності;
- настановлення на швидке розв'язання проблем утворюють кластер з орієнтацією на індивідуальний інтерес / спільне благо; мотивацією залучення (раціональна/іrrаціональна); способами активності (прийнятні/неприйнятні); детермінацією цілей активності (внутрішня/зовнішня).

Між показниками всередині кластерів виявлено кореляційні зв'язки різних рівнів. Найбільш стійкими (на рівні $P \leq 0,001$) виявилися кореляції:

- між когнітивними настановленнями на критичний аналіз ситуації та мотивацією активності (прийнятні/неприйнятні способи обстоювання інтересів);
- між когнітивними практиками аналізу ситуації (застосування алгоритму аналізу) та мотивацією досягнення (баланс індивідуальних і групових цілей) і настановленнями на виявлення причинно-наслідкових зв'язків;
- між настановленнями на рефлексивний аналіз ситуації (прагнення/відмова від швидких рішень) та мотивацією активності (законні/незаконні способи обстоювання інтересів).

На основі узагальнення результатів кластерного і кореляційного аналізу виявлено тенденцію щодо зумовленості розвитку ціннісних, мотиваційних та ставленнєвих компонентів громадянської компетентності рівнем сформованості когнітивних настановлень особистості на раціональний аналіз інформації, критичний аналіз ситуації та рефлексію. Ось кілька фрагментів матриці інтеркореляцій, які підтверджують виявлену тенденцію:

- схильність вважати достовірною інформацію, яка підтверджує власні припущення, корелює з домінуванням цінностей справедливості над цінностями законності ($P \leq 0,001$);

- респонденти, які не можуть визначити ступінь надійності джерел інформації, достовірно частіше ($P \leq 0,001$): переживають страх і тривогу через інформаційні впливи в умовах загроз (у цьому випадку – пандемії); захищаючи свої інтереси, діють ситуативно; мотивують відмову від громадянської активності браком часу;

- невміння розрізняти факти і коментарі достовірно корелює із ситуативною громадянською участю; респонденти достовірно частіше не готові працювати на спільне благо без винагороди ($P \leq 0,001$);

- толерантне ставлення до конспірологічних інтерпретацій виявляється в осіб, які охоче долучаються до протестних акцій ($P \leq 0,001$).

Варто також наголосити на виявлених особливостях настановлень респондентів щодо відверто неякісної інформації (такої, що обмежує права та свободи особистості, нагнітає тривогу, провокує конфлікти тощо). Виявилось, що менше ніж 45% майбутніх педагогів вважають, що громадянам дозволено все, що не заборонено законом (готовність до прийняття незаконних обмежень); 43% поділяють думку про те, що лише через суперництво і протистояння можна щось змінити на краще (не погоджуються із цим 27%); 60% опитаних підтверджують, що під час карантину в соціальних мережах активно поширюється неправдива інформація, водночас 46% майбутніх педагогів вважають, що коли б влада свідомо не нагнітала страх і тривогу, вдаючись до надмірних заборон, українці значно менше дотримувались би правил карантину (не поділяють таку думку менше ніж 28% майбутніх педагогів).

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що принаймні один із суб'єктів взаємодії в освітньому середовищі – майбутні педагоги – не лише не готовий якісно опрацювати інформацію, а й налаштований позитивно ставитися до неякісної інформації, а отже, і вдаватися до дестабілізаційних впливів задля досягнення ситуативних цілей (як-от обмеження законних прав і свобод, нагнітання тривоги, страху тощо).

Середовище соціальної взаємодії формує простір можливостей для особистості, застосовуючи систему *обмежень* (нормами, правилами, приписами, оцінками, звичаями), *сприянь* (заохоченням, залученням,

схваленням, підтримкою, визнанням, вшануванням), *мотивувань* (спонуваннями, роз'ясненнями, висвітленням, уточненням, аргументуванням, підкріпленням). Практикуючи ті чи ті інструменти, середовище спрямовує особистість до прийняття бажаних для нього цінностей та цілей, формування настановлень і ставлень, мотивації активності і залучення, а відтак – до розвитку громадянських компетентностей певного рівня.

Щоб визначити особливості впливу середовища на розвиток громадянських компетентностей, що зумовлюють якісне опрацювання інформації, здатність до протидії негативним інформаційним впливам та утвердження практик взаємодії, які відповідають критеріям безпеки, ми розробили опитувальник на основі виокремлених показників когнітивних настановлень. Респондентам пропонувалося оцінити, у який спосіб соціальне середовище реагує на окремі практики взаємодії.

Отже, на переконання респондентів, соціальне середовище схвалює і мотивує: суперництво і протистояння; прийняття на віру інформації без належного обґрунтування і документального підтвердження (спираючись на думки авторитетів і власні припущення); віру в існування простих рішень складних проблем; водночас практики критичного ставлення до інформації середовищем найчастіше обмежуються (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Практики взаємодії, які соціальне середовище, на думку респондентів, переважно підтримує (схвалює чи мотивує), у %

Зміст взаємодії	Середовище			Важко відповісти
	обмежує	схвалює	мотивує	
➤ суперництво і протистояння	28,4	16,0	44,8	10,8
➤ прийняття як достовірної інформації, що підтверджує власні припущення	18,6	40,2	20,6	20,6
➤ довіра до інформації, яка надходить від авторитетних осіб чи джерел	12,4	47,9	19,6	20,1
➤ виявлення причинно-наслідкових зв'язків	9,3	46,4	35,1	9,3
➤ розрізнення фактів і коментарів	7,2	49,5	37,6	5,7
➤ перевірка достовірності інформації	10,8	44,3	41,2	3,6
➤ розпізнавання маніпулятивної складової інформації	36,7	52,1	29,9	11,3
➤ віра в існування простих рішень складних проблем	11,3	39,7	38,1	10,8

Таблиця 2

Практики взаємодії, які соціальне середовище, на думку респондентів, переважно обмежує, у %

Зміст взаємодії	Середовище			Важко відповісти
	обмежує	схвалює	мотивує	
➤ критичне ставлення до будь-якої інформації	42,3	29,9	16,0	11,9
➤ винесення суджень про події і людей на основі власних відчуттів і переживань	41,8	24,2	17,0	17,0

Попри те, що середовище підтримує прагнення виявляти причинно-наслідкові зв'язки, розрізняти факти і коментарі, перевіряти достовірність інформації і розпізнавати її маніпулятивну складову, відповідні практики і настановлення не були інтеріоризовані і не стали звичними для молоді.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати таке:

– соціальне середовище загалом і освітнє зокрема не сприяють належним чином розвитку компетентностей, які зумовлюють якісне опрацювання інформації, зниження конфліктності та протистояння маніпулятивним впливам. Більше того, окремі впливи середовища радше деструктивні (наприклад, схвалення і мотивування протистояння та обмеження критичного ставлення до інформації);

– низьку результативність зусиль середовища, спрямованих на розвиток когнітивних настановлень, можна пояснити: а) конфліктом інтересів (і освіта, і влада прагнуть бути авторитетними і негативно сприймають критичні коментарі), б) недостатнім рівнем сформованості когнітивних настановлень і практик педагогів; в) зацікавленістю окремих агентів впливу в підтриманні низької компетентності і конфліктності суспільства, що дає їм змогу просувати власні інтереси; г) недосконалістю форм сприяння і способів мотивування до засвоєння практик роботи з інформацією.

Найбільш перспективними для створення безпечного освітнього середовища видаються зусилля, спрямовані: а) на підвищення рівня громадянської компетентності педагогів і батьків; б) на уточнення і розширення переліку соціально-психологічних компетентностей, які мають бути сформовані в освітньому процесі, та розроблення методичних рекомендацій щодо їх розвитку. Окрему увагу слід звернути на засвоєння молоддю алгоритмів опрацювання інформації та визначення відповідності її вимогам безпечного середовища.

Список використаних джерел

Жадан І. В. (2020). Соціальне середовище як чинник розвитку громадянської компетентності: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 50–58. Взято з [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).141](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).141)

Шевчук, Т. Є. (2018). Громадянська компетентність як елемент формування особистості майбутніх фахівців. *Young Scientist*, 4.1 (56.1), 85–88.

Ясвин, В. Я. (2020). Формирование теории среды развития личности в отечественной педагогической психологии. *Психология. Журнал ВШЭ*, Т. 17, № 2, 295–314. DOI: 10.17323/1813-8918-2020-2-295-314

References

Shevchuk, T. Ye. (2018). Hromadianska kompetentnist yak element formuvannia osobystosti maibutnikh fakhivtsiv [Civic competence as an element of personality formation of future specialists]. *Young Scientist*, 4.1 (56.1), 85–88. (in Ukrainian)

Yasvin, V. A. (2020) Formirovaniye teorii sredy razvitiya lichnosti v otechestvennoy pedagogicheskoy psikhologii [Formation of the theory of the environment of personality development in domestic pedagogical psychology]. *Psikhologiya. Zhurnal VESh*, Vol. 17, № 2, pp. 295–314. doi: 10.17323/1813-8918-2020-2-295-314 (in Russian)

Zhadan, I. V. (2020). Sotsialne seredovyshche yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti: empyrychna model doslidzhennia [Social environment as a factor of civic competence development: an empirical model of research]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 50–58. (in Ukrainian)

УДК 159.923.2

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-78>

Зімовін Олексій Іванович

кандидат психологічних наук, психотерапевт, незалежний дослідник,
приватна практика,

м. Харків, Україна

ORCIDID 0000-0003-1571-6020

zimovin@ukr.net

ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДЯНИНОМ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ ЗАЛЕЖНО ВІД ОБРАЗІВ ЧЛЕНІВ РОДИНИ

Актуальність дослідження зумовлена значущістю політичних виборів громадян для розвитку демократичного суспільства. Відповідно, потрібно краще розуміти ті чинники цього вибору, які зазвичай недостатньо враховуються, зокрема певні родинні чинники.

Метою статті є визначення ролі образів членів родини в політичному виборі громадян.

Методи і методологія. Дані для дослідження зібрано після другого туру виборів Президента України 2019 року. У дослідженні взяли участь 60 студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна віком 18-23 роки, 30 із них віддали свій голос за В. Зеленського, 30 – за П. Порошенка.

Для збирання даних використано такі методики: анкетування, методику особистісного диференціала, модифікаційний опитувальник Д. Джонгварда. Для статистичної обробки застосовано U-критерій Манна – Уїтні та логістичний регресійний аналіз з покроковим методом відбору змінних-предикторів.

Результати. Описано особливий пласт і механізм політичного вибору – родинний політичний вибір, сутність якого полягає в тому, що суб'єкти схильні віддавати свої голоси за політиків, схожих на членів їхніх родин. З'ясовано, що для виборців Зеленського важливими є образи енергійного батька, чуйної матері, доброзичливого і самостійного сиблінга; їм властиве сприйняття самого себе як сильного, чуйного, чесного, самостійного – вони загалом більш позитивно оцінюють себе; виражений его-стан – дорослий. Виборці Порошенка віддають перевагу образу сильної, незалежної, енергійної та впевненої матері; сиблінг постає як метушливий; виражений его-стан – контролюючий батько. Доведено, що ключовим предиктором політичного вибору, який дає змогу прогнозувати голосування за Зеленського або Порошенка, є сила матері. Якщо респондент сприймає власну матір як сильну, то ймовірність його голосування за Зеленського знижується.

Дослідження має **практичну значущість**, адже дає змогу краще осягнути психологію виборця, глибинні соціально-психологічні механізми голосування та використовувати це знання для підтримки свідомого та осмисленого політичного

вибору. Разом з тим наголошуємо на важливості соціальної етики та протестуємо проти макіавеллістичного використання наведених результатів та інтерпретацій

Перспективи полягають у перевірці виявлених закономірностей на більших вибірках та врахуванні інших сімейних чинників політичного вибору.

Ключові слова: політичний вибір; голосування; родинна система; образи членів родини; родинний політичний вибір; суб'єкт політичного вибору

Oleksii I. Zimovin

Cand. Sc. (Psychology), psychotherapist, independent researcher,
private practice

Kharkiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-1571-6020

zimovin@ukr.net

THE POLITICAL CHOICE DEPENDING ON THE IMAGE OF FAMILY MEMBERS

The relevance of the study stems from the significance of political elections for the development of a democratic society. Thus, it is necessary to better understand those factors of the choice, which are usually considered less, including certain kinship factors.

The aim of the article is to determine the role of family members' images in making political choices.

Method and methodology. The study used the data collected after the second round of the presidential election in Ukraine in 2019. Sixty students of V.Karazin Kharkiv National University aged 18-23 took part in the study, 30 of them voted for Volodymyr Zelenskyi, 30 voted for Petro Poroshenko. The study applied the following methods for data collection: a questionnaire, a personality differential, and a D. Johngward modification questionnaire. Both the Mann-Whitney U-criterion and the logistic regression analysis with a step-by-step selection method of predictor variables were used for statistical processing.

Main results. A special layer and a mechanism of political choice is described in the article and that is a family political choice. The point is that people tend to give their votes for politicians who are similar to their family members. It has been identified that the images of an energetic father, a responsive mother, a benevolent and independent sibling are important for Zelenskyi's voters, and they percept themselves as strong, responsive, honest, and independent persons and they assess themselves more positively in general. The expressed ego-state is an adult. As for Poroshenko's voters, they have images of a strong, independent, energetic and confident mother, the sibling appears as a fussy individual, the expressed ego-state is a controlling father. It has been proven that the strength of a mother is the key predictor of a political choice, which makes it possible to predict voting for Zelenskyi or Poroshenko. If the respondent perceives his mother as a strong person, his probability of voting for Zelenskyi drops down.

The study is of a **practical significance** as it allows us to better understanding the psychology of a voter, the in-depth social psychological mechanisms of voting, and using this knowledge to support a conscious and meaningful political choice. At the same time, we emphasize the importance of social ethics and protest against the Machiavellian use of the results and interpretations given.

The prospects foresee testing the identified patterns on large samples and taking into account other family factors of political choice.

Keywords: political choice; voting; family system; images of family members; family political choice; subject of political choice.

Постановка проблеми. Родина є первинним середовищем для суб'єкта. Ця теза вже настільки тривіальна, що не вимагає ані доказів, ані посилань. Саме в цій системі, зазначає психоаналітик Bollas (2017), відбувається творення (передавання, видозмінення, осмислення) двох важливих феноменів людства: любові і закону. Отже, саме в родині постає також суб'єкт політичного вибору. Здається, саме наші родинні зв'язки, сімейна належність визначає здебільшого і нашу політичну поведінку, і політичний вибір як дуже важливий акт у її структурі. І хоча ми вже багато знаємо про механізми цього визначення, ніколи не буде зайвим розширити наші знання, перевірити та уточнити, а також розглянути їхню дію в конкретних випадках. Ця робота присвячена висвітленню залежності між образами родичів (батька, матері, сиблінга) у нуклеарній родині і політичним вибором, на прикладі конкретного вибору Президента України у 2019 році.

Чому ця робота й досі актуальна, хоча від виборів минуло цілих три роки? Не тільки тому, що вибори – подія, яка періодично повторюється і нам важливо розуміти ті глибинні соціально-психологічні сили, які на них впливають, а й тому, що вибори – подія, від якої залежить надто багато в демократичному суспільстві. Крім того, вони зачіпають кожного особисто, постаючи як важлива особиста подія. Отже, яким чином впливають образи членів родини, не тільки батьків, а й сиблінгів, на політичний вибір? Питання все ще дуже значуще.

Аналіз досліджень та публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин проблеми. Зазвичай формування суб'єкта політичного вибору розглядають у моделях політичної соціалізації, де батьківській родині відводиться неабияка роль. Досить велике дослідження (12000 респондентів) розвитку політичних атитюдів дітей у США (Hess, Torney, & Valsiner, 2006) показало, що політична свідомість розвивається від ідентифікації з конкретними авторитетними постатями (батько, поліцейський) до розуміння більш абстрактних політичних концептів. Проаналізувавши два пояснення виборчої поведінки молодих людей у Фінляндії: передавання статусу (рівень освіти) і передавання виборчої

поведінки (як роблять політичний вибір батьки, так роблять його і діти) – Gidengil, Wass, & Valaste (2016) довели, що саме другий чинник є визначальним. Між явкою батьків і дітей на вибори простежується істотний зв'язок, на який ніяким чином не впливає рівень освіти.

Цікаво також, як події життя батьків, навіть до появи в них дітей, впливають на політичну і загальну громадську активність останніх. Дослідження (Johnson, & Dawes, 2016) дало змогу побачити зворотний зв'язок між службою чоловіка за призовом у В'єтнамі та участю його дітей у громадському житті. Таким чином, дуже важливими є настрої батьків, їхнє ставлення до тих чи інших суспільно значущих подій, і, здається, що саме ці настрої певним чином є соціально-психологічно успадкованими.

Дослідження значущості різних ресурсів (батьки, сиблінги, друзі, релігійні лідери, знаменитості, вчителі) для формування виборчої поведінки молоді в Пакистані (Iqbal, & Shabir, 2019) показало, що переважну роль у прогнозуванні все ще відіграють батьки, хоча сила їхнього впливу поступово зменшується. Автори висували це, порівнявши отримані ними дані з попередніми дослідженнями.

Загалом, у зарубіжній політичній психології ролі сім'ї в політичному виборі та виборчій поведінці приділяється велика увага. Показано навіть вплив політичної поведінки дідусів і бабусь на політичну поведінку їхніх онуків: онуки зі значно меншою ймовірністю взагалі з'являться на вибори, якщо їхні дідусь і бабуся вважають, що ухилення від голосування – вдала стратегія (Gidengil, Lahtinen, Wass, & Erola, 2020).

Але родинні ефекти в політичному виборі не можна вважати вертикальними, такими, що переходять лише від батьків до дітей. Сім'я – складна система з відповідно багатомірними реципрокними впливами. Oswald і Powdthavee (2010) наводять переконливі результати досліджень на вибірках з Великої Британії та Німеччини: батьки доньок більш імовірно проголосують за ліві партії, батьки синів – за праві. Це положення пояснюється дискримінацією жінок в оплаті праці та можливості отримувати інші суспільні блага.

Слід також зазначити, що наші родинні ролі (батька або матері) можуть вплинути на ймовірність отримати голоси виборців (Stalsburg, 2010). Жінок – політичних кандидаток, які не мають дітей, виборці оцінюють нижче, ніж жінок-матерів. Водночас останні можуть програти чоловіку-батьку з маленькою дитиною. І, нарешті, чоловіки отримують у політичній комунікації так зване «покарання за батьківство», програючи своїм бездітним колегам. Дуже цікаве дослідження, адже воно відсилає

нас до певних досить стереотипізованих або навіть архаїчних жіночих і чоловічих образів. Та чи не є політична комунікація наскрізь архаїчною?

Важливе дослідження пре- і постнатальних чинників політичної поведінки провели Cesarini, Johannesson, & Oskarsson (2014), вивчаючи голосування усиновлених дітей та маючи змогу порівняти його з голосуванням їхніх біологічних і прийомних батьків. Доведено, що усиновлені з більшою ймовірністю проголосують, якщо і їхні біологічні, і їхні прийомні батьки також голосували. Між генетичними чинниками і чинниками середовища спостерігається складна взаємодія, і тут автори також висновують цікаву закономірність: вплив голосування прийомних батьків на голосування дітей посилюється, якщо біологічна матір не голосувала. Тобто середовище нібито намагається компенсувати певні пренатальні чинники. Отже, у розумінні родинних чинників голосування не можна відкидати ані генетичного аспекту, ані аспекту соціалізації.

В українській психології також активно вивчається роль батьків у політичній поведінці загалом і політичному виборі їхніх дітей, зокрема. Так, Штойко (2013) констатує, що афективне сприйняття матері/батька переноситься на політика. Водночас у її дослідженні показано, що постаті політика є семантично ближчою до постаті батька, ніж до постаті матері.

Грунтовне дослідження механізмів відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів провела М. Дроздова (2010). Вона дійшла висновку, що основним механізмом такого відтворення є перенос, і характеризує окремі його форми: проєктивно-атрактивну, атрактивну, проєктивну, стереотипно-атрактивну, ідентифікаційну. Ключовими для молоді є саме проєктивно-атрактивний (симпатія до батьків проєктується на авторитетних політиків), проєктивний (політикам приписуються риси, мотиви, ролі батька, матері або інших значущих осіб) та атрактивний (соціальна перцепція визначається позитивним ставленням до батьків) переноси. Також показано, що з віком молодь починає більш критично та адекватно ставитися до авторитетів, поступово долаючи ідеалізацію.

Отже, у сучасній політичній психології представлено велике розмаїття досліджень впливу родинних чинників на політичну поведінку. Але все ще недостатньо вивченими залишаються питання про конкретний політичний вибір у контексті сімейної системи, про вплив не тільки батьківських, а й сиблінгових та інших сімейних позицій, питання прогнозування політичного вибору, розуміння більш загальної моделі передавання або, радше, дифузії певних політичних умонастроїв у системі родини. Це дослідження є спробою відшукати такі відповіді, які, звісно, не будуть зовсім однозначними, адже поведінка особистості

завжди певна таємниця. Утім, ми також спробуємо не зробити цей пошук надто «темним».

Мета статті – визначити ролі образів членів родини в політичному виборі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дані для дослідження було зібрано після другого туру виборів Президента України 2019 року. У дослідженні взяли участь 60 студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна віком 18-23 роки (середній – 21,1; стандартне відхилення = 1,47), зокрема 45% – чоловічої, 55% – жіночої статі. З них 30 осіб віддали свій голос за В. Зеленського, 30 – за П. Порошенка.

Для збирання даних використано такі методики: анкетування – для визначення політичного вибору респондента; особистісний диференціал – для характеристики образів батька, матері, сиблінга (за наявності), власного Я респондента; модифікаційний опитувальник Д. Джонгварда – для виявлення найбільш виражених его-станів, або его-позицій, респондентів. Для визначення статистичної залежності між образами родичів і політичним вибором застосовано U-критерій Манна – Уїтні та логістичний регресійний аналіз з покроковим методом відбору змінних-предикторів.

Представлення результатів розпочнемо зі значущих відмінностей у семантичних відстанях між образами родичів і політиків у тих, хто проголосував за В. Зеленського, і тих, хто проголосував за П. Порошенка (табл. 1).

Таблиця 1

**Особливості семантичної дистанції у виборців
П. Порошенка і В. Зеленського**

Показник	Політичний вибір		U	p
	В. Зеленський	П. Порошенко		
Батько – Зеленський	9,7±1,6	10,8±1,4	126,0	0,047
Батько – Порошенко	11,4±2,0	9,1±1,6	326,5	<0,001
Мати – Порошенко	11,3±2,3	8,8±1,5	326,5	<0,001
Я – Порошенко	11,5±2,3	9,1±1,1	321,5	0,001
Сиблінг – Порошенко	11,8±2,8	9,8±1,9	123,0	0,050

Примітка: U – критерій Манна – Уїтні, p – статистична значущість.

Як показав статистичний аналіз, для виборців Зеленського він є суб'єктивно ближчим до образу їхнього батька, ніж для виборців Порошенка. Має сенс і друга закономірність: ті, хто голосували за Порошенка, вважають, що він більше схожий на їхнього батька за шкалами особистісного диференціала, ніж Зеленський. Тобто кожен з виборців обирає Президента на основі його схожості на власного батька. Такий результат є цілком очікуваним, адже всі дослідження, розглянуті в аналізі публікацій, так чи інакше наголошують на ролі батька у формуванні політичного світогляду суб'єкта. Але далі результати стають цікавішими...

Є значущі статистичні відмінності також у семантичних дистанціях між образом матері і Порошенком, образом Я і Порошенком та образом сиблінга і Порошенком. Ті, що віддали голос за цього кандидата, сприймають його як більш схожого не тільки на їхнього батька, а й на інших членів родини (матір, самого себе, сиблінга). Водночас ті, що віддали голос за Зеленського, навпаки, вважають, що Порошенко на всіх цих родичів не схожий, він до них не подібний. Тобто ми обираємо Президента, схожого не тільки на батька, а й на інших членів родини. Причому якщо він на них, на нас не схожий, то, найімовірніше, йому наш голос не дістанеться.

Здається, що тут у дію вступає особливий механізм політичного вибору, коли його суб'єктом стає вже не індивідуальний, особистісний суб'єкт, а родинний, системний суб'єкт. Можливо, треба говорити про такий пласт політичного вибору, як *родинний політичний вибір*. І справді, системні сімейні психотерапевти (Brown, & Christensen, 1999) наголошують на ролі родини як складної системи, ефекти якої також будуть цілісними, емерджентними та визначатимуть поведінку членів, які до неї належать, пронизані певними силовими нитками сімейної лояльності. Водночас цей механізм може бути узгоджений з нашими дослідженнями соціальної дистанції (Зімовін, 2019). Було показано, що соціальна близькість-дистанція утворюється двома вимірами: подібність-інакшість і поінформованість-невідомість. Зрозуміло, що у випадку обрання кандидата, схожого на члена моєї родини, він водночас сприймається і як більш подібний до мене, і як більш відомий або навіть зрозумілий мені.

Виявлену закономірність можна тлумачити і з позицій еволюційної психології. Адже давно відомий концепт «родинного добору» (kin selection) (Smith, 1964) передбачає, що у своїй поведінці ми детерміновані не тільки прагненням передати власні гени (тобто як розглядав цей процес Дарвін, вважаючи, що природний добір діє на окремих організм), а й можливістю зберегти гени наших близьких родичів, адже їхній генний

набір також буде близьким до нашого. Саме цим механізмом пояснюють відмову особини від власного розмноження за активної участі у піклуванні та вихованні нащадків сибса або іншого близького родича. З великою обережністю ми можемо поширити дію цього механізму і на політичний вибір, адже, обираючи кандидата, схожого на членів родини, ми тим самим наче підтримуємо і поширення схожих генетичних наборів у популяції.

Отже, чи слід вважати вибір кандидата, більш схожого на моїх родичів, тобто родинний політичний вибір, як ми його позначили, результатом належності до родинної соціальної системи або ж його треба розглядати як прояв дії еволюційних механізмів? На нашу думку, тут немає суперечності. По-перше, охарактеризовані закономірності певною мірою ізоморфні, і там і там ідеться про підтримку схожих на родичів, і, найімовірніше, схожі вони і генними наборами, й особистісними рисами, набутими в процесі соціалізації; по-друге, коли мова заходить про родину, взаємодія між генетичними чинниками і чинниками середовища стає настільки складною і запутаною, що ми тільки й можемо, що враховувати вплив обох, намагаючись, зонайбільше, з'ясувати силу ефекту, як у згаданому вище дослідженні Cesarini, Johannesson, & Oskarsson (2014).

Отже, завдяки нашому дослідженню охарактеризовано важливий пласт політичного вибору, який ми можемо позначити як родинний політичний вибір (коли ми обираємо кандидатів, схожих на членів наших сімейних систем). Якщо ще трохи загострити цю закономірність, то можна сказати, що політика обирає родина. Іншим пластом, звісно, буде індивідуальний політичний вибір, але, зрозуміло, що є й інші пласти цього багат шарового процесу, наприклад групові. Ми схильні вважати, що зазвичай цей процес (родинний політичний вибір) відбувається несвідомо, як і відповідні визначені раніше (Дроздова, 2010) механізми трансферу в політичній комунікації, хоча він може усвідомлюватися як у науковому дослідженні, так і в певних побутових інсайтах, коли, наприклад, дівчина зазначає: «Ой, я проголосую за Порошенка, він такий же надійний, як і мій батько».

Залишмо відтак у спокої результати, отримані щодо показників семантичної дистанції, та звернімося до інших важливих особливостей образів членів родини у виборців В. Зеленського і П. Порошенка (табл. 2).

Як бачимо, виборців Зеленського порівняно з виборцями Порошенка відрізняє сприйняття батька як більш енергійного, матері – як більш чуйної, сиблінга – як доброзичливого і самостійного. Також цю групу характеризує ціла низка ознак, які виборці Зеленського розпізнають у самих собі: сильний, чуйний, чесний, самостійний, загалом більш

позитивно оцінений. Крім того, хоча й трохи не дотягуючи до статистичної значущості, але наближаючись до неї, виборці Зеленського мають більш виражену его-позицію дорослого в структурі власних его-станів.

Таблиця 2

**Особливості образів батьків і сиблінгів у виборців
П. Порошенка і В. Зеленського**

Показник	Політичний вибір		U	p
	В. Зеленський	П. Порошенко		
Енергійний батько	5,3±1,2	4,3±1,6	270,0	0,050
Сильна мати	4,3±1,5	5,1±1,2	128,0	0,047
Незалежна мати	4,3±2,1	5,7±1,3	125,5	0,041
Чуйна мати	5,4±1,8	4,7±1,4	267,5	0,065
Рішуча мати	3,3±1,5	5,3±1,4	65,5	<0,001
Енергійна мати	3,3±1,3	5,2±1,5	75,0	<0,001
Впевнена мати	3,6±1,8	4,7±1,3	122,0	0,033
Сила матері (загальний)	30,4±5,6	35,6±4,9	85,5	0,002
Метушливий сиблінг	3,5±1,5	4,9±1,2	35,5	0,018
Доброзичливий сиблінг	6,0±0,9	5,1±1,2	112,0	0,059
Самостійний сиблінг	5,1±1,9	4,1±1,4	109,5	0,086
Сильний я	5,2±1,3	4,1±1,5	280,5	0,027
Чуйний я	5,6±1,5	4,3±1,5	296,5	0,008
Чесний я	5,7±1,1	4,4±1,6	294,0	0,010
Самостійний я	5,6±1,1	3,6±1,5	339,5	<0,001
Оцінка я (загальний)	37,3±5,9	32,3±4,8	290,5	0,015
Контролюючий батько	9,8±5,1	12,3±2,8	115,5	0,022
Дорослий	17,9±4,2	15,4±4,4	265,5	0,078

Примітка: U – критерій Манна – Уїтні, p – статистична значущість.

Отже, можемо припустити, все ж таки повертаючись до механізму родинного політичного вибору, що в родинах виборців Зеленського виховуються та/або (скоріше все ж таки «та») успадковуються саме ці ознаки: енергійність, чуйність, доброзичливість, самостійність. Відповідно, можна вважати, що і «свого» кандидата вони вважають саме таким, як вони і члени їхніх родин.

Виборці Порошенка сприймають власну матір як більш сильну, незалежну, рішучу, енергійну та впевнену. Ця закономірність також підтверджується на рівні інтегральної шкали «сила матері». Водночас сиблінг тут розглядається як метушливий. У структурі его-станів більш виражений его-стан «контролюючий батько». Відповідно, риси сили, незалежності, рішучості, упевненості стають важливими також для образу Порошенка.

Незважаючи на те, що вище ми розглядали радше прямий трансфер рис, коли ті властивості, які були важливими в родині, переносяться на кандидата (оскільки такий трансфер, на наш погляд, відбувається частіше і, крім того, є більш простим для пояснення наших статистичних моделей), не варто також відкидати можливість певної психологічної компенсації, коли родинній системі не вистачало певних життєвих стратегій для позитивного функціонування і тепер її члени шукають ці додаткові риси в політиках. За цією схемою, наприклад, виборцям Зеленського, навпаки, не вистачало самостійності в родині і тепер вони шукають її в його образі.

Якщо спробувати осмислити наведені вище переліки рис, з огляду на системне влаштування родини можна припустити різні моделі сім'ї у виборців Зеленського і Порошенка. Така гіпотеза та наслідки, які з неї випливають, звісно, мають бути перевірені в подальших дослідженнях. А проте вже на цьому етапі можемо припустити, що перші родини є більш егалітарними, зорієнтованими на підтримку індивідуалізації дитини, надання їй більшої свободи, що й знаходить своє відбиття в зростанні власної самооцінки представників цієї групи та цінуванні самостійності. За такої умови важливим стає сприйняття сиблінга в досить позитивному світлі – він також є і доброзичливим, і самостійним.

Сім'ї виборців Порошенка можна вважати традиційними. Причому, зважаючи на те, що ключовими ознаками стають риси матері, – радше матріархальними, ніж патріархальними. У такій родині матір має відповідну силу й владу і реалізує її у вихованні дітей. У такому випадку і в структуру психіки індивіда інтродюкується відповідна контролююча інстанція, стаючи більш вираженою. Тоді логічним стає також сприйняття сиблінга як «метушливого». Тут у стосунках сиблінгів може виникати певна стабільна ієрархія, яка краще узгоджується з міркуваннями Адлера про порядок народження.

Нагадаємо, що ці міркування про влаштування родин виборців є не більше ніж припущеннями, певною фантазією психолога, який використовує у своїй роботі теорію сімейних систем, а проте ці фантазії до певної міри добре пояснюють отримані результати і надають їм певної життєвості.

Від опису відмінностей в образах членів родин виборців перейдімо до останнього важливого завдання нашого дослідження – до визначення можливості прогнозування політичного вибору суб'єкта на основі образів членів родини. Для вирішення цього завдання ми застосували метод логістичного регресійного аналізу з покроковим відбором предикторів. У первинну модель як предиктори було закладено всі змінні, за якими виявлено статистично значущі розбіжності для двох груп виборців. Змінною-критерієм, тобто незалежною, є дихотомічна змінна – фактичне голосування (0 – за Порошенка; 1 – за Зеленського). Результати представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Прогнозування вибору Президента на основі образів членів родини за допомогою логістичної регресії

Параметр	Оцінка	Стандарт-на помилка	Стандарти-зована оцінка	Статисти-ка Вальда	p
<i>Модель 1</i>					
(Intercept)	-0,080	0,400	-0,080	0,040	0,842
<i>Модель 2 (McFadden R² = 0,451; Nagelkerke RI = 0,619; Tjur RI = 0,511; Cox & Snell RI = 0,464)</i>					
(Intercept)	16,644	6,912	0,072	5,798	0,016
Сила матері (загальний)	-0,504	0,208	-3,132	5,888	0,015
<i>Модель 3 (McFadden R² = 0,870; Nagelkerke RI = 0,934; Tjur RI = 0,880; Cox & Snell RI = 0,700)</i>					
(Intercept)	271,855	110699,982	21,578	6,031e-6	0,998
Сила матері (загальний)	-10,498	4257,692	-65,233	6,080e-6	0,998
Самостійний я	20,996	8515,383	39,801	6,080e-6	0,998
<i>Модель 4 (McFadden R² = 1; Nagelkerke RI = 1; Tjur RI = 1; Cox & Snell RI = 0,750)</i>					
(Intercept)	-11,156	492075,781	9,584	5,139e-10	1,000
Сила матері (загальний)	-8,865	10201,232	-55,085	7,552e-7	0,999
Самостійний я	34,633	38853,566	65,650	7,945e-7	0,999
Доброзичливий сиблінг	28,204	73870,338	31,658	1,458e-7	1,000

Примітка: p – статистична значущість.

Отримано три моделі, які описують від 45,1% до 75% дисперсії залежної змінної. Хоча всі три моделі з нашими предикторами мають

цілком прийнятні значення коефіцієнтів детермінації, насправді лише модель 2 містить статистично значущий коефіцієнт для змінної-предиктора. Так, саме сила матері (загальна шкала) знижує ймовірність голосування за Зеленського і, навпаки, підвищує – за Порошенка.

Водночас модель 3 містить уже три змінні, які також видаються досить цікавими. Це: сила матері (загальна шкала), самостійний я і доброзичливий сиблінг. При цьому перший предиктор знижує ймовірність голосування за Зеленського, а другий і третій – підвищує. Ми не можемо інтерпретувати другий і третій коефіцієнти надто серйозно, адже вони не є значущими. А проте вони відкривають необхідність подальших досліджень на більших вибірках – можливо, саме недостатнім обсягом вибірки і поганим розподілом можна пояснити незначущість цих коефіцієнтів. Отже, якщо припустити значущість моделі 3, то можна висувати, що виборці Зеленського не хочуть підпадати під владу сильної матері, віддаючи перевагу власній самостійності та прагнучи вибудовувати доброзичливі стосунки із сиблінгами, тоді як для виборців Порошенка сила матері, навпаки, стає ключовою.

Але якими б цікавими не були міркування та припущення, наразі вимогам статистики відповідає тільки модель 2, і саме силу матері маємо розглядати як ключовий предиктор у прогнозуванні політичного вибору між Зеленським і Порошенком. Якщо цей показник розглядати більш глибоко, то можна дійти висновку, що виборці Зеленського більшою мірою орієнтовані на індивідуалізацію (диференціація у стосунках прихильності з матір'ю), а виборці Порошенко – на лояльність до цих стосунків прихильності. Визначення особливостей прихильності у виборців різних кандидатів також здається нам цікавим напрямом подальших досліджень з погляду розуміння взаємовідношень між особистим і політичним. Так чи інакше, побудована модель дає змогу досить якісно прогнозувати політичний вибір, що відкриває широкі перспективи для розвитку політичної сімейної психології.

Обмеження дослідження. Дослідження виконано на невеликій вибірці, учасники дослідження належать до юнацької вікової групи, а отже, відповідно, треба бути дуже обережними, коли йдеться про перенесення виявлених закономірностей на представників інших вікових груп і тим більше суспільство загалом.

Практична та соціальна значущість дослідження. Дослідження має практичну значущість, адже дає змогу краще зрозуміти психологію виборця та використати її (одразу чітко наголосимо!) не в політичних технологіях просування відповідного кандидата, хоча й таке макіавеллістичне використання, на жаль, можливе, а для розвитку демократичного світогляду та сприяння формуванню більш свідомого та

осмисленого політичного вибору. Адже осмислення механізму родинного політичного вибору відкриває значні можливості для конструктивної і свідомої політичної комунікації, зосереджує увагу суб'єкта на самопізнанні, а не на соціальних чварах. Соціальна значущість дослідження полягає у все більш чіткому розумінні того, що суспільство не тільки свідоме, а й певною мірою несвідоме система, і, мабуть, соціальне самопізнання сьогодні не менш, а можливо, і більш важливе, ніж соціальна дія.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ґрунтуючись на здійсненому аналізі наявних досліджень щодо проблеми впливу родини на політичний вибір суб'єкта і на результатах нашого емпіричного дослідження визначення ролі образів членів родини в цьому виборі, можемо висувати таке:

- одним із важливих пластів та механізмів політичного вибору, поряд з індивідуальним, є також родинний політичний вибір, сутність якого полягає в тому, що суб'єкти схильні віддавати свої голоси за політиків, схожих на членів їхніх родин;

- для виборців Зеленського важливими є образи енергійного батька, чуйної матері, доброзичливого і самостійного сиблінга; їм властиве сприйняття самого себе як сильного, чуйного, чесного, самостійного; вони загалом більш позитивно оцінюють себе; виражений его-стан – дорослий;

- виборці Порошенка керуються образом сильної, незалежної, енергійної та впевненої матері, сиблінг постає як метушливий, виражений его-стан – контролюючий батько;

- ключовим предиктором політичного вибору, який дає змогу прогнозувати голосування за Зеленського або Порошенка, є образ сильної матері. Якщо респондент сприймає власну матір як сильну, то ймовірність його голосування за Зеленського знижується.

Перспективи подальших досліджень полягають у перевірці виявлених закономірностей на більших вибірках і зокрема на представниках інших вікових груп; у вивченні моделей родини у виборців, які голосують за різних кандидатів; у введенні до розгляду інших сімейних чинників, наприклад типу прихильності, а також у перевірці впливу родинних образів на формування політичних атитюдів суб'єктів.

Список використаних джерел

Дроздова, М. (2010). *Механізми відтворення батьківських образів в уявленнях молоді про політичних лідерів*. (Дис. канд. психол. наук). Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Чернігів

Зімовін, О. (2019). Предиктори та виміри соціальної близькості. *Psychological Journal*, 5 (11), 309–328.

Штойко, Я. (2013). Зв'язок образів батьків і політичної еліти зі ставленням до політичного вибору у молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (52), 233–238.

Bollas, C. (2017). *The Shadow of the Object: Psychoanalysis of the Unthought Known*. Routledge. doi: 10.4324/9781315437613

Brown, J., & Christensen, D. (1999). *Family Therapy : Theory and Practice* (2nd ed.). Pacific Grove: Brooks/Cole Pub.

Cesarini, D., Johannesson, M., & Oskarsson, S. (2014). Pre-Birth Factors, Post-Birth Factors, and Voting: Evidence from Swedish Adoption Data. *American Political Science Review*, 108(1), 71–87. doi:10.1017/S0003055413000592

Gidengil, E., Lahtinen, H., Wass, H., & Erola, J. (2020). From Generation to Generation: The Role of Grandparents in the Intergenerational Transmission of (Non-)Voting. *Political Research Quarterly*. doi: 10.1177/1065912920971715

Gidengil, E., Wass, H., & Valaste, M. (2016). Political Socialization and Voting: The Parent–Child Link in Turnout. *Political Research Quarterly*, 69 (2), 373–383. doi: 10.1177/1065912916640900

Hess, R.D., Torney, J.V. & Valsiner, J. (2006). *The Development of Political Attitudes in Children* (1st ed.). Routledge. doi: 10.4324/9781315131726

Iqbal, Y. W., Shabir G. (2019) Influence of Interpersonal Communication Sources on Voting Behaviour of Youth. *Global Social Sciences Review*, 4 (2), 202–208.

Johnson, T., Dawes, C.T. (2016) Do Parents' Life Experiences Affect the Political and Civic Participation of Their Children? The Case of Draft-Induced Military Service. *Political Behavior*, 38, 793–816. doi: 10.1007/s11109-016-9334-z

Oswald, A. J., Powdthavee N. (2010) Daughters and Left-Wing Voting. *The Review of Economics and Statistics*, 92 (2), 213–227. doi: 10.1162/rest.2010.11436

Smith, J. M (1964). Group Selection and Kin Selection. *Nature*, 201 (4924), 1145–1147. doi:10.1038/2011145a0

Stalsburg, B. (2010). Voting For Mom: The Political Consequences of Being a Parent for Male and Female Candidates. *Politics & Gender*, 6(3), 373–404. doi:10.1017/S1743923X10000309

References

Bollas, C. (2017). *The Shadow of the Object: Psychoanalysis of the Unthought Known*. Routledge. doi: 10.4324/9781315437613 (in English)

Brown, J., & Christensen, D. (1999). *Family Therapy : Theory and Practice* (2nd ed.). Pacific Grove: Brooks/Cole Pub. (in English)

Cesarini, D., Johannesson, M., & Oskarsson, S. (2014). Pre-Birth Factors, Post-Birth Factors, and Voting: Evidence from Swedish Adoption Data. *American Political Science Review*, 108(1), 71–87. doi:10.1017/S0003055413000592 (in English)

Drozdova, M. (2010) *Mekhanizmy vidtvorennia batkivskykh obraziv v uyavlenniakh molodi pro politychnykh lideriv* [Mechanisms of Reproduction of Parental Images in the Ideas of Young People about Political Leaders]. (Candidate's thesis). Chernihivskiyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka. Chernihiv. (in Ukrainian)

Gidengil, E., Lahtinen, H., Wass, H., & Erola, J. (2020). From Generation to Generation: The Role of Grandparents in the Intergenerational Transmission of (Non-)Voting. *Political Research Quarterly*. doi: 10.1177/1065912920971715 (in English)

Gidengil, E., Wass, H., & Valaste, M. (2016). Political Socialization and Voting: The Parent–Child Link in Turnout. *Political Research Quarterly*, 69 (2), 373–383. doi: 10.1177/1065912916640900 (in English)

Hess, R.D., Torney, J.V. & Valsiner, J. (2006). *The Development of Political Attitudes in Children* (1st ed.). Routledge. doi: 10.4324/9781315131726 (in English)

Iqbal, Y. W., Shabir G. (2019) Influence of Interpersonal Communication Sources on Voting Behaviour of Youth. *Global Social Sciences Review*, 4 (2), 202–208. (in English)

Johnson, T., Dawes, C.T. (2016) Do Parents' Life Experiences Affect the Political and Civic Participation of Their Children? The Case of Draft-Induced Military Service. *Political Behavior*, 38, 793–816. doi: 10.1007/s11109-016-9334-z (in English)

Oswald, A. J., Powdthavee N. (2010) Daughters and Left-Wing Voting. *The Review of Economics and Statistics*, 92 (2), 213–227. doi: 10.1162/rest.2010.11436 (in English)

Shtoyko, YA. (2013). Zv'язok obraziv batkiv i politychnoi elity zi stavlenniam do politychnoho vyboru u molodi [The Connection Between the Images of Parents and the Political Elite and the Attitude to Political Choices among Young People]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Psykholohiia*, (52), 233–238. (in Ukrainian)

Smith, J. M (1964). Group Selection and Kin Selection. *Nature*, 201 (4924), 1145–1147. doi:10.1038/2011145a0 (in English)

Stalsburg, B. (2010). Voting For Mom: The Political Consequences of Being a Parent for Male and Female Candidates. *Politics & Gender*, 6(3), 373–404. doi:10.1017/S1743923X10000309 (in English)

Zimovin, O. (2019). Predyktory ta vymiry sotsialnoi blizkosti [Predictors and Dimensions of Social Proximity]. *Psychological Journal*, 5(11), 309–328. (in Ukrainian)

УДК 159.922.1:613.88

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-79>

Луценко Олена Львівна

доктор психологічних наук,

доцент, завідувачка кафедри прикладної психології,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

м. Харків, Україна

ORCID ID 0000-0001-9922-9523

olena.lutsenko@karazin.ua

Габелкова Ольга Євгенівна

кандидат психологічних наук,

старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

м. Харків, Україна

ORCID ID 0000-0002-6493-6823

olga777.07.03@gmail.com

ЗВ'ЯЗОК ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЛАНУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ З РІВНЕМ НЕВРОТИЗАЦІЇ У ЖІНОК РІЗНИХ СЕКСУАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

Актуальність. Проблема психологічного стану представниць сексуальних меншин (СМ) є практично не дослідженою в Україні. Представниці СМ потенційно психологічно більш уразливі через стигматизацію та агресивне ставлення до них представників гетеросексуальної більшості, зокрема найближчих родичів.

Мета дослідження – виявити, наскільки жінки, що належать до сексуальних меншин, відрізняються щодо способу й планування життя від гетеросексуальних жінок і як це пов'язано з властивим їм рівнем невротизації.

Методи дослідження: анкета щодо життєвих планів; графічна методика оцінювання значущості минулого, теперішнього і майбутнього; Шкала для психологічної експрес-діагностики рівня невротизації Л. Вассермана. Вибірку дослідження склали 50 жінок гетеросексуальної орієнтації, 76 бісексуалок і 36 лесбійок. Діапазон віку – 16–46 років, медіана віку – 23 роки.

У результаті дослідження виявлено найбільш вразливі аспекти життєвого планування представниць СМ, які стосуються низьких очікувань щодо створення власної сім'ї; коротшого очікуваного життєвого шляху і більш високої ймовірності суїциду. Водночас представниці СМ мають значно більше сексуальних партнерів, що можна пояснити меншим тиском стримуючих соціально-культурних стереотипів поведінки всередині спільноти СМ порівняно з

традиційними відносинами чоловіків і жінок та еволюційно успадкованою схильністю до більш широкого кола сексуальних контактів. Найнижчий рівень невротизації зафіксовано у жінок з традиційною сексуальною орієнтацією, значуще вищий він у лесбійок, а найбільш високий – у бісексуальних жінок. Це відображає дезадаптованість представниць СМ в суспільстві, де переважна гетеросексуальна більшість негативно ставить до різноманітності сексуальних орієнтацій. Обмеження дослідження полягають у невеликому обсязі досліджених груп і їх нерівномірності.

Перспективи подальших досліджень. Планується вивчити особистісні особливості та ціннісну сферу представниць СМ, щоб виявити, наскільки вони пов'язані із сексуальною орієнтацією та життєвими планами. Можливість використання результатів дослідження для підвищення якості психологічної допомоги та обізнаності суспільства становить практичну значущість дослідження. Результати роботи можуть вплинути на збільшення толерантності, інклюзії та прийняття різноманітності в Україні.

Ключові слова: сексуальні меншини; лесбійки; бісексуалки; невротизація; життєвий шлях.

Olena L. Lutsenko

Doctor of Psychological Sciences, Associate professor, Head of Applied Psychology Department,

Work place: School of Psychology of V. N. Karazin Kharkiv National University,

Kharkiv, Ukraine

ORCID ID0000-0001-9922-9523

olena.lutsenko@karazin.ua

Olga Ye. Gabelkova

Ph.D. (Psychology), Senior Lecturer of Department of Physical Education and Sports,

Work place: V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

ORCID ID0000-0002-6493-6823

olga777.07.03@gmail.com

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE LIFE PLANNING PECULIARITIES AND THE NEUROTIZATION LEVEL IN WOMEN OF DIFFERENT SEXUAL ORIENTATIONS

The relevance. The problem of the psychological state of SM representatives is practically unexplored in Ukraine. SM members are potentially more psychologically vulnerable due to the stigmatization and aggressive treatment of heterosexual majorities, including close relatives.

The aim of the study was to find out how much women belonging to sexual minorities (SMs) differ in life style and life planning from heterosexual women, and how this is related to the level of neuroticism inherent them.

Research methods: form about life plans; graphic methods of assessing the significance of the past, present, future; L.I. Wasserman's Scale for psychological express diagnostics of the neuroticism level. The study sample consisted of 50 women of heterosexual orientation, 76 bisexuals and 36 lesbians. Age range 16-46 years, median age – 23 years.

Results. The study identified the most vulnerable aspects of SM life planning that relate to low expectations of creating a family; shorter life expectancy and higher probability of suicide. At the same time, SM representatives have significantly more sexual partners. This can be explained by the lower pressure of restraining socio-cultural stereotypes of behavior within the SM community compared to traditional male-female relationships and the evolutionarily inherited propensity for a wider range of sexual contacts. The neuroticism at the lowest level was measured in women with traditional sexual orientation, much higher in lesbians, and the highest in bisexual women. This reflects the maladaptation of women in a society where the heterosexual vast majority have a negative attitude towards the diversity of existing sexual orientations.

Limitations of the study may be the small volume of the studied groups and their unevenness.

In the **prospect**, it is planned to study the personality features and values of SM representatives to find out how they are related to sexual orientation and life plans. The possibility of using the study results to improve the quality of psychological care and public awareness is the practical significance of the study. The results of the work can increase tolerance, inclusion, and acceptance of diversity in Ukraine.

Keywords: sexual minorities; lesbians; bisexuals; neurotization; way of life.

Постановка проблеми. На відміну від 29 країн світу, що легалізували рівні права для ЛГБТ-шлюбів, в Україні жінки з одностатевою і бісексуальною сексуальними орієнтаціями можуть стикатися з додатковими психологічними труднощами в плануванні свого життєвого шляху, оскільки в українському законодавстві не узаконено одностатеві сексуальні відносини ні для укладання шлюбу, ні для усиновлення дітей (The International Lesbian, 2021). Неприйняття їхньої менш поширеної сексуальної орієнтації часто тягне за собою агресивне ставлення з боку соціального оточення, зокрема їхніх родичів. Це змушує таких жінок вести «подвійне» життя і приховувати свої справжні стосунки, а також причини пережитих ними стресів і психологічних проблем протягом усього життя. Визнання (камінг-аут) часом призводить до повного розриву стосунків з найближчими родичами. Проте нетерпимість і ксенофобія можуть мати і більш серйозні наслідки – аж до фізичного насильства і громадянських конфліктів. Українське суспільство демонструє вибіркову толерантність до різних

груп людей. Зокрема, у ньому можна спостерігати достатню толерантність до людей, які говорять іншою мовою, мають іншу релігію, расу, до іммігрантів, але воно є дуже нетерпимим до людей з гомосексуальною орієнтацією (Ярошенко, 2017). Як до таких умов пристосовуються представниці СМ і стало нашим дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Під сексуальною орієнтацією розуміють стійкий зразок емоційного, романтичного і/або сексуального потягу до чоловіків, жінок або обох статей. Хоча сексуальна орієнтація являє собою континуум і варіюється від потягу виключно до іншої статі до потягу до тієї ж статі, зазвичай її класифікують на три категорії: гетеросексуальна, гомосексуальна і бісексуальна (American Psychological Association, 2021). Є публікації (Bailey, 2009), які наголошують на різних механізмах чоловічої і жіночої сексуальної орієнтації. Зокрема, вивчення патернів сексуального збудження за допомогою функціональної магнітно-резонансної томографії мозку, фотоплетизмографії геніталій, психологічного шкалювання показують більшу сексуальну плинність жінок: їхні сексуальні почуття і сексуальна ідентичність із часом можуть змінюватися вперед-назад – від чоловіків до жінок і навпаки. Ці результати узгоджуються з думкою, що жінки менш обмежені, ніж чоловіки, цілеспрямованою моделлю сексуального збудження. Тобто жінки більш бісексуальні, на відміну від чоловіків, які здебільшого гетеро- або гомосексуальні і рідко бувають насправді бісексуальні. Можна припустити, що їхня бісексуальність є радше трансформованою під соціокультурним впливом гомосексуальністю.

Діапазон гомосексуальної і бісексуальної поведінки й потягу описано в різних культурах і країнах світу, проте таких психологічних досліджень в Україні наразі одиниці (Козачук, 2015; Луценко, & Гавриляка, 2012; Романків, & Луценко, 2013). У світі також суттєво менше психологічних досліджень щодо лесбійок і бісексуалок: за результатами аналізу публікацій з 1975-го по 2001 рік виявлено, що менше ніж в 1% публікацій розглядалися негетеросексуальні особи, а також що порівняно з дослідженнями чоловічої гомосексуальності і бісексуальності такі жіночі орієнтації досліджувалися значно рідше. На основі змістового аналізу цих публікацій виявлено чотири основні теми: гендерна ідентичність, ставлення до лесбійок, «лесбійки як проблема» і життя в гетеросексистському суспільстві (Lee, & Crawford, 2007).

М. Р. Голдфрайд акцентує увагу на тому, що, незважаючи на значний доробок клініцистів щодо проблем представників СМ, такі питання, як розвиток протягом життєвого шляху та старіння, підліткове

самогубство, зловживання психоактивними речовинами, віктимізація, психологічне благополуччя, а також сімейні і парні стосунки, підтримка родини, залишаються поза основною течією наукової психології, хоча остання могла б багато виграти від більш ретельного їх вивчення (Goldfried, 2001).

Зокрема, галуззю психології, що вже отримала переваги від інтеграції знань ЛГБТ-психології, є психологія спільнот (community psychology), де використовуються принципи, продемонстровані організаціями та активістами в межах ЛГБТ-спільнот. До них належать превентивне планування, розвиток власної компетентності, розбудова громад і коаліцій, наділення владою, розроблення та зміна політики, лідерство (Harper, & Schneider, 2003).

Наразі в Україні СМ вивчають здебільшого юристи, політологи, фахівці в галузях соціальної роботи та держуправління, орієнтовані на транслювання європейських цінностей на нашу країну. Сьогодні у світі набагато частіше публікують психологічні дослідження щодо СМ, тематика яких стає все більш різноманітною. Зокрема, багато уваги приділяється психологічному/психічному здоров'ю та способам психологічної допомоги. Наприклад, виявлено, що представники СМ, особливо старшого покоління, переживали дискримінацію і стигматизацію протягом усього життя, що дає підстави кваліфікувати їхній стан як колективну травму (Bower et al., 2021). Вони є групою ризику щодо розвитку депресивної симптоматики, особливо якщо не діставали хоча б мінімальної підтримки з боку суспільства (Lee et al., 2021). Молодь, що належить до СМ, непропорційно частіше, ніж молодь домінуючої сексуальної орієнтації, вживає тютюн, алкоголь, марихуану (Bochicchio et al., 2021; Krueger et al., 2020). Міжнародні проблеми представників ЛГБТК+ обговорюються як комплексні, такі, що часто залежать від регіональних, політичних та культурних чинників і вимагають об'єднання психологів для підтримки цих соціальних груп (Horne, 2020). Нині публікуються спеціальні керівництва, що містять протоколи роботи психологів, психотерапевтів і соціальних працівників з представниками СМ (Lingiardi, & Drescher, 2003; Schott, 2021).

Клініцисти вважають, що істотними чинниками, що впливають на психогенез межових нервово-психічних розладів (неврозів), є загальна соціальна й економічна нестабільність у суспільстві, втрата життєвих орієнтирів, проблеми зайнятості і багато інших соціально фрустраційних чинників (Вассерман, Иовлев, Карпова, & Вукс, 1999). Проте ми не знайшли в літературі відомостей щодо ступеня невротизації представниць СМ, хоча це може стати суттєвою інформацією для надання їм фахової психологічної допомоги.

Мета статті – виявити, наскільки жінки, представниці СМ, відрізняються щодо способу і планування життя від гетеросексуальних жінок і як це пов'язано з властивим їм рівнем невротизації, що дуже важливо з погляду усвідомлення суспільством важливості толерантного ставлення до різноманіття і пошуку ефективних способів надання психологічної допомоги представницям СМ, підтримки їх з боку фахівців соціальних професій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Методологія дослідження. У дослідженні взяли участь 162 жінки у віковому діапазоні 16-46 років, медіана віку – 23 роки. Усі учасниці дали добровільну згоду на участь у дослідженні. Освітній рівень: із середньою освітою – 21 особа, із середньою спеціальною – 21, з незакінченою вищою – 30, з вищою освітою – 90 осіб. До вибірки увійшли 36 лесбійок, 76 бісексуалок і 50 гетеросексуальних жінок.

У дослідженні для збирання даних використовувалися такі методи:

1. Авторська анкета, що містила питання про вік, освіту, сексуальну орієнтацію, кількість сексуальних партнерів, сексуальну орієнтацію сексуальних партнерів, про планування створити сім'ю і про те, чи виникало бажання покінчити життя самогубством. Ще 2 питання стосувалися очікуваної тривалості життя і на скільки відсотків зі 100 реалізовано життя на нинішньому етапі. Останні 2 питання давали змогу визначити психологічний вік (ПВ) учасниць – як добуток реалізованості життя та очікуваної тривалості життя, поділений на 100 (Кроник, & Ахмеров, 2008). Оскільки точне формулювання питання щодо реалізованості життя: «Якщо весь подієвий зміст Вашого життя (Вашого минулого, сьогодення, майбутнього) умовно визначити за 100%, то який відсоток цього змісту реалізований Вами на сьогодні?» містить згадування часових періодів минулого, теперішнього і майбутнього, ми висунули гіпотезу, що їхня значущість може варіювати у жінок з різними сексуальними орієнтаціями, тому потрібно ці оцінки включити в дослідження. Наступний метод було розроблено саме з цією метою.

2. Авторський графічний метод визначення значущості минулого, сьогодення і майбутнього у вигляді трьох кіл, що зменшуються, які кодувалися цифрами 3 (найбільший), 2 (середній), 1 (маленький). Інструкція до методу: «Ви повинні вибрати той обсяг у кожному з відрізків часу (поставити галочку в потрібному колі), який відповідає Вашому суб'єктивному відчуттю минулого, сьогодення і майбутнього». Зразок бланка методу зображено на рисунку.

3. Шкала для психологічної експрес-діагностики рівня невротизації Л. Вассермана (Вассерман и др., 1999). Тест оснащений нормами та

розрізняє 7 рівнів невротизації: дуже низький, низький, знижений, невизначений, підвищений, високий, дуже високий.

Дизайн дослідження – кроссекційний, тобто виконано «зрізове» одноразове порівняння досліджуваних груп. Використано також порівняння з нормативами методики експрес-діагностики рівня невротизації. Для обробки даних використовувалися програми Microsoft Excel 2010 і STATISTICA 7.0, Stat Soft, Inc., методи описової статистики для оцінювання параметрів змінних дослідження та перевірки нормальності розподілів змінних; кореляційний аналіз Спірмена для оцінювання зв'язків між змінними дослідження; непараметричний дисперсійний аналіз Крускала – Уоллеса для оцінювання впливу сексуальної орієнтації на залежні змінні дослідження.

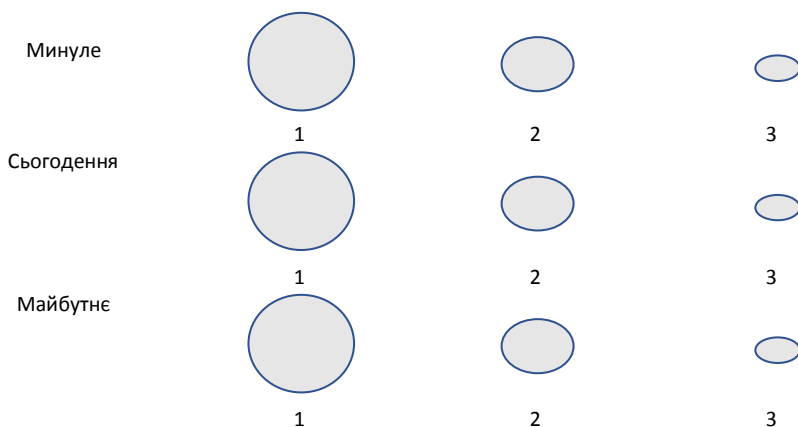

Рис. Графічний метод визначення значущості минулого, сьогодення і майбутнього

Результати дослідження. Зібрані дані не відповідали нормальному розподілу (критерій Колмогорова – Смирнова $<0,05$) та базувалися на ранговій шкалі вимірювання, тому використовувалися непараметричні методи статистики. Аналіз результатів анкетування показав, що найбільша кількість відмінностей спостерігається між групами жінок з традиційною і бісексуальною орієнтаціями, менша – між групами жінок з традиційною і гомосексуальною орієнтаціями; найменше відмінностей між лесбійками і бісексуалками. Відмінності стосуються здебільшого орієнтованості на майбутнє, психологічного віку та очікуваної тривалості життя, кількості і сексуальної орієнтації

сексуальних партнерів, планування сім'ї, думок про суїцид, рівня невротизації.

З'ясовано, що за однакової середньої значущості минулого (М в інтервалі 1,94–1,88) і сьогодення (М в інтервалі 1,5–1,69) середня значущість майбутнього була вищою для гетеросексуальних жінок, ніж для жінок з груп СМ: у гетеросексуалок – 1,18 бала, у лесбійок – 1,53 бала, у бісексуалок – 1,64 бала. Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162) = 13,43567$ $p = ,0012$. Графічна методика має обернену спрямованість шкали: 1 – це найбільша значущість, 2 – середня, 3 – найменша. Проте для всіх груп характерна більша значущість майбутнього порівняно із сьогоденням і сьогодення – порівняно з минулим.

У досліджених жінок середній ПВ виявився загалом вищим – 29,7 років, ніж паспортний – 23,8 років. Середнє підвищення ПВ становить 9,5 років, а середнє зниження ПВ – 3,6 років. Середній ПВ у групах: 33,6_{гет.}, 29,9_{лес.}, 27,1_{бі.}. Хоча ці розбіжності значущі (Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162) = 6,883501$ $p = ,0320$), але вони відповідають і розбіжностям між групами в паспортному віці: середній паспортний вік 25,9_{гет.}, 23,1_{лес.}, 22,8_{бі.}, тому їх не можна приписувати чиннику сексуальної орієнтації.

Реалізованість життя у вибірці в середньому становила 41%, очікувана тривалість життя – 70,7 років. Достовірних розбіжностей між оцінкою реалізованості життя між групами не спостерігається (43%_{гет.}, 42%_{лес.}, 39%_{бі.}), тобто розбіжності в ПВ пояснюються розбіжностями в очікуваній тривалості життя. Справді, очікувана тривалість життя у гетеросексуальних жінок виявилася значуще більшою (77,4 років), ніж у лесбійок (69 років) та бісексуалок (67 років), Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162) = 13,68728$ $p = ,0011$.

СМ-жінки порівняно з гетеросексуальними жінками в середньому мали значущо більше сексуальних партнерів: 4_{гет.}, 9_{лес.}, 7_{бі.} (Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162) = 15,12771$ $p = ,0005$), але рідше планували сім'ю (Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162) = 25,06407$ $p = ,0000$) і частіше думали про суїцид (Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162) = 18,18792$ $p = ,0001$). Зокрема, серед гетеросексуальних жінок 34% вже перебували у шлюбі і 66% планували сім'ю. Не було таких, які не планували сім'ю. Серед лесбійок 14% уже перебували у шлюбі, 61% планували сім'ю і 25% – не планували. Серед бісексуалок 38% уже перебували у шлюбі, 49% планували сім'ю та 13% – не планували. Суїцидальні наміри виникали в житті 34% гетеросексуалок, 66% лесбійок та 71% бісексуалок.

В анкету дослідження було включено питання про сексуальну орієнтацію сексуальних партнерів учасниць. У групі лес бійок, крім партнерів-лесбійок 3% зазначили партнера з гетеросексуальною і 61% – з

бісексуальною орієнтацією. У групі бісексуалок 11% мали партнерів гетеросексуальної орієнтації. Жодна із жінок гетеросексуальної орієнтації не повідомила про партнерів іншої орієнтації.

Аналіз рівня невротизації згідно з нормами до тесту показав, що жінки гетеросексуальної орієнтації в середньому характеризуються низьким рівнем невротизації (серед них переважають особи з дуже низьким і низьким рівнями – 94%, трапляється невизначений рівень у 2%, та підвищений рівень – у 4%). Для лесбійок характерний рівень між дуже низьким і невизначеним – 86%, але серед них вже траплялися жінки з підвищеним – 11% – і високим рівнем невротизації – 3%. Для бісексуалок характерний рівень невротизації між дуже низьким і невизначеним – 75%, проте серед них вже були жінки не лише з підвищеним (17%) і високим рівнем (4%), але і з дуже високим рівнем невротизації (4%). Розбіжності між рівнями невротизації між групами значущі: Kruskal – Wallis test: $H(2, N=162)=20,85663$ $p=0,0000$.

Щоб визначити відмінності між жінками з різними сексуальними орієнтаціями щодо того, як у їхній психіці організовані взаємозв'язки між способом життя, планами і рівнем невротизації, ми провели кореляційний аналіз усередині груп. Виявилось, що у жінок гетеросексуальної орієнтації невротизація знижується з віком ($c = -0,37$; $p = 0,008$) і чим нижчий рівень невротизації, тим вища очікувана тривалість життя ($c = -0,36$; $p = 0,009$). У лесбійок невротизація також знижується з віком ($c = -0,38$; $p = 0,023$) і з підвищенням рівня освіти ($c = -0,44$; $p = 0,006$). У лесбійок з підвищенням рівня невротизації збільшувалася кількість думок щодо суїциду ($c = 0,45$; $p = 0,006$).

У бісексуалок, незважаючи на найвищий рівень невротизації порівняно з іншими групами, не виявлено його зв'язків з віком та освітою. Аналогічно з гетеросексуалками, у бісексуалок чим нижчий рівень невротизації, тим вища очікувана тривалість життя ($c = -0,32$; $p = 0,005$). Аналогічно з лесбійками у бісексуалок з рівнем невротизації збільшувалася кількість думок щодо суїциду ($c = 0,27$; $p = 0,016$). Але у бісексуалок ще додалися зв'язки невротизації із психологічним віком і з часовою орієнтацією на сьогодні. Відповідно, вищий рівень невротизації пов'язаний з молодшим психологічним віком ($c = -0,35$; $p = 0,001$) і більшою орієнтацією на сьогодні ($c = 0,23$; $p = 0,048$). Це виглядає так, ніби до невротичної тривоги і соматичних вегетативних симптомів, що її супроводжують, бісексуалки адаптуються за допомогою психологічного захисного механізму регресії (більш молодий психологічний вік), але недостатньо використовують копінг-стратегію «планування», тому й живуть «теперішнім днем». Водночас життя «тут і тепер» має відомі психотерапевтичні ефекти, що використовуються в

гештальт-терапії, когнітивно-поведінковій терапії, станах «маіндфулнес» (mindfulness).

Обговорення результатів. З огляду на отримані нами результати привертає увагу те, що порівняно з гетеросексуальними жінками СМ-жінки в середньому мали практично удвічі більше сексуальних партнерів. І це тоді, коли вони мають істотно меншу кількість можливих партнерів, оскільки кількість жінок, які ідентифікують себе як гомосексуальні, варіює в популяціях від 1 до 8% (Laumann et al., 1994). Це можна пояснити, з одного боку, меншим тиском соціально-культурних стереотипів поведінки всередині спільноти СМ порівняно з традиційними відносинами чоловіків і жінок. Непрямим підтвердженням цього можна вважати дослідження С. Морено-Домінгuez зі співавторами (Moreno-Domínguez et al., 2019), які виявили, що незадоволеність власним тілом суттєво менше впливає на задоволеність сексом у лесбійок, ніж у гетеросексуальних і бісексуальних жінок. Автори пишуть, що хоча стандарти краси однакові в усіх жінок, але коли йдеться про статеве життя, можливість бути поза чоловічим поглядом трактується як захисний фактор, який захищає жінок від занепокоєння. З другого боку, є еволюційно-психологічні дослідження, які вважають більшу кількість сексуальних партнерів і більшу їх різноманітність саме тим еволюційним чинником, який дає змогу людям з такою сексуальною орієнтацією мати нащадків і не зникати з популяції (Zietsch et al., 2021). Представники СМ мають більш широкий спектр сексуального потягу, і якщо більша кількість сексуальних партнерів, як вважають дослідники, є генетично асоційованою з гомо(бі)сексуальністю, то це може бути додаткова, успадкована і незалежна від соціокультурних чинників причина, через яку представниці СМ мають більше сексуальних партнерів.

Дещо неочікуваним видається отриманий результат щодо більшої невротизації бісексуальних жінок порівняно з лесбійками, більшої частоти суїцидальних намірів у них, адже, здавалося б, бісексуалки повинні бути більше пристосованими до гетеросексуальної більшості, вони частіше перебувають у шлюбі з чоловіком, мають більше шансів народити дитину. Такі результати можна пояснити, взявши до уваги роботи Лізи Даймонд (Diamond, 2008). На базі 10-річного лонгітюдного дослідження бісексуальних жінок вона дійшла висновку, що бісексуальність – це не перехідна сексуальна орієнтація, а певна рухлива жіноча сексуальна орієнтація і що більш адекватним реальному становищу є додавання «невизначеної» (unlabeled) сексуальної орієнтації у жінок. Тому що ті флуктуації в сексуальному потязі, які спостерігалися у бісексуальних і «невизначених» жінок протягом 10 років (2/3 жінок змінювали її за цей період, іноді частіше ніж один раз), не приводили їх

до ідентифікації себе як гетеросексуальних або лесбійок, вони залишалися в межах дихотомії бісексуальності/невизначеності. Така «невизначеність», можливо, ще більше не сприймається в нашому суспільстві, ніж чітка лесбійська орієнтація. Таких жінок можуть звинувачувати партнери обох статей у тому, що вони «прикидаються», і тиснути на них з вимогою визначитися, хто вони насправді. Це закономірно підвищує дистрес таких жінок, особливо якщо зважати на те, що інформація про наявність такої орієнтації сприймається в нашому суспільстві часто як жарт або вигадка навіть у середовищі фахівців з поведінкових наук.

Наші результати узгоджуються з дослідженням, де за результатами порівняння бісексуальних і гомосексуальних чоловіків та жінок виявлено, що бісексуальні учасники повідомляють про більш високий рівень сплутаності ідентичності і нижчий рівень як розкриття себе (камінг-аут), так і зв'язків із соціальним оточенням порівняно з геями і лесбійками (Balsam, & Mohr, 2007).

Усі інші результати логічно пояснюються тиском гетеросексуального суспільства на жінок «нетрадиційних» сексуальних орієнтацій, необхідністю приховувати від найближчого оточення, на роботі, під час відпочинку тощо власні емоції, почуття, спосіб життя.

Обмеження дослідження. Обмеження дослідження полягають у невеликому обсязі досліджених груп, їх нерівномірності та кросекційному дизайні дослідження.

Практична/соціальна значущість дослідження. Можливість використання результатів дослідження для підвищення якості психологічної допомоги та рівня обізнаності суспільства щодо означеної проблеми становить практичну значущість дослідження. Результати роботи можуть сприяти підвищенню рівня толерантності, інклюзії та прийняття різноманіття в Україні.

Персональний внесок авторів. О. Л. Луценко – дизайн дослідження, статистичний аналіз, підготовка рукопису; О. Є. Габелкова – обробка первинних даних, редагування рукопису.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Жінки гомосексуальної і бісексуальної орієнтації за характеристиками способу і планування життя та рівня невротизації виявилися більш схожими між собою, ніж із жінками з гетеросексуальною орієнтацією. Найбільш вразливі аспекти життєвого планування представниць СМ стосуються низьких очікувань щодо створення власної сім'ї (оскільки одностатеві шлюби в Україні не легалізовано, а створювати фіктивний шлюб із чоловіками для них не завжди прийнятно); коротшого очікуваного життєвого шляху і більш високої імовірності суїциду, вищого рівня

невротизації. Найбільш вразливою виявилася група бісексуальних жінок через найвищий рівень нейротизму, що не знижується з віком і здобуттям більш високого рівня освіти. Така невротизація у бісексуальних жінок супроводжується низкою негативних проявів, серед яких життя «сьогоднішнім днем», скорочення очікуваного життєвого шляху та кризові стани, які провокують суїцидальні наміри. Загалом, результати свідчать про наявність проблем, зумовлених адаптацією представниць СМ у суспільстві з низькою толерантністю до різноманіття сексуальних орієнтацій. **У подальшому** планується вивчити особистісні особливості та ціннісну сферу представниць СМ, щоб з'ясувати, наскільки вони пов'язані із сексуальною орієнтацією та життєвими планами.

Подяка. Автори висловлюють вдячність психологу Надії Романків за допомогу в доборі методів і збиранні даних дослідження. План дослідження схвалено комісією з Комісії з питань етики психологічних досліджень факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 11 від 09 травня 2021 р.). Автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів.

Список використаних джерел

Вассерман, Л. И., Иовлев, Б. В., Карпова, Э. Б. & Вукс, А. Я. (1999). *Шкала для психологической экспресс-диагностики уровня невротизации (УН)*. Методические рекомендации. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского научно-исследовательского психоневрологического института им. В. М. Бехтерева.

Козачук, О. А. (2015). *Психосоціальний розвиток особистості юнацького віку з гомосексуальною орієнтацією* (Дис. канд. психол. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна.

Кроник, А. А., & Ахмеров, Р.А. (2008). *Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути*. Москва: Смысл.

Луценко, О. Л., & Гавриляка, Н. О. (2012). Особливості усвідомлення власного життєвого шляху жінками з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. *Соціальна психологія*, (3), 125–133.

Романків, Н. О., & Луценко, О. Л. (2013). Уявлення про майбутні сімейні стосунки у жінок з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. В *Сучасні тенденції психологічного розвитку сім'ї*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції 25 квітня 2013 р. (с. 330–338). Херсон: Вишемирський В. С.

Ярошенко, Є., Фліпчук В. & де Клерк, М. (2017). *Толерантність та як про неї говорити: посібник з миробудівництва в Україні*: Міжнародний центр перспективних досліджень. Взято з https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/tolerance-campaign/W_tolerantnist_2017.pdf

American Psychological Association. (2021). *Sexual Orientation & Homosexuality*. Retrieved April 26, 2021. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/lgbtq/orientation>

Bailey, J. M. (2009). What is Sexual Orientation and Do Women Have One?. In Hope D. A. (Eds.), *Contemporary Perspectives on Lesbian, Gay, and Bisexual Identities*. Nebraska Symposium on Motivation, vol. 54, chapter 3, pp. 43–63. Springer, New York, NY. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-0-387-09556-1_3

Balsam, K. F., & Mohr, J. J. (2007). Adaptation to sexual orientation stigma: A comparison of bisexual and lesbian/gay adults. *Journal of Counseling Psychology*, 54(3), 306–319. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0022-0167.54.3.306>

Bochicchio, L. A., Drabble, L. A., Riggie, E. D. B., Munroe, C., Wootton, A. R., & Hughes, T. L. (2021). Understanding alcohol and marijuana use among sexual minority women during the COVID-19 pandemic: A descriptive phenomenological study. *Journal of Homosexuality*, 68(4), 631–646. doi:10.1080/00918369.2020.1868187

Bower, K. L., Lewis, D. C., Bermudez, J. M., & Singh, A. A. (2021). Narratives of generativity and resilience among LGBT older adults: Leaving positive legacies despite social stigma and collective trauma. *Journal of Homosexuality*, 68(2), 230–251. <https://doi.org/10.1080/00918369.2019.1648082>

Diamond, L. M. (2008). Female bisexuality from adolescence to adulthood: results from a 10-year longitudinal study. *Developmental psychology*, 44(1), 5. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.1.5>.

Goldfried, M. R. (2001). Integrating gay, lesbian, and bisexual issues into mainstream psychology. *American Psychologist*, 56(11), 977–988. doi: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.11.977>

Harper, G. W., & Schneider, M. (2003). Oppression and discrimination among lesbian, gay, bisexual, and Transgendered people and communities: a challenge for community psychology. *American journal of community psychology*, 31(3-4), 243–252. doi: <https://doi.org/10.1023/a:1023906620085>

Horne, S. G. (2020). The challenges and promises of transnational LGBTQ psychology: Somewhere over and under the rainbow. *American Psychologist*, 75(9), 1358–1371. doi: <https://doi.org/10.1037/amp0000791>

Krueger, E. A., Braymiller, J. L., Barrington-Trimis, J. L., Cho, J., McConnell, R. S., & Leventhal, A. M. (2020). Sexual minority tobacco use disparities across adolescence and the transition to young adulthood. *Drug and Alcohol Dependence*, 217:108298. doi: <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2020.108298>

Laumann, E. O., Gagnon, J. H., Michael, R. T., & Michaels, S. (1994). *Sexual Practices in the United States*. Chicago: University of Chicago Press.

Lee, H., Park, J., Choi, B., Yi, H., & Kim, S. (2021). Association between discrimination and depressive symptoms among 2,162 lesbian, gay, and bisexual adults in South Korea: Does community connectedness modify the association? *Journal of Homosexuality*, 68(1), 70–87. doi:10.1080/00918369.2019.1624456

Lee, I.-C., & Crawford, M. (2007). Lesbians and bisexual women in the eyes of scientific psychology. *Feminism & Psychology*, 17(1), 109–127. doi: <https://doi.org/10.1177/0959353507073096>

Lingiardi, V., & Drescher, J. (Eds.). (2003). *The Mental Health Professions and Homosexuality: International Perspectives*. New York: The Haworth Press.

Moreno-Domínguez, S., Raposo, T., & Elípe, P. (2019). Body Image and Sexual Dissatisfaction: Differences Among Heterosexual, Bisexual, and Lesbian Women. *Frontiers in Psychology*, 10:903. doi: <https://10.3389/fpsyg.2019.00903>

Schott, E. (2021). *LGBTQI workbook for CBT*. Routledge. doi:10.4324/9781003089285 Retrieved April 26, 2021. Retrieved from <https://www.routledge.com/LGBTQI-Workbook-for-BT/Schott/p/book/9780367513788>

The International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association. (2021). *Maps / sexual orientation laws*. Retrieved from <https://ilga.org/maps-sexual-orientation-laws>

Zietsch, B. P., Sidari, M. J., Abdellaoui, A., Maier, R., Lengstrum, N., Guo, S., Beecham, G. W., Martin, E. R., Sanders, A. R., & Verweij, K. (2021). Genomic evidence consistent with antagonistic pleiotropy may help explain the evolutionary maintenance of same-sex sexual behaviour in humans. *Nature human behaviour*, 5(9), 1251–1258. doi: <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01168-8>

References

American Psychological Association. (2021). *Sexual Orientation & Homosexuality*. Retrieved April 26, 2021. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/lgbtq/orientation> (in English)

Bailey, J. M. (2009) What is Sexual Orientation and Do Women Have One?. In: Hope D.A. (eds) *Contemporary Perspectives on Lesbian, Gay, and Bisexual Identities*. Nebraska Symposium on Motivation, vol. 54, chapter 3, pp. 43–63. Springer, New York, NY. doi: https://doi.org/10.1007/978-0-387-09556-1_3 (in English)

Balsam, K. F., & Mohr, J. J. (2007). Adaptation to sexual orientation stigma: A comparison of bisexual and lesbian/gay adults. *Journal of Counseling Psychology*, 54(3), 306–319. doi: <https://doi.org/10.1037/0022-0167.54.3.306> (in English)

Bohicchio, L. A., Drabble, L. A., Riggle, E. D. B., Munroe, C., Wootton, A. R., & Hughes, T. L. (2021). Understanding alcohol and marijuana use among sexual minority women during the COVID-19 pandemic: A descriptive phenomenological study. *Journal of Homosexuality*, 68(4), 631–646. doi: <https://doi.org/10.1080/00918369.2020.1868187> (in English)

Bower, K. L., Lewis, D. C., Bermúdez, J. M., & Singh, A. A. (2021). Narratives of generativity and resilience among LGBT older adults: Leaving positive legacies despite social stigma and collective trauma. *Journal of Homosexuality*, 68(2), 230–251. doi: <https://doi.org/10.1080/00918369.2019.1648082> (in English)

Diamond, L. M. (2008). Female bisexuality from adolescence to adulthood: results from a 10-year longitudinal study. *Developmental psychology*, 44(1), 5. doi: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.1.5>. (in English)

Goldfried, M. R. (2001). Integrating gay, lesbian, and bisexual issues into mainstream psychology. *American Psychologist*, 56(11), 977–988. doi: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.11.977> (in English)

Harper, G. W., & Schneider, M. (2003). Oppression and discrimination among lesbian, gay, bisexual, and Transgendered people and communities: a challenge for community psychology. *American journal of community psychology*, 31(3-4), 243–252. doi: <https://doi.org/10.1023/a:1023906620085> (in English)

Horne, S. G. (2020). The challenges and promises of transnational LGBTQ psychology: Somewhere over and under the rainbow. *American Psychologist*, 75(9), 1358–1371. doi: <https://doi.org/10.1037/amp0000791> (in English)

Kozachuk, O. A. (2015). *Psykhosotsialnyi rozvytok osobystosti yunatskoho viku z homoseksualnoiu oriantatsiieiu* [Psychosocial development of the specialty of the youthful age with a homosexual orientation] (Dys. kand. psykol. nauk). Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, Kyiv, Ukraina. (in Ukrainian)

Kronik, A. A., & Akhmerov, R. A. (2008). *Kauzometriya: Metody samopoznaniya, psikhodiagnostiki i psikhoterapii v psikhologii zhiznennogo puti* [Causometry: Methods of self-knowledge, psychodiagnostics and psychotherapy in the psychology of the life path]. Moscow: Smysl. (in Russian)

Krueger, E. A., Braymiller, J. L., Barrington-Trimis, J. L., Cho, J., McConnell, R. S., & Leventhal, A. M. (2020). Sexual minority tobacco use disparities across adolescence and the transition to young adulthood. *Drug and Alcohol Dependence*, 217:108298. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2020.108298> (in English)

Laumann, E. O., Gagnon, J. H., Michael, R. T., & Michaels, S. (1994). *Sexual Practices in the United States*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

Lee, H., Park, J., Choi, B., Yi, H., & Kim, S. (2021). Association between discrimination and depressive symptoms among 2,162 lesbian, gay, and bisexual adults in South Korea: Does community connectedness modify the association? *Journal of Homosexuality*, 68(1), 70–87. doi: <https://doi.org/10.1080/00918369.2019.1624456> (in English)

Lee, I.-C., & Crawford, M. (2007). Lesbians and bisexual women in the eyes of scientific psychology. *Feminism & Psychology*, 17(1), 109–127. doi: <https://doi.org/10.1177/0959353507073096> (in English)

Lingiardi, V., & Drescher, J. (Eds.). (2003). *The Mental Health Professions and Homosexuality: International Perspectives*. New York: The Haworth Press. (in English)

Lutsenko, O. L., & Havrylyaka, N. O. (2012). Osoblyvosti usvidomlennia vlasnoho zhyttievoho shliakhu zhinkamy z netradytsiinoiu seksualnoiu oriantatsiieiu [Peculiarities of recognition of the wet life path by women with non-traditional sexual orientation]. *Sotsialna psykholohiia*, (3), 125–133. (in Ukrainian)

Moreno-Domínguez, S., Raposo, T., & Elipe, P. (2019). Body Image and Sexual Dissatisfaction: Differences Among Heterosexual, Bisexual, and Lesbian Women. *Frontiers in Psychology*, 10:903. doi: [https://10.3389/fpsyg.2019.00903](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00903) (in English)

Romankiv, N. O., & Lutsenko, O. L. (2013). Uiavlennia pro maibutni simeini stosunky u zhinok z netradytsiinoiu seksualnoiu oriantatsiieiu [Statement about possible family stoks in women with non-traditional sexual orientation]. In *Suchasni tendentsii psikhologichnoho rozvytku simi. Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 25 kvitnia 2013 r.* (pp. 330–338). Kherson: Vyshemyrskyi V. S. (in Ukrainian)

Schott, E. (2021, April 26). *LGBTQI workbook for CBT*. Routledge. doi:10.4324/9781003089285. Retrieved from <https://www.routledge.com/LGBTQI-Workbook-for-CBT/Schott/p/book/9780367513788> (in English)

The International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association. (2021). *Maps / sexual orientation laws*. Retrieved from <https://ilga.org/maps-sexual-orientation-laws> (in English)

Vasserman, L.I., Iovlev, B.V., Karpova, E.B. & Vuks, A.Ya. (1999). *Shkala dlii psikhologicheskoy ekspress-dagnostiki urovnya nevrotizatsii (UN). Metodicheskiye rekomendatsii [Scale for psychological express diagnostics of the level of neuroticism (NL). Guidelines]*. St. Petersburg: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo nauchno-issledovatel'skogo psikhonevrologicheskogo instituta im. V. M. Bekhtereva. (in Russian)

Yaroshenko, Ye., Flipchuk V. & de Klerk, M. (2017). *Tolerantnist ta yak pro nei hovoryty: posibnyk z myrobudivnytstva v Ukraini: Mizhnarodnyi tsentr perspektyvnykh doslidzhen [Tolerance is like talking about it: a helper of peace in Ukraine: International Center for Perspective Achievements]*. Retrieved from https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/tolerance-campaign/W_tolerantnist_2017.pdf (in Ukrainian)

Zietsch, B. P., Sidari, M. J., Abdellaoui, A., Maier, R., Lengstrum, N., Guo, S., Beecham, G. W., Martin, E. R., Sanders, A. R., & Verweij, K. (2021). Genomic evidence consistent with antagonistic pleiotropy may help explain the evolutionary maintenance of same-sex sexual behaviour in humans. *Nature human behaviour*, 5(9), 1251–1258. doi: <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01168-8> (in English)

УДК172.005.336

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-80>

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCIDID 0000-0003-0646-4933

svsposznyak@gmail.com

ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Актуальність дослідження розвитку громадянської компетентності молоді в процесі взаємодії в освітньому просторі в контексті сучасних освітніх трансформацій визначається необхідністю поглиблення уявлень про освітнє середовище як соціально-психологічний чинник розвитку громадянської компетентності, визначення та пошук засобів поширення практик взаємодії в освіті, які б сприяли розвитку громадянських компетентностей учнівської та студентської молоді.

Метою статті є окреслення сучасних трансформацій в освіті та їхніх наслідків для концептуалізації і розвитку громадянської компетентності, а також презентація результатів емпіричного дослідження настановлень учасників освітнього процесу щодо взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності молоді.

Результати. Трансформації в освітньому просторі, викликані його стрімкою цифровізацією і, як наслідок, технологізацією освіти, демонополізацією знання, делегітимацією авторитету і, відповідно, деієрархізацією освіти, трансформують і практики взаємодії в процесі навчання, які насамперед мають стимулювати дискурсивний досвід, критичну рефлексію, самоменеджмент, самооцінювання та самоідентифікацію учнів та студентства. Емпіричне дослідження настановлень учасників освітнього процесу щодо практик взаємодії в освітньому просторі, які сприяють розвитку громадянської компетентності молоді, здійснене в контексті теорії трансформаційного навчання, актуалізує такі тенденції в настановленнях молоді, як налаштованість на автономне незалежне мислення, рефлексія і взаємодія на основі толерантності та інтересу до соціальної різноманітності.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження пов'язані з урахуванням особливостей настановлень учасників навчально-виховного процесу, виявлених під час емпіричного дослідження, у процесі оцінювання та коригування практик взаємодії для формування освітнього середовища, сприятливого для розвитку громадянських компетентностей молоді.

Ключові слова: громадянська компетентність; трансформація; настановлення; молодь; взаємодія; освітнє середовище.

Svitlana I. Poznyak

PhD in Psychology, Senior Research,
Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0646-4933
svspoznyak@gmail.com

**YOUTH CITIZENSHIP COMPETENCE IN THE CONTEXT
OF CURRENT TRANSFORMATIONS IN THE EDUCATIONAL
ENVIRONMENT**

Background and purpose. Research on the development of youth citizenship competence in the educational environment interaction process in the context of current educational transformations is determined by the importance of further conceptualization of the educational environment as a socio-psychological factor of citizenship competence development, as well as identification of the practices beneficial for students' citizenship competences formation and their implementation means. The article outlines current transformations in education and their consequences for the conceptualization and development of citizenship competence. It also presents the findings of the survey of the educational agents' attitudes regarding interaction practices in the educational environment beneficial for youth citizenship competences development.

Findings. Transformations in the educational environment caused by its rapid digitalization and resulted in technologization of education, demonopolization of knowledge, delegitimization of authority and dehierarchization of education, transform educational interaction practices which are now supposed to primarily promote students' discursive experience, critical reflection, self-management, self-evaluation, and self-identification. The empirical research of the educational agents' attitudes regarding educational interaction practices that facilitate youth citizenship competencies development conducted in the framework of the transformative learning theory has actualized the following tendencies in the attitudes of the students: orientation towards autonomous independent thinking, reflection, and interaction based on tolerance and interest to social differences.

Practical application of the results relates to the processes of evaluation and transformation of the interaction practices to create educational environment that would facilitate youth citizenship competence development. The peculiarities of the educational agents' attitudes identified in the course of the survey will be instrumental in the process.

Keywords: citizenship competence; transformation; attitudes; youth; interaction; education environment.

Постановка проблеми. Громадянська компетентність сучасної молоді розвивається в макросередовищі глобалізованого суспільства під впливом таких процесів та явищ, як цифровізація і технологізація, акселерація і трансформація, гетерогенність, демонополізація знання, делегітимація авторитету, технократизація освіти, посилення прикладного характеру професійної діяльності. У такому загальному соціальному контексті конструюються соціальні та соціально-культурні практики взаємодії молодих людей з родиною, однолітками, в освітньому або професійному оточенні, які є важливим чинником компетентного громадянства.

Особлива роль у формуванні компетентних громадян традиційно надається освіті, оскільки вона розглядається як єдиний соціалізувальний інститут, який регулюється громадою і контролюється з боку громадян (Rothstein & Stolle, 2008). У процесі навчання молодь ознайомлюється з політичною системою країни, своєю роллю громадян і тими цінностями, які важливі для відтворення суспільства. Взаємодія в освітньому просторі спрямована на створення умов для діалогу, стимулювання дискусії та співпраці учасників освітнього процесу для того, щоб сприяти солідаризації студентства з цінностями і стандартами суспільства, розвивати критичне мислення молоді, яка б удосконалювала чинні стандарти, виявляючи ініціативу та відповідальність.

Специфічна роль і потенціал освітнього простору як чинника розвитку громадянської компетентності молоді пояснюється, зокрема, і тим, що освіта уповноважена відтворювати культуру суспільства, принципи та практики взаємодії в ньому, а моделі освіти і навчання, як, відповідно і уявлення про громадянську компетентність, трансформуються у відповідь на соціальні виклики.

Мета статті – окреслити сучасні освітні трансформації та їхні наслідки для концептуалізації і розвитку громадянської компетентності, а також представити результати емпіричного дослідження настановлень учасників освітнього процесу щодо взаємодії в освітньому середовищі в контексті розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навіть якщо вважати, що епохи постмодернізму взагалі не було, а концепція метамодернізму, яка, як стверджують, прийшла їй на зміну, є доволі розмитим і сумнівним конструктом, навряд чи можна заперечувати прискорення динаміки суспільних процесів, змін у житті людей, їхній професійній та навчальній діяльності, а також те, що людське існування загалом стало менш контрольованим з боку самого суб'єкта.

Глобалізація, глокалізація, диджиталізація даних створили середовище, у якому технології потужно впливають на способи і зміст

спілкування людей одне з одним, а також на те, як вони сприймають світ навколо. Соціальні мережі і платформи поступово перетворилися із засобів соціальної участі користувачів у засоби модифікації їхньої поведінки (Zuboff, 2019). Окремі інтернет-користувачі дістали можливість маніпулювати знанням, що привело до масової адаптації та індивідуалізації продуктів знання. «Масова людина» стає активною домінантою всіх сфер людської діяльності. Вона не авторитетна, але авторитарна і вимагає від інших поваги до себе. На відміну від особистості, «масова людина ковзає по поверхні», вважаючи відкриттям та істиною першу думку, що народилася, вона щось приховує та інтригує (Митрошенков, 2016).

В умовах споживацької культури посилилася тенденція ставити під сумнів те, що наука і науковці мають монополію на знання, що делегітимізує статус науковців та викладачів як авторитету в останній інстанції щодо питань, які перебувають у межах їхньої компетенції (Bloland, 2005). Як результат, освіта стала більш технократичною, а професійна робота – більш прикладною, орієнтованою на практичний результат (Oxenham, 2013).

Окреслені вище тенденції розвитку сучасного суспільства транслуються в освітній процес, моделі навчання і, відповідно, способи взаємодії акторів освітнього процесу, що має наслідки для концептуалізації громадянської компетентності та її розвитку в освітньому середовищі.

Ключовою рисою сучасної освіти є *цифровізація*, вагомість якої значно посилилася в умовах пандемії COVID-19. Ситуація пандемії, зокрема, має наслідки для соціалізувального потенціалу освітнього середовища, коли спілкування все більше переноситься у віртуальний простір, звужуючи соціальні контакти і регламентуючи взаємодію можливостями онлайн-платформ і додатків. Запровадження закладами освіти дистанційної форми навчання в довгостроковій перспективі становитиме виклик для освіти як одного з основних соціалізувальних інститутів, принаймні значно обмежить соціалізувальну роль освітньої громади та взаємодії в освітньому середовищі загалом як чинника розвитку громадянської компетентності молоді (Bersand, 2020).

Мова цифри впливає не тільки на способи концептуалізації світу і знання, мислення, цілепокладання, практики взаємодії молодих людей, а й на те, як відбувається викладання та навчання в освітніх закладах.

Так, Pawlak, & Bergquist (2017), аналізуючи тенденції в освіті XXI століття, звертають увагу на *домінуюче уявлення* про те, що кожна людина має свій унікальний погляд на світ, унікальні здатності, які визначають її вміння, здатність до навчання і специфічні потреби в освіті,

орієнтацію на досягнення індивідуальних цілей. Отже, модель освіти, за якої викладач розповідав би студентам про одні й ті ж самі речі та однаково вимірював рівень їхніх знань, потребує трансформації. Цифровізація дає змогу запропонувати молодій людині *індивідуальну траєкторію навчання та розвитку*.

Запровадження такого підходу вимагає переглянути питання ієрархії в організації освіти, яка створює умови для переваги одних курсів/дисциплін/студентів над іншими. А проте повне підпорядкування освіти і її функціонування індивідуальному вибору може перетворити її на хаос. Отже, ще однією рисою сучасної освіти є пошук шляхів досягнення *балансу statusquo* (ієрархічно побудованої моделі) з *потребами студентства цифрової ери – деієрархізацією освіти* (Pawlak, 2017).

Навчання має сприйматися як природний процес, а не як результат окремих освітніх заходів або виконання навчального плану, стверджує S. Lester. Відповідно, парадигма навчання, що відповідає викликам цифрового суспільства, вимагає мета-навчального плану, який передбачає незалежну творчу діяльність того, хто навчається, а саме створення власного навчального плану. Від студентів усе менше очікують засвоєння чинних стандартів і накопиченого знання, застосування дидактичного та аналітичного способів мислення і розвитку відповідних умінь. Їм, як унікальним особистостям, треба опановувати знання, які потрібні для досягнення конкретної мети та виконання завдань відповідно до ситуації, що склалася (*ситуативне знання і контекст*), використовуючи *індуктивні й абдуктивні* (знання апіорі) *способи мислення та інтелектуальну інтуїцію*. Втрачає актуальність навчальна діяльність, спрямована на розвиток умінь розв'язувати проблеми на основі логіки та доказів. Для студентства важливо навчитися *системного аналізу проблемних ситуацій*, дійти розуміння їхньої комплексної природи та формулювання, враховуючи системні взаємозв'язки, бажаних результатів на основі загальноприйнятих цінностей, етичних норм. Така модель навчального плану передбачає *творчий пошук, рефлексію, самоменеджмент і самооцінювання* (Lester, 1996).

Отже, молода людина сама визначає себе – створює свій власний простір, який може трансформуватися в ситуації, що змінюються. Однак «Я» особи залишається незмінним. Умовою досягнення незалежності від оточення і збереження цілісності «Я» є *самоідентифікація і самоідентичність* (Pawlak, 2017).

Однією з моделей навчання, яка може задовольнити потреби освіти сучасного цифрового суспільства, є трансформаційна модель, запропонована Mezirow у контексті освіти протягом життя ще в 70-х

роках минулого століття і яка знов актуалізується і розширює сферу свого застосування на різних ступенях освіти в контексті реалізації цілей сталого розвитку (SDGs)¹, а також у зв'язку з подальшою віртуалізацією освітнього простору. *Трансформаційне навчання* – це, за визначенням автора підходу, процес досягнення бажаних змін у власних поглядах (Mezirow, 1997). Базовими ознаками трансформаційного навчання є те, що воно виходить за межі простого засвоєння нової інформації, ґрунтується на когнітивному/раціональному підході, має виражений соціальний аспект, що полягає в рефлексивному дискурсі з іншими. Трансформаційне навчання – це навчання комунікативне, основними механізмами якого є *критична рефлексія і дискурсивний досвід*. Критична рефлексія щодо власних усталених уявлень у процесі спілкування з іншими (дискурсивний досвід) дають людині змогу подолати спротив щодо поглядів та суджень, що суперечать її усталеній картині світу, усвідомити і прийняти їх, досягти консенсусу, а можливо, і змінити власні погляди. Такі трансформації, на думку автора концепції, досягаються завдяки рефлексії щодо ідей та смислів, прихованих у соціальному дискурсі, на противагу вербальним конструктам, які виголошуються його авторами (Calleja, 2014).

Модель трансформаційного навчання пропонує методологічні підходи до змісту та організації освіти в сучасному суспільстві, а відповідно, і до взаємодії учасників навчального процесу в освітньому середовищі, у межах яких метою освіти є розвиток автономного мислення тих, хто навчається, стимулювання їхньої критичної рефлексії та створення умов для набуття ними дискурсивного досвіду. Така освіта інтерактивна, і взаємодія ґрунтується на partecipативних і деліберативних комунікативних практиках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Такі особливості взаємодії в освітньому середовищі визначають специфіку її впливу на розвиток громадянської компетентності молодих людей, а також віддзеркалюють уявлення суспільства про громадянську компетентність в епоху після постмодернузагалом. Компетентному громадянину недостатньо «бути хорошою людиною», «допомагати іншим і турбуватися про них». Він має бути здатним критично оцінювати різні перспективи розвитку суспільства, вивчати стратегії змін та розмірковувати про проблеми справедливості, рівності/нерівності і демократичного залучення (Westheimer, 2008), а також діяти в громаді в соціально прийнятний та відповідальний спосіб (ten Dam, 2011).

¹<https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

Концепцію громадянської компетентності, яка відповідає окресленим вище параметрам, запозичено у ten Dam et al. (2011), адаптовано згідно із завданнями дослідження та після апробації покладено в основу вивчення настановлень суб'єктів освітнього процесу щодо практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності, Громадянська компетентність розглядається як динамічний конструкт, який складається з когнітивного, ставленнєвого, конативного і рефлексивного компонентів – компетентностей, які потрібні громадянину для виконання чотирьох ключових соціальних завдань: 1) діяти в демократичний спосіб, 2) діяти відповідально, 3) уміти поводитися в конфліктних ситуаціях, 4) справлятися з відмінностями (соціальними, культурними, релігійними тощо). Відповідно, ознаками практик взаємодії в освітньому середовищі, сприятливому для розвитку громадянської компетентності молоді, є демократичність, соціальна відповідальність, повага/інтерес до «іншого», взаємовигідне розв'язання конфлікту.

Детально ознайомитися з емпіричною моделлю дослідження, окремими даними та їх обговоренням можна в попередніх публікаціях (Позняк, 2020). У цій статті зосередимося на семантичному просторі значень, які репрезентують взаємодію в освітньому середовищі в настановленнях викладачів як учасників освітнього процесу, а також порівнянні настановлень учнів/студентів та викладачів, здійсненому на основі факторизації масивів даних опитування відповідних категорій респондентів та їх порівняльного аналізу. Дослідження проводилося онлайн за допомогою опитувальника у Google Forms з використанням методу СД, ранжування та множинного вибору. В опитуванні взяли участь 240 респондентів, у тому числі: 197 представників студентської та учнівської молоді і 43 викладачі. Більшість вибірки було сформовано адресно, приблизно 5% респондентів – самовибірка.

За результатами факторного аналізу масиву даних (Позняк, 2020) встановлено, що семантичний простір значень, які репрезентують настановлення молодих людей на взаємодію в освітньому середовищі, структурують смисли конфлікту інтересів та досягнення взаємної вигоди у його розв'язанні (табл. 1). Такі компетентності, як аналіз проблеми конфлікту інтересів, здатність поставити себе на місце іншого, імовірно, мають ключове значення в практиках взаємодії респондентів з освітнім оточенням. Важлива роль надається також компетентностям, які забезпечують здатність студентства взаємодіяти з людьми з різним соціальним статусом, релігійними поглядами, різним культурним корінням тощо. Це інтерес до дослідження суперечливих питань, рефлексія щодо соціально-культурних основ поведінки людей та потреба

спільно шукати взаємоприйнятні рішення. Що ж до компетентностей, пов'язаних із значеннями демократичності і соціальної відповідальності, то вони виявилися на периферії настановлень учнівської та студентської молоді. Результатом факторизації масиву даних опитування викладацького складу щодо практик взаємодії в освітньому середовищі стала п'ятифакторна модель, побудована за методом центроїдного аналізу. У результаті аналізу виокремлено сім факторів, однак останні два фактори не увійшли до моделі, оскільки їхні складові мали низькі факторні ваги ($< 0,4$). Факторна модель настановлень респондентів – представників викладацького складу – пояснює 76.6% сумарної дисперсії і складається з ієрархії таких компонентів: демократичність (F_1), взаємовигідне розв'язання конфлікту (F_2), соціальна відповідальність (F_3), норми демократичної взаємодії (F_4), повага та інтерес до «іншого» (F_5).

Таблиця 1

Факторні моделі настановлень студентів/учнів та викладачів, у %

	Студенти/учні (61.98)	Викладачі (76.6)
F_1	Взаємовигідне розв'язання конфлікту (16.63)	Демократичність (16.76)
F_2	Повага та інтерес до «іншого» (16.3)	Взаємовигідне розв'язання конфлікту (15.88)
F_3	Демократичність (16.04)	Соціальна відповідальність (15.19)
F_4	Соціальна відповідальність (15.71)	Норми демократичної взаємодії (14.88)
F_5		Повага та інтерес до «іншого» (13.89)

Представлена факторна модель свідчить про те, що семантичний простір настановлень викладачів щодо практик взаємодії в освітньому просторі, сприятливому для розвитку громадянських компетентностей молоді, структурується значенням демократичності. Про це свідчать перший найінформативніший і четвертий фактори, які об'єднують судження, що репрезентують демократичність і норми демократичної взаємодії, зокрема: «прагнення дослухатися до думок інших», «бажання вступати в комунікацію та активно і критично її підтримувати», «дотримання закону». Важливим значенням у структурі настановлень цієї категорії респондентів є «взаємовигідне розв'язання конфліктів», визначене параметрами другого фактору. Сенси, пов'язані із соціальною справедливістю, також достатньо вагомо представлені в структурі семантичного простору настановлень викладачів. А от значення «повага та інтерес до «іншого», яке віддзеркалює уявлення про

соціальну, культурну, релігійну різноманітність та здатність долати відмінності задля конструктивної соціальної взаємодії і розв'язання спільних проблем, здається найменш інформативним фактором, що може свідчити про незначну роль, яку викладачі приділяють відповідним компетентностям у навчально-виховному процесі в закладах освіти.

Порівняння факторних моделей масивів даних опитування студентів/учнів та викладачів (див. табл. 1) свідчить про такі відмінності в семантичній структурі настановлень цих двох категорій респондентів: смислоутворювальним компонентом семантичної структури настановлень молоді є значення взаємовигідного розв'язання конфлікту, тоді як у структурі настановлень викладачів цей компонент займає друге місце, а смислоутворювальним є значення демократичності. В ієрархії ж смислів семантичного простору настановлень студентства демократичність займає третє, передостаннє, місце. Якщо «повагу та інтерес до «іншого» репрезентовано другим за інформативністю фактором у структурі настановлень студентства, то у викладачів – це останній, найменш інформативний, компонент.

Такі тенденції в структурі семантичного простору значень обох категорій респондентів простежуються і в результатах порівняльного аналізу відповідних масивів даних. Як видно з таблиці 2, достовірні відмінності було виявлено за параметрами, які стосуються таких значень, як «взаємовигідне розв'язання конфлікту» (параметри 1, 4), «соціальна відповідальність» (параметр 2), «повага та інтерес до «іншого» (параметри 3, 5, 6, 7). Як бачимо, останнє значення представлено в таблиці чотирма параметрами.

Порівняльний аналіз показав, що порівняно з представниками викладацького складу достовірно більша частка молоді вважає, що її досвід взаємодії в освітньому середовищі, який сприяє підвищенню громадянської компетентності, пов'язаний з розвитком уявлень про способи розв'язання конфліктів ($P < 0,05$), здатністю поставити себе на місце «іншого» ($P < 0,05$), прагненням не завдавати шкоди іншим та довіллю ($P < 0,05$), позитивним ставленням до «іншого» ($P < 0,05$), настановленням зважати на бажання та звички інших ($P < 0,01$), сприйняттям різноманітності як природного явища ($P < 0,05$), врахуванням соціально-культурних особливостей поведінки різних людей ($P < 0,05$).

Загалом результати порівняльного аналізу свідчать про різні детермінанти настановлень досліджуваних щодо громадянської взаємодії в освітньому середовищі: якщо у викладачів такою детермінантою є активна і критична участь, то у молоді, що навчається, це безконфліктна взаємодія в умовах соціальної різноманітності.

Таблиця 2

Статистичні показники параметрів, за якими виявлено достовірні відмінності у відповідях студентів і викладачів

Параметри	X		p
	студенти/ учні	викладачі	
1. Уявлення про способи розв'язання конфліктів	4.306	3.951	< 0,05
2. Прагнення не завдавати шкоди іншим та довкіллю	4.355	3.976	< 0,05
3. Позитивне ставлення до «іншого»	4.301	3.927	< 0,05
4. Здатність поставити себе на місце іншого	4.027	3.683	< 0,05
5. Настановлення зважати на бажання і звички інших	3.694	3.122	< 0,01
6. Сприймати різноманітність як природне явище	4.055	3.683	< 0,05
7. Враховувати соціально-культурні особливості поведінки різних людей	4.06	3.683	<0,05

Умовні позначення: $\bar{x}$ – середнє значення, p – достовірна відмінність.

Висновки. Аналіз результатів емпіричного дослідження настановлень учасників освітнього процесу щодо практик взаємодії в освітньому просторі, що сприяє розвитку громадянської компетентності молоді, актуалізує тенденції, які віддзеркалюють окреслені вище трансформації в освіті, та положення трансформаційного навчання, а саме: налаштованість молоді на автономне, незалежне мислення, рефлексію і взаємодію на основі толерантності та інтересу до соціальної різноманітності. Активна і критична участь, яка до останнього часу детермінувала теоретичні уявлення про громадянську компетентність, змістилася на периферію семантичної структури настановлень молоді.

Результати представленої емпіричного дослідження потребують подальшого вивчення та інтерпретації, а також додаткового опрацювання, зокрема у зв'язку зі стрімкою цифровізацією і віртуалізацією освітнього простору, що, ймовірно, матиме наслідки для концептуалізації громадянської компетентності загалом. На цих проблемах планується зосередити подальші теоретичні та емпіричні дослідження.

Список використаних джерел

Митрошенков, О. (2016). Что придет на смену постмодернизму? Взято из <http://metamodernizm.ru/chto-pridet-na-smenu-postmodernizmu>.

Позняк, С. (2020). Яких громадянських компетентностей потребує взаємодія в освітньому середовищі: настановлення студентської та учнівської молоді. *Габітус*, 20, 255–260.

Bersand, A. (2020). The crisis as an opportunity to learn. Or: «Collated civic education» in the context of the COVID-19 pandemic. *Journal of Social Science Education*, 19, 8–14.

Bololand, H. G. (2005). Whatever Happened to Postmodernism in Higher Education?: No Requiem in the New Millennium. *The Journal of Higher Education*, 76(2), 121–150.

Calleja, C. (2014). Jack Mezirov's conceptualization of adult transformative learning. *Journal of Adult and Continuing Education*, Vol.20, № 1, pp. 117–136.

Lester, S. (1996). Learning for the 21st Century. In Kincheloe, Sternberg & Weil (Eds.). *Encyclopedia of Educational Standards*. Santa Barbara, California: ABC-Clio. Retrieved from <http://www.devmts.demon.co.uk/lrg21st.htm>.

Mezirow, J. (1997). *Transformative Learning: Theory to Practice*. New Directions for Adult and Continuing Education. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Oxenham, M. (2013). *Higher Education in Liquid Modernity*. Routledge.

Pawlak, K., & Bergquist, W. *Engaging Experience in a Postmodern Age*. Retrieved from <https://psychology.edu/about/four-models-of-adult-education/>. Accessed 2017.

Rothstein, B., & Stolle, D. (2008). The state and social capital an institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 40(4), pp. 441–459.

Ten Dam, G. et al. (2011). Measuring Young People's Citizenship Competences. *European Journal of Education*, Vol. 46, № 3, pp. 354–372.

Westheimer, J. (2008). What kind of citizenship? Democratic dialogues in education. *Education Canada*, 48 (3), pp. 6–10.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. NY: Public Affairs.

References

Bersand, A. The crisis as an opportunity to learn. Or: «Collated civic education» in the context of the COVID-19 pandemic. *Journal of Social Science Education*, 2020, 19, 8–14. (in English)

Bololand, H. G. (2005). Whatever Happened to Postmodernism in Higher Education?: No Requiem in the New Millennium. *The Journal of Higher Education*, 76(2), 121–150. (in English)

Calleja, C. (2014). Jack Mezirov's conceptualization of adult transformative learning. *Journal of Adult and Continuing Education*, Vol. 20, № 1, pp. 117–136. (in English)

Lester, S. (1996). Learning for the 21st Century. In Kincheloe, Sternberg, & Weil (Eds.), *Encyclopedia of Educational Standards*. Santa Barbara, California: ABC-Clio. <http://www.devmts.demon.co.uk/lrg21st.htm>. (in English)

Mezirow, J. (1997). *Transformative Learning: Theory to Practice*. New Directions for Adult and Continuing Education. San Francisco, CA: Jossey-Bass. (in English)

Mitroshenkov, O. (2016). Chto pridiot na smenu postmodernizmu [What will come after postmodernity?]. Retrieved from <http://metamodernizm.ru/chto-pridet-na-smenu-postmodernizmu>. (in Russian)

Oxenham, M. (2013). *Higher Education in Liquid Modernity*. Routledge. (in English)

Pawlak, K., & Bergquist, W. (2017). *Engaging Experience in a Postmodern Age*. Retrieved from <https://psychology.edu/about/four-models-of-adult-education/>. Accessed 2017. (in English)

Poznyak, S. (2020). Yaki hromadianski kompetentsii potrebuie vziaemodiia v osvithnomu seredovyschi: nastavleniia studentskoi ta uchnivskoi molodi [What citizenship competencies are necessary for interaction in the educational environment: attitudes of university and secondary school students], *Habitus*, 20, 255–260. (in Ukrainian)

Rothstein, B., & Stolle, D. (2008). The state and social capital an institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441–459. (in English)

Ten Dam, G. et al. (2011). Measuring Young People's Citizenship Competences. *European Journal of Education*, Vol. 46, № 3, pp. 354–372. (in English)

Westheimer, J. (2008). What kind of citizenship? Democratic dialogues in education. *Education Canada*, 48 (3), p. 6–10. (in English)

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. NY: Public Affairs. (in English)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО І ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 32.019.5

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-81>

Подгорна Вікторія Валентинівна

кандидат філософських наук,
народний депутат України,
член Комітету Верховної Ради України
з питань цифрової трансформації,
м. Київ, Україна
e-mail vpodgorna@gmail.com

ЦИФРОВІ ПЛАТФОРМИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ СФЕРУ

Актуальність статті зумовлена стрімким розвитком таких цифрових платформ, як Google, Facebook, Microsoft, Apple тощо, і набуттям ними вагомого суспільного, економічного та політичного значення у світі загалом і в Україні зокрема. Цифрові платформи визначено як складні інформаційні системи, що забезпечують виконання функцій взаємозв'язку між учасниками ринків і відкриті для користувачів: клієнтів, партнерів, розробників додатків, постачальників послуг. Проникнення цифрових платформ у всі сфери суспільно-політичного буття спричиняє дедалі більшу індивідуалізацію громадянських інтересів, формування множинних ідентичностей, розмивання традиційних підстав консолідації громадської думки. Для виживання в епоху цифровізації партії починають працювати за моделями функціонування цифрових платформ і стають усе більш популярними.

Метою статті є огляд перспектив і напрямів впливу цифрових платформ на розвиток політичних інститутів в Україні.

Результати аналізу показують, що рекламна база фейсбуку в Україні нині сягнула 22 мільйонів осіб. Багато громадян (63%) отримують політичну інформацію із соціальних мереж, і ця кількість збільшується щороку, тоді як телебачення залишається основним джерелом політичної інформації для 48% українців, зокрема 8% дізнаються про важливі події виключно з телевізійних новин. Станом на лютий 2021 року 57% українців користуються вайбером, понад 20% – телеграмом. Але якщо громадяни розвинених країн (США, Нідерландів, Данії, Великобританії) усе більш негативно оцінюють вплив великих технологічних компаній на сучасну демократію, то українці майже не усвідомлюють негативного впливу.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю розроблення законодавства, спрямованого на захист персональних даних, та інших напрямів запобігання негативному впливу цифрових платформ і технологій штучного інтелекту на сталість демократичних інститутів в Україні.

Ключові слова: цифрові платформи; соціальні мережі; політичні партії; політичні інститути; законодавство України; захист даних.

Victoriya V. Podgorna

Ph.D in Philosophy, people's deputy of Ukraine,

Member of the Verkhovna Rada's Committee

on Digital Transformation

vpodgorna@gmail.com

DIGITAL PLATFORMS AND THEIR POLITICAL IMPACT

The relevance of the article is due to the rapid development of digital platforms such as Google, Facebook, Microsoft, Apple, etc., and their consequent acquisition of significant social, economic and political importance in the world in general and Ukraine in particular. Digital platforms are the identified complex information systems that provide interconnection functions between market participants; they are open for use by customers, partners, application developers, and service providers. The penetration of digital platforms into all spheres of social and political life entails an increasing individualization of civic interests, the formation of multiple identities, and the blurring of traditional foundations to consolidate public opinion. In order to survive in the era of digitalization, the parties begin to operate according to the digital platforms models and become increasingly populist.

The article **aims** at making an overview of the prospects and ways forward of the digital platforms' impact on the development of political institutions in Ukraine.

The analysis **results** illustrate that the Facebook's ads base in Ukraine has now reached 22 million people, 63% of people receive political information from social networks, and this number increases annually, while television remains the main source of political information for 48% of Ukrainians, including 8% of those who learn important events exclusively from TV news. As of February 2021, 57% of Ukrainians are using Viber and over 20% give their preference to using Telegram platform. At the same time, the citizens of developed countries like the USA, the Netherlands, Denmark, and the UK have already started to assess negatively the impact of large technological companies on modern democracy, while the Ukrainians are almost not aware of the negative impact.

The prospects for further research are focused on the need to developing legislation that would protect personal data and other areas in order to prevent the negative impact of digital platforms and artificial intelligence technologies on the sustainability of democratic institutions in Ukraine.

Keywords: digital platforms; social networks; political parties; political institutions; Ukrainian legislation; data protection; public opinion.

Постановка проблеми. Попри повільність змін і консервативні настановлення українського суспільства цифрова матриця починає все більше захоплювати й українську реальність. Провідною формою зростання цифрової економіки у світі стають цифрові платформи, які набувають усе більшої сили і впливу на всі аспекти буття.

Досить згадати перелік найбільш економічно потужних компаній світу за останні роки – і ми побачимо домінування не енергетичних корпорацій чи автоконцернів, а саме так званого big tech – великих глобальних цифрових платформ, для яких характерні бізнес-моделі, орієнтовані на дані і цифровий інтелект. Ці платформи з'явилися в результаті зміни спеціалізації. Наприклад, вони були або інтернет-компаніями (наприклад, Google, Facebook), або розробниками програмного забезпечення (Microsoft, Apple). Треба зазначити, що ті підприємства, які використовують потужність бізнес-моделей цифрових платформ, за останнє десятиліття значно зросли щодо розмірів і масштабів. А процеси тотальної цифровізації продуктів, послуг та бізнес-процесів змінюють глобальний ландшафт у багатьох вимірах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед потрібно з'ясувати, що таке, власне, цифрові платформи. Це складні інформаційні системи, які забезпечують виконання функцій взаємозв'язку між учасниками ринків і є відкритими для користувачів: клієнтів, партнерів, розробників додатків, постачальників послуг та агентів (Кохан, 2021; Січкаренко, 2018; Смирнов, 2020; Bonina, 2021; Hassan, 2020). Відоме дослідження – Індекс сприйняття демократії 2021 року – можливо, уперше показує, як громадяни 53 країн світу оцінюють вплив великих технологічних компаній на демократію (Latana, 2021). І тут особливу увагу привертає різниця впливу великих технологічних компаній на демократію між громадянами західних країн і громадянами України та Східної Європи. Так, найбільш негативно вплив великих технологічних компаній на сучасну демократію оцінюють громадяни США, Нідерландів, Данії, Великобританії та інших розвинених країн, тоді як українці перебувають серед тих суспільств, які майже не відчувають негативного впливу таких корпорацій. Але це не означає що такого впливу немає. Навпаки, якщо оцінювати вплив соціальних медіа, насамперед фейсбуку, в Україні, то він значний, але за даними Індeksu сприйняття демократії українці на відміну від американців розглядають соціальні медіа переважно як позитивний чинник для розвитку демократії, тобто навряд чи усвідомлюють ризики.

Мета статті – проаналізувати перспективи та напрями впливу цифрових платформ на розвиток політичних інститутів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжфракційна робоча група у Верховній Раді IX скликання, працюючи над законопроектом «Про політичні партії», стикається із суттєвими викликами щодо функціонування політичних партій в Україні. Ідеться не тільки про вплив олігархів і великого бізнесу, а про персоналізм та домінування партій лідерського типу (Подгорна, 2021). За такої умови вплив цифрових технологій і передусім розвитку цифрових платформ саме на політичний процес і партії не варто недооцінювати. І питання не в тому, що і як із цифрових технологій використовують партії та політики. Це питання вторинне. Насправді і партії, і сама політика як така поступово стають частиною цифрової реальності. Саме цифрова реальність усе більше форматує політичний процес і політичні інститути, змушуючи їх грати за новими правилами.

Партії за своїми базовими функціями є ключовими інститутами масової демократії, коли вони здатні виконувати функцію агрегації суспільних інтересів – групових по своїй суті. Однак інформаційна революція останніх 30 років, пов'язана з виникненням і поширенням інтернету, породжує феномен індивідуалізації інтересів, формування множинних ідентичностей. Виникнення цифрових платформ і їхнього різновиду – соціальних медіа – катастрофічно прискорює цей процес. Унаслідок цього партії втрачають свої реальну спроможність агрегувати групові інтереси та формувати справжню демократичну політику (в інтересах громадян) і, як наслідок, швидко втрачають суспільну довіру і стійкість.

Щоб вижити в епоху цифровізації, партії стають усе більш популістичними і починають працювати, шукаючи масової підтримки, за моделями функціонування цифрових платформ. Електоральна природа демократичних інститутів робить їх залежними від суспільної думки. Однак якщо раніше суспільна думка формувалася групами впливових журналістів, експертів, громадських лідерів, лідерів профспілок, то в епоху соціальних медіа та цифрових платформ суспільна думка стає невловимою, постійно змінюваною і розмитою. А це означає, що партії, політики і політичні інституції, які залежать від виборчої легітимності, змушені включатися в нескінченний цикл медіареагування, маркетингових війн, пропаганди і гібридної війни замість стратегічної політики, конкуренції ідей та програм.

Островом стабільності залишаються сьогодні лише неماжоритарні інститути Європейського Союзу, які демонструють клас меритократії і стратегічного підходу до розбудови політики. Але є сумніви, що це надовго. Гібридна війна все більше підриває засади ЄС з боку окремих держав-ревізіоністів. Партії і політики втрачають функцію лідерства та

авторитет під впливом цифрових медіа. Цифрові платформи руйнують традиційну публічну ієрархію. А проте ієрархія не зникає, вона стає прихованою для суспільства і громадян, непомітною і тому більш небезпечною.

Більше того, технологічний розвиток цифрових платформ, посилений виникненням нейромереж та інтелекту, робить їх альтернативою класичним політичним партіям і в перспективі – політичній системі у сфері формування політик і роботи з громадянами. Індивідуалізація інтересів та ідентичностей унеможливило подальший розвиток партій і, як наслідок, класичної політики, побудованої на принципах формування влади партіями, оскільки з усе більш індивідуалізованими інтересами та ідентичностями можуть працювати лише технології, власне цифрові платформи. Що ми, власне, і спостерігаємо сьогодні в бізнес-сфері через формування індивідуалізованого споживання та кастомізації послуг. І зрозуміло, що нинішня хвиля зростання популістських партій – це лише проміжна ланка від класичної партійної політики до політики цифрових платформ.

Особливо небезпечною видається ця ситуація у зв'язку з оголошеними намірами засновника Фейсбуку М. Цукерберга не просто змінити назву компанії – на Метауніверсум, а «завантажити» людей у тримірний інтернет – власне віртуальну реальність, де будь-яка людина може отримати аватари і різні ідентичності (Zuckerberg, 2021). Це сприймається як справжній виклик для політичних систем, які працюють з реальними потребами та ідентичностями виборців.

Така віртуалізація реальності може призвести до повної дисфункціональності політичних інститутів, які втратять мінімальну спроможність відповідати індивідуальним потребам громадян і можливість раціональної комунікації з виборцями. Останні, завдяки завантаженню у віртуальний світ, також можуть стати повністю десоціалізованими. Замість громадянства в класичному сенсі люди стануть атомами Метауніверсуму Цукерберга, без власної громадянської і політичної волі.

І тут ми стикаємося ще з одним аспектом розвитку цифрових платформ – персональними даними. Незважаючи на посилення регуляції в цій сфері, особливо в європейських країнах, помітно, що ідея тримірного інтернету і віртуалізації з боку цифрових медіа прямо пов'язана з їхнім прагненням обійти регуляторні обмеження щодо захисту персональних даних і «завантажити» людство у «світ», де взагалі втрачається межа не тільки групового, а й індивідуального. І що таке індивідуальність, якщо у людини з'являється віртуальний двійник чи різні цифрові ідентичності?

Посилюють загрози для сучасної демократії, не говорячи вже про права громадян, пандемія і тотальна вакцинація. Сама по собі вакцинація, безперечно, потрібна, однак паралельно відбувається тотальна цифровізація і формується база даних, яка акумулює відомості про більшість громадян України. Процес ідентифікації громадян прискорюється. Варто подивитися на успіхи платформи «Дія»: за півтора року число її користувачів через необхідність мати сертифікати вакцинації зросло з 1,2 до майже 11 мільйонів.

Отож держави, які усвідомлюють зростаючий вплив великих цифрових платформ, намагаються, поки ще не пізно, вступити з ними в конкурентну боротьбу і використовують для цього такі способи: 1) регулювання цифрових платформ; 2) антитрастову політику щодо монополізації цифровими платформами окремих сегментів ринку; 3) створення державних цифрових платформ для контролю за громадянами з метою збереження можливості впливу – з одного боку, а з другого – поліпшення якості послуг, щоб зробити їх максимально зручними.

Таку політику держав можна розглядати і як запобіжник зростанню політичного впливу технологічних компаній – цифрових платформ, і як конкурентну стратегію в контексті створення цифрових диктатур у Китаї і, можливо, в Росії, щоб бути здатними протистояти гібридній війні з боку цих ревізіоністських держав. Водночас розвиваються й запобіжники монополізації з боку цифрових платформ: інструменти електронної демократії, підвищення прозорості прийняття рішень з боку органів влади, взаємодія з ними, упровадження колективних форм користування даними і рішеннями, спільний дизайн політик тощо. У цьому напрямку Україна досить прогресивна і має значні успіхи в таких сферах: громадські бюджети, відкриті дані, петиції, консультації, електронні контактні центри тощо.

Однак залишається проблемною реальна взаємодія щодо формування політик та ухвалення державних і муніципальних рішень. Також потребує додаткових зусиль забезпечення прозорості функціонування цифрових платформ і посилення систем захисту персональних даних. Громадяни не мають прямого доступу до формування політик і впливу на діяльність інститутів влади. Для України це вкрай актуальне завдання, якщо враховувати особливості системи масмедіа, у якій домінують олігархічні телеканали, преса, інтернет-видання.

Більше того, негативну роль традиційних медіа посилюють і соціальні мережі та нові кросплатформи обміну повідомленнями (перш за все телеграм, де є також інформаційні канали), які спотворюють форми громадянської культури, часто підриваючи важливі процеси об'єднання спільних інтересів громадян, продукують фейки і маніпулюють

суспільною думкою. Найцікавіше те, що в західних країнах, особливо у США, соціальні медіа поступово втрачають довіру громадян, які починають усвідомлювати деструктивний характер алгоритмів мереж (Latana, 2021).

На відміну від американців, українське суспільство вбачає в соціальних медіа більше позитиву, ніж негативу. Це пов'язано з постійним розширенням присутності різних глобальних цифрових платформ, які охоплюють усе більше українців. Так, на початок цього року у фейсбуці було зареєстровано понад 16 мільйонів українських користувачів, в інстаграмі – 14 мільйонів, а загалом рекламна база фейсбуку сягнула 22 мільйонів. Крім того, більшість соціологічних досліджень показують, що з року в рік збільшується кількість громадян, які отримують політичну інформацію із соціальних мереж. Це 63%, з них 19% – виключно із соціальних медіа, тоді як із телебачення – 48% і лише 8% – виключно з телевізійних новин (USAID-Internews, 2020). Варто звернути увагу і на стрімке зростання кількості користувачів месенджерів, які поступово перетворюються з інструментів комунікації в масмедіа. Так, станом на лютий 2021 року число користувачів вайберу в Україні сягало 57%, а телеграму – понад 20% (R&B Group, 2021).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наведені нами тенденції і статистика свідчать про поступове і невпинне зростання впливу цифрових платформ на українське суспільство. Прийняття найближчим часом законопроекту «Про хмарні технології» буде сприяти подальшому розвитку цифрових платформ і технологій штучного інтелекту, у чому є як позитивні, так і немало негативних аспектів. Останнім в Україні, на жаль, поки що не приділяється серйозної уваги. Перш за все тому, що у фокусі уваги розробників законопроекту і «євангелістів» штучного інтелекту перебувають технологічні, управлінські та бізнес-процеси і зміни, а от оцінки їхнього впливу на суспільство та людину як такої досі немає. У цьому контексті особливого значення набуває розроблення законодавства щодо захисту персональних даних. Сьогодні такий законопроект уже зареєстровано в парламенті. Однак, незважаючи на те, що проєкт регулює багато сфер використання персональних даних, він не охоплює сферу політичного – перш за все не визначає правила використання персональних даних на виборах, зокрема політичними партіями. Так як це є, наприклад, у Великобританії. А це вимагає особливої уваги законодавців, так само як і питання регулювання цифрових платформ.

Список використаних джерел

Кохан, В. П. (2021). Цифрова платформа як інструмент цифрової економіки. *Право та інноваційне суспільство*, 1 (33), 29–34.

Подгорна, В. В. (2021). Новий закон про партії зламає їхню корпоративну модель. *Громадський простір*. Взято з <https://www.prostir.ua/?news=viktoriya-podhorna-novyy-zakon-pro-partiji-zlamae-jihnyu-korporatyvnu-model>

Січкаренко, К. О. (2018). Цифрові платформи: підходи до класифікації та визначення ролі в економічному розвитку. *Причорноморські економічні студії*, 35, 28–35

Смирнов, Е. Н. (2020). Глобальные цифровые платформы как фактор трансформации мировых рынков. *Вопросы инновационной экономики*, Т. 10, № 1, 13–24.

Bonina, C., Koskinen, K., Eaton, B., & Gawer, A. (2021). Digital platforms for development: Foundations and research agenda. *Information Systems Journal*. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/isj.12326>

Hassan, Y. (2020). The Politics of Sharing: Sociotechnical Imaginaries of Digital Platforms. *Information Polity*, 25 (2), 159–176.

Latana (2021). Democracy Perception Index Report. Retrieved from <https://latana.com/democracy-perception-index-report-2021/>

R&B Group (2021). Соціальні мережі та месенджери в Україні. Взято з <https://rb.com.ua/uk/blog-uk/omnibus-uk/socialni-merezhi-ta-mesendzheri-v-ukraini/>

USAID-Internews (2020). Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа. Взято з <https://internews.in.ua/uk/news/ponad-80-ukrajintsiv-stykalysya-iz-dezinformatsijeyu-pro-covid-19-nove-opytuvannya-usaid-internews/>

Zuckerberg, M. (2021). Founder's Letter. Retrieved from <https://about.fb.com/news/2021/10/founders-letter/>

References

Bonina, C., Koskinen, K., Eaton, B., & Gawer, A. (2021). Digital platforms for development: Foundations and research agenda. *Information Systems Journal*. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/isj.12326> (in English)

Hassan, Y. (2020). The Politics of Sharing: Sociotechnical Imaginaries of Digital Platforms. *Information Polity*, 25 (2), 159–176. (in English)

Kokhan, V. P. (2021). Tsyfrova platforma yak instrument tsyfrovoi ekonomiky [Digital platform as an instrument of the digital economy]. *Pravo ta innovatsiine suspilstvo*, 1 (33), 29–34. (in Ukrainian)

Latana (2021). Democracy Perception Index Report. Retrieved from <https://latana.com/democracy-perception-index-report-2021/> (in English)

Podhorna, V. V. (2021). Novyi zakon pro partii zlamaie yikhniu korporatyvnu model [The new law on parties breaks the corporate model]. *Hromadskiy prostir*.

Retrieved from <https://www.prostir.ua/?news=viktoriya-podhorna-novyj-zakon-pro-partiji-zlamaje-jihnyu-korporatyvnu-model> (in Ukrainian)

R&B Group (2021). Sotsialni merezhi ta mesendzhery v Ukraini [Social networks and messengers in Ukraine]. Retrieved from <https://rb.com.ua/uk/blog-uk/omnibus-uk/socialni-merezhi-ta-mesendzheri-v-ukraini/> (in Ukrainian)

Sichkarenko, K. O. (2018). Tsyfrovi platformy: pidkhody do klasyfikatsii ta vyznachennia roli v ekonomichnomu rozvytku [Digital platforms: approach the classification and role in the economic development]. *Prychornomorski ekonomichni studii*, 35, 28–35. (in Ukrainian)

Smirnov, Ye. N. (2020). Hlobalnyye tsyfrovyye platformy kak faktor transformatsii mirovykh rynkov [Global digital platforms as a factor in the transformation of world markets]. *Voprosy innovatsionnoy ekonomiki*, Vol. 10, № 1, 13–24. (in Russian)

USAID-Internews (2020). Stavlennia naselennia do ZMI ta spozhyvannia riznykh typiv media [Population status up to ZMI and change of different types of media]. Retrieved from <https://internews.in.ua/uk/news/ponad-80-ukrajintsiv-stykalysya-iz-dezinformatsijeyu-pro-covid-19-nove-opytuvannya-usaid-internews/> (in Ukrainian)

УДК 620.3+60(17.023.33):316.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-82>

Чаплінська Юлія Сергіївна

докторант, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти, Інститут соціальної та політично психології НАПН України, м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8105-8954

artemis9977@gmail.com

Казначесв Максим В'ячеславович

студент-магістр факультету психології, спеціальність: політична психологія, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-1554-7634

kaznacheev9231@gmail.com

СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО КІБОРГІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ТІЛА: ІНДИВІДУАЛЬНІ І ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ

Актуальною для сьогоденного суспільства є тема використання роботизованих протезів і кібернетичних імплантатів, які виправляють фізичні вади та різноманітні функціональні порушення. Різні компанії на цей час розробляють такі технології – і не тільки щоб компенсувати фізичні вади, а й щоб збільшити вроджені можливості людського тіла. Сьогодні тема кіборгізації викликає чимало морально-етичних дилем, що знайшло відображення в багатьох соціально-філософських наукових публікаціях, які зосереджують увагу на етичних і ціннісних сторонах цієї проблеми. Суспільне ж визнання і чинники ставлення до цих технологій стають предметом вивчення в психологічних дослідженнях значно рідше.

Мета статті – розглянути ставлення молодих людей до кібернетичних технологій і їх соціальне прийняття. Ідеться, зокрема, про ті технології, в яких використовуються автономні і внутрішньовбудовані пристрої, а також про певні особистісні характеристики респондентів (політичні вподобання, релігійні погляди та особистісна тривожність), які можуть впливати на їхнє ставлення до кіборгізації людського тіла (як чужого, так і свого власного).

Методи і методологія. Щоб перевірити правильність висунутих гіпотез та виокремити загальні тенденції ставлення до теми кіборгізації людського тіла, використано методи кореляційного і частотного аналізів.

За результатами дослідження зроблено такі висновки: по-перше, люди більш позитивно ставляться до кіборгізації людського тіла за медичними показаннями, ніж заради розширення людських можливостей; по-друге, респонденти більш толерантно ставляться до роботизації чужого тіла, ніж до роботизації власного; по-третє, на ставлення до кіборгізації як свого, так і чужого тіла не впливають ані політичні орієнтації респондентів, ані особистісна тривожність людини. На загальне ставлення до такого феномену, як кіборгізація людського тіла, впливає релігійність особистості.

Практична значущість результатів полягає в можливому використанні отриманих даних для спрощення як процесу адаптації людей, які використовують кібернетичні імпланти, так і процесу впровадження цих технологій у різні сфери людської діяльності. Оригінальність дослідження полягає в тому, що в українському психологічному, науковому просторі наразі практично немає досліджень, присвячених ставленню людей до теми кіборгізації людського тіла. Адже, незважаючи на популярність порушеної теми в інших сферах соціально-гуманітарного знання, психологічних досліджень цієї теми наразі явно бракує. Перспективи досліджень полягають у доопрацюванні авторської шкали ставлення до кіборгізації людського тіла.

Ключові слова: новітні технології; кіборг; кіборгізація людського тіла; роботизовані протези; молодь.

Iuliia S. Chaplinska

Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Maxim V. Kaznacheev

Master's student, political psychology
Faculty of psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-1554-7634
kaznacheev9231@gmail.com

ATTITUDE OF YOUNG PEOPLE TO CYBORGIZATION OF THE HUMAN BODY: INDIVIDUAL AND POLITICAL- PSYCHOLOGICAL COMPONENTS

Relevant for today's society is the use of robotic prostheses and cybernetic implants that correct physical defects and various functional disorders. Various companies are currently developing such technologies not only to compensate for physical defects, but to increase the innate capabilities of the human body. The topic of

cyborgization causes many moral and ethical dilemmas, which is reflected in many socio-philosophical scientific works, where attention was focused on the ethical and value aspects of the problem. Public recognition and factors related to these technologies have been studied in psychological research less frequently.

The purpose of this article is to investigate young people's attitudes toward cyber technologies, including stand-alone and embedded devices, as well as some relationships between respondents' personal characteristics (political preferences, religious beliefs, and personal anxiety) that could influence their attitudes toward cyborgization. human body (both someone else's and your own). To test the hypotheses set in the study and introduce the general trends on the topic of cyborgization of the human body, the methods of correlation and frequency analysis were used.

According to **the results** of the study, we came to the following conclusions. First, people are generally more positive about the cyborgization of the human body on medical grounds than for the sake of human enhancement. Second, respondents are more tolerant of the robotization of another's body than of their own. Third, the attitude to cyborgization, both of one's own body and that of another's body, is not influenced by either the political orientations of the respondents or the person's personal anxiety. The general attitude to such a phenomenon as the cyborgization of the human body is influenced by the presence or absence of such a factor as the religiosity of the individual.

The practical significance of the results lies in the possible use of the obtained data to simplify both the process of adaptation of people who use cybernetic implants and the process of implementing these technologies in various fields of human activity. The originality of the research lies in the lack of research in the Ukrainian psychological and scientific space related to the study of people's attitudes to the topic of cyborgization of the human body. After all, despite the popularity of the topic in other areas of socio-humanitarian knowledge, psychological research on this topic has not become widespread. Prospects for research are to refine the author's scale of attitudes to the cyborgization of the human body.

Keywords: new technologies; cyborg; cyborgization of the human body; robotic prostheses; youth psychology.

Постановка проблеми. Сьогодні перспективи широкого впровадження кіборгізації людського тіла не видаються такими вже й примарними. Те, що було темою фантастичних романів ще двадцять років тому, відбувається безпосередньо в наш час. Від початку XXI століття спостерігаємо, як усе частіше (поки що здебільшого за медичними показаннями) упроваджуються кібернетичні імпланти в повсякденність, де вони використовуються для відновлення втрачених функцій, органів та кінцівок.

У наш час розробляються більш складні, порівняно зі звичайними косметичними чи механічними, форми біонічних протезів, які замінюють втрачені кінцівки, або сенсорні нейропротези для людей, що мають зорові, слухові або соматосенсорні порушення. Наприклад, кортикальний

нейропротез CORTIVIS або інтракортикальний зоровий протез (WFMA) використовують інформацію з технічних пристроїв для безпосереднього передавання зображення в мозок (Troyk, 2021); біонічний протез нижньої кінцівки (Symbiotic Leg) має біонічні щиколотки, які самостійно аналізують поверхню й адаптуються до умов місцевості. Біонічна рука (i-limb) має тонкі пальці, кожен з яких витримує вагу до 25 кілограмів і рухається окремо від інших за допомогою спеціальних моторів, завдяки чому людина може виконувати маніпуляції з дрібними предметами. Розвиваються також технології з проектування когнітивних нейропротезів, спрямованих на відновлення когнітивних функцій, таких як увага, прийняття рішень або пам'ять. Стрімко розвиваються дослідження і у сфері складних нейрокомп'ютерних інтерфейсів. Наприклад, агентство оборонних дослідницьких проєктів «DARPA» працює над новим проєктом, що стосується мозкових імплантатів, які дають змогу прокласти «канал» між людським мозком і сучасною електронікою (DARPA, 2016). Іншими яскравими прикладами можуть слугувати нейротехнологічні компанії «Neuralink» і «Kernel», які розробляють складні нейрокомп'ютерні інтерфейси – системи, створені для обміну інформацією між мозком і електронним пристроєм (наприклад, комп'ютером). Розробки цих компаній уже неодноразово презентувалися публічно. Так, у 2020 році «Kernel» представив технологію «Kernel Sound ID», яка розшифровує активність мозку і протягом декількох секунд визначає, яку мову або пісню ви чуєте, а «Neuralink» презентувала прототип інвазивних нейроінтерфейсів з електродами на гнучких нитках, які імплантуються в кору головного мозку (Kernel, 2021). Електроди в такому пристрої можуть як записувати сигнали, які надходять від мозку, так і стимулювати його активність. І це лише окремі приклади з широкого діапазону кібернетичних і нейротехнологічних досліджень.

Отже, стрімкий розвиток і можливе впровадження цих пристроїв у широкий ужиток актуалізує розгляд психологічних аспектів ставлення до складних форм симбіозу людини і роботизованої техніки. Ця проблематика ставить перед дослідниками важливі питання, які потребують вирішення як на концептуальному, так і на методологічному рівнях. Наприклад, як роботизовані протези та кібернетичні імпланти будуть впливати на самосвідомість і ідентичність людини? Які психосоціальні фактори впливають на прийняття користувачем кібернетичних імплантів? Які фактори впливають на сприйняття соціальним довкіллям людини, яка має роботизовані протези або кібернетичні імпланти? Як люди ставляться до кіборгізації як явища?

Тож ми зробили спробу емпіричним шляхом дослідити взаємозв'язок між певними характеристиками особистості (політико-ідеологічними поглядами, рівнем релігійності й тривожності) і ставленням до кіборгізації людського тіла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Хоча технології, пов'язані з кіборгізацією людського тіла, відносно нові, саме поняття має глибоке історичне коріння. Так, на концепт напівлюдини-напівмашини натрапляємо у фольклорі – починаючи із штучного колоса Талоса з грецьких міфів і закінчуючи Залізним Гансом з однойменної казки братів Грімм. Але саме поняття «кіборг» вперше презентували на конференції НАСА в 1960 році Манфред Клайнс (Manfred Clynes) і Натан Клайн (Nathan Kline). Перший – всесвітньо відомий винахідник, який поєднав кібернетику і живий організм у концепції «кіборга», другий – відомий психіатр та експерт у галузі психотропних препаратів. Саме вони припустили, що людину можна модифікувати за допомогою імплантатів і різних психотропних речовин, щоб вона могла існувати в космосі без скафандра. Клайнс, який і сьогодні працює над концепцією кіборгів на базі своєї власної теорії сентики (sentic), тепер стверджує, що люди в майбутньому пройдуть ще принаймні чотири кіборг-стадії з відповідними генетичними модифікаціями (Gray, 1999). А от термін «кіборгізація» для опису процесу перетворення людини в кіборга запропонував британський учений, еколог і футурист Джеймс Лавлок (Lovelock, 2021).

Протягом останніх десяти років світова наукова спільнота активно досліджує тему кіборгізації людського тіла. Аналізуючи дослідницьку картину цього феномену в контексті різних соціально-демографічних та особистісних характеристик індивідів, можемо констатувати, що спочатку новітні технології викликали у людей недовіру і страх, оскільки звичайним споживачам було складно усвідомити особливості функціонування роботизованих приладів і зважити всі ризики, пов'язані з їх упровадженням. Подальші дослідження виявили, що молодь більше відкрита до інноваційних новинок, ніж старше покоління (Park, 2014; Olarte-Pascual et al., 2015). Також було визначено фактори, які впливають на рішення модифікувати тіло роботизованими частинами. Розгляньмо згадані дослідження більш детально.

У галузі кібернетичної імплантації було показано, що розмивання меж людського тіла в результаті використання медичних імплантатів викликає у людей почуття побоювання, тривоги і навіть страху (Buchanan-Oliver, & Cruz, 2011). За словами Енно Парка, незважаючи на те, що загалом модифікація тіла сприймається з естетичних міркувань, первинною реакцією більшості людей на інтеграцію технологій в їхній

організм є страх, що це зашкодить його цілісності (Park, 2014). За даними дослідження Pew Research Center, рішення щодо імплантації електронних пристроїв чи роботизованих протезів пов'язані з релігійністю людини. Так, більш релігійні американці значно рідше висловлюють бажання використовувати імпланти для поліпшення роботи мозку (Funk, Kennedy, & Podrebarac Sciupas, 2016). А більш ранні дослідження показали, що 53% американців вважають, що масове впровадження імплантів принесло б більше шкоди, аніж користі (Smith, 2014). З особливою настороженістю ставляться до майбутнього, у якому ці пристрої набудуть поширення, жінки (Smith, 2014).

Іспанська дослідниця Крістіна Оларте Паскуаль зі своїми колегами розглядали технологічні імпланти (електронні пристрої, що вбудовуються в організм людини) і з двох позицій: ті, що виправляють фізичні вади або проблеми зі здоров'ям (терапевтичні), і ті, що поліпшують уроджені здібності людини (ІТАСІ) (наприклад, розумову спритність, пам'ять чи фізичну силу) або навіть надають нові (дистанційне керування машинами). У своєму дослідженні вчені довели, що молодь (до 30 років) ставиться до кібернетичних продуктів більш позитивно, ніж старші за віком респонденти (Olarte-Pascual et al., 2015).

Спостерігаються кроскультуральні і статеві особливості в сприйнятті кіборгізації людського тіла. Так, японська молодь порівняно з іспанською продемонструвала відносно високу підтримку використання зовнішніх і вбудованих пристроїв для поліпшення фізичних здібностей та інтелектуальних можливостей людини. Водночас не зафіксовано суттєвих культуральних відмінностей щодо впливу етичної обізнаності, розуміння інноваційності і сприйнятого ризику на намір використовувати кібернетичні імпланти (Kiyoshi et al., 2019). Крім цього, виявлено статистично значущі відмінності в ставленні до технологій між статями. Респонденти-чоловіки, як правило, більш позитивно сприймали технології, ніж жінки, які зазвичай більш підозріло ставляться до кібернетичних імплантів, ніж чоловіки (Kiyoshi et al., 2017). Етична обізнаність іспанської та японської молоді є змінною, що має найбільший пояснювальний потенціал щодо наміру стати кіборгом в обох країнах. Однак досліджувані частіше ставили під сумнів моральність використання саме вбудованих імплантів. Етичні судження та цінності відіграють вирішальну роль у передбаченні наміру використовувати технології та пристрої, які є інвазивними для людського організму і мають очевидні соціальні наслідки (Pelegnin-Borondo et al., 2018).

Утім, ми впевнено можемо говорити про те, що за технологіями ІТАСІ (кіборгізація тіла задля поліпшення людських можливостей) – майбутнє. Сьогодні на світовому ринку вже бачимо достатню кількість

відповідних пропозицій. Корпорація «VeriChip» продає підшкірні чіпи для ідентифікації людей, доступу до місця їхнього проживання (відкриття дверей у будинку чи гаражі) або отримання інформації. Nokia запатентувала татуювання, яке вібрує під час дзвінка на мобільний телефон. Компанія «Motorola» запатентувала мікрофон для імплантації в шию, щоб уникнути спотворень зв'язку. Відділ досліджень і розробок Google створив таблетку з тисячами з'єднаних наночастинок для циркуляції в організмі та виявлення на молекулярному рівні захворювань на первинних стадіях (Belan, 2014). На тлі сучасних кібернетичних інновацій очевидної актуальності набуває питання: які психологічні модули стимулюють людей модифікувати власне тіло?

Жан-Крістоф Гігер і Руй Гашпар провели дослідження, яке дає відповідь на це питання. Фокусуючись на семи типах драйверів, які можуть виконувати роль детермінант поведінкових намірів щодо модифікації власного тіла за допомогою технологій, вони виокремлюють:

- *екзистенційні драйвери*, які стосуються страху смерті і питань сутності людської природи;

- *драйвери ідентичності*, розділені на дві великі групи, які об'єднують особистісні мотиви і мотиви формування соціальної ідентичності. До особистісних мотивів належать експресивна та стратегічна самопрезентація, самовдосконалення, самостабільність. Мотиви соціальної ідентичності пов'язані з прийняттям норм соціальних груп, з якими ідентифікує себе індивід, і посиленням групової унікальності;

- *ідеологічні драйвери* спираються на індивідуальні ідеологічні схильності (консерватизм або лібералізм) і мотиви групового домінування, які пов'язані з провідними суспільними дискурсами;

- *утилітарні драйвери* стосуються усвідомленої практичної корисності і простоти використання цих технологій, сприйняття можливості поведінкового контролю, передбачуваних ризиків тощо;

- *епістемічні драйвери* пов'язані зі схильністю загалом довіряти технологіям, технологічною готовністю і «пошуком сенсації»;

- *драйвери соціальної афіліації* стосуються факторів, пов'язаних з потребами в належності і груповому прийнятті;

- *афективні драйвери* торкаються емоційних чинників сприйняття, або несприйняття цих технологій, а також ситуацій емоційної амбівалентності щодо їх використання (Giger, & Gaspar, 2019).

Зосередьмося відтак на дослідженні особливостей вияву ідеологічних та афективних драйверів.

Мета статті. Визначити ставлення молоді до теми кіборгізації людського тіла в його індивідуальних і політико-психологічних складо-

вих, зокрема у взаємозв'язку з релігійними і політичними поглядами, особистісною тривожністю.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дизайн дослідження. Під час студентської практики на базі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України група магістрів Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела пошукове дослідження взаємозв'язку деяких особистісних характеристик і ставлення молоді до кіборгізації людського тіла. Використовувалися такі методи: теоретичні – аналіз, систематизація й узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження; емпіричні – психодіагностичні методики: шкали «Соціалізм» і «Релігійність» з опитувальника «Соціальні та політичні позиції» Г. Айзенка; шкала «Тривожності» з опитувальника «Методика акцентуацій характеру та темпераменту особистості» Г. Шмішека і К. Леонгарда; авторська шкала «Ставлення до кіборгізації людського тіла» Ю. Чаплінської, що складалася із двох підшкал: ставлення до кіборгізації чужого тіла і ставлення до кіборгізації власного тіла (Чаплінська, 2019) – та додаткової анкети, спеціально розробленої відповідно до завдань цього дослідження. Також використано методи математично-статистичної обробки даних: частотний і кореляційний аналіз.

Висунуто три різнопланові гіпотези.

1. Перша пов'язана з виявом особливостей взаємозв'язку деяких *політико-ідеологічних орієнтацій респондентів* (настановленнями на соціалізм) та їхнім ставленням до кіборгізації людського тіла: високі показники за шкалою «соціалізм» методики Г. Айзенка (що відповідає лівому спектру політико-ідеологічних орієнтацій) будуть мати прямий статистично значущий зв'язок із показниками за шкалою ставлення до кіборгізації.

Обґрунтування гіпотези: Люди, які дотримуються лівих (соціалістичних) поглядів, виступають за зменшення соціальної та інших форм нерівності, за допомогу нужденним і соціальну справедливість, а тому будуть з більшою імовірністю підтримувати впровадження кібернетизації для зменшення впливу негативних біологічних і соціальних факторів, які призводять до збільшення нерівності. Також ліві погляди частіше пов'язуються з прогресивізмом і протистоять консерватизму, який лежить у правій частині спектра політичних орієнтацій. Можливий і інший варіант обґрунтування гіпотези: людина з високими показниками за шкалою «соціалізм» буде мати обернену кореляцію за шкалою кіборгізації, адже доступ до нових технологічних імплантів може бути не у всіх людей, що може лише посилювати соціальне розшарування.

Щоб перевірити цю гіпотезу, було сформульовано такі питання анкети:

1) Чи підтримаєте Ви кіборгізацію, якщо можливість доступу до кібернетичних імплантів буде рівною у всіх людей, незалежно від рівня економічного добробуту?

2) Чи підтримаєте Ви кіборгізацію, яка напряду не пов'язана з медичними показаннями, а спрямована на збільшення людських можливостей / або розваги?

3) Чи готові Ви особисто будувати близькі стосунки з людьми, які мають механічні частини тіла / або інші кібернетичні імпланти?

4) Чи є у Вас особистий досвід взаємодії з людьми, які мають роботизовані частини тіла або інші кібернетичні імпланти?

5) Чи вважаєте Ви, що кібернетизація принесе загалом більше проблем, ніж користі для людства?

2. Друга гіпотеза стосувалася виявлення особливостей взаємозв'язку *релігійності особистості* і її ставлення до кіборгізації людського тіла: показники за шкалою релігійності за методикою Айзенка будуть мати обернений статистично значущий зв'язок із показниками за шкалою кіборгізації.

Обґрунтування гіпотези: рівень релігійності впливає на ставлення до роботизації і кібернетизації, оскільки релігійність передбачає певні світоглядні диспозиції, які можуть зумовлювати погляди респондента на людську природу, а також можливості і рівень свободи її змінювати. Отже, релігійні люди, найімовірніше, будуть негативно ставитися до втручання в людське ество, яке, на їхнє переконання, створене вищою силою. Водночас релігійні люди можуть бути більш милосердними, ніж нерелігійні, що може зумовлювати прямий зв'язок з кіборгізацією тіла за медичними показаннями.

3. Третя гіпотеза фокусувалася на виявленні особливостей взаємозв'язку *тривожності особистості* і її ставлення до кіборгізації людського тіла: показники за шкалою тривожності опитувальника Шмішека будуть мати обернений статистично значущий зв'язок із показниками за шкалою кіборгізації.

Обґрунтування гіпотези: оскільки особи з високими показниками за шкалою тривожності характеризуються схильністю до страхів, боязкістю і лякливістю, то вони будуть демонструвати насторожене ставлення до технічних нововведень, що, ймовірно, зумовлюватиме більш негативну оцінку кіборгізації загалом. Водночас більш тривожні люди можуть убачати в кіборгізації можливості для подолання деяких власних тривожних проявів; наприклад, вони здатні більш позитивно по-

ставитися до факту лікування важких хвороб кібернетичними імплантатами.

Опис вибірки досліджуваних

У дослідженні взяли участь 86 осіб віком від 18 до 68 років, серед них 65 жінок (76,55%) і 21 чоловік (23,5%). Повну середню освіту мають 2 респонденти (2,4%), професійно-технічну – 11 (12,9%), неповну вищу – 13 (15,3%), базову вищу – 26 (30,6%), повну вищу – 30 (35,3%) і науковий ступінь – 3 (3,5%). Більшість респондентів проживає у великих містах – 53 особи (62,4%), у середніх містах – 19 (22,4%), у малих містах і смт – 8 (9,4%), у селах і селищах – 5 (5,9%). За регіонами проживання найбільше респондентів із Центру України – 57 осіб (67,1%), менше представлені Південь – 17 осіб (20%), Схід – 8 (9,4%) та Захід – 3 особи (3,5%).

За видами діяльності серед респондентів переважають наймані працівники – 47 респондентів (55,3%); ті, хто навчається, – 12 осіб (14,1%), самозайняті працівники – 7 (8,2%), ті, хто займається домашньою роботою, доглядом за дітьми або іншими людьми – 6 (7,1%), безробітні, які шукають роботу, – 4 (4,7%), безробітні, які не шукають роботу, – 3 (3,5%), пенсіонери – 3 (3,5%), самозайняті підприємці і власники бізнесу з найманими працівниками – 2 (2,4%), державний службовець – 1 (1,2%).

Релігійні погляди респондентів: 46 осіб (54,1%) не сповідують жодної релігії, 33 особи (38,8%) сповідують православ'я, 2 (2,4%) – протестантизм, 1 особа (1,2%) – католицизм, до агностицизму віднесли себе 3 респонденти (3,5%).

Результати дослідження

Частотний аналіз. Майже 70% респондентів підтримують кіборгізацію людського тіла за медичними показниками і менше ніж половина виказують готовність її підтримати задля збільшення людських можливостей (рис. 1). Отже, можна говорити, що опитані досить позитивно налаштовані щодо означеної теми, незважаючи на те, що особисто лише 26% із них стикалися з тими, хто користується протезами або імплантатами.

Досить високі показники (66%) продемонстрували респонденти, відповідаючи на запитання, чи готові вони будувати близькі стосунки з людьми, які мають роботизовані частини тіла. Це свідчить, на нашу думку, про досить високий рівень поширеності серед опитаних толерантності як світоглядної позиції. Такий життєвий підхід особливо характерний для молодих людей. Поняття толерантності передбачає повагу, прийняття і правильне розуміння різноманіття культур світу, різних форм самовираження і способу виявлення людської індивідуальності.

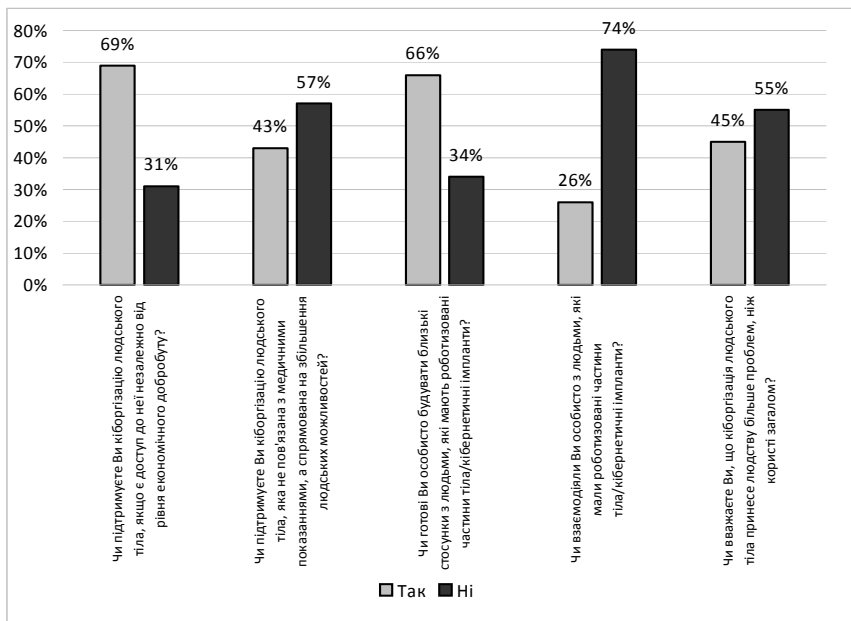

Рис.1. Ставлення респондентів до кіборгізації людського тіла

Таку толерантність можна назвати показовою для України, оскільки багато військовослужбовців повертаються із зони бойових дій на Сході України, маючи серйозні фізичні пошкодження, а тому потребують протезів для повноцінного функціонування. І, відповідно, готовність громадян будувати стосунки – романтичні, дружні, духовні, сексуальні – з військовими, які отримали значні ушкодження на фронті і які ресоціалізуються в мирне життя, вважаємо досить високою в контексті європейських цінностей і толерантності як світоглядної позиції.

Позитивне ставлення респондентів до людей з особливими потребами (рис. 2) поширюється здебільшого на звичні для широкого загалу форми протезів – пов'язаних з проблемами кінцівок або органів чуття. І хоча понад половину всіх респондентів виказали намір поставитися добре до людей, що мають когнітивні протези або імпланти, на тлі загальної тенденції ці показники сигналізують про їхнє суперечливе ставлення до такого роду модифікацій людського тіла. Можна припустити, що такий результат пов'язаний з тим, що людям загалом властиво ставитися з побоюванням до того, чого вони не розуміють, або до того, принцип дії або функціонування чого їм незнайомий.

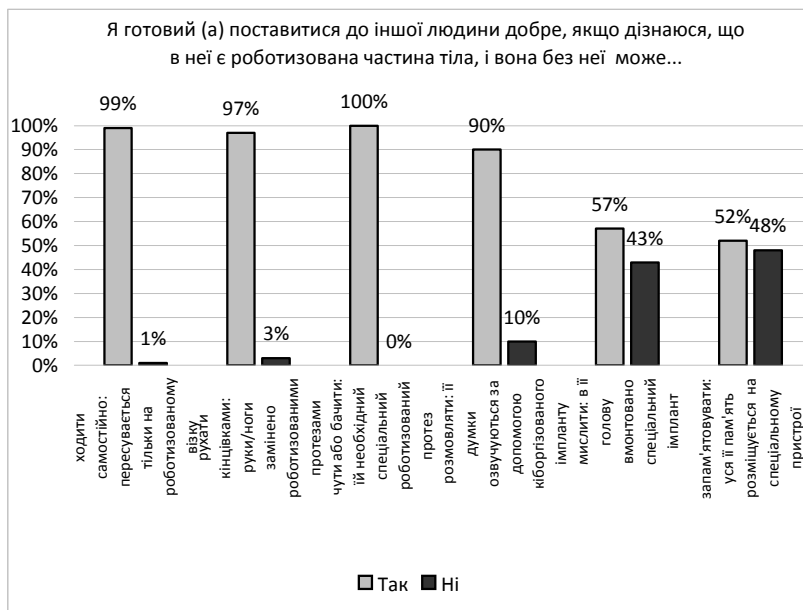

Рис. 2. Ставлення респондентів до кіборгізації чужого тіла

І хоча 43% респондентів (рис. 1) готові підтримати кіборгізацію людського тіла для збільшення людських можливостей, однак під час більш деталізованого і такого, що стосувалося власного тіла, опитування (рис. 2 і 3) з'ясувалося, що вони ставляться до такої перспективи суперечливо і в більшості випадків негативно. Варіанти модифікації людського тіла автономного характеру, тобто такі пристрої, які можна одягати і знімати, отримують у респондентів більш позитивний відгук, ніж ті, які треба вмонтовувати в тіло. Хоча варто зазначити, що звичайні окуляри є яскравим прикладом технології, яка поліпшує зір і є автономною від тіла, але серед опитаних 52% не готові покращувати свої органи чуття за допомогою технологічних новинок, автономних від тіла. А ось технологія Google Glass використовує не тільки коригувальні лінзи для тих, у кого проблеми із зором, а й відкриває для своїх користувачів широкий спектр інших можливостей: від перегляду погоди на наступний день і складання розкладу в календарі до розваг у віртуальній реальності та перегляду відео. Підіб'ємо підсумки: імовірно, респонденти не до кінця усвідомлювали значення питань або вони недостатньо поінформовані щодо сучасних технологій кіборгізації та їхніх можливостей.

***Я готовий(-а) змінювати своє тіло за допомогою
новітніх технологій***

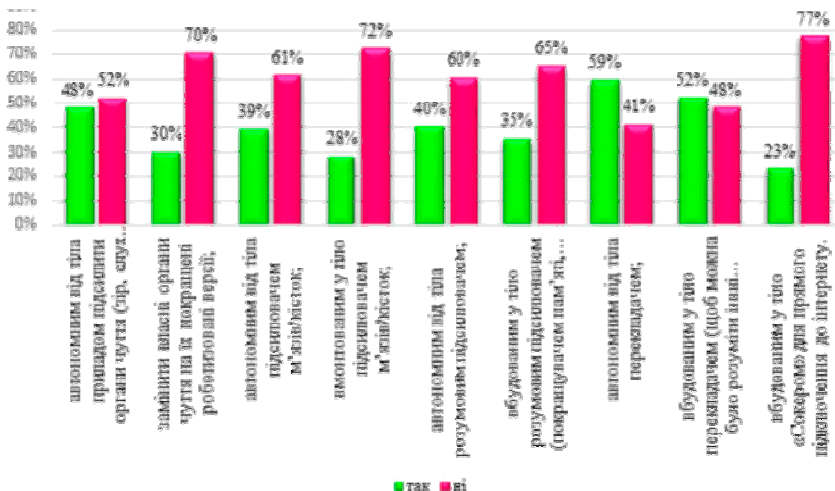

Рис. 3. Ставлення респондентів до кіборгізації власного тіла

Цікавим також, на нашу думку, є той факт, що, незважаючи на суперечливе і неоднозначне ставлення респондентів до когнітивних імплантів та протезів (рис. 2), використовувати розумовий підсилювач у повсякденному житті готові від 35 до 40% респондентів. Це свідчить про актуальність серед опитаних потреби в розвитку інтелектуальних функцій (варто зазначити, що під такими пристроями маються на увазі підсилювачі не лише мислення, а й пам'яті, уяви тощо).

Як бачимо, готовність респондентів використовувати кібернетичні технології для модифікацій власного тіла значно менша. Єдина технологічна новинка, що викликала у них більше позитивних відгуків, ніж негативних, – це мовний перекладач. Зауважимо, що опитані навіть виявили готовність вбудувати його у своє тіло, щоб бути готовими спілкуватися іншими мовами без проблем у будь-якому місці і в будь-який час. Загалом, респонденти більш позитивно ставляться до застосування автономних пристроїв, ніж до перспективи використовувати вбудовані в тіло аналоги.

У зв'язку з активним розвитком інтернет-технологій, тобто всього того, що з інтернетом пов'язано (сайти у всьому їх розмаїтті, чати і

додатки для спілкування, електронні поштові сервіси, соціальні мережі, інтернет-магазини, форуми, онлайн-ігри тощо), й активним їх упровадженням у людське життя ми припустили, що пропозиція модифікувати власне тіло за допомогою технології, яка надавала б прямий, безперервний доступ до інтернет-мережі, дістане більше схвальних відгуків серед респондентів. Але, як з'ясувалося, 77% опитаних не виявили готовність змінювати своє тіло і доповнювати його вбудованим «Сокером». Такі результати можна пояснити широким доступом населення до інтернет-мережі за допомогою мобільних телефонів та інших гаджетів, а тому, відповідно, у респондентів потреби в модифікації не виникає.

Кореляційний аналіз. Щоб підтвердити або спростувати висунуті гіпотези, ми застосували кореляційний аналіз зв'язку показників використаних нами методик дослідження (коефіцієнт кореляції Спірмана). Для аналізу було взято результати опитування 85 респондентів (через пропущені значення ми виключили з аналізу одного опитуваного).

Таблиця 1

**Зв'язок між показниками шкал Соціалізму, Релігійності,
Тривожності і Ставлення до кіборгізації людського тіла
(коефіцієнти кореляції та їхня значущість)**

Ставлення до кіборгізації людського тіла	Соціалізм	Релігійність	Тривожність
Чуже тіло	,051 (0,642)	-,229* (0,035)	,003 (0,975)
Власне тіло	-,095 (0,386)	-,399** (0,000)	-,086 (0,432)

Примітки: * кореляція, значуща на рівні 0,05 (значущість двостороння);

** кореляція, значуща на рівні 0,01 (значущість двостороння).

Перша висунута нами *гіпотеза* про наявність зв'язку між соціалістичними поглядами і ставленням до кіборгізації людського тіла не дістала підтвердження як у випадку кіборгізації чужого тіла ($r = 0,051$), так і у випадку кіборгізації власного тіла ($r = -0,095$). Для додаткової перевірки цієї гіпотези ми скористалися в кореляційному аналізі питаннями анкети. Утім, за допомогою уточнювальних запитань (табл. 2) виявити статистично значущі взаємозв'язки між соціалістичними поглядами респондентів і їхнім ставленням до кіборгізації нам не

вдалося. Проте було зауважено позитивну значущу кореляцію між «показниками соціалізму» і питаннями анкети про попередній досвід взаємодії з людьми, що мали роботизовану частину тіла. Це свідчить про те, що попередній досвід взаємодії з людьми, які мають кібернетичні імпланти, може певним чином впливати на толерантне ставлення до цього феномену в майбутньому.

За допомогою кореляційного аналізу вдалося виявити обернений статистично значущий, але слабкий зв'язок між релігійністю і ставленням особи до роботизації власного тіла: $r = -0,229$ ($p < 0,05$) (див. табл. 1), а також обернений зв'язок між релігійністю і ставленням до роботизації тіла іншої людини $r = -0,399$ ($p < 0,01$). Отже, рівень релігійності особи і справді впливає на її ставлення до процесу кібернетизації і використання кібернетичних імплантів, тому висунуту нами *другу гіпотезу* вважаємо загалом підтвердженою.

Таблиця 2

Зв'язок між показниками шкали Соціалізму та окремими питаннями авторської анкети (коефіцієнти кореляції та їхня значущість)

Питання авторської анкети	Шкала Соціалізму
Чи підтримаєте Ви кіборгізацію, якщо можливість доступу до кібернетичних імплантів буде у всіх незалежно від рівня економічного добробуту?	-,029 (0,794)
Чи підтримаєте Ви кіборгізацію, яка не пов'язана з медичними показаннями, а спрямована на збільшення людських можливостей / або розваги?	-,111 (0,311)
Чи готові особисто Ви будувати близькі стосунки з людьми, які мають механічні частини тіла / або інші кібернетичні імпланти?	-,082 (0,456)
Чи взаємодіяли Ви особисто з людьми, які мали роботизовані частини тіла / або інші кібернетичні імпланти?	,234* (0,031)
Чи вважаєте Ви, що кібернетизація принесе більше проблем, ніж користі для людства загалом?	,123 (0,263)

Примітки: * кореляція, значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** кореляція, значуща на рівні 0,01 (двостороння).

Не було виявлено статистично значущих зв'язків між рівнем тривожності і ставленням до кіборгізації людського тіла як власного

($r = -0,086$), так і тіла іншої людини ($r = 0,03$) (див. табл. 1). Отже, *третья гіпотеза* відхиляється.

Обмеження дослідження

1. Вибірка цього дослідження недостатня для того, щоб можна було поширити його результати на всю генеральну сукупність. Також ця вибірка є обмеженою щодо можливості проведення гендерного, регіонального та інших порівнянь, які дали б більше інформації для аналізу.

2. Дослідження було спрямоване на виявлення лише лінійних зв'язків між досліджуваними змінними. Можна припустити наявність нелінійних взаємозв'язків між змінними, що потребує більш складних методів аналізу даних.

3. Блок питань підшкали про «ставлення до кіборгізації чужого тіла» (Чаплінська, 2019) побудований таким чином, що підсвідомо формує у досліджуваних враження, нібито особа дістала роботизовані частини тіла внаслідок медичних приписів (показань), тобто в результаті травми або хвороби, і, власне, ця кіборгізація не є результатом усвідомленого рішення особистості щодо розширення власних можливостей. А це, відповідно, може впливати на реакції респондентів і їхні відповіді. Якщо людина, що має проблеми зі здоров'ям, автоматично викликає співчуття, а технології, які допомагають їй більш-менш активно функціонувати в суспільстві, знаходять підтримку у звичайних людей, то блок питань про «ставлення до роботизації власного тіла», навпаки, створює у досліджуваних враження, що кіборгізація є бажанням людини покращити власні фізичні можливості і не є медично обґрунтованою необхідністю. Тож, на нашу думку, якби блок питань про «ставлення до кіборгізації чужого тіла» було розширено ще питанням про модифікацію людського тіла задля розширення можливостей, то це дало б змогу отримати більш повну картину ставлення респондентів до означеного феномену.

4. На жаль, у нашому дослідженні взяла участь недостатня кількість респондентів різних релігійних конфесій і напрямів, щоб ми могли говорити про вплив конфесійних особливостей на ставлення до теми кіборгізації людського тіла, але цей напрям дослідження видається нам досить перспективним.

Практична/соціальна значущість дослідження. Наше дослідження можна вважати розвідувальним – власне, першим кроком до повноцінного дослідження детермінант ставлення до кіборгізації. Розуміння чинників, які впливають на процес прийняття кібернетичних технологій, може надалі спростити як процес адаптації людей, які

використовують кібернетичні імпланти, так і процеси впровадження цих технологій у різні сфери людської діяльності.

Персональний внесок авторів. Ю. Чаплінська – наукове керівництво дослідницьким проєктом, статистична обробка даних у SPSS, опис частотного аналізу, написання висновків дослідження, наукове редагування статті. М. Казначєєв – розроблення гіпотез, створення Google-форми для опитування та участь у його проведенні, статистична обробка даних у Microsoft Excel, визначення актуальності дослідження, проведення теоретичного аналізу останніх досліджень і публікацій з означеної теми, опис результатів кореляційного аналізу.

– **Висновки та перспективи подальших досліджень.** Результати проведеного дослідження показали, що:

– респонденти більш позитивно ставляться до кіборгізації людського тіла за медичними показаннями, ніж заради розширення людських можливостей;

– респонденти більш толерантно ставляться до роботизації чужого тіла, ніж до роботизації власного;

– ставлення до кіборгізації як свого, так і чужого тіла не пов'язане з політичними вподобаннями респондентів (зокрема, за шкалою «Соціалізм» тесту Айзенка) та особистісною тривожністю людини, проте загальне ставлення до такого феномену, як кіборгізація людського тіла, пов'язане з релігійністю особи.

Перспективи дослідження полягають у доопрацюванні шкали ставлення до кіборгізації людського тіла. Перспективними та актуальними є кілька напрямів дослідження, пов'язаних з кіборгізацією людського тіла:

– вивчення особливостей соціальної дистанції між людьми, які мають роботизовані частини тіла (як за медичними приписами, так і для збільшення людських можливостей), і тими, хто їх не має, оскільки, на нашу думку, є різниця між ситуацією, коли респонденти готові добре ставитися до гіпотетичної людини з роботизованими протезами, і ситуацією, коли потрібно будувати з цією людиною стосунки романтичного, дружнього чи іншого характеру;

– усвідомлення споживачами продукції, пов'язаної з кіборгізацією людського тіла, наявних ризиків;

– з'ясування особливостей ставлення до новітніх технологій – і не тільки до кіборгізації, а й до генної інженерії, кібернетизації людської свідомості, штучного запліднення тощо – з метою створення в майбутньому комплексної моделі сприймання людиною кібернетичних імплантів.

Список використаних джерел

- Чаплінська, Ю. С. (2019). Ставлення до роботів та роботизованих протезів: проблеми сьогодення і конструювання майбутнього. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 229–238.
- Belan, K. (2014). Six life-changing science-based inventions of the year 2014 by big brands and challengers alike. *Popsop*. Retrieved from <http://goo.gl/U0zzww> [10 May 2021] (in English).
- Buchanan-Oliver, M., & Cruz, A. (2011). Discourses of technology consumption: Ambivalence, fear, and liminality. In R. Ahluwalia, T. L. Chartrand, & R. K. Ratner (Eds.), *Advances in consumer research* (Vol. 39, pp. 287–291). Duluth, MN: Association for Consumer Research.
- DARPA (2016). Bridging the Bio-Electronic Divide. Retrieved from <http://www.darpa.mil/newsevents/2015-01-19> [10 May 2021].
- Funk, C., Kennedy B., & Podrebarac Sciupac, E. (2016). Public opinion on the future use of brain implants. *Pew Research Center*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/science/2016/07/26/public-opinion-on-the-future-use-of-brain-implants/> [10 May 2021].
- Giger, J. C, & Gaspar, R. A. (2019). Look into future risks: A psychosocial theoretical framework for investigating the intention to practice body hacking. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1, 306–316. doi: <https://doi.org/10.1002/hbe2.176>.
- Gray, C. H. (1999). Human Potential, the Information Society, and Cyborgization. *Research Gate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/23732699_Human_Potential_the_Information_Society_and_Cyborgization [10 May 2021].
- Kernel (2021). Kernel Sound ID. Retrieved from <https://www.kernel.com/> [10 May 2021].
- Lovelock, J. (2021). JAMES LOVELOCK: Originator of Gaia theory and inventor of the electron capture detector. Retrieved from <http://www.jameslovelock.org/> [10 May 2021].
- Murata, K., Adams, A. A., Fukuta, Y., Orito, Y., Arias-Oliva, M., & Pelegrin-Borondo, J. (2017). From a science fiction to reality: cyborg ethics in Japan. *SIGCAS Computer Society*, 47 (3), 72–85. <https://doi.org/10.1145/3144592.3144600>.
- Murata, K., Arias-Oliva, M., & Pelegrin-Borondo, J. (2019). Cross-cultural study about cyborg market acceptance: Japan versus Spain. *European Research on Management and Business Economics (ERMBE)*, 25, 3, 129–137. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.iemeen.2019.07.003>.
- Olarte-Pascual, C., Pelegrin-Borondo, J., & Reinares-Lara, E. (2015). Implants to increase innate capacities: integrated vs. apocalyptic attitudes. Is there a new market? *Universia Business Review*, 48 (fourth quarter), 86–117.
- Park, E. (2014). Ethical issues in cyborg technology: Diversity and inclusion. *NanoEthics*, 8(3), 303–306. doi: <https://doi.org/10.1007/s11569-014-0206-x>.

Pelegn-Borondo, J., Arias-Oliva, M., Murata, K., & Souto-Romero, M. (2018). Does Ethical Judgment Determine the Decision to Become a Cyborg? *Journal of Business Ethics*, 161(1), 5–17. doi:10.1007/s10551-018-3970-7.

Smith, A. (2014). U.S. views of technology and the future. *Pew Research Center*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/internet/2014/04/17/us-views-of-technology-and-the-future/> [10 May 2021].

Troyk, Ph. (2021). Wireless Floating Microelectrode Array (WFMA). The BRAIN Initiative. Retrieved from <https://www.braininitiative.org/toolmakers/resources/wireless-floating-microelectrode-array-wfma/> [10 May 2021].

Reference

Belan, K. (2014). Six life-changing science-based inventions of the year 2014 by big brands and challengers alike. *Popsop*. Retrieved from <http://goo.gl/U0zzww> [10 May 2021] (in English)

Buchanan-Oliver, M., & Cruz, A. (2011). Discourses of technology consumption: Ambivalence, fear, and liminality. In R. Ahluwalia, T. L. Chartrand, & R. K. Ratner (Eds.), *Advances in consumer research* (Vol. 39, pp. 287–291). Duluth, MN: Association for Consumer Research (in English)

Chaplinska, Iu. S. (2019). Stavlennia do robotiv ta robotyzovanykh proteziv: problemy sohodennia i konstruiuvannia maibutnoho [Putting before robots and robotic prostheses: problems of today and design of the future]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 43 (46), 229–238. (in Ukraine)

DARPA (2016). Bridging the Bio-Electronic Divide. Retrieved from <http://www.darpa.mil/newsevents/2015-01-19> [10 May 2021] (in English)

Funk, C., Kennedy B., & Podrebarac Sciupac, E. (2016). Public opinion on the future use of brain implants. *Pew Research Center*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/science/2016/07/26/public-opinion-on-the-future-use-of-brain-implants/> [10 May 2021] (in English)

Giger, J. C., & Gaspar, R. A. (2019). Look into future risks: A psychosocial theoretical framework for investigating the intention to practice body hacking. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1, 306–316. doi: <https://doi.org/10.1002/hbe2.176> (in English)

Gray, C. H. (1999). Human Potential, the Information Society, and Cyborgization. *Research Gate*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/23732699_Human_Potential_the_Information_Society_and_Cyborgization [10 May 2021] (in English)

Kernel (2021). Kernel Sound ID. Retrieved from <https://www.kernel.com/> [10 May 2021] (in English)

Lovelock, J. (2021). JAMES LOVELOCK: Originator of Gaia theory and inventor of the electron capture detector. Retrieved from <http://www.jameslovelock.org/> [10 May 2021] (in English)

Murata, K., Adams, A. A., Fukuta, Y., Orito, Y., Arias-Oliva, M. & Pelegrin-Borondo, J. (2017). From a science fiction to reality: cyborg ethics in Japan. *SIGCAS Computer Society*, 47 (3), 72–85. doi: <https://doi.org/10.1145/3144592.3144600> (in English)

Murata, K., Arias-Oliva, M., & Pelegrin-Borondo, J. (2019). Cross-cultural study about cyborg market acceptance: Japan versus Spain. *European Research on Management and Business Economics (ERMBE)*, 25, 3, 129–137. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.iedeen.2019.07.003> (in English)

Olarte-Pascual, C., Pelegrin-Borondo, J., & Reinares-Lara, E. (2015). Implants to increase innate capacities: integrated vs. apocalyptic attitudes. Is there a new market? *Universia Business Review*, 48 (fourth quarter), 86–117 (in Spanish)

Park, E. (2014). Ethical issues in cyborg technology: Diversity and inclusion. *NanoEthics*, 8(3), 303–306. doi: <https://doi.org/10.1007/s11569-014-0206-x> (in English)

Pelegrin-Borondo, J., Arias-Oliva, M., Murata, K., & Souto-Romero, M. (2018). Does Ethical Judgment Determine the Decision to Become a Cyborg? *Journal of Business Ethics*, 161(1), 5–17. doi: 10.1007/s10551-018-3970-7 (in English)

Smith, A. (2014). U. S. views of technology and the future. *Pew Research Center*. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/internet/2014/04/17/us-views-of-technology-and-the-future/> [10 May 2021] (in English)

Troyk, Ph. (2021). Wireless Floating Microelectrode Array (WFMA). The BRAIN Initiative. Retrieved from <https://www.braininitiative.org/toolmakers/resources/wireless-floating-microelectrode-array-wfma/> [10 May 2021] (in English)

УДК 159.9.01

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-83>

Ронжес Олена Євгеніївна

магістр психології, магістр економіки,
аспірантка факультету психології,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, Україна
ORCID ID 0000-0003-3260-8996
womanineurope@me.com

ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЦИФРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК НЕОБХІДНОЇ НАВИЧКИ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО ЦИФРОВОЇ ДЕРЖАВИ

Актуальність. Наслідки поширення пандемії COVID-19 привели до стрімкої дигіталізації багатьох суспільних процесів, до чого середньостатистичний громадянин України не був готовий і що стало стресогенним фактором для населення країни. Розвиток цифрової держави, що передбачає перенесення багатьох суспільних процесів і процедур у кіберпростір, значно ускладнюється недостатнім рівнем цифрової компетентності громадян,

Метою статті є огляд основних напрямів визначення загальної цифрової грамотності, сформульованих і застосовуваних у світовому співтоваристві, зокрема і в Україні, для визначення рівня дигітальної компетентності.

Методологія. Для перевірки сформованості цифрової компетентності оглянуто найпоширеніші у світі методології визначення медіакомпетентності, які стали основою тестування на державному рівні в багатьох країнах світу і в Україні також. Показано, що для формування повноцінної цифрової держави і сучасного суспільства необхідна впевненість громадян у кібербезпеці, що є підставою для розвитку цифрової грамотності. Визначено, що для формування цифрової компетентності потрібна регулярна діагностика рівня цифрової грамотності.

Результати аналізу практичного застосування сертифікації за допомогою систем самотестування рівня цифрової грамотності Цифрограм, DigComp та ICDL дають змогу визначити напрями їх використання для дослідження і підвищення загального рівня медіаграмотності громадян України. Варіант самооцінки своєї компетентності (Digital Competence Wheel) дає уявлення про наявний спектр затребуваних у цифрову епоху навичок. Цифрограм є перевіркою актуального володіння операційною системою. Варіант конкретних практичних запитань щодо знання і володіння дигітальними інструментами дає об'єктивне розуміння своїх реальних знань на цей час та обсяг теми (ICDL Україна, DigComp AT Австрія). Визначення сильних сторін власної цифрової компетентності може бути основою для освоєння громадянами нових навичок.

Перспективи подальших досліджень. На основі отриманих результатів теоретично обґрунтовано необхідність формування цифрової грамотності, яку потрібно починати з визначення рівня цифрової компетентності.

Ключові слова: цифрова компетентність; медіаграмотність; цифрова держава; цифровий громадянин; Цифрограм; DigComp; ICDL.

Olena Ronzes

Master of Psychology, Master of Economics,
graduate student of Kharkiv National University named
after V. N. Karazin,
Faculty of Psychology,
Kharkiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-3260-8996
womanineurope@me.com

DETERMINING THE LEVEL OF DIGITAL COMPETENCE AS A NECESSARY SKILL UNDER THE TRANSITION TO THE DIGITAL STATE

Relevance. It has been proven that one of the factors contributing to the effective development of the digital state is the rise of digital competence of citizens since a new ideology based on «digitalization» is coming and transfers itself into many social processes and procedures to cyberspace, represented in the «state-citizen» interface. Caused COVID-19 under the conditions of the quarantine, the emergency digitalization spread into many social processes. A lot of Ukrainian citizens were not ready for it, so it was a stressful factor for the country's population.

Purpose. The article discusses the theoretical aspects of «digital competence», «media literacy», and «digital citizen».

Results. It has been proven that the formation of a full-grown digital state and modern society requires citizens' confidence in cybersecurity, which is the basis for the development of the digital literacy of Ukrainians. It was determined that according to world research and the views of Ukrainians, the cybersecurity of the Ukrainian digital space needs solid development. It will also create optimal conditions for the growth of citizens' media competencies. It has been determined that diagnostics of digital literacy levels are required to develop digital competence. The author focuses on the most common methodologies for determining digital competence level in the world, which became the basis for media literacy testing in many countries of the world at the state level and in Ukraine.

Conclusions. An analysis of the practical application of certification for self-testing systems Digigram (Ukraine), DigComp, and ICDL is presented. Identifying the strengths of one's digital competence can be a basis for citizens to acquire new skills. The need to form digital literacy is theoretically substantiated, which should begin with determining the level of digital competence.

Keywords: digital competence; media literacy; digital state; digital citizen; digital citizen; DigComp; ICDL.

Постановка проблеми. Становлення громадянина Української держави в технологічному плані залежить, крім іншого, і від його цифрової компетентності, яка набула наразі безпрецедентного значення. Кардинальні зміни в суспільному житті протягом 2019 – 2021 років унаслідок поширення вірусу COVID-19 привели до вимушеної прискореної дигіталізації багатьох соціальних процесів (зокрема і в освіті, політичному та суспільному житті, комунікаціях тощо). Майже всі країни світу запроваджували локдауни і карантинні заходи в цей період, унаслідок чого дистанційна цифрова участь у деяких життєвих процесах стала оптимальним рішенням багатьох поточних завдань і питань. Але чи було готове до цього суспільство, зокрема і в Україні? Чи можлива адаптація до цифрових технологій, що активно вводяться і перебувають ще на стадії формування, в умовах нестабільності в багатьох галузях суспільного життя? Медіаосвіта і цифрова грамотність стають тими сферами, де молодь і люди середнього віку можуть не тільки швидко вирішити багато питань та завдань своєї участі в громадському житті, а й надати підтримку старшому поколінню, людям похилого віку, знизивши тим самим кількість викликів, з якими зіткнулися всі категорії суспільства в цей період, і спростивши адаптацію до них.

Незважаючи на тенденцію дигіталізації багатьох суспільних процесів і до 2019 року, для більшості громадян перехід до цифрових рішень у 2020 році став стресогенним фактором. Наприклад, створене в Україні 2018 року Міністерство цифрової трансформації запровадило сайт і мобільний додаток «Дія», позначений як «Державні послуги онлайн» та «Цифрова держава» (Міністерство цифрової трансформації України, 2020). Цей сервіс призначений для зручної і швидкої процедури отримання держпослуг, проте вже на стадії реєстрації взаємодія з ним викликає у багатьох користувачів проблеми і запитання. Так само виникають проблеми із застосуванням цифрових документів, навіть якщо громадянин розібрався з цією системою: технічна неготовність суспільства застосовувати цифрові документи та електронні підписи і дистанція на рівні психологічного бар'єра щодо цифрових технологій у ракурсі документальної та фінансової відповідальності відображають поширену серед населення невпевненість також через недостатню дигітальну компетентність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті розглянуто методики аналізу цифрової компетентності, які є наразі найпоширенішими у світі та застосовуються для тестування рівня дигітальної грамотності українців, зокрема «Цифрограм», створений Міністерством цифрової трансформації України, ICDL – The Digital Skills Standard (Міжнародний цифровий сертифікат) і DigComp (Європейська

система компетентності цифрових навичок). Відповідно, проведено тестування за цими системами – «Цифрограм», ICDL – Український цифровий громадянин і DigComp. Поняття цифрової держави і цифрового громадянина, які ми використовуємо в статті, упровадила 2008 року американська дослідниця, політолог Карен Моссбергер (Mossberger, 2008). Для аналізу цифрової грамотності українців у 2019 році (до поширення вірусу COVID-19 і локдаунів) використано результати дослідження цифрової грамотності українців, які стали основою Національної онлайн-платформи з цифрової грамотності «Дія. Цифрова освіта». Щоб проаналізувати, як змінилася поведінка населення в період першого локдауну і після нього (квітень – червень 2020 року), авторка цієї статті провела онлайн-анкетування «Інтернет і карантин» (Ронжес, 2020).

Метою статті є огляд основних напрямів визначення загальної цифрової грамотності, сформульованих і застосовуваних у світовому співтоваристві, зокрема і в Україні, для визначення рівня дигітальної компетентності, та аналіз рівня цифрової компетентності громадян України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом останніх двох років у багатьох країнах спостерігається зростання значущості в щоденному житті людини процесів, пов'язаних з поняттям «цифрова держава». Наприклад, згідно з висновками дослідження «Результат огляду цифрових штатів 2020», проведеного відповідно до державних технологій США (The Center for Digital Government, 2020), з часу останнього дослідження 2018 року оцінки дигіталізації державних процесів зросли в 10 штатах. У результаті 17 штатів США опинилися на найвищому із семи рівнів згідно з класифікацією Digital States Survey і центру цифрового уряду (The Center for Digital Government) – національного дослідного та консультативного інституту з питань політики і передового досвіду в галузі інформаційних технологій у державних та місцевих органах влади США. Результати показали, що кібербезпека, контроль бюджету і витрат, участь і досвід громадян, а також хмарні обчислення є чотирма головними пріоритетами цифрової держави.

З погляду політичної психології, у ракурсі цифрової держави великі сумніви у наших громадян викликає рівень кібербезпеки в Україні, який згідно з глобальним рейтингом кібербезпеки (Global Cybersecurity Index 2020) Міжнародного комунікаційного союзу (International Telecommunication Union, 2020) є низьким – 78-ме місце зі 130 позицій у межах аналізу 194 країн. Загальний рівень показників кібербезпеки України становив у 2020 році 65,93 бала зі 100 балів, рівень юридичної легальності – 17,46 із 20 балів, технічний – 11,60 із 20, коопераційний –

10,94 із 20, потужність розвитку – 12,87 із 20 балів. Серед населення країни поширена думка, що сайти держструктур можуть бути використані шахраями (Кібербезпека в інформаційному суспільстві, 2020), у результаті чого постраждають ті, кого можна вважати цифровими громадянами як невід'ємними елементами цифрової держави. Термін «цифровий громадянин», упроваджений, як уже зазначалося, Карен Моссбергер, позначає людину, яка використовує інформаційні технології для участі в житті суспільства, діяльності уряду і в політиці (Mossberger, 2008).

Медіакомпетентність для громадян цифрової держави. Для створення і гармонійного функціонування цифрової держави у громадян мають бути розвинені надпрофесійні компетентності, такі як етичність, готовність підтримувати прийнятий і законодавчо закріплений порядок взаємодії населення та держави, навички створення безпечних умов для себе і для інших учасників (а також відчуття власної безпеки), усвідомлення відповідальності, використання можливостей кіберсередовища для саморозвитку, уміння застосовувати інтернет-сервіси цифрової демократії та держпослуг (Бродовская, 2018).

Оскільки часу на природний або впорядкований процес розвитку таких компетентностей у населення не було, то воно виявилось поставленим перед необхідністю швидко розібратися в нових технологіях та адаптуватися до них в умовах стресових ситуацій, посилені побоюваннями за свої життя і життя близьких у період активного поширення коронавірусу. Це впливає не лише на ступінь готовності громадян до дигіталізації суспільних процесів, а й на рівень їхньої довіри до державних цифрових середовищ.

Однак важливою причиною проблем розвитку оптимальної цифрової держави в Україні незалежно від супутніх епідеміологічних умов є рівень медіакомпетентності користувачів. На рівень цифрової компетентності громадян впливають такі фактори:

- доступність технічного оснащення;
- стабільність інтернету;
- виразність інструкцій щодо використання додатків;
- практичне застосування результатів цифрової діяльності в реальному житті.

Медіакомпетентність з кінця ХХ століття розуміють як складову частину комунікативної компетентності, яка дає людині змогу орієнтуватися у світі ІТ-засобів й за їх допомогою активно пізнавати світ. Сьогодні медіаграмотність вважають необхідною ключовою навичкою в суспільстві. Останнім часом актуальності набула ще одна нова навичка, споріднена з медіакомпетентністю, – *цифрова*, або *дигітальна*, *компе-*

тентність. Цифрова компетентність означає впевнене й критичне використання комп'ютерних технологій і кіберсередовища для роботи, відпочинку та спілкування. Ці компетентності пов'язані з логічним і критичним мисленням, навичками управління інформацією високого рівня та добре розвиненими комунікативними навичками (Carretero, 2017).

Отже, ключовим завданням на шляху до повноцінної і надійної цифрової держави та здорового застосування кібертехнологій для поліпшення життя країни і кожної людини є розвиток цифрової компетентності населення.

Компоненти загальної цифрової грамотності на тлі загальної обізнаності пов'язані з вісьмома категоріями (Hague, 2010):

- творчість;
- критичне мислення та оцінка;
- культурне і соціальне розуміння
- співробітництво;
- пошук і добирання інформації;
- ефективне спілкування;
- електронна безпека;
- функціональні навички.

Дигітальна грамотність та інтернет-присутність українців.

Перше дослідження рівня медіаграмотності українців було проведено 2019 року за програмою EGAP – «Електронне урядування для підзвітності влади та участі громади» (EGAP, 2019). Отримані результати використано для створення Національної онлайн-платформи цифрової грамотності «Дія. Цифрова освіта», презентованої 21 січня 2020 року. Зауважимо, що це дані на 2019 рік, до глобального вимушеного переходу до дигіталізації в результаті локдаунів, тобто в період без стресової вимушеної адаптації до обов'язкових цифрових процесів. За підсумками дослідження 2019 року «Цифрова грамотність населення України», 53% населення України володіло цифровими навичками нижче базового рівня. З них узагалі не мали цих навичок 15,1% українців, а низький рівень показали 37,9% респондентів. Найкраще цифровими навичками володіла молодь віком 10–17 років, що становило 61,6% у категорії «вище середнього» (Міністерство цифрової трансформації України, 2019).

Для визначення рівня володіння цифровими навичками застосовано методологію, що використовується Європейською комісією, – DigComp 2.0. Інформаційні і комунікаційні навички були на той час найбільш розвиненими в українців, обидві – понад 70%. Ті, хто підключений до інтернету, виходили в мережу переважно вдома (86,55%) у середньому 3-5 годин на добу. Майже 94% опитуваних користувалися інтернетом через мобільні пристрої.

Під час вимушеної дигіталізації (для навчання, трудової діяльності та пошуку необхідної інформації) населення стало більше використовувати комп'ютери і ноутбуки, а також проводити значно більше часу онлайн, зокрема і для дозвілля та спілкування.

Згідно з результатами нашого дослідження у квітні – червні 2020 року (після першого локдауну, який більшість респондентів позначили як шоківий і стресогенний) показники самооцінки мети й часу присутності в інтернеті значно змінилися (Ронжес, 2020). Після періоду першого локдауну через поширення вірусу COVID-19, коли унаслідок мінімізації офлайн-комунікацій та пересувань стався вимушений стрибок у дигіталізації суспільних процесів, що супроводжувався загостренням стресової ситуації серед населення з різних причин (через побоювання за своє життя і життя близьких, нерозуміння того, що відбувається, і що буде в майбутньому, через порушення численних процесів, зростання безробіття тощо), респонденти почали значно більше часу проводити в інтернеті (до 17,5 годин). Так, 63,5% із 251 опитаних заявили, що проводять у мережі більше часу, ніж до карантину і локдауну, 30,3% – що проводять стільки ж, як і раніше.

Як основну мету респонденти зазначали такі дії: спілкування онлайн (72,5%) та пошук актуальної інформації (71,7%), а також «сидіння» в соцмережах (64,9%), перегляд фільмів (62,9%), самоосвіту (55,8%), роботу (55%) і навчання (49,4%). Найбільше часу йшло на роботу (31,9%), «сидіння» в соцмережах (15,5%), навчання (13,9%) та перегляд фільмів (13,9%).

За підсумками цього опитування про поведінку в мережі можна зробити висновок, що цілі і час, що витрачається в інтернеті, а також ставлення до цифрового простору у респондентів змінилося порівняно з поведінкою до 2020 року (тобто в період поширення коронавірусу та через пов'язані з пандемією глобальні наслідки). Аналіз вільних відповідей на запитання «Що я робитиму в інтернеті і після карантину, чого не робив(-ла) раніше?» показав, що тепер значно більша кількість респондентів планувала продовжити свою освітню і професійну діяльність онлайн, ніж до карантину 2020 року.

Для оптимальної реалізації цих цілей та збалансованого поєднання онлайн-присутності і реального життя у фізичному світі, включно з показниками здоров'я, необхідно підвищувати медіаграмотність і цифрову грамотність населення України, забезпечивши громадянам якомога безпечніші і зручніші умови.

Визначення рівня цифрової грамотності. Сьогодні мільйони людей у Європі та в усьому світі покладаються на свої цифрові навички для навчання та роботи. Сформовано основні критерії для визначення

рівня цифрової грамотності, представлені від початку десятих років XXI століття системою тестування ECDL/ICDL, а останнім часом набула поширення європейська методологія DigComp, що стала основою для створення багатьох державних систем тестування по всьому світу, зокрема і в Україні.

DigComp – європейська методологія визначення цифрової грамотності. Науковий та освітній хаб Європейської комісії (The European Commission, 2021) сформулював *систему цифрових компетентностей для громадян* (DigComp), що складається з п'яти основних сфер.

1. *Інформаційна грамотність і грамотність у роботі з даними:* формулювати інформаційні потреби, знаходити та отримувати цифрові дані, інформацію і контент; оцінювати актуальність та надійність джерела і його змісту; зберігати, керувати та організовувати цифрові дані, інформацію і контент.

2. *Спілкування і співпраця:* взаємодіяти, спілкуватися і співпрацювати за допомогою цифрових технологій, усвідомлюючи культурне розмаїття та різноманітність поколінь; брати участь у житті суспільства через державні і приватні цифрові послуги та спільноти; керувати своєю цифровою ідентичністю і репутацією.

3. *Створення цифрового контенту:* створювати і редагувати цифровий контент; поліпшувати й інтегрувати інформацію і контент у наявну сукупність знань, обов'язково розуміючи, як мають застосовуватись авторські права та ліцензії; уміти давати зрозумілі інструкції для комп'ютерної системи.

4. *Безпека:* захист пристроїв, контенту, особистих даних і конфіденційності в цифровому середовищі; захист фізичного і психологічного здоров'я; знання про цифрові технології для соціального благополуччя та соціальну інтеграцію; знання про вплив цифрових технологій на навколишнє середовище і їх використання.

5. *Вирішення проблем:* виявлення потреб і проблем; вирішення концептуальних проблем та проблемних ситуацій у цифровому середовищі; використання цифрових інструментів для оновлення процесів і продуктів.

Кожна з п'яти сфер компетентностей має вісім рівнів.

Відповідно до цієї методики, яка широко і багатогранно розглядає критерії цифрової грамотності, респондента можна зарахувати до одного з восьми рівнів дигітальної компетентності (ці рівні застосовуються і як самооцінка з кожного питання, і як підсумковий загальний результат):

1 – базовий: я можу вирішувати прості задачі за допомогою інструкцій;

2 – базовий: я можу вирішувати прості задачі самостійно і, якщо потрібно, за інструкціями;

3 – середній: я можу вирішувати чітко визначені рутинні задачі і прості проблеми самостійно;

4 – середній: я можу вирішувати задачі і нерутинні проблеми незалежно і відповідно до моїх потреб;

5 – просунутий: я можу вирішувати багато різних задач та проблем і допомагати іншим;

6 – я можу обирати найбільш пріоритетні задачі та адаптувати рішення для інших у складному контексті;

7 – висока спеціалізація: я можу вирішувати складні проблеми з обмеженим набором рішень та застосовувати це у професійній практиці;

8 – висока спеціалізація: я можу вирішувати складні проблеми з багатьма інтерактивними факторами та пропонувати нові ідеї і процеси в цій сфері.

На цій методології, розробленій Центром цифрової освіти (Center for Digital Dannelsen) в Копенгагені, засновано багато інших тестів дигітальної компетентності. На базі власної методології Центр створив також систему самотестування Digital Competence Wheel, доступну кількома європейськими мовами. Кожен охочий, відповівши на серію питань, отримує результат у вигляді персонального сертифіката цифрової грамотності². Система дає прозоре уявлення про те, які теми й напрямки є в цій сфері і що потрібно освоїти для досягнення високого рівня. Відмітною рисою саме цього тестування є те, що йдеться про самооцінку свого рівня із 63 питань, конкретної перевірки практичними завданнями тут не передбачено. Ми не можемо дізнатися з результатів тесту, наскільки ця самооцінка відповідає дійсності. Вона може бути занижена, завищена або адекватна критеріям цифрової компетентності, прийнятим чи відомим у середовищі життєдіяльності респондента. Наприклад, один респондент може оцінити свій рівень створення відеоконтенту як високий, використовуючи лише програми відеообробки в смартфоні. А інший, який розуміється на технологіях кінематографа, вважає, що якщо технікою захоплення руху він не володіє, то має оцінити свій рівень як низький. А за умови об'єктивного порівняння цих двох респондентів оцінка їхнього вміння створювати відеоконтент буде визначатися отриманими під час самотестування результатами, нерелевантними дійсності у порівнянні один з одним. Згідно з результатами звіту, з усіх респондентів тесту Digital Competence Wheel за період з 21.01.2019 р. до

²Детальніше із системою Digital Competence Wheel можна ознайомитися за посиланням <https://digcomp.digital-competence.eu/digcomp>.

7.11.2021 р. його почали проходити 3757 респондентів, з яких 65% дійшли до кінця тестування (рис. 1). Близько третини з них перебувають на п'ятому рівні з восьми, тобто просунутому (DigComp, 2021).

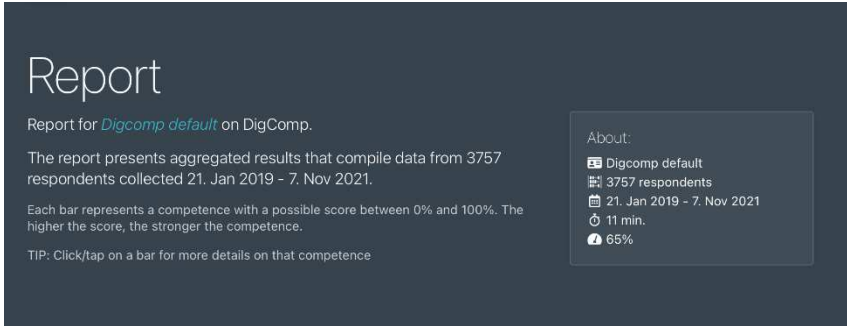

Рис. 1. Загальна кількість респондентів, що пройшли самотестування Digital Competence Wheel за період з 21.01.2019 р. до 7.11.2021 р. через сайт <https://digital-competence.eu>

Загальні результати тестування всіх респондентів (рис. 2, 3), представлені на офіційному сайті, свідчать, що DigComp надає шкалу поширеності навичок у зворотному порядку (від найскладніших до найбільш доступних і поширених):

1. Програмування.
2. Вирішення технічних проблем.
3. Визначення потреб і технологічних відповідей.
4. Захисні пристрої.
5. Творче використання цифрових технологій.
6. Виявлення прогалин у цифрових компетентностях.
7. Інтеграція та опрацювання цифрового контенту.
8. Авторські права і ліцензії.
9. Захист особистих даних і конфіденційності.
10. Громадянство за допомогою цифрових технологій.
11. Розроблення цифрового контенту.
12. Управління цифровою ідентифікацією.
13. Співпраця за допомогою цифрових технологій.
14. Захист навколишнього середовища.
15. Захист здоров'я і благополуччя.
16. Управління даними, інформацією і цифровим контентом.
17. Оцінка даних, інформації та цифрового контенту.

18. Взаємодія за допомогою цифрових технологій.
19. Мережевий етикет.
20. Обмін за допомогою цифрових технологій.
21. Перегляд, пошук та фільтрація даних, інформації, цифрового контенту.

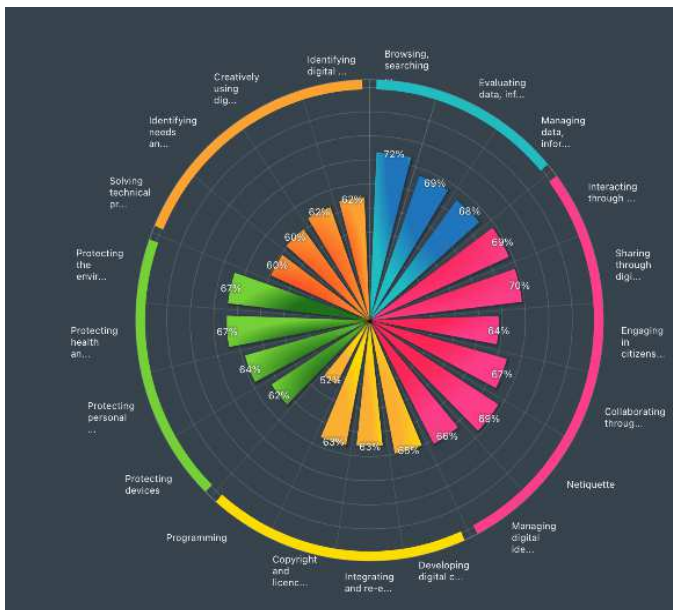

Рис. 2. Digital Competence Wheel – діаграма отриманих середніх результатів усіх респондентів станом на 7.11.2021 р.

У контексті теми медіаграмотності громадян цифрової держави звернемо увагу на те, що в наведеній шкалі пункт «Громадянство за допомогою цифрових технологій» розміщується всередині шкали (на десятому місці), адже ця навичка не є «легкою» не тільки в Україні, а й у світі загалом (рис. 4). До цього пункта мають бути засвоєні ще багато інших, більш простих діяльностей у кіберпросторі. Освіта населення і засвоєння нових компетентностей мають бути забезпечені якомога швидше та ефективніше.

Рис. 3. Digital Competence Wheel – графік отриманих середніх результатів усіх респондентів станом на 7.11.2021 р.

На цій методиці базуються системи тестування цифрової грамотності в багатьох країнах, наприклад система «Цифровий громадянин» у Росії (Цифровой гражданин, 2019). Вона наповнена практичними, конкретними питаннями застосування технологій, а не самооцінкою своєї компетентності. Питання мають загальний характер, без прив'язки до конкретних операційних систем чи версій програм і додатків. Згідно з інструкцією тесту, система формує для кожного респондента свій набір питань з огляду на його локацію (Аймалетдинов, 2019).

Прикладом використання державою вищезгаданої методики є також система DigComp 2.2 AT в Австрії, упроваджена міністерством дигіталізації для тестування й розвитку цифрової компетентності (Digitales Kompetenzmodell für Österreich DigComp 2.2 AT, 2018).

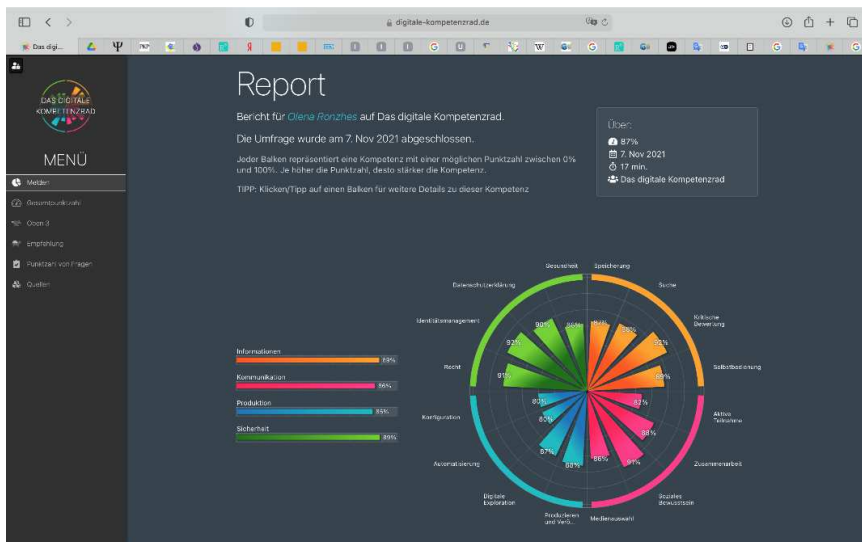

Рис. 4. Приклад індивідуальної діаграми Digital Competence Wheel за результатами тестування рівня цифрової компетентності

ICDL/ECDL – міжнародна система тестування цифрової грамотності. Інша відома система тестування цифрової грамотності – European Computer Driving Licence (європейські комп'ютерні права). Згодом поширилася у світі й дістала назву ICDL (Міжнародні комп'ютерні права). Це незалежна міжнародна сертифікація навичок володіння персональним комп'ютером з 2013 року, що дає змогу пройти навчання і тестування в спеціальних центрах, а останнім часом і онлайн. Сертифікат ECDL є загальноприйнятим у Європі та США, він підтверджує володіння основними концепціями інформаційних технологій. Сьогодні тестування пройшли понад 12 мільйонів людей у 148 країнах світу (<https://www.ecdl.de>). Цей сертифікат офіційно приймається як надійніший, ніж самостійне тестування, оскільки документально підтверджує участь респондента в тестуванні в реальному часі. Класифікація ICDL більш широка і деталізована, проте її теж приведено у відповідність до структури DigComp.

Цифрограм – українська державна система тестування дигітальної грамотності. В Україні в межах системи «Дія. Цифрова

держава» також створено систему самотестування цифрової грамотності, що складається з 90 питань із шести основних тем:³

1. Основи комп'ютерної грамотності.
2. Інформаційна грамотність, уміння працювати з даними.
3. Створення цифрового контенту.
4. Комунікація та взаємодія у цифровому суспільстві.
5. Безпека в цифровому середовищі.
6. Розв'язання проблем у цифровому середовищі та навчання

впродовж життя.

Методологію інструменту створили українські експерти спеціально для наших громадян, так само з урахуванням концептуально-еталонної Рамки цифрових компетентностей для громадян ЄС – DigComp 2.1 (Міністерство цифрової трансформації України, 2020). Згідно з офіційним сайтом проєкту, у результаті тестування визначається дигітальна компетентність респондента відповідно до одного із шести рівнів володіння темою (як з конкретного питання, так і за результатами тестування загалом):

A1 – базовий: прості завдання, з керівником. Пізнавальний домен – Запам'ятовування;

A2 – базовий: прості завдання, самостійно або за необхідності з керівником. Пізнавальний домен – Запам'ятовування;

B1 – середній: чітко визначені і шаблонні завдання, прості проблеми, самостійно. Пізнавальний домен – Розуміння;

B2 – середній: чітко визначені завдання і нешаблонні проблеми, самостійно і відповідно до власних потреб. Пізнавальний домен – Розуміння;

C1 – високий: завдання і проблеми різного ступеня складності, керує роботою інших користувачів. Пізнавальний домен – Застосування та оцінювання;

C2 – високий: складні завдання з обмеженим колом можливих рішень, інтегрований внесок у професійну практику та керування іншими користувачами. Пізнавальний домен – Оцінювання і творчість.

Тестування наповнене практичними питаннями, питань на самооцінку знань немає. Деякі питання орієнтовані лише на операційну систему Windows, що ускладнює об'єктивність оцінювання користувачів інших систем, незнайомих з актуальною версією Windows. Деякі питання сформульовано незрозуміло навіть для фахівців комп'ютерних технологій або ж має місце незручне візуальне подання інформації (наприклад, знаходження відповідних параметрів). Можливо, це

³ Пройти тестування можна за посиланням <https://osvita.diia.gov.ua/digigram>.

пов'язано з новизною Цифрограма і проходженням фази тестування (станом на жовтень 2021 року).

На платформі «Дія» можна пройти тестування в різних форматах (для громадян – версія 1.0, для громадян – версія 2.0 (рис. 5)) і для різних професій, активно залучених до трансформацій цифрової держави (для вчителів, держслужбовців, медпрацівників). Також можна пройти самотестування «ICDL Український цифровий громадянин», що позиціонується як сертифікат міжнародних стандартів (рис. 6).

Рис. 5. Приклад сертифіката Цифрограм 2.0

Рис. 6. Приклад сертифіката ICDL Український цифровий громадянин

Підбиваючи підсумки актуального стану тестування цифрової грамотності населення, можемо зробити висновок, що майже всі системи тестування є не просто контролем рівня знань і навичок володіння дигітальними технологіями, а й основою постійного навчання та розвитку після закінчення формального навчання (lifelong learning). Паралельно з тестуванням у різних системах пропонуються навчальні фільми, навчальні книги та брошури для завантаження, контакти освітніх центрів або інші матеріали. Навіть якщо респондент має невисоку медіакомпетентність і просто читає питання, уже з їх формулювання він може дізнатися, на що варто звернути увагу і які теми він ще має освоїти.

Практична/соціальна значущість дослідження. Визначивши спектр галузей цифрової компетентності і ті значущі у світовому співтоваристві навички, що забезпечують усвідомлену і вільну поведінку в цифровому середовищі, можна рекомендувати до використання як різні інструменти самотестування, так і загальний список бажаних для цифрового громадянина навичок. Незважаючи на поділ суспільства на діджиталів і недіджиталів, для участі в багатьох суспільних процесах сучасному громадянину потрібно мати навички інформаційної грамотності, зокрема грамотності в роботі з даними, для спілкування та співробітництва в кіберсередовищі, створення цифрового контенту, безпеки в цифровому просторі та безпечного поводження з цифровими інструментами, вирішення проблем у дигітальному середовищі. Ці навички можуть стати в пригоді не тільки в разі необхідності, а й у щоденній діяльності, адже у будь-якому разі володіння ними підвищує загальний рівень кожного цифрового громадянина і держави загалом, полегшує адаптацію в перехідний до цифрової епохи період і знижує тривожність та безпорадність у неминучій взаємодії з цифровими технологіями.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підвищення рівня цифрової компетентності стає актуальною потребою для кожного – і не лише заради присутності в інтернеті для дозвільної чи освітньої діяльності, а щоб бути повноправним членом суспільства і гідним громадянином своєї держави. Період дигалізації багатьох державних сервісів, обліків, комунікацій та організаційних питань, навіть у медичній сфері, викликає у більшості українців гострий стрес і розгубленість, що знижує успішність створення здорової цифрової держави і спільноти. Медіакомпетентність або цифрова компетентність – один із тих факторів, на який людина може цілеспрямовано впливати. За допомогою тестування ми тепер можемо, наприклад, або просто отримати огляд бажаних для освоєння чи поліпшення навичок, або ж визначити, які навички у нас уже розвинені, а які нам хотілося б ще освоїти.

Порівняльний аналіз основних методик визначення рівня цифрової грамотності дає змогу встановити напрями їх використання для дослідження загального рівня медіаграмотності: а) варіант самооцінки своєї компетентності (Digital Competence Wheel) дає уявлення про наявний спектр затребуваних у цифрову епоху навичок; б) варіант прив'язки до певної операційної системи (Цифрограм) є перевіркою актуального оперативного володіння саме цією системою (наприклад, комбінації клавіш для якихось функцій у Windows) на відміну від загальних концептуальних ракурсів дигіталізації; в) варіант конкретних практичних питань на знання і володіння дигітальними інструментами дає об'єктивне розуміння своїх реальних знань на цей час та обсягу теми

(ICDL Україна, DigComp AT Австрія). Визначені сильні сторони своєї цифрової компетентності можуть бути опорними темами в освоєнні тих навичок, які ще недостатньо розвинені.

Рівень цифрової компетентності населення України, як показують наведені результати міжнародних і локальних досліджень, загалом є низьким, тож ідеться про його підвищення, що є неодмінною умовою для створення повноцінної цифрової держави і здорового суспільства.

Подальші дослідження в цій галузі авторка пов'язує з вивченням психологічної і психофізіологічної адаптації людини в перехідний період у цифрову епоху та умов її самореалізації в цифровому соціумі. Також заплановано аналіз доцільності освоєння окремих сфер цифрової грамотності різними категоріями населення.

Список використаних джерел

Аймалетдинов, Т. А., Баймуратова, Л. Р., Имаева, Г. Р., & Спиридонова, Л. В. (2019). *Цифровая грамотность населения региона: в шаге от цифровой экономики. Решение для оценки цифровых компетенций*. Москва: Аналитический центр НАФИ. Взято из <https://www.it-gramota.ru/img/NAFI-ITGramota-Brochure.pdf>

Бродовская, Е. В. (2019). Цифровые граждане, цифровое общество и цифровая гражданственность. *Власть*, 27(4), 65–69. <https://doi.org/10.31171/vlast.v27i4.6587>

Детальніше про методологію створення Цифрограму (2020). Взято з https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/1364-1_compressed.pdf

Дія. Цифрова держава. Державні послуги онлайн. Взято з <https://plan2.diia.gov.ua> (07 листопада 2021)

Дослідження цифрової грамотності українців. EGAP – Електронне урядування для підзвітності влади та участі громади (2019). Взято з <https://egap.in.ua/projects/doslidzhennia-tsyfrovoi-hramotnosti-ukraintsiv>

Кібербезпека в інформаційному суспільстві (2020). Інформаційно-аналітичний дайджест, № 5. Київ: Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Ронжес, О. Е. (2020). *Итоги онлайн-анкетирования 251 респондента «Интернет и карантин», апрель – июнь 2020*. doi 10.5281/zenodo.5657607

Цифровой гражданин. Сервис по оценке и развитию цифровых компетенций. Взято из <https://www.it-gramota.ru>

Цифрограм. Національний тест на цифрову грамотність (2020). Взято з <https://osvita.diia.gov.ua/digigram>

Carretero S., Vuorikari R., & Punie Y. (2017). *The digital competence framework for citizens*. doi:10.2760/38842)

DigComp. Retrieved from <https://digcomp.digital-competence.eu/digcomp>

Digital States Survey 2020 Results Announced (2020). Retrieved from <https://www.govtech.com/cdg/digital-states/digital-states-survey-2020-results-announced.html>

Digitales Kompetenzmodell für Österreich DigComp 2.2 AT (2018). Bundesministerium Digitalisierung und Wirtschaftsstandort. Wien

ECDL Deutschland (November 01, 2021). Retrieved from <https://www.ecdl.de>

Global Cybersecurity Index 2020. International Telecommunication Union. Development Sector. Retrieved from https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2021-PDF-E.pdf (October 30, 2021).

Hague, C., & Payton, S. (2010). *Digital literacy across the curriculum*. FutureLab. Retrieved from <http://www.nfer.ac.uk/publications/FUTL06/FUTL06.pdf>

Mossberger, K., Tolbert C. J, & McNeal, R. S. (2008). *Digital Citizenship: The Internet, Society and Participation*. MIT Press.

Park, J. (2017). *Media literacy, media competence and media policy in the digital age*. Hankuk University of foreign studies Republik of Korea, Media & Communication division. Arts, Humanities, Social Sciences and Education Conference.

Report for Digcomp default on DigComp (2021). Retrieved from <https://digcomp.digital-competence.eu/digcomp/result/result/?uri=cbb3930a20975930e23912310381489d>

The Digital Competence Framework 2.0 (2019). EU Sience Hub, The European Commission's science and knowledge service. Retrieved from <https://ec.europa.eu/jrc/en/digcomp/digital-competence-framework>

References

Aimaletdinov, T. A., Baimuratova, L. R., Imaeva, G. R., & Spiridonova, L. V. (2019). *Tsifrovaya gramotnost naseleniya regiona: v shage ot tsifrovoy ekonomiki. Resheniye dlya otsenki tsifrovyykh kompetentsiy* [Digital literacy of the region's population: one step away from the digital economy. Solution for assessing digital competencies]. Moscow, NAFI Analytical Center. Retrieved from <https://www.it-gramota.ru/img/NAFI-ITGramota-Brochure.pdf> (in Russian)

Brodovskaya, Ye. V. (2019). *Tsifrovyye grazhdane, tsifrovoye obshchestvo i tsifrovaya grazhdanstvennost* [Digital Citizens, Digital Society and Digital Citizenship]. *Vlast* [Power], 27(4), 65–69. doi: <https://doi.org/10.31171/vlast.v27i4.6587> (in Russian)

Carretero, S., Vuorikari, R., & Punie, Y. (2017). *The digital competence framework for citizens*. doi :10.2760/38842) (in English)

Detalnishe pro metodolohiiu stvorennia Tsyfrohramu [More about the methodology of creating the Digit] (2020). Retrieved from https://osvita.diia.gov.ua/uploads/0/1364-1_compressed.pdf (in Ukrainian)

DigComp. Retrieved from <https://digcomp.digital-competence.eu/digcomp> (in English)

Digital States Survey 2020 Results Announced (2020). Retrieved from <https://www.govtech.com/cdg/digital-states/digital-states-survey-2020-results-announced.html> (in English)

Digitales Kompetenzmodell für Österreich DigComp 2.2 AT (2018). Bundesministerium Digitalisierung und Wirtschaftsstandort, Wien (in German)

Diia. Tsyfrova derzhava. Derzhavni posluhy online [Action. Digital state. Government services online]. Retrieved from <https://plan2.diia.gov.ua> (2021, november 07) (in Ukrainian)

Doslidzhennia tsyfrovoyi hramotnosti ukraintsiiv [Research of digital literacy of Ukrainians] (2019), EGAP. Retrieved from <https://egap.in.ua/projects/doslidzhennia-tyfrovoyi-hramotnosti-ukraintsiiv>. (in Ukrainian)

ECDL Deutschland (november 01, 2021). Retrieved from <https://www.ecdl.de> (in German)

Global Cybersecurity Index 2020. International Telecommunication Union, Development Sector. Retrieved from https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2021-PDF-E.pdf (October 30, 2021) (in English)

Hague, C., & Payton, S. (2010). Digital literacy across the curriculum. FutureLab. Retrieved from <http://www.nfer.ac.uk/publications/FUTL06/FUTL06.pdf> (in English)

Kiberbezpeka v informatsiinomu suspilstvi. Informatsiino-analitychnyi daidzhest No 5 [Cybersecurity in the information society. Information and analytical digest No. 5] (2020). Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut informatyky i prava Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (in Ukrainian)

Mossberger, K., Tolbert, C. J., & McNeal, R. S. (2008). *Digital Citizenship: The Internet, Society and Participation*. MIT Press. (in English)

Park, J. (2017). *Media literacy, media competence and media policy in the digital age*. Hankuk University of foreign studies Republik of Korea, Media & Communication division. Arts, Humanities, Social Sciences and Education Conference. (in English)

Report for Digcomp default on DigComp (2021). Retrieved from <https://digcomp.digital-competence.eu/digcomp/result/result/?uri=cbb3930a20975930e23912310381489d> (in English)

Ronzhes, Ye. (2020). *Itogi online-anketirovaniia 251 respondentia «Internet i karantin», april' - i iun 2020* [Results of the online survey of 251 respondents «Internet and Quarantine», April – June 2020]. doi: 10.5281/zenodo.5657607 (in Russian)

The Digital Competence Framework 2.0 (2019). EU Sience Hub, The European Commission's science and knowledge service. Retrieved from <https://ec.europa.eu/jrc/en/digcomp/digital-competence-framework> (in English)

Tsifrovoy grazhdanin, Servis po otsenke i razvitiyu tsifrovyykh kompetentsiy [Digital Citizen, Service for the assessment and development of digital competencies]. Retrieved from <https://www.it-gramota.ru> (in Russian)

Tsyfroham. Natsionalnyi test na tsyfrovu hramotnist [Digit chart. National digital literacy test] (2020). Retrieved from <https://osvita.diia.gov.ua/digigram> (in Ukrainian)

Проблеми політичної психології

Досліджуються методологічні і прикладні проблеми аналізу та прогнозування макросоціальних і групових процесів у контексті динаміки ціннісного і символічного простору суспільної свідомості, розвитку колективної інтуїції, міжпоколінної взаємодії, соціальної солідарності. Розкривається проблематика психологічного супроводу населення в кризових і надзвичайних ситуаціях, конфліктної міжгрупової взаємодії, висвітлюються соціально-психологічні аспекти надання підтримки ВПО та представникам іншим вразливих груп населення. Обговорюються актуальні питання політичної соціалізації молоді, розвитку громадянської компетентності, планування життєвого шляху, регіональні особливості формування соціальних уявлень. Особливу увагу приділено впливу цифрових технологій на перспективи соціально-політичного розвитку України та психологічне благополуччя її громадян.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2021. – Вип. 10 (24). – 350 с. – ISSN 2411-1449.

Режим доступу до електронної версії:

<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/12/12>

Problems of Political Psychology

Methodological and applied problems of analysis and forecasting of macrosocial and group processes in the context of the dynamics of value and symbolic space of social consciousness, the development of collective intuition, intergenerational interaction, social solidarity are studied. The issues of psychological support of the population in crisis and emergency situations, conflict intergroup interaction, are revealed, socio-psychological aspects of providing support to IDPs and other vulnerable groups are highlighted. Topical issues of political socialization of youth, development of civic competence, life planning, and regional features of social ideas are discussed. Particular attention is paid to the impact of digital technologies on the prospects of socio-political development of Ukraine and the psychological well-being of its citizens.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology: collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv : Talkom, 2021. – Issue 10 (24). – 350 p. – ISSN 2411-1449.

Electronic edition here:

<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/12/12>

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 22185-12085 ПР від 24.06.2016р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Перекладанотай (англ.): *Р. М. Ціцікан*

Підписано до друку 14.12.2021 р.

Ум. друк. арк. 20,5.

Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23

тел/факс: +380 44424-4069, 424-56-26

E-mail: ukraine.vdk@email.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 17.05.2013 р.